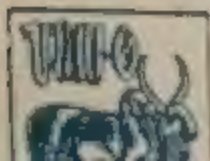

جلد ۱۵، نمبر ۲۴۱
ع ۱۹۶۶

تاریخ

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

مجله

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماھي علمي ۽ ادبي رسالو

[تعبير ۲۴۱]

فهرست

جلد ۱۵

”گذارش“ — ادارو.

علمي، ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي مقالا

۱۰. سعادت قوم جو اصل نسل — علي محمد سيال ۱۲۰	۱. جديد دور ۾ اهل اسلام — فليڊ مارشل
۱۱. سمنگ چارڻ — پروفيسر محرم خان ۱۲۵	۲. جون ذميداريون — محمد ايوب خان ۹
۱۲. صوفي صادق فقير جو — راج محمد ٻٽلي ۱۴۳	۳. محبت جي ضرورت — علامه آءِ. آءِ. قاضي ۱۳
ڪلام (قسط ۲: آخري)	۴. محبت جي ورڪا — جي. ايم. سيد ۱۸
...	۵. نئي ۽ ڊيبل جو — پير حسام الدين
...	۶. تقابلي مطالعو — راشدي ۳۷
...	۷. سر ٻارٽل فرير — لطف الله بدوي ۵۵
۱۳. ”مهراڻ“ جا موتي — ادارو ۱۸۱	۸. سرمست د رازي — پروفيسر
۱۴. سنڌي نثر مان مثالي — ٽڪرا ۱۸۴	۹. معبود ۽ نوح سرور — سيد علي اڪبر شاھ ۹۷
۱۵. ادبي خط — راج محمد ٻٽلي ۱۸۶	۱۰. سنڌو ماڻھو جي — پروفيسر مائڪ
۱۶. پڙهندڙن جا پيغام ۱۹۷	تهديب — پٿاوالا
۱۷. علمي، ادبي ۽ ثقافتي — سر ڪرميون ۱۹۹	سنڌيڪار: شمس الدين عرسائي ۱۰۲
۱۸. ”آديجي آئي ويا...“ ۲۰۹	۱۱. ٺنڪر پارڪر جا آثار — مير حاجي محمد بخش ٽالپر ۱۱۵

ايڊيٽر: غلام محمد گرامي

مهر آڻ

۳۔ سول لائينس، حيدرآباد، سنڌ

مٿن جو هنڌ :

۱. سنڌي ادبي بورڊ جو بئڪ اسٽال، ۳۔ سول لائينس، حيدرآباد (سنڌ)۔
۲. سنڌ جا سڀئي وڏا ڪتب فروش۔

في ڪاپي ۲۰۰۰

۱۰۰۰ روپيا

اشتهار في صفحو ۱۰۰ روپيا

Printed and Published by Shaikh Ali Mohammad, Member Sindhi Adabi Board,
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book stall,
3- Civil lines, Hyderabad Sind

گذارش

سدا حیات لطیف

’وادي مهران‘ اها سڄاهي ۽ نمائي، مردم خيز ۽ سدا حیات وادي آهي، جنهن جي خاک پاڪ مان، ’لطيف‘ جهڙو پگاز ۽ روزگار ۽ گوهر آبدار پيدا ٿيو. لطيف ۽ سندس فن، پنهنجي عظيم انفراديت ۽ افاديت جي لحاظ سان، بين الاقوامي شهرت ۽ عظمت حاصل ڪري چڪا آهن.

شرق ۽ مغرب جي باشعور ۽ اهل فن لائقن، لطيف جي ڪلام جي چند چاڻ ۽ برجھن کان پوءِ، سندس ’فن‘ کي ’زندگيءَ جو فن‘ ڪوٺيو آهي. بيشڪ لطيف جو فن ۽ شعور، پنهنجي مٿي هڪ بابصيرت ۽ آفاڪير، صاحب فن جو تجزيو آهي، ۽ ان سان گڏ، زندگيءَ جي صالح ۽ صحتمند معيارن ۽ قدرن کي سمجھندڙ شاعر جو شعور آهي.

لطيف سائين، هڪ جامع اوصاف ۽ آدرشي انسان جي حيثيت سان به وڏو مقام حاصل ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ سندس سيرت ۽ اخلاق، رهڻي ڪرڻي ۽ بودوباش، به فائزاني ۽ صوفيائي رنگ سان رتل هئي. نه سندس تبليغ، ارشاد، تلقين ۽ ڪلام ۾ روح آفرين ۽ وجدانگيز آهن. سندس ڪلام ۾ رقت انگيز ۽ شڪسته ساز جون اهي ’آهون ۽ صداون‘ آهن، جي هر دؤر جي سُرد ۽ بيحس، بيمار ۽ بيمار، قلب لاه ۾ زندگيءَ جو پيغام ثابت ٿين ٿيون. لطيف، نه فقط هڪ صالح فرد جي حيثيت سان مثالي ۽ آدرشي انسان آهي، پر ان سان گڏ، سندس اجتماعي حيثيت به اصلاح بخش آهي.

لطيف سائين، ظاهر ۾ هڪ ڪنام صوفيءَ وانگر ”وجهي منهن مونن ۾، غربت سان گذار“ جي مصداق، پنهنجي ساري حياتي، سیر و سفر، تجربي ۽ مشاهدي، صحبت ۽ رهاڻ، عبادت ۽ رياضت، ڪناميءَ ۽ گوشه نشينيءَ ۾ گذاري. پاڻ ڪڏهن به عملي طرح سان نه ڪنهن هنگامه خيز، انقلابي ۽ اصلاحي تحريڪ ۾ حصو ورتائون ۽ نڪو سندن مريدن ۽ صحبتين، پنهنجي دؤر ۾ ڪنهن انقلابي تحريڪ سان ساٿ ڏنو. باوجود ان جي، ’لطيف‘ جي اها گوشه گيري، پيشور صوفيءَ واري فراريت نٿي چئي سگهجي، جنهن ۾ هڪ ’صوفي‘ مڪان ۽ زمان جي ٻي مسئلن— انسان ۽ ان جي حيات، حڪومت ۽ رياست، ڪان منهن موڙي، سڄا ٿوڙي، اُهي بهري، ’هو حق‘ جا نعرا هڻي، پاڻ ۾ ئي غرق ٿي ويندو آهي.

ان قسم جي فراريت پسند صوفيءَ جي دعوائن ۾، هن قسم جون صداون هونديون آهن:

عَدَمِي عَدَم، عَدَمِي عَدَم، زُ عَدَم چر حَرَم پَتِي عَبَتَا

ان قسم جي رهبايت ۽ جوڳيئي، ترڪ دنيا ۽ فراريت جي ڪري، هن عظيم ڪائنات کي، ڪٿي ’رام لالا ۽ مايا‘ چيو ويو، ته ڪٿي ’عالم، خيال ۽ عالم، مثال‘ سڏيو ويو. حالانڪ هيءَ ڪائنات ۽ ان جو نظام، انسان ۽ ان جي جدوجهد، زندگي ۽ ان جو مقصد، حيات ۽ ان جي ارتقا، سڀ ’حقيقت‘ آهن. ان حقيقت کان انڪار ڪري، ڪناميءَ ۽ فراريت جي آرام طلب ۽ عيش پسند اڪيلائيءَ ۽ اونداهيءَ ۾ گذارڻ، نه فقط خدا تعاليٰ ۽ ان جي دين فطرت جي

عدولي ڪرڻ جي برابر آهي؛ پر ان سان گڏ، انفرادي توڙي اجتماعي زندگيءَ ۽ ان جي مقصد تان به هٽ ڪڍڻ جي برابر آهي.

لطيف سائين، ان فراريت ۽ گريز جو ڦاٽل نه آهي. فرمائي ٿو:

من پالا، وڙه پائڪرين، اڏي ڍال مڙ ڍارا

لطيف سائين جي اها حق شناسي ۽ ديدنه ريزي، سندس 'رسالي' جي هر بيت ۾ موجود آهي. لطيف سائين، زندگيءَ ۽ ان جي هنگامه خيز اٽل پٿل رياست ۽ حڪومت ۽ ان جي همگير تسلط ۽ تشدد، عوام ۽ ان جي دڪن دردن سان ڀريل حياتيءَ جي هر پهلو کي بصيرت واري نگاهه سان مطالع ڪيو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي، جو سندس سماجي شعور، هڪ طرف دڪ ۽ درد جو ترجمان ۽ درمان آهي؛ ته ٻئي طرف، منجهس اصلاح حال ۽ انقلاب خيال جي تحريڪ موجود آهي.

هو هرانفرادي ۽ اجتماعي ختل ۽ ڏکڻ کي چيو ڏئي:

مٿو آهين مٿي، ٿلها ٿو ٿونهان هٿين،

تو جا پائين آڃ، تنهن هائيءَ پٽا ڏينھڙا!

لطيف اصل ۽ نقل، حق ۽ باطل جي ريب ۽ فريب واري ڪشمڪش ۽ منافقانہ ڪاوش،

توڙي 'موسيٰ' جي منهن ۾، 'اندر واري ايليس' کي به خوب ٿو سڃاڻي، فرمايائين:

منهن ته موسيٰ جهڙو، اندر ۾ ايليس،

اهڙو خام خبيث، ڪڍي ڪوه نه ڇڏين.

اندر ويهاري ڪانءُ، ٻاهر ٻولي منجهه جيان،

اهڙو لاهو ٿانءُ، پڇي چوڻ پورا ڪرين.

ان طرح، دين ۽ مذهب جي آڙ ۾ لڪل، گنديءَ ۽ گراهه جي گولتن جي ڪشمڪش

کي به خوب سڃاڻائين. فرمايائين:

ڦيريا هتي ڦيڻ، ڪريتن ڪير نه چڪيو،

دلها ڪارڻ دين، ويڃائي ولها ٿيا.

ان طرح بي عمل ۽ بد ڪردار مسلمانن کي چئي ڏنائين:

ان پر نه ايمان، جن ڪلمه گو ڪوٺائين،

دعا تنهنجي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان،

منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهيمن.

ان طرح آڌرسي ۽ لالي جي هندن کي به چئي ڏنائين:

هندو هڏ نه آهيمن، جڻيو تو مڙ ڇڳاءِ،

ڪوڙو تون ڪفر سين، ڪافر مڙ ڪوٺاءِ،

تڪ ٽنهن ڪسي لاه، سجا جي شرڪ سين.

رسم، جسم ۽ اسر جي ٻوڙين ۽ بيهوش ۽ بي مقصد ماڻهن کي چئي ڏنائين:

روڙا لاهڙون، اڙه پڻ چڱو ڪم،

پر او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي ڀرين ڪي.

جان جان پسين پاڻ کي، تان تان لاهي نماز،

سڀ ويڃائي ساز، ٽينهان پو، تڪبير چنو.

حقوق شناسي ۽ لاه، علم ۽ عمل، فڪر ۽ نظار، حال ۽ خيال جي شهادت تي زور ڏيندي فرمايائين:

اک آئندھ ڇام، تہ مشاهدو مائٽين ا

بمعمل عالمن ۽ ڪاتبن کي فرمايائين:

نظر عجيبي ليڪ، تہ بسم الله ئي بس ٿئي،
پا

ورق وارين ويھ، تہ حرف مڙهون ٿي هيڪڙو.

مناقضي ۽ رهاڪاري ۽ واري هٿ چٽ تي چيائين:

چاٽ پائي چٽ ۾، سنهو ڪٽيو جن،

تن جو صرافتن، ڏڪو داخل نہ ڪيو.

اخلاص ۽ محبت، ليت صالح ۽ نيڪ مقصد وارن عاجزن ۽ نمائن جي رياضت تي تحسين ڪندي

محبت پائي من ۾، رنڊا روڙيا جن،

چيائين:

تن جو صرافتن، التوربو اگھائيو.

بي اتفاقي ۽ باهمي جنگ وجدال تي چيائين:

ولر ڪيو وٽن، ڀرت نہ چنن پاڻ ۾،

پسو پڪيڙن، مائهنٿان مسيت گھڻيو.

لطيف جا اهي 'بيت' اصل ۾ اهي 'آيتون' آهن، جن جي روشنيءَ ۾ اسان پنهنجي

زندگيءَ کي ڪنهن اعليٰ مقصد ۽ تعميري نصب العين تائين پهچائي سگهون ٿا. لطيف جا

تجربا ۽ مشاهدا، رابا ۽ نتيجا سورهن آنا سچ آهن؛ لطيف جا اشارا ۽ ڪينايو، نهايت تعميري

پائدار ۽ حيات بخش آهن.

لطيف سائين، پنهنجي دؤر ۽ ماحول کي، سماجي ردوبدل کي، مذهبي حالتن کي،

عوامي زندگيءَ کي، رياست ۽ حاڪميت کي رڳو ظاهري نظرن سان نہ، پر بصيرت وارين

اڪن سان مطالع ڪري، هڪ پيغام جي زبان سان ورجايو آهي. اهو ئي سبب آهي جو سندس

پيغام ۾ دائمي قدر موجود آهن. سندس پيغام هر دؤر لاءِ ۽ هر سماج لاءِ هڪ آدرشي ۽

مثالي نصب العين رکي ٿو.

لطيف جي حڪمت آفرين تعليم جو روح اهو آهي تہ عبد جا معبود سان لازمندانہ

تعلقات پيدا ڪري، بنديءَ ۽ شر کي ختم ڪري سگهجي ٿو. 'خير، حسن ۽ حق' سان والھاندہ

وابستگي پيدا ڪري، 'خير' کي پيدا ڪري سگهجي ٿو. ان سلسلي ۾ لطيف، حسن، حق ۽ خير

جي محيط ڪٽل حيثيت کي بيان ڪندي فرمائي ٿو:

منهن محراب ڀرين، جو، جامع سڀ جهان!

لطيف جو اهو فن ۽ پيغام فقط ڪنهن هڪ قوم، هڪ مشرب، هڪ دؤر ۽ هڪ سماج

تائين محدود نہ آهي، پر ان ۾ انايت ۽ صحتمند دائميت آهي. اهو ئي سبب آهي جو سندس

ڪلام، انساني ذهن ۽ شعور جي تشڪيل ۽ تعمير ۾ ڪارگر ثابت ٿي سگهي ٿو. ان ڪري ئي

ڪيس نہ فقط سنڌ جو روشن ستارو ۽ قومي هيرو مڃيو ويو آهي، پر ان سان گڏ، سندس

ٻين الانوامي شهرت مشرق ۽ مغرب تي چانئجي چڪي آهي.

لطيف جي ڪلام جي ٻي انفرادي حيثيت اها بہ آهي، تہ سندس شاعري خالص ديسي

اصناف — بيت ۽ وائيءَ — تي مشتمل آهي. حالانڪ سندس دؤر ۾، غزل ۽ قصيدو معراج ڪمال

تي پهتل هو. سندس ڪيترا معاصر فارسي شاعر هئا ۽ صاحب ديوان هئا، پر لطيف نہ پنهنجي

سنڌي سليمي ٻوليءَ کي ڌاريءَ ۽ اڌاريءَ ٻوليءَ تي ڇڏيو، ۽ نڪو پنهنجي بيت ۽ وائيءَ کي غزل ۽ قصيدي جي مقابلي ۾ ڇڏي سگهيو. جي:

ايءَ ڏ مارن ريت، جنن سڀن مٿان سون سين!

اهوئي سبب آهي جو سندس شاعريءَ ۾ بهتديد شاعريءَ واري لغوياتي، مبالغداري، لغائي، انشاهداري ۽ ڊاڙ ٻڌاڪ آهي ئي ڪانه.

ان سان گڏ، سندس شاعريءَ جو افادي پهلو اهو به آهي ته لطيف، پنهنجي واردات ۽ ڪيفيات کي، 'ادب برائي ادب' جي لغو ۽ مهمل پس منظر مان ڪڍي، 'ادب برائي حيات' جي روشن ۽ تابناڪ مقصد تائين پهچائي سگهيو آهي. جنهن ۾ ذوق جماليات سان گڏ، اعليٰ آدرش ۽ صحتمند نصب العين جي تحصيل لاءِ پيغام به آهي ۽ علمي راهه به ڏسيل آهي. جدوجهد ۽ جهاد جي تلقين به آهي ته ڏڪر ۽ فڪر جو ارشاد به آهي، اخلاق ۽ ڪردار جي بلنديءَ لاءِ ترغيب به آهي ته عمل ۽ اصلاح لاءِ تنبيهه به آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو سندس شاعري، رسالو، يعني پيغام پنهنجي چڱي آهي، ۽ اهو پيغام اسن ۽ ايمان، صالح ۽ محبت، برادريءَ ۽ اخوت جو جامع پيغام آهي، جو پوريءَ انسانذات ڏانهن عام آهي.

لطيف جي حڪيماندار طرز ادا جو صحتمند پهلو اهو به آهي ته پاڻ سنڌ جي عوامي ڪهاڻين ۽ روايتن کي اڳيان آندو اٿس، جن کان شهري توڙي بهري سڀ واقف آهن. لطيف، انهن مان استعاري ۽ اشاري سان ڪيئي مسئلا حل ڪيا آهن ۽ عام ماڻهن جي ذهني اعتبار کان، دقيق ۽ عميق حقيقتون سوليون ڪري ٻڌايون اٿس.

ان سلسلي ۾، "سندھان را اصطلاح سند مدح" جي مصداق، لطيف، سولي ۽ سواڊي سهڻي ۽ من سهڻي، مٺي ۽ ملوڪ، ٻولي ڪم آندو آهي.

لطيف جي بصيرت افروز نگاهه، 'وادي مهران' جي تهذيب ۽ شرافت کي به نظر انداز نه ڪيو آهي. هو سنڌ کي مثالي سرزمين سمجهي ٿو. هو سنڌ کي اسن ۽ ايمان، اخوت ۽ انسانيت جو مرڪز قرار ڏئي ٿو. سنڌ جي تهذيب ۽ روايت جي نقشڪري ڪري ٿو. سنڌ جي ماڻهن، هنرن، پڪين، ريتن روايتن، رسمن ۽ عاداتن کي وڌ وڌ ڪري ورجائي ٿو. لطيف جي دعا آهي ته سرزمين سنڌ سان 'خير ۽ برڪت' جو اهو پيغام پيدا ٿئي، جو پوري انسانذات لاءِ اسن ۽ ايمان، خير ۽ برڪت جو پيغامير بڻجي. ان لاءِ والھاند انداز ۾ چئي ٿو:

سائين، سدائين ڪيرين، مٿي سنڌ سڪان،

دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!

اها سنڌ جي تهذيب ئي 'خير ۽ برڪت' جو سبب ثابت ٿي آهي، جنهن کي زنده رکڻ اسان جو فرض آهي.

ان سلسلي ۾ اهو به ياد رکڻ گهرجي ته نڪا زندگي بهتديد آهي ۽ نڪو انسان جي تخليق به مقصد جي ٿي آهي. انسان جو اخلاقي وجود هن ڪارڪام حيات جي تعبير جي سلسلي ۾ خدا جو نائب قرار ڏنو ويو آهي. انسان کي جدوجهد ڪرڻي آهي، هن ڪائنات ۽ ان جي نظام کي مطالع ڪرڻو آهي، هن ڪائنات جي تسخير ڪرڻي آهي، هن دنيا کي اسن ۽ ايمان سان سينگارڻو آهي، هن دنيا مان ظلم ۽ تشدد، نفرت ۽ عناد، ڏاڍپڙسيءَ ۽ ارهه زورائيءَ جون پاڙون هٽائڻيون آهن. هن دنيا ۾ علم ۽ فڪر جون مشعلون پارٿيون آهن. هن دنيا جي گگندار عوام کي پنهنجي حقن ۽ آزاديءَ حاصل ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻو آهي. هن

دنيا مان شر ۽ بدئي، فتنن ۽ فساد جون سڀ شرارتي قوتون ختم ڪريون آهن. هن دنيا مان رنگ ۽ نسل، اوج ۽ نهچ، ذات ۽ ڀات جي درجہ بندي کي نڪهوسار ڪرڻو آهي. ان ڪري انسان ذات لاءِ فراريت ۽ رهائيت واري واٽ، گمراهيءَ جي واٽ آهي، جنهن ڏانهن ڪوبہ مصلح، مجدد، مفڪر ۽ شاعر دعوت نٿو ڏئي سگهي. شاھ بہ ان سلسلي ۾ سسئيءَ جي ڪردار جي ترجماني ڪندي فرمايو آهي:

تتيءَ ٿڌيءَ ڪاھ، ڪالھن ويل وھڻ جي،
مٿان ٿئي اولداھ، پير نہ لھڻ پرينءَ جو.

ان طرح فرمائي ٿو:

هٿين، پيرين، مونڙين، هل هٿين سين هون!

مقصد جي طلب ۽ تلاش جي سلسلي ۾ جدوجهد ۽ جاکوڙ کي برداشت ڪرڻ سر سسئيءَ جو اهم ڪردار آهي.

انسان جي زندگيءَ جي جامعيت جن لازمي مرحلن سان وابستہ آهي، تن ۾ تعليم ۽ تربيت، ذڪر ۽ فڪر، صحبت ۽ تجربن کي شمار ڪري سگهجي ٿو. مذهبي زبان ۾ انهن مرحلن کي شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت چيو ويو آهي. لطيف بہ ائين ئي فرمايو آهي: جي:

ساري مک سبق، شريعت سڏو سوھڻي،

طريقتان ٺڪو وھڻي، حقيقت جو حق،

معرفت مٽڪ، اصل عاشقن جو.

انهن مرحلن جي تشريح اها آهي تہ - شرع قانون آهي، طريقت عمل آهي، معرفت ڄاڻ سچاڻ آهي، ۽ حقيقت ڦٽل آهي. انهن مرحلن جي تڪميل ڪندڙ، هڪ بااخلاق ۽ آدرشي انسان بنجي ٿو، جنهن کي عرف عام ۾ 'صوفي' بہ چيو ويو آهي:

صوفيءَ صاف ڪيو، ڌوئي ورق وجود جو،

تھان پوءِ ٿيو، جيئري پسڻ پرينءَ جو.

وہ وٺي هٿ ڪري، پُٿر پيالو پيءُ،

ھنڌ تنين جو هيءُ، جن حاصل ڪيو حال کي.

اسلام جو اخلاقي نظام، قرآن جو نظريہ ايمان، رسول پاڪ صلي اللہ عليہ وسلم جو اسوہ حسنہ بہ اهوئي آهي. اهي ئي اوصاف ۽ اخلاق آهن، جن کي صفة اللہ، جھاد اڪبر، تزڪيہ نفس ۽ علم باطن چيو ويو آهي. علم جي حقيقت ۽ ايمان جي حقيقت بہ اهائي آهي.

خالص علمي زبان ۾ چئجي تہ تصوف آهي 'سيرت جي تظهير ۽ اخلاق جي تڪميل'. لطيف بہ ان تصوف جو قائل آهي. لطيف وٽ بہ تزڪيہ نفس ۽ باطني اصلاح جو اهوئي سامان آهي. ٿورن لفظن ۾ لطيف وٽ، 'السان' کي 'انسان' بنجڻ جي دعوت آهي.

ان طرح لطيف سائين ٻڌائي ٿو تہ هڪ صاحبِ دل صوفي، پنهنجي حال ۽ عقيدن جي لحاظ سان هڪ مخصوص الفرادي مقام ٿو رکي. فرمايائين:

اک التي دار، ونة الشو عام سين،

لھوارو لوڪ وھي، تون اوچو وھ اوڀارا

'اک التي دار' چئي، تقليد جامد جي قيد ۽ بند مان آزاديءَ ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي. زندگيءَ جا بهترين اصول ۽ عقيدا اڌرا نہ آهن، جي عام ماڻهن جي ذهني سطح تي مائي

سگهجن. ان لاء 'عوام' جي چئي آڪڻي تي هر وڃڻو نه هال گهرجي. ان سلسلي ۾ 'عوام' سندن
 ۱. آهي. جڏهن عوام حقيقت ۽ ان جي راهه کان پٽڪي، 'لهوارو' وهڻ لڳي، تڏهن لطيف
 فرمائي ٿو ته پاڻ کي اوچو وڌو آهي. اهو اوچو وڌڻ ۽ سرفراز ٿي رهڻ، گويا سوريءَ جو
 سڌ آهي، جو نينهن وارن لاءِ آزمائش جو دستور ٿو رکي:

سوريءَ سڌ ٿيو، ڪا هلندي جيڏيون،

وڃڻ تن پيو، لالو نينهن ڳنهن جي.

۽ اهو به 'عوام' کان مٿي مقصد آهي.

عاشق زهر پيا ڪم وڃي پسي وهڻ گهڻو،

ڪڙي ۽ قاتل ڄاڻ هميشه هيرا ڪم،

توڻي چڪڻ چاڪ، ته به آه نه سان عام سين.

بهر حال، لطيف جو پيغام علم ۽ فڪر جو پيغام آهي، حڪمت ۽ موعظت جو پيغام آهي،

هن دؤر جي مشڪل مسئلن لاءِ 'حل' آهي، هن دؤر جي پياري انسانذات لاءِ آب حيات آهي،

۽ رسالو سمولڊ آهي:

شيوا ڪر سمولڊ جي، جت جڙ وهي ٿو ڄال،

ماسو جڙئي مال، ته پوڄارا پڙ ٿين.

ثال اسان جا سنڌي سڃاڻڻا، لطيف جي فن ۽ پيغام مان ڪو ماسو حاصل ڪن ۽ اوه

عالم کي اهي هيرا ۽ لعل آڻي سگهن!

اڄ علم ۽ سائنس جي رفتار بجليءَ کان وڌيڪ تيز ٿي چڪي آهي. انسانذات جي امن

۽ سلامتيءَ جون واڳون، اهڙن واڳن ۽ ارڙن لڳن جي وات ۾ اچي چڪيون آهن، جي علم

۽ سائنس جي ذخيري تي واسينگ نائنگ ۽ ديو وانگر ڪٽپ ڪوڙيو ويٺا آهن. جهڪڻ

روحانيت ۽ اخلاق جي ترقي اهڙي تيز رفتار سان نه وهي ته پوءِ يقيناً 'توازن حيات' ۾ خلل

پيدا ٿيندو ۽ سائنس ۽ علوم جديد، انسانذات لاءِ عذاب پيدا ڪري ڇڏيندا. تنهنڪري اڄ جي

انسانذات تي پهريون فرض اهو ٿو عائد ٿئي ته هو پنهنجي اخلاقي ڪردار ۽ روحاني معيار

کي ان درجي تي پهچائي، جتي علم جديد ۽ سائنس جي رسائي آهي. — ورنه هيءَ دنيا

'هيروشيما ۽ ناگاساڪي' ٿيندي ٿيندي، هڪ ڏينهن 'ويٽنام' بنجي ويندي، ۽ هر طرف انٽرمن ۽

هيڊروجن بم جو دونهون هوندو. بچيل ڪجهل انسان وڃي غارن ۾ لڪندا ۽ دنيا ڪروڙين

سال پوئتي پڙ جي زماني ۾ وڃي پناهه وٺندي!

ڪاش! لطيف جي عالمگير امن ۽ انسانيت واري پيغام کي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ

تائين پهچايو وڃي!

"مهراڻ" جو ٻارهون سال

"مهراڻ" پنهنجي پٺي دؤر (۱۹۵۵ع-۱۹۶۵ع) جا ٻارهن سال، خير سلامتيءَ سان پورا

ڪري، ٻارهن سال ۾ قدم وڌايو آهي. هيءُ پرچو، ۱۹۶۶ع جي پهرين ٻن ماهين - جنوري،

فيبروري، مارچ ۽ اپريل، مئي، جون - تي مشتمل آهي، ۽ هن پرچي سان، "مهراڻ" جو گويا

ٽيون دؤر شروع ٿيو آهي.

هن دؤر جي شروعات، علمي ۽ تحقيقي مقالن سان ٿي آهي. سڀ کان اول، صدر مملڪت

پاڪستان، جي هڪ نهايت لذيذ ۽ فڪرالگيز تقرير "جديد دؤر ۾ اهل اسلام جون ذميداريون"

آيل آهي. اها تقرير، جديد مسئلن جي ڀڃاڻ سان گڏ ترقي يافتہ فتنو و نظرياتي ترجمان آهي ۽ رحمت پسند خيالي لاءِ صور اسراريل جي حيثيت ٿي وئي. ان ۾ ”اسلام“ کي روشن نصب العين جي حيثيت سان، پيش ڪندي، چيو ويو آهي:

”اسلام مذهب نه هو، پر هڪ ترقي پسندانه تحريڪ هئي، جا پنهنجي صحتمند اخلاقي ۽ علمي، نظرياتي ۽ فڪري اصولن ۽ قدرن جي بنياد تي وڌندي رهي.“

”اسلام انساني حيات کي مقصد ۽ جدوجهد جو نئون پيڪر ۽ نئون تعمير عطا ڪيو، ان طرح سان انسان جي ارتقائي تاريخ کي نئين منزل سان روشناس ڪيو.“

ان کان پوءِ، حضرت علامه، آءِ. آءِ. قاضيءَ جي تقرير، ”محبت جي ضرورت“ پيش ڪيل آهي. ان تقرير ۾ هڪ طرف زندگيءَ جي مقصد جي تشريح، نهايت فڪراسيڙ طريقي تي ڪئي وئي آهي؛ ته ٻئي طرف زوال پذير قوم کي زندہ ڪرڻ جا اخلاقي اسباب پڻ بيان ڪيا ويا آهن. اها به محور طلب تقرير آهي.

ان کان پوءِ، سنڌ جي عظيم محب وطن، جناب جي. ايم. سيد، جو مقالو ”محبت جي ورڪا“ جي عنوان سان آيل آهي. سيد صاحب، سنڌ جي تصوف ۽ مشهور صوفيائي ڪرام جي، علمي ۽ تحقيقي نظر سان ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي ۽ ٻڌايو آهي ته ڪيئن سرزمين سنڌ ۾ امن ۽ عايت، برادري ۽ اخوت وارو نظريو ۽ نصب العين پيدا ٿيو آهي ۽ وڌيو ويجهيو آهي.

تاريخي ۽ تحقيقي مقالن جي سلسلي ۾، ”ٺٽي ۽ ديبل جو تقابلي مطالعو“ سنڌ جي مشهور مؤرخ، پير حسام الدين راشديءَ جي تحقيق ۽ ڪاوش جو شاهڪار آهي، جنهن ۾ ٺٽي جي محل وقوع ۽ جاگرافيائي حيثيت تي بحث ڪري، ان تحقيق کي حرف آخر تائين پهچايو ويو آهي. ان طرح ”سر پارٽل فرير“، سنڌ جي مشهور ڪمشنر جي ڪارنامن تي جناب لطف الله صاحب بدويءَ نهايت معلومات افزا ۽ تفصيلوار تاريخي ۽ تهذيبي بحث ڪيو آهي. جو مطالعي جي لائق آهي.

سنڌ جي صوفيائي ڪرام جي سوانح ۽ سيرت جي سلسلي ۾، ”سرمست درازي“ جناب پروفيسر محبوب علي چنا جو، ۽ ”مخدوم نوح سرور“ جناب سيد حاجي علي اڪبر شاھ صاحب جو، يقين آڻين ۽ ايمان افروز مضمون آهن. اهي ٻئي بزرگ، سنڌي ادب ۽ تصوف ۾ وڏي حيثيت رکڻ ٿا. انهن جي جدا جدا تاريخي ۽ تهذيبي پس منظر کي سمجهڻ لاءِ، هي مقالا ڪارگر ثابت ٿيندا.

”سنڌو ماڻھو جي تهذيب“، پروفيسر مائڪ پٿاولا جي مشهور انگريزي ڪتاب "A Physical and Economic Geography of Sind," 1958, Sindhi Adabi Board.

جي هڪ باب جو ترجمو آهي، جو مسٽر شمس الدين عرساڻيءَ جو ڪيل آهي. مسٽر پٿاولا، سنڌ جي جاگرافيءَ تي بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي ۽ کيس ’سنڌ‘ تي سنڌو طور تسليم ڪيو ويو آهي. هن مقالي ۾ جنهن محققانه انداز ۾ بحث ڪيل آهي، ان جو اعتراف هرڪو علم دوست ڪري چڪو آهي.

”ننگر پارڪر جا آثار قديم“ پڻ، سنڌ جي قديم تهذيب جي قدامت ۽ عظمت جو هڪ داستان آهي، جو محترم مير حاجي محمد بخش ٽالپر لکيو آهي. ان ۾ چين ۽ هندو دور جي تهذيب جا آثار بيان ڪيا ويا آهن.

”سمات قوم جو اصل لس“، سنڌ جي خالص ’سمات‘ برادريءَ جي وجه تسميه، پاڙن، قبيلن، ذاتين ۽ خاندانن جي معلومات افزا ۽ محققانه ڇنڊڇاڻ تي مشتمل آهي. ان جو لکندڙ

مرحوم علي محمد سيال (مابق ديني دٿريڪٽر تعليمات، سنڌ) جهڙو محقق ۽ مؤرخ آهي. سنڌ سان تعلق رکندڙ عالمن کي هن بحث جي پڙهڻ کان پوءِ، سنڌ جي قومن متعلق ڪافي معلومات حاصل ٿيندي.

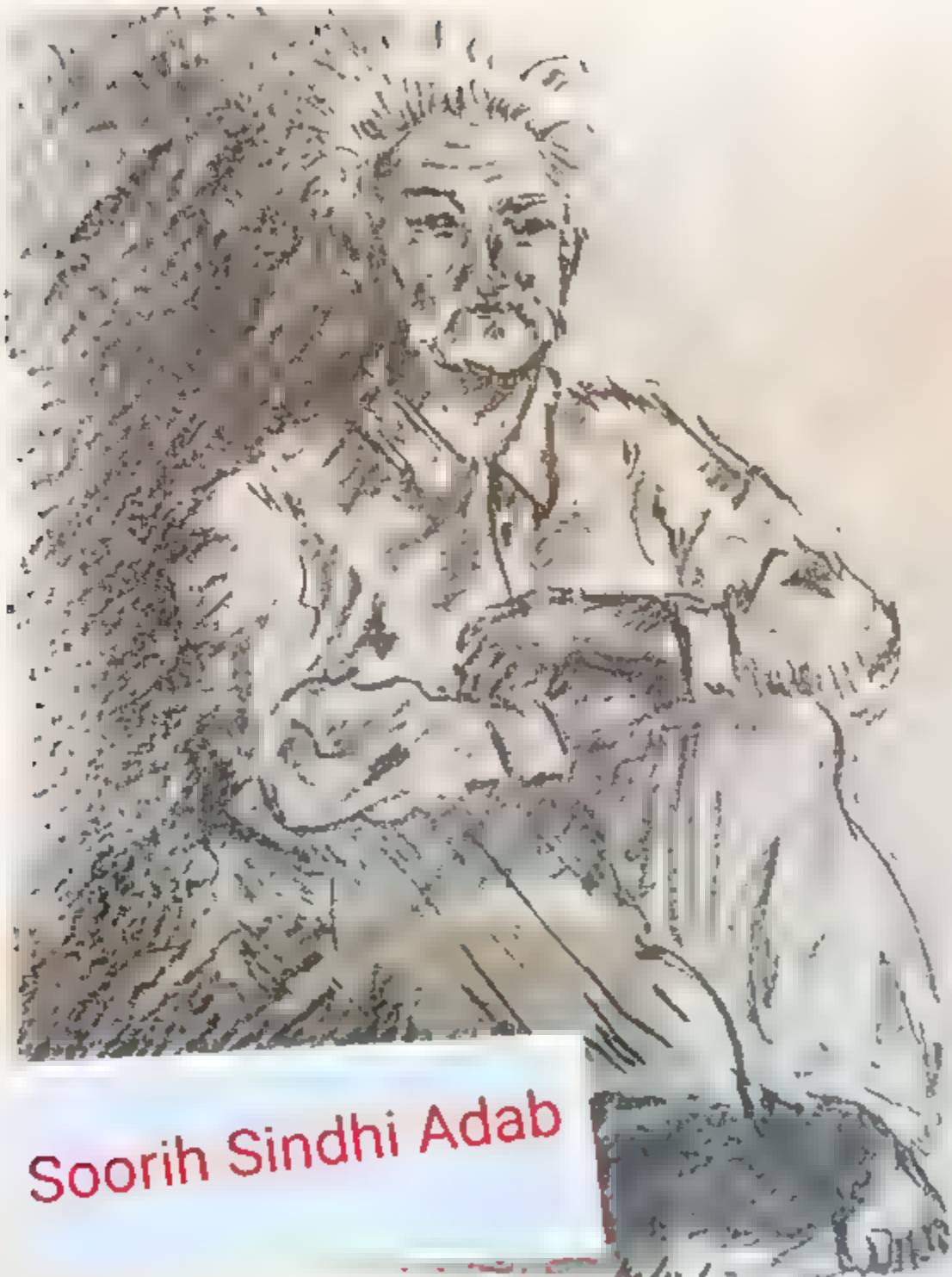
”سمنگ ڇاڙڻ“ سمن جي دؤر جو، قاضي قاسم کان به ٻه صديون اڳ، مشهور شاعر ۽ بدبده گو سگهوڙ هو. سندس سوانح ۽ فن تي محترم محرم خان (لهڪچرار، سنڌ يونيورسٽي)، ٺهاريءَ مفصل، معلومات افزا ۽ محققانه بحث ڪري، سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ صدين جو اضافو ڪيو آهي. هي مقالو، هر خيال کان تحسین جي لائق آهي. اميد ته غور سان پڙهيو ويندو.

”صوفي صادق فقير جو ڪلام“ محترم راج محمد پٽيءَ جي انجنيئر علمي تحقيق جو هڪ شاهڪار آهي. هن آخري قسط ۾، صوفي صاحب جو سمورو ڪلام، ڏاڍي تحقيق ۽ چنڊ چاچ سان پيش ڪيو ويو آهي. ائين چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته صوفي فقير تي ”مهراڻ“ ۾ ڇپيل ٻئي مقالي، پنهنجي افادي حيثيت سان هڪ مستقل ڪتاب جي حيثيت رکي ٿا. صوفي صادق فقير جي ”سوانح ۽ ڪلام“ تي مڪمل تحقيقي ڪم، مهراڻ جي وساطت سان شايع ٿيو آهي ۽ اهو مهراڻ لاءِ قبل فخر ڪارنامو چئي سگهجي ٿو. اميد ته ان سلسلي ۾ سنڌ جي ٻين ڪنارن يا شهرن يافته بزرگن، عالمن، صوفين ۽ شاعرن جي سوانح ۽ ڪلام (غير مطبوع) تي ان قسم جا علمي مقالا پيش ڪيا ويندا.

مقالن کان پوءِ ”مهراڻ جا موتي“، ”سنڌي نثر مان مثالي ٺڪرا“، ”ادبي خط“، ”پڙهندڙن جا پيغام“، ”علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون“ ۽ ”آديسي آئي ويا... آ“ وارا سڀ دستوري ڪاٺ پيش ڪيا ويا آهن.

اميد آهي ته ”مهراڻ“ جا خريدار ۽ صاحب ذوق اديب، پنهنجي دلي تعاون سان ”مهراڻ“ کي لواڙيندا رهندا.

هن پرچي جي مواد جي چونڊ ۽ ترتيب لاءِ محترم جويي صاحب، اعزازي سيڪريٽري، ۽ محترم شيخ علي محمد صاحب، ميمبر، سنڌي ادبي بورڊ؛ ۽ ان جي طباعتي حسن ۽ زيبائش لاءِ مسٽر غلام رباني، اسسٽنٽ سيڪريٽري، ۽ مسٽر علي بخش احمد زئي، مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڀرپور، ۽ ٻين جي ڪارپردازن جو شڪر گذار آهيان. جن جي تعاون سان هي معياري پرچو تڪميل تي پهتو آهي. — خ. م. گ

Soorih Sindhi Adab

دنگار: گن محمد کنري

کوڏلي جو ڪم

جديد دور ۾ اهل اسلام جون ذميداريون

اسلام، صلح ۽ امن، انسانيت ۽ اخوت جي دين جي حيثيت ۾ هن ڪائنات ۾ نمودار ٿيو، ان کي اڄ چوڏهن سو ورهيه گذري چڪا آهن.

سڀني مذهبن ۽ آسماني تعليمات جي سڀني دفترون ۽ صحيفن جو مجموعو اسلام آهي. اسلام مذهب نه هو، بلڪ هڪ ترقي پسندانہ تحريڪ هئي، جا پنهنجي صحتمند اخلاقي ۽ عملي، نظرياتي ۽ فڪري اصولن ۽ قدرون جي بنياد تي وڌندي رهي، ۽ اڳتي هلي پوري انسانذات تي چانهجي وئي.

اسلام، سڀني مذهبن جي احترام کي ملحوظ رکندي، انساني حيات کي مقصد ۽ جدوجهد جو نئون پيڪر ۽ نئون تعبير عطا ڪيو، ان طرح سان انسان جي ارتقائي تاريخ کي نئين منزل سان روشناس ڪيو.

جڏهن اها تحريڪ اسان جي زندگيءَ جو لازمي حصو بڻي رهي، تڏهن ان تحريڪ جا قائل ۽ افراد، سائنس ۽ عملي علمن ۾ شاندار ڪارناما ڏيکاريندا رهيا، جن جو مثال اسان کي تاريخ ۾ ٿو ملي.

اها به هڪ بدقسمتي چئي جو ڪجهه زماني جي گذرڻ کان پوءِ مسلمان مجموعي حيثيت سان اسلام کي ”نظري مذهب“ ۾ تبديل ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا، ۽ دين هڪ ترقي پسند، فعال ۽ صحتمند تحريڪ جي حيثيت سان نظرانداز ڪيو ويو. ان جو لازمي نتيجو اهو نڪتو آهي جو ’دين‘ ۽ ’مذهب‘ جي وچ ۾ ويجهو ٿي ويو. ’دين ۽ مذهب‘ جي ان ويجهي ۽ تفریق جو اثر اڄ به اسان جي فڪر ۽ عمل ۾ نمايان طرح سان موجود آهي. اصل ۾ اسلام، مذهب ۽ زندگيءَ جي ان ويجهي کي مٽائڻ آيو هو، ليڪن فطرت جي ستر ظريفي چئجي جو اسلام جا متبعين پاڻ ان دؤني ۽ ثنويت جو شڪار ٿي ويا.

اها به هڪ حقيقت آهي ته جڏهن زندگيءَ ۽ مذهب جو رشتو هڪٻئي کان ڇڄي ڌار ٿي وڃي ٿو، تڏهن به زندگي ته بهرحال، ڪنهن نه ڪنهن طرف ڏانهن ڪاهيندي رهي ٿي؛ پر جڏهن مذهب هڪ بچان شي بنجي رهجي ٿو وڃي، جنهن ۾ ڪابه لوح ۽ لچڪ باقي نٿي رهي، نڪو منجهس نمو ۽ حرڪت جي صلاحيت ٿي بچي؛ تڏهن اهو جامد ۽ پٿر وانگر بيحس و حرڪت، زندگيءَ سان ڪاهوڪلهي سان ملائي هلڻ جي بدران، مسجدن ۽ خانقاهن ۾ قيد ٿي رهجي ٿو وڃي.

اسلام سان به ائين ئي ٿي چڪو آهي. انسانيت، سائنس ۽ فلسفي ۾ ترقي ڪندي، الائي ڪٿي وڃي پهنئي آهي؛ پر اسان جو مذهب صدين کان وٺي هڪ ئي هنڌ خاموش ۽ بيحرڪت رهيو آهي. اسلام جو معرو اهو هو، جو ان بت پرستيءَ جو خانو ڪري ڇڏيو؛ پر مسلمانن هي ترجيحي ۽ الرانگيز حقيقت اها آهي، جو انهن خود اسلام کي ئي بت بڻائي ڇڏيو!

مذهب کي ان طرح سان بت بنائڻ جو جيڪو خطرناڪ نتيجو نڪتو آهي، جنهن سان جي قومي ذهني ۽ ثقافت تي تباه ڪن اثر وڌو آهي؛ اهو هي آهي جو جن ماڻهن هن جديد دور جي وڌندڙ ترقيءَ جو ساٿ ڏيندي اڳتي قدم کنيو آهي، تن تي دنيا دار مسلمانن جي چاپ هنڌي وئي آهي—۽ جي ماڻهو، مذهبي رسومات ۽ روايت جي آڙ ۾ ماضيءَ جي دنيا واري جمود ۽ سڪون جا مجسما بنجي رهي ويا، اهي سڄا ۽ هڪا مسلمان سڏائيندا رها. آهستي آهستي مستقبل ڏانهن نگاه رکي، شاهراه حيات تي اڳتي وڌڻ وارا، اسلام کان منحرف ۽ برگشت شمار ٿيڻ لڳا، پر ماضيءَ ڏانهن لهاري پندڙ، مقدس ۽ ديندار قرار ڏنا ويا. پوءِ ته ان سان گڏ، هرئين قدم، هرئين ايجاد ۽ هرئين تعليم متعلق، اهو شور برها ڪيو ويو ته اهو ’اسلام‘ جي خلاف آهي. اهڙي سبب آهي جو اسان جي تاريخ جي هر دور ۾، هراقلاقي رهنما جي خلاف ڪم جون فتوائون لڳائيندا رها.

سان اوهان کي دعوت ٿو ڏيان ته اوهان ذرا انهن خطبن جو ٿڌي سڀني سان ۽ ذهن کي خالي ڪري جائرو وٺي ڏسو، جي مسجدن ۾ پڙهيا وڃن ٿا. انهن ۾ اوهان کي صاف نظر ايندو، ته موجوده زماني جي ننڍي ۾ ننڍي ڳالهه تي به عصي جو اظهار ڪيو ٿو وڃي، صرف ان لاءِ ته اها ڳالهه نئين آهي. منهنجي خيال ۾ اهو اسلام سان وڏو ظلم آهي، جو هن قسم جي بلند ۽ باوقار دين کي، ترقيءَ جو دشمن ۽ علم ۽ بصيرت جو حريف بنائي پيش ڪيو وڃي ٿو. اهو صرف اسلام سان ئي ظلم نه آهي، پر انهن نوجوانن سان به ظلم آهي، جي هن جديد دور ۾ مسلمان ٿي رهڻ چاهين ٿا. حقيقت اها آهي ته ان قسم جي روش، زندگيءَ ۽ مذهب ٻنهي سان انتهائي بي انصافي آهي؛ جو ويهين صديءَ جي انسان تي اها پابندي لڳائي وڃي ته اگر ڪم ٻاڻ ’مسلمان‘ ثابت ڪرڻو آهي ته پوءِ ڪيس ڪيتريون صديون پوئتي وڃڻو پوندو—آخر ان جو سبب ڪهڙو آهي؟

ڇا، ان جو سبب اهو آهي ته اسان پنهنجي حقيقي نصب العين تان هٽي ۽ پٺڪي چڪا آهيون، ۽ اهڙي سياسي ۽ معاشرتي نظام وضع ڪرڻ ۾ ناڪامياب ٿيا آهيون، جو نظام هن دور جي تقاضائن ۽ تغير پذير قدرن سان ساٿ ڏيڻ جي صلاحيت رکي ها.

ٻا، اسان پنهنجي دين کي جنن ۽ فرشتن جون ڪهاڻيون بنائي ڇڏيو آهي، ۽ دين کي وهر پرستيءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏيو آهي، ۽ انڌي تقليد جو لعرو بلند ڪري اسان انسان جي تخليقي تسائن جو دستوئي روڪي ڇڏيو آهي؟

ٻا، ان جو سبب اهو تصور آهي جو اسان جي غلط عملن ڪري پيروج ٿي چڪو آهي، جنهن زندگيءَ جي حقائين سان مردانه وار مقابلي ڪرڻ جي بجاءِ اسان جي ذهن ۾ فرار واري ذهيت پيدا ڪري ڇڏي آهي ۽ زندگيءَ کي قبرن ۽ حجرون ۾ قيد ٿي ڇڏيو آهي؟

ٻا، ان جو سبب اسان جو اهو غلط عقيدو ته — اسان هٿن پيرن هلائڻ کان سواءِ اڳين دنيا ۾ محنت جا حقدار نهجي سگهنداسون. ڇا اسان ان حقيقت کي وساري چڪا آهيون ته آخرت جي زندگيءَ اسان جي هن زندگيءَ جي عملن جو ثمر ٿيندي، اسان جنت ۾ اهوئي حاصل ڪنداسون، هو ڪجهه اسان هن دنيا ۾ پوکينداسون.

اهي سوال نهايت اهم آهن. اسان لاءِ نهايت ضروري آهي ته اسان انهن بنيادي عنصرن جي پاڙن تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪريون، جن اسلام جي برق آسا ۽ شعله صفت روح کي خاک جو ڌير بنائي ڇڏيو آهي.

ان ۾ به ڪو شڪ نه آهي ته ان قسم جي تحقيق ۽ پرک ڪندي، اسان جي سامهون ٻيون به ڪيتريون اهڙيون حقيقتون اينديون، جي نهايت تلخ ۽ ناخوشگوار هونديون. ليڪن اسان جو فرض اهو آهي ته اسان انهن تلخن ۽ ناخوشگوارين جي ڪا به پرواهه نه ڪريون ۽ يقين معيڪر سان، بلڪل بيپاڪانه انداز ۾، سرگرم جستجو رهيون.

اسلامي دنيا جي زوال ۽ انتشار جو هڪ وڏو سبب، مذهبي فرقن بندي پڻ آهي. غلط يا صحيح، بهرحال موجود آهي. ان حقيقت کان انڪار ڪرڻ حماقت چئبي. اگر ان بحث کي چيڙيو وڃي ته پلا ڪهڙو فرقو حق تي آهي، ۽ ڪهڙو باطل تي، — ته هوءَ ان جو نتيجو هاجيڪار ٿيندو ۽ تخریب کان سواءِ ٻيو ڪجهه به حاصل نه ٿيندو. ان لاءِ صحيح طريقي اهو آهي ته، مختلف فرقن جي اختلافي نظرين ۽ مسئلن کي چيڙڻ ۽ ڀاڙڻ جي جاءِ تي، ان تي زور ڏنو وڃي، جو انهن سڀني ۾ قدر مشترڪ جي حيثيت رکي ٿو. ڇا ائين درست نه ٿيندو ته هڪٻئي تي نڪتہ چيني ڪرڻ جي بجاءِ، اسان ان تي زور ڏيون ته اصل ۽ بنياد جي اعتبار سان اسان سڀ متحد آهيون. ڇا لاءِ ته اسان سڀ هڪ الله، هڪ رسول ۽ هڪ ڪتاب تي ايمان رکون ٿا. اڄ دنيا ٻن ڪٽمين ۾ ورهائجي چڪي آهي. انهن ٻنهن جي باهمي ڪشمڪش، نظريات ۽ مخصوص 'آئيڊيولوجي' تي مبني آهي. ڪميونزم عزم ڪري چڪي آهي ته هوءَ پنهنجو نظريو، ساري دنيا تي مسلط ڪري. اها به حقيقت آهي ته مذهب، ڪميونزم جو ڪو مائر ۽ مڪمل جواب نه ڏئي سگهيو آهي، ڇا لاءِ جو ڪميونزم جو نظريو، بنيادي طرح سان مادي پرستيءَ تي مبني آهي.

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته جي قدر 'ماديت' مان نمودار ٿين ٿا، انهن جو به هن کائنات جي نظام ۾ ڪو مقام آهي. پر فرق رکيو اهو آهي ته انهن مادي قدرن جي هر ڀرو ايتري اهميت ڪنه آهي، جو انسانذات انهن جي پويان سڄيجهه وڃائي ويهي.

موجوده حالت ۾ 'ڪميونزم' جو هڪ ۽ صرف هڪ جواب آهي، اهو جواب فقط 'اسلام' وٽان ملي سگهي ٿو.

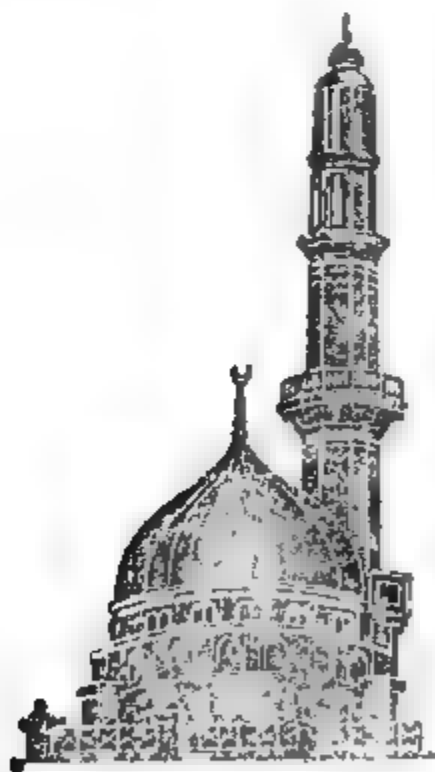
ڪميونزم جي مادي فلسفي ۽ مغرب جي مادي قدرون جي باهمي ڪشمڪش ۾ صري "اسلام" ئي اهو فطري ۽ عملي نصب العين پيش ٿو ڪري، جو انسانيت جي روح کي هلاڪت کان بچائي سگهي ٿو.

ڪميونزم جي چئلينج جي مقابلي ڪرڻ جي سلسلي ۾ نهايت ضروري آهي ته "اسلام" کي ماضيءَ جي خلوتگاهن مان ڪڍي، عصر حاضر جي 'روشنيءَ' ۽ 'زبان' ۾ پيش ڪيو وڃي. ان کي رڳو هڪ نظري نصب العين جي حيثيت سان نه پر، تمدني، سياسي، معاشي، اخلاقي ۽ روحاني زندگيءَ لاءِ مڪمل ضابطه حيات جي حيثيت سان پيش ڪيو وڃي. بس، منهنجي خيال ۾ اهڙي اسلام جي صحيح ۽ بنيادي حيثيت ۽ حقيقت آهي.

[صدر مملڪت، فيلڊ مارشل، محمد ايوب خان جو]

ننڍي الهيار، سنڌ ۾ عالمن جي اجتماع کي

خطاب — مئي ۱۹۵۹ع.]

محبت جي ضرورت

هيءَ تقرير دلپذير، هن دور جي عظيم شخصيت، حضرت علامہ آء. آء. قاضي مدظلہ العالیٰ جي آهي، جا پاڻ، ۱۵- فيبروري ۱۹۵۳ع تي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ عظيم علمي اجتماع ۾ ڪيائون اها تقرير، پروفيسر ڊاڪٽر قاضي نبي بخش، صدر شعبه اُرسِي، سنڌ يونيورسٽي جي ڪيل تقرير تي هڪ علمي ۽ فڪري ڇوڇوڻ جي حيثيت رکي ٿي. اسيد ته رسالي ”مهراڻ“ جا ناظرين، هن دانشمندانہ ۽ اصلاحي تقرير سان، روحاني ۽ اخلاقي حظ حاصل ڪندا. اها تقرير، محترم مٿيول احمد پٽي، ايم. اي، جي قلمبند ڪيل آهي — ادارو.

خواتين ۽ حضرات

جيڪڏهن هينئر آءٌ اوهان کي پنهنجي دوست، پروفيسر قاضيءَ جي تقرير متعلق، پنهنجي تاثرات بيان ڪرڻ لاءِ چوان ته پوءِ اوهان ايمانداريءَ سان ٻڌايو ته جيڪر ائين نه چئو ته پروفيسر صاحب، محبت بابت ڪا نئين ڳالهه ته ڪئي ڪانه. انهيءَ الفت، قرب ۽ ڪشش جا وعظ اسان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪافي ٻڌندا هئي آيا آهيون. هن تقرير جي ردعمل طور، يقيناً توهان ائين ئي چئو ته اسان ”زندگيءَ جي انهيءَ اهم جذبي“ بابت هزارها ٻڌو آهي. ٻڌو ته برابر آهي، پر آءٌ پڇندس ته توهان ڪڏهن اتفاق سان عملي ۽ ارادي طور ان کي استعمال نه ڪيو آهي؟

حالانڪ اها حقيقت آهي ته جيڪڏهن اهو جذبو ڪائنات جي ڪاروبار جاري رکڻ لاءِ ڪارفرما نه هجي، ته انسان هوند انهيءَ هڪ جذبي جي ڪري، ٻي هرڪا زحمت گوارا ڪرڻ خوشيءَ سان برداشت نه ڪري ها!

انڪلنڊ جي بادشاهه با وائيءَ جي -واريءَ جي نظاري ڏسڻ لاءِ انگريزن کي اب-ڏه ڪلاڪ اڳواٽ وڃي ڪنهن گوشائتي هنڌ تي بيهڻو ٻڌو آهي ته جيئن ويجهڙو دٻدار ڪري سگهن. اها آرزو، اها خواهش، اها طلب ۽ اهو جذبو آهي، جنهن کي ’زندگيءَ جو اهم جزو‘ سڏيو وڃي ٿو. اسان جي زندگيءَ ۾ ڪيترا اهڙا مختلف پهلو آهن، جن ۾ اسان ان جو اظهار ڪريون ٿا.

غزاليء اڳين وقت جي مسلمانن جي عبادت جي جذبي جو نقشو چٽيو آهي، ته جمعي نماز واري اذان کان اڳ، صبح سان، احڪام الاهيءَ جي اداڪريءَ لاءِ سڀ ڪم ڪاريون سڙائي، سڀ کان اول اچي اڳينءَ صيف ۾ ويهن جي ڪوشش ڪندا هئا، ته جيئن خطيب جو خطبو آسانيءَ سان ٻڌي سگهن. خطبي ۽ نماز کان پوءِ ٻه ڪيترو وقت تسبيح ۽ تهليل ۾ معو ۽ مشغول رهندا هئا، جنهن مان انهن کي روحاني لذت حاصل ٿيندي هئي. اهي ماڻهو، پنهنجي ان جذبي جي تسڪين لاءِ پنهنجون ٻيون سموريون خواهشون قربان ڪري ڇڏيندا هئا.

ان جي برعڪس اڄ حالت اها آهي جو اسان سڀ کان پوءِ اچي، پوئينءَ رڪعت جي رڪوع ۾ ٻهڃڻ جي ڪوشش ٿا ڪريون، ته جيئن هڪ اهڙي خواهش جي پورائي گهڻو وقت نه وٺي، جنهن سان اسان جي دلچسپي گهٽ آهي. اسان اڄ پنهنجي هر نفساني خواهش جا غلام آهيون. مثين مثال ڏيڻ مان منهنجي مراد محض اهو ثابت ڪرڻ آهي ته اسان جون خواهشون ۽ جذبات، وقت بوقت بدليا رهن ٿا، جنهن جي نتيجي طور اسان مان انتظار ۽ پڪرنگي لڪري چڪا آهن. اڄ بهيءَ جو پُٽ سان، ڀاءُ جو ڀاءُ سان، ۽ پوڻ جو پوڻ سان اختلاف آهي.

هاڻي محبت ۽ الفت پيدا ٿئي ته ڪيئن؟ شايد اهو جذبو، هن وقت عنقا ٿي چڪو آهي، جنهن جو نالو ته سڀني ٻڌو آهي، پر آهي ڇا، سو ڪنهن کي به پتو يا پروڙ نه آهي.

خبر ٿئي پوي ته عدم توازن ۽ عدم تعاون جي اهڙي عالم ۾ اسان جو نظام زندگي ڪيئن برقرار رهي سگهندو، جڏهن ته ڪوبه معمولي جرو به پاڻ ۾ ڪشش ۽ يگانگت نه هئڻ ڪري زندهه نٿو رهي سگهي، تڏهن هيڏي ساري سنسار جو انتظام بغير ڪنهن توازن ۽ اصول جي ڪيئن هلي سگهندو؟

انتظام فقط اتحاد ۽ اتفاق ڪرڻ سان قائم رکي سگهجي ٿو. ۽ ظاهر آهي ته ان قسم جي جماعتبنديءَ لاءِ سڀ کان اڳ، الفت جو عنصر پيدا ڪرڻو آهي، جنهن جي ڪشش ڪري هر چيز جا مختلف اجزاء ڪشجي ۽ ڇڪجي اچي هڪٻئي ۾ گڏجن ٿا، ۽ ان کان پوءِ منجهانن هڪ بلڪل نئين شي نڪري نروار ٿي ٿئي. انهيءَ نئين شي جي نروار ٿيڻ بعد، اسان کي انهن ڇيڙن جي زندگيءَ جو يقين ٿئي ٿو. ان نئين شي کي اسان 'جمعيت' ڪوٺي سگهون ٿا. جمعيت يعني مختلف جزن جو گڏجي، ڪنهن نئين شئي يا هن جو اصول. اهو اصول ڪائنات جي تمام عناصر سان هڪجهڙو لاڳو آهي. جمادات، نباتات ۽ حيوانات سان گڏ، السانذات سان به اهو شرط لاڳو آهي ته جيئن انهن مان هر هڪ پنهنجي جدا جدا جزن کي گڏي، اتفاق ڪري، پاڻ کي وڌيڪ پسندیده شئي يا زباده مضبوط نظام ۾ پيدا ڪيو آهي، تيئن انهن جو صحراء هستيءَ تان مٽجي وڃڻ، بلڪل لازمي امر آهي.

ساڳئي اصول مطابق، انساني ۾ 'آدميت' پيدا ٿيڻ کان پوءِ، جڏهن منجهن 'اجتماعيت' جو روح جاڳي اٿي ٿو، تڏهن انسانيت جو ضمير زندهه ٿيو پوي، جو انهن جي مجموعي مفاد

لاه هرهميشه برسر پڪار رهي ٿو. اهڙيءَ طرح، اتحاد مان انتظام ۽ انتظام مان زندگيءَ جا چشما ٿئي نڪرن ٿا، جي مرده جسمن ۾ به جان وجهيو ڇڏين.

ان جي برعڪس بياعتمادِيءَ ۽ بي اتفاقيءَ، عدم تعاون ۽ انتشار ڪري اهڙي ئي تباهي ۽ بربادي ايندي آهي، جيتري اتفاق ۽ اتحاد ڪري انسانذات جي تعمير ۽ ترقي ٿيندي آهي، يا ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي.

السان جو مُردہ جسم، ان اصول جو زندہ مثال آهي. زندگي يعني اتحاد ختم ٿي وڃڻ کان پوءِ، هڪ عضوي جو ٻئي سان تعاون ٽٽيو پوي. پوءِ سَنَدَ، سَنَدَ کان ۽ جزو، جزو کان جدا ٿيڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

اسان چوندا آهيون ته مرده جسم مان بدبوءِ ٿي نڪري، اها بدبوءِ ڇا آهي! مرده جسم جي منتشر ٿيل باريڪ جزن مان جڏهن الفت جو انگ ختم ٿيو، تڏهن هو پنهنجي اجتماع کان علحده ٿي، اسان جي سينگهڻ جي حس تائين پهچن ٿا ۽ اسان بدبوءِ محسوس ڪريون ٿا. حالانڪ ساڳيا جزا هر زندہ جسم ۾ به موجود هئا، پر جسم سان سندن گهڙي تعلق ۽ تعاون هئڻ ڪري، ان کان اڳ هو علحده ٿي، اسان تائين نٿي پهتا. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته اها فقط اتحاد ۽ اتفاق جي برڪت هئي، جنهن زندہ جسم ۾ بدبوءِ نٿي پيدا ٿيڻ ڏني. اهو ڪو ڪتابي علم ناهي، — اها برڪت ان جذبه الفت جي آهي، جو اسان جي احساس کي جاڳائي ٿو. روه زمين تي ڪابه شي ان جي ڪشش کان سواءِ پنهنجو وجود برقرار رکي نٿي سگهي. جيئن اڳ چيو ويو آهي ته مرده جسم مان الفتِي انگ نڪرڻ ۽ باهمي اتحاد ختم ٿيڻ کان پوءِ ان ۾ بدبوءِ پيدا ٿيو پوي، بلڪل ساڳي حالت، نسل انسانيءَ سان لاڳو آهي.

هرڪنڊ، قبيلي يا قوم جي باهمي محبت ختم ٿيڻ کان پوءِ، ان مان جذبو ۽ جان نڪري ٿا وڃن. ان کان پوءِ لازم آهي ته منجهس ’انتشار ۽ بدبوءِ‘ پيدا ٿين. ڇاڪاڻ جو منجهس زندگيءَ جو اهم ترين جزو، باقي نه رهيو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ ’انصاف‘ يا ڪنهن به ٻي چڱيءَ خصلت جي طاقت ان کي مرده ٿيڻ کان بچائي نٿي سگهي.

اسان کي پنهنجي قوم جي مجموعي نموني ۾ مذمت ڪرڻ جي بجاءِ، انفرادي طور پاڻ کي به ڏوهہ ڏئي پاڻ مان خود پسندي ۽ خود غرضيءَ واريون خواهشون ڪڍڻ گهرجن. اسان کي پنهنجي جان سان محبت ڪرڻ جي بجاءِ، ٻين کي گهٽرڻ ۽ انهن سان تعاون ڪرڻ گهرجي. هن وقت هيءَ حالت آهي جو اسان مان هر هڪ پاڻ کي پسند ڪرڻ، ۽ پاڻ کي ٻوڏ ۾ ٻورو آهي. عملي دنيا ۾، ڪنهن ٻئي سان، اسان جو پيغراض تعلق رهيو ئي نه آهي. جيڪڏهن ڪو الفت يا محبت جو ڪڏهن ڪو اکر کڻي ٻڌي ٿو، ته سمجهي ٿو ته اهو فقط پٿرين ۽ جيڻن جي آکاڻيءَ سان تعلق رکي ٿو، ۽ ان جو هن عملي دنيا سان ڪوبه واسطو نه آهي. بقول مرزا حيرت: ”پاڻ کي ٻوڏ کان بهتر آهي ته اسان بٽن جي پرستش شروع ڪري ڏيون!“

شاه لطف جو خيال آهي ته جن 'جئنڪس' سچ پچ ذاتي غرض کي ترڪ ڪيو آهي ۽ جن ائله سان دل لڳائي آهي، انهن سان ملڻ به وڏي سعادت آهي. مون سي ڏٺا ماءُ، جن هو ڏٺو پرين کي، رهي اچي رانڙي، تن جئنڪن سندي جاء.

جنهن معاشري ۾ ايڏو ڏٺو محي، جو ڀاءُ، ڀاءُ کي نه سهي سگهي، ان جو جلد کان جلد خاتمو ٿيڻ بيحد ضروري ۽ لازمي آهي.

قدرت جو هٿان، پنهنجيءَ جاء تي آئل ۽ ناپايل درڪڙر آهي؛ جنهن کان عالم جي معذرت جو ڪوبه جرو انحراف ۽ روگرداسي نٿو ڪري سگهي. ان قانون مطابق ڪنهن به بني بشر، توڙي ڪنهن به مخلوق کي باهمي الف جي قانون توڙڻ بعد، خطء زمين تي رهڻ جو حق نٿو رهي. جيڪڏهن ان قسم جي تخريب بدراڻ تعمير ڪئي وڃي ٿي، تڏهن ته قدرت به ان لاء اهڙو انعام عطا ڪري ٿي.

اسان ڏسو ته هڪ غليظ ڦڙو، جڏهن جسم انساني جي ٻين جرن سان اشتراڪ عمل ڪري ٿو، تڏهن پورن نوڪن سھڻ ۽ ذهن ڏيڻ بعد، ان ۾ به زندگي پيدا ٿيو پوي.

ساڳئي وقت، مرده جسم جا جزا، جڏهن منجهانن جا نڪرڻ وڃي، تڏهن هڪٻئي کان الڳ ٿيڻ لاء تيار ٿيو وڃن، ۽ جيڪڏهن سڀ جلد زمين اندر دفن نه ڪري ڇڏجي، ته جيڪر سندس هڪ هڪ جزو ٻئي کان عليحدو ٿي ٿاڻي پوي.

پمينه اها حالت اسان انسانن ۽ پنهنجي سوسائٽيءَ سان لاڳو رهي ٿي جيڪڏهن اسان کي زنده رهڻو آهي ته پوء لازمي طور تي، هڪٻئي سان تعاون ڪرڻو آهي. انهيءَ ۾ اسان جي پنهنجي مرضيءَ جو ڪوبه دخل نٿو رهي ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن زبان سان اسان 'انسانيت' کي هڪ 'انسان ڪمرا' ڪري ڪوليون، ۽ ڪائنات کي 'شيخ الاڪبر' سان تشبيهه ڏيڻ جي تبليغ ڪئي ته ان مان عملي طور تي ڪوبه مطلب ٻار آور نه ٿيندو. ان جي بجاء اسان کي منجهندگيءَ سان سوچڻو آهي ته 'عذر تعاون' جي عام فضا ۾ اسان ايندڙ نتيجي ۽ سوت کان ڪيئن پاڻ بچايون. ٻيءَ صورت ۾ ظاهر آهي ته اسان کي فقط هن دنيا جي هر حسين شي ۽ نقصاندار شاهڪار تان دستبردار ٿيڻو پوندو، جي سمورا لطيف جدين جي پيداوار آهن، هڪ حاد کان جلد هن صفءِ هستيءَ تان مٽجي وڃڻ لاء آماده ٿيڻو پوندو. 'خس ڪم جهڻ پاڪ'.

هاڻي قدرت جي ڪنهن اٽل قانون مطابق عمل پذير ٿيڻي آهي، اها پنهنجي مقرر وقت تي ضرور ايندي ۽ ٿي رهندي ان کان بچڻ جي فقط هڪ صورت آهي، ته اسان سان هر هڪ انفرادي طور سوچي ته آڻ ٻڌا، خود ڪيئن ان اصول جي پابندي ڪريان. ٻئي جي خواهشن ۽ طبعي لاڙن ۽ ڪنهن جي دست اندازيءَ ڪرڻ جو ڪوبه ضرور ناهي. هر هڪ کي پنهنجو نقطه نظر آهي.

سهران

مٿاڻي ڪي جيڪڏهن مڃي ۽ جي ڪيڪاڻ مان فرحت اچي ٿي ته ان کي موتيا گڻل آڇڻ
 مان ڪهڙو سودا؟ پنهنجي طبيعت مطابق، هرڪو پنهنجي ذوق جي تڪميل ڪري؛ ليڪن
 بهرحال قدرت جي انهن بنيادي اصولن کان ڪنهن به صورت ۾ روگرداني نه ڪري، جو اسان
 جي زندگيءَ جو ”اهم جزو“ آهي. انهيءَ ڪري جيڪڏهن ڪنهن کي ”سوت“ سان ملاقات
 ڪرڻ جي خواهش آهي، ته پوءِ کيس ان سان به ملڻ جي موڪل هئڻ گهرجي.
 اها بي ڳالهه آهي ته ڪابه دليل خواهش، هر شخص لاءِ پنهنجي سرشرم جو باعث هئڻ گهرجي.
 دنيا جي بهترين حسين شين مان جڏهن هن کي ڪابه پسند ڪرڻ جي اجازت آهي، ۽
 پوءِ به هو پاڻ لاءِ ڪا خراب شي پسند ڪري ٿو ته پوءِ اها سندس قسمت آ
 اصل ۾ تور جي ماڻهن جي خواهش کي ئي ”تيزيب“ ڪري ڪوٺيو وڃي ٿو. پنهنجي
 پسند اسان کي چئي ’بهترين انسان‘ بنائي سگهي ٿي، اتي ’بهترين حيوان‘ پنهنجي جو پڻ ان مان
 هر مهل امڪان آهي.

معيت جي ورڪا

[معيت هي ورڪا سنڌ جي مشهور اهل قلم ۽ محب وطن شخصيت، جناب جي. ايم. سيد صاحب جي اها تحرير آهي، جنهن ۾ پاڻ، سنڌ جي ٽن مشهور صوفي بزرگن سخي قبول محمد - ابن، صوفي عبدالستار جهوڪ واري ۽ ميان عبدالرحيم سلاڪاتيار واري، جي سوانح - ان گڏ، سندن پيغام جو تعارف ڪرايو اٿن، ۽ هندو ڀڳتن ۽ متين مان، مشهور ڀڳت ڪنور رام جي سوانح ۽ ٻريم - ڀڳتيءَ جو ذڪر ڪيو اٿن.

اها هڪ حقيقت آهي ته سنڌ جي صوفي درويشن جي پيغام ۽ تعليم ۾ بين الاقوامي انساني قدرون جي ترجماني موجود آهي. سندن خطاب پوري انسانذات ڏانهن آهي. انهن ترڪيب نفس مان گڏ، مساوات ۽ پاڻي، برادري ۽ برابري، امن ۽ ايمان، محبت ۽ اصلاح جي تعليم ڏني آهي. انهن وٽ اسلام ۽ اسلامي تصوف جو تعبير، هڪ بين الاقوامي، اسلامي ۽ اخلاقي نظام آهي، جنهن جو بنياد ۽ مرڪز، وحدت ۽ انسانيت آهي. «عشق سارو اسلام، مذهب معيت عين مبارڪ»

جناب شاه صاحب، حياتي مسئلن کان پري رهي، سنڌ جي تصوف ۽ صوفين جي سوانح ۽ تعليم تي، ڪيترا مفيد ۽ روح افزا ڪتاب لکيا آهن، جي ڇپجي رهيا آهن. اميد ته مهراڻ جي پڙهندڙن لاءِ، سندن هي جامع ۽ مختصر مضمون، نه فقط بصيرت الروز ثابت ٿيندو، پر ان مان گڏ، سنڌي صوفين جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ حال ۽ خيال، عمل ۽ اخلاق، تعليم ۽ پيغام کي سمجهڻ جي سلسلي ۾ ڪوفي نيون راهون پڻ ڏسجنديون. ڪاش! سنڌي بزرگن جي ان پيغام کي عام ڪرڻ جي ڪا صورت پيدا ڪئي وڃي، ڇا لاءِ ته انهن جو پيغام، امن ۽ ايمان جو پيغام آهي ۽ اڄ انسانذات کي فقط ان جي ضرورت آهي. — غ. م. گرامي]

صوفي قبول محمد صاحب ولد خواجه فخر الدين فاروقي، درازا

انسانذات جي رهبريءَ ۽ هدايت، اتحاد ۽ امن، ترقيءَ ۽ تهذيب لاءِ، جي راهون ۽ رستا رڻيا ويا آهن، مذهب جو انهن ۾ مکيه درجو آهي.

مذهب جون ۽ تشريحنون ٻئي ڪيون ويون آهن:

هڪڙيءَ جو واسطو عام ماڻهن جي ضروريات، حالات ۽ نفسيات جي بنياد تي رکيل رسم، رواج، عبادات ۽ قانونن سان ٿئي رهيو آهي، جنهن کي عام طور شريعت جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

ٻيءَ تشريح جو لاڳاپو رموز حقيقت ۽ امرار ڪائنات جي کوجنا، اتحاد انساني ۽
امن عالم جي مقصد، ذهني صلاحيت ۽ روحاني ترقيءَ جي معلومات سان ٻئي رهيو آهي، جنهن کي
عام طور تصوف جي نالي سان منسوب ڪيو ويو آهي.

چون ۾ اچي ٿو ته هن پوئينءَ تشريح جا ڄاڻو هرملڪ جي رهاڪن، هر قوم جي ماڻهن
۽ هر مذهب جي پوئلڳن اندر موجود ٻئي رهيا آهن. جن جا مقصد ۽ مرادون ساڳيا هئا. انهن
ڄاڻن اڪثري محدود دائري اندر مخفي طور سٺه سٺه رازن ذريعي انهيءَ تعليم کي راسخ العلوم
اهل نظر ۽ صاحب دل ماڻهن ۾ پئي پکيڙيو آهي. مسلمانن انهي گروه کي صوفيائي ڪرام جي
لقب سان منسوب ڪيو آهي. اهڙن بزرگن جا هرملڪ ۽ زماني ۾ ادارا رهيا آهن.

سنڌ ۾ به اهڙا ادارا يا خانقاهون رهيون آهن. رواجي طرح سان ته ساري سنڌ درويشن
۽ وليئن جي درگاهن سان ڀري پئي آهي؛ جن ۾ ڪيترائي حميده اخلاق وارا، برگزيده صفات
پيران طريقت ۽ بزرگان دين ٿي گذريا آهن—جن جون درگاهون اڄ تائين مرجع عام پئي
رهيون آهن ۽ انهن جي سلسلن ۾ هزارين بلڪ لکها معتقد منسلڪ آهن.

پر هتي صرف صوفي ادارن جو ذڪر ڪرڻ مقصد آهي. سنڌ ۾ اهڙن ادارن جا چار مرڪز هئا.

(۱) سيوهڻ ۾ قلندر لال شهباز جي درگاه.

(۲) جهوڪ ۾ شاهه عنايت صوفيءَ جي خانقاه.

(۳) ڀٽ تي شاهه عبداللطيف جو آستانو.

(۴) درازن ۾ سچل سرمست جو ميڪده عشق.

اهي ادارا منهنجي نظر ۾ انهيءَ بين الاقوامي برادريءَ جون شاخون آهن، جن جو وجود
هرملڪ ۽ هر زماني ۾ پئي رهيو آهي.

انهن جا مٿا ۽ مقصد ساڳيا رهيا آهن، ليڪن طريقه ڪار علحده هئا.

هڪڙن علم يا گيان کي ترجيح ٿي ڏني ته ٻين عشق يا پگڻيءَ کي رهبر راه ٿي بنايو.
هتي آڏو درازن جي اداري جو ذڪر ڪندس، جنهن سان سڄي قبول محمد جو تعلق هو.
ان سلسلي جو باني خواجه محمد حافظ عرف صاحبڏنو هو، ليڪن ان تحريڪ کي زور
وٺائڻ جو سهرو سچل سرمست جي سر تي موٽي ٿو.

اهي صاحب فاروقي خاندان مان شمار ڪرڻ ۾ اچن ٿا، جن جو وڏو، ميان شهاب الدين،
ڇو وڃي ٿو ته ۳۰۰ هجريءَ ۾ محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيل هو، جو سيوهڻ ۾ رهي
پيو، ۽ ان جي پوين مان ميان ابوسعيد لڏي اچي رائيپور جي ڀر ۾ ويٺو. سندس مقبرو رائيپور
مڪان مرسجي ۾ آهي. اهو شيخ بهاء الدين زڪريا ملهائيءَ جو، سندس خليفن شيخ جمال جي
ذريعي مرشد ٿيو. سندن سلسل طريقت سهرو ردي هو.

انهي مخدوم ابوسعيد جي نائين پيڙهيءَ ۾ خواجه محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو پيدا ٿيو.

چون ۾ اچي ٿو ته هي بهر يائين حڪومت جي نوڪريءَ ۾ هو. پوءِ هڪ معذوب عورت جي هن گفتي تي ته ”خدا توکي ٿو ڳولي، تون ڪنهن جي ڳولا ۾ آهين؟“ جذبي ۾ اچي، نوڪري ڇڏي، جهنگل، وسائي ويٺو، ۽ شاھ عبدالملڪ قادريءَ جي صحبت ۾ اچڻ بعد راز حقيقت معلوم ڪري، سندس طريقو اختيار ڪيائين.

ميان صاحبڏني کي ۽ فرزند عطا ٿيا:

(۱) ميان عبدالحق اول. (۲) ميان صلاح الدين.

ميان عبدالحق ولد جي مسند تي ويٺو. سندس ڀاءُ کي هڪ فرزند ٿيو، جنهن جو نالو ڏاڏي جي نالي پٺيان عبدالوهاب رکيو ويو. ليڪن سندس ڇاڇو کيس بيمار کان ’سچل‘ سڏيندو هو، جنهنڪري سندس اهو نالو مشهور ٿي ويو.

اهو ئي صاحب هو، جنهن صوفياڻي تعليم کي سندس جد امجد حضرت عمر فاروق وانگر نقاري جي چوٽ تي کڻي ڪلهو ڪلاهو ظاهر ڪيو.

جيڪڏهن غور سان ڏسبو، ته سندس تعليم جا مقصد هيٺيان ٿي هئا:

(۱) وحدت الوجود جو اظهار.

(۲) وحدت انساني جو پرچار.

(۳) وحدت مذاهب جو ذڪر ان ڪار.

سچل سرمست انهن مقصدن جي حصول لاءِ عشق کي رهبر راهه بنايو.

درحقيقت عشق، حسن، حق ۽ خير جي ڳولا جي بي انتها جذبي ۽ خواهش جو ٻيو نالو آهي. سچي عاشق جي نظر ۾ خدا حسين آهي، ۽ ان جي پيدا ڪيل هر شيءِ ۾ حسن ازلي ساهل آهي. هو ذات حقيقيءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن وجود کي تسليم ڪونه ٿو ڪري. هن وٽ ذات هڪ آهي، ٻي سڀ صفات آهي.

انسان سڀ ان جو مظهر آهن. هو حسين جي هر مظهر ۾ حسن ڏسي ٿو.

هن وٽان ڪاري گوري، چڱي مڏي، جا تفاوت مٽجي وين ٿا.

”نه منجهه ڪفر نه منجهه دين،

عشق لڳشي ته هڪر آئين.“

جو ڪلمون سندس زبان تي جاري وهي ٿو.

ظاهر جا اختلاف هو ڀلجيو وڃي، دوئي ڪلهو ڇڏي، سڀ جاءِ تي ڀرين پيو هسي.

سچل سائينءَ جي تعليم جو لب لباب اهو هو. ان کان پوءِ درازا انساني برادريءَ ۽

مذهبي وحدت جو مکيه مرڪز ٿي ڪم اچڻ لڳو.

سچل سرمست جو اولاد زندهه نه رهيو. سندس ڇاڇي کان پوءِ انهيءَ اداري عشق جا

مدار المهام يا عام زبان ۾ جاءِ نشين هيٺيان ٿيا:

(۱) سخي قبول محمد اول.

(۲) خواجہ نظر محمد.

(۳) خواجہ نجم الدين.

(۴) سخي قبول محمد دوم - جنهن جي زلدگيءَ جو احوال هتي ڏجي ٿو، سو

پنجون نمبر مسند نشين هو.

سخي ميان قبول محمد سنه ۱۲۶۱ھ مطابق سنه ۱۸۴۲ع ۾ درازن جي ڳوٺ ۾ تولد ٿيو.

هن ابتدائي تعليم رانپور جي هڪ مولويءَ ۽ سندن عزيز ميان عبدالقادر فقير وٽ سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ ورتي.

سندن والد خواجہ نجم الدين، ٽيويهن سالن جي چار ۾ سنه ۱۲۷۲ھ ۾ وفات ڪري ويو، مذهبن هي اڃا يارهن ورهين جو مڙس هو. ان کان پوءِ ڪين درگاه جي مسند تي ويهاريو ويو. مسند نشينيءَ کان پوءِ پاڻ پڙهڻ ڇڏي ڏنائون. سارو وقت ذڪر فڪر ۾ گذارڻ شروع ڪيائون. هي بزرگ، برهمڙگار، ڪر سخن ۽ صاحب حال شخص هو.

اڪثر درگاهن جي سجاده نشين وانگر، هي به درگاه جي مقرر ڪيل حد کان ٻاهر نه نڪتو. هن جي مسند نشينيءَ جو جملي عرصو اڳڪٿر سال رهيو.

هن انهيءَ عرصي ۾ سچل سرمست جي شروع ڪيل تحريڪ کي نئين سر منظم ڪيو. سندس ڪشش ۽ ڪوشش سان وڏي جملي مذهبن جا ماڻهو بنا ڪنهن فرق جي ڪٽا ٿي، صوفيان تعليم جي بنيادي متن ۽ مقصدن مان واقف ٿيڻ لڳا. هتي اچي ته هرڪو سگهيو ٿي، ليڪن ان مان فيضياب صرف زنده دل ۽ صاحب نظر ٿيا ٿي.

اٿان جاءِ نهن ڪنهن دي اول دي،

ريءَ عشق پاجهون ٿي پساوڻ دي.

ان وقت سنڌ جو تعليم يافته طبقو ٻن گروهن ۾ ورهايل هو:

(۱) هڪن ۽ ٻين جو: جن مان اڪثر ترقي پرست، تنگ دل، ڪوتاه نظر هئا.

(۲) ڪامورو ڪلاس: سخي صاحب وٽ پوئين گروه جا ڪيئي فرد اچي ڪٽا

ٿيندا هئا. هر بدقسمتيءَ سان انهن جو گهڻو حصو، نوڪرين، اڃاڻن، اولاد، ملڪيت وغيره جو زياده طالبو هو. تنهنڪري انهن ذريعي گهڻو ڪجهه ٿي نه سگهيو.

هر انهيءَ گروه جي وسيلي اهو فائدو ٿيو، جو هي آواز ڪالجي پروفيسرن، شاگردن،

ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي ميمبرن تائين وڃي پهتو، جنهنڪري سنڌ جا هندو ۽ مسلمان فرق پرستيءَ جو ايترو شڪار نه ٿيا جيترو ٻين ملڪن جا هندو مسلمان ٿيا.

مون کي مائن ملاقات جو موقعو ۶- آڪٽوبر ۱۹۲۴ع تي شيخ بهاء الدين ايڪسائيز

انسپيڪٽر مالهيندي ساڪن شڪارپور جي ذريعي ٿيو.

ڪلاڪ کن سندس مجلس عام ۾ ۽ ڏھ منٽ خلاصاڻي ۾ ملاقات ٿي.

ان وقت آءٌ تصوف جي مکيه متن ۽ مقصدن سان واقف ڪرڻ لڳو. درويشن ۽ بزرگن جي زيارت جي شوق مون کي چڱي نموني اتي پهچايو هو.

سندس مجلس عام ۾ ڪابه گفتگو ڪانه ٿي. سخي صاحب ڪٿ تي سارو وقت استغراق جي حالت ۾ ويٺو رهيو. طالب صوفيان ڪلام چوندا رهيا. مجلس درخواست ٿيڻ بعد وري ڪجهه وقت کان پوءِ چيو ٿري ۽ ملاقات ٿي. پاڻ سکوت ۾ هئا. پهريون تعارف ڪرائي، دعا گهري. نگاهه مٿي ڪري، اکيون مٿي کڻي، دعا ڪيائين.

سندس نوراني شڪل، سيد ريش، سبز دستار، پرسڪون چهرو، پراسرار اکيون اڇا نائين ٿيون وڃن.

هن وقت جڏهن ڪيئي سال گذري ويا آهن ۽ صوفيان تعليم جي مکيه متن ۽ مقصدن جو ٿورو پتو هڻڻ لڳو آهي، تڏهن آءٌ سمجهان ٿو ته دعا گهرڻ وقت سندس اکيون مٿي کڻي ٺهاري جو دعا جي اجابت ۾ وڏو حصو آهي.

آنانڪ خاڪ را بنظر ڪيما ڪند

آيا بود ڪ گوشه چشمي بها ڪنند.

هن وقت مون کي هي معلوم ڪري خوشي ٿي ٿي ته ڪيترا ماڻهو ان تعليم جي سمجهڻ ۽ سوچڻ ڏي توجهه ڏئي رهيا آهن.

سنڌ صوفين جو ملڪ آهي. ان جي تهذيب ۽ تعليم صوفيان آهي.

اها سنڌ جي وڏي خدمت ٿيندي، جيڪڏهن انهيءَ تعليم جي مکيه متن ۽ مقصدن جي لاءِ وڌيڪ کوجنا ڪئي وڃي.

مڃل سرست جي ڪلام ۾ منصور، شمس تبريزي، ۽ عطار جو اڪثر ذڪر اچي ٿو. اهي ايران جا رهاڪو هئا، جن قديم ايران، يونان، هند ۽ مصر جي مذهبي ۽ تهذيبي قديم ورثي سان گڏ، مسلمان صوفين وٽان اسلامي تصوف جا پڻ ڪيئي نڪتا حاصل ڪيا هوندا. ان ڪري انهن سڀني هنڌن جي مذهبي ۽ تهذيبي روايتن ۽ تعليم سان گڏ، درويشن ۽ ويدانتي فقيرن، ۽ مسلمان صوفين جي منظومات ۽ سوانح حيات ۽ صوفيان اصولن کي مطالع ڪرڻ ۽ انهن جي تنقيدي چيڊچاڻ ڪرڻ ضروري آهي. ان کان پوءِ ئي اها کوجنا مڪمل ٿي سگهندي.

سخي صاحب کي چار فرزند ٿيا:

(۱) ميان محمد بچل، (۲) ميان محمد پربل، (۳) ميان صاحبڏنو، (۴) ميان رستم علي.

پهريان ۴۰ سندن حياتي ۾ وفات ڪري ويا هئا. جنهنڪري سندن ۲۳- ذوالقعد سنه ۱۳۵۳ھ مطابق ۱۵- جون ۱۹۲۵ع تي وڻائيءَ کان پوءِ سندن جاءِ تي ميان صاحبڏنو مسند نشين ٿيو.

مهران

صوفي عبدالستار صاحب ولد پير غوث محمد صاحب جهوڪ

هيءُ صاحب سنڌ جي مشهور صوفي شاهه عنايت عرف شاهه شهيد جو آئون نمبر
مجادد نشين هو.

آءٌ سخي قبول محمد صاحب درازن واري جي احوال ۾ تصوف جي متن ۽ مقصدن،
طريقه ڪار وغيره بابت مختصر بيان ڪري آيو آهيان. اهو به ٻڌائي آيو آهيان ته صوفياڻي ڪرامت
هڪ انساني وحدت واري بين الاقوامي اداري جي پيغام جا حامل آهن، ۽ انهن جون درگاهون
انهيءَ اداري جون شاخون آهن. اهو به ٻڌايو اٿم ته سنڌ ۾ اهڙا چار مرڪز هئا، جن ۾
قلندر شهباز عليه رحمت کان پوءِ نمبر جهوڪ ۾ شاهه عنايت جي خانقاهه کي ملي ٿو. ان ۾
اهو به ڄاڻايو اٿم ته خواجه محمد حافظ عرف ميان صاحبڏني، شاهه عبداللہ قادريءَ کان فيض
حاصل ڪيو هو.

اهو شاهه عبيدالله ان شاهه عبدالملڪ جو ڀاءُ هو، جنهن کان شاهه عنايت جهوڪ واري
کي فيض مليو.

شاهه عنايت الله مخدوم فضل الله جو فرزند هو، جو سنڌ جي مشهور درويش مخدوم
مددولنگاهه جي اولاد مان هو.

”گلدستہ صلحاء سورت“ ۾ شاهه عبدالملڪ قادريءَ جو هڪ سلسلہ طريقت هيٺينءَ طرح
بيان ڪيو ويو آهي:

شاهه عبدالملڪ قادري - شيخ شاهي - شيخ بهاولدين - مخدوم ابوالفتح - مخدوم ابراهيم -
شيخ شمس الدين - بهاء الدين دولت آبادي - ابوالعباس احمد - مير حسن - سيد موسيٰ قادري - سيد علي
قادري - سيد محمد بغدادي - سيد حسن بغدادي - سيد محمد صنود بغدادي - ابو صالح نصر فقيرالدين
سيد عبدالرزاق - سيد عبدالقادر جيلاني.

تاريخ ”تحفة الڪرام“ واري لکيو آهي ته شاهه عبدالملڪ دکن جو رهاڪو هو.
سيد حسام الدين راشدي ”گلدستہ صلحاء سورت“ جي حوالي سان ڏيکاريو آهي ته
”سلسلہ طريقت ۾ هي ڇهين واسطي سان شيخ بهاء الدين دولت آباديءَ سان لاڳاپو رکندڙ هو“
دولت آبادون چار آهن: هڪ اورنگ آباد (دکن) جي ڀر ۾ آهي، هڪ افغانستان ۾،
۽ ۱ ايران ۾.

اورنگ آباد جي پرواريءَ دولت آباد ۾ شيخ بهاء الدين ۽ شيخ شمس الدين جون مزارون آهن،
هي مون هندوستان جي سير وقت ۳۰ - جولاءِ ۱۹۳۱ع تي ڏٺيون هيون. انهن تي ساليانو عرس
۹ - ذوالحجہ تي ٿيندڙ آهي.

مڪن آهي اهي ساڳيا بزرگ هجن، جن کي ”تذڪره اولياء سنڌ“ واري شيخ شهاب الدين
۽ شيخ فتح محمد جي واسطي سان حضرت مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جندالله بن شيخ يوسف ٻاٽئي
سنڌيءَ جو فيض پاتو ڄاڻايو آهي، جو پوءِ وڃي برهانپور ۾ ويٺو هو، جتي ان جي مزار آهي.

ساڳي ”تاريخ تحفة الكرام“ جي مصنف پنهنجي ”طومار سلسل طريقت“ ۾ جيڪو شجرو ڄاڻايو آهي، تنهن ۾ هن کي شيخ عزيز الله جي واسطي سان شيخ ميرانجي برهانپوريءَ تائين وٺي وڃي ٿو. ان کان پوءِ شيخ علي خطيب احمد آباديءَ جي معرفت، مخدوم جهانپان جهان گشت جي ذريعي، حضرت بهاء الدين زڪريا ملتانيءَ جي معرفت، شيخ شهاب الدين مهروديءَ تائين پهچائي ٿو.

ساڳي مير علي شير قانع پنهنجي ٻيءَ تصنيف ”معارف سالڪان طريقت“ (تصنيف سنه ۱۲۰۲ھ) ۾ شاھ عنايت کي شاھ عبدالملڪ جو مرشد ڄاڻائيندي، وري شيخ عزيز الله جي واسطي سان شيخ علي خطيب احمد آباديءَ تائين پهچائي، شاھ عالم بخاري گجراتيءَ تائين پهچائيندي، قادري سلسلي جو ڄاڻايو آهي.

انهن شجرن ۾، ٿوري گهڻي اختلاف هئڻ ڪري، وڌيڪ کوجنا جي ضرورت آهي. هيٺ آءٌ انهيءَ اداري طرفان جو انقلابي نظريو، صوفيائي سنڌ جي سامهون پيش ڪيو ويو، ان جو ذڪر ڪندس.

طريقت جي ڄاڻن طرفان تصوف جا ٻه نظريا پيش ڪيا ويا ٿي، جن ۾ (۱) هڪ اهو هو ته مذهب اسلام آخري، مڪمل ۽ جداگانہ دين هو، ان جي اچڻ بعد ٻيا سڀ دين منسوخ ٿي ويا هئا. ديني ۽ دنياوي نجات انهيءَ جي ذريعي حاصل ٿيڻ واري هئي. تنهنڪري شريعت اسلامي جي پيرويءَ کان سواءِ طريقت بيڪار هئي. خدا شناسيءَ لاءِ ٻه بزرگان دين جي ٻڌايل رستن تي هلڻ ضروري هو.

(۲) ٻين جو چوڻ هو ته سڀني مذهبن جي ظاهري مختلف شريعتن جي پويان پنھنجا وحدت سمائل هو. جملي پنھنجن، رشن، فيلسوفن جا مٿا ۽ مقصد بنيادي حيثيت سان ساڳيا هئا. سندن شريعتن جو ظاهري اختلاف ملڪي حالات ۽ ضروريات، ماڻهن جي ارتقائي مدارج ۽ سمجهه مطابق عارضي ۽ فروعِي هو. اسلامي شريعت انهن جي عارضي، ۽ فروعِي اختلافن ۽ تعريف ۽ تبديل جي ڪري، انهن جو عمر البدل بڻي آهي، ان ڪري انهن شريعتن جو نسخ ٿيڻ ۽ منسوخ ٿيڻ لازمي امر هو. ان صورت ۾ به، رموز حقيقت ۽ اسرار ڪائنات جي ڳولا هي سلسلي ۾، تصوف جا بنيادي مٿا، اتحاد انساني، امن عالم ۽ حقيقت شناسي، بنيادي طرح سان وڏي اهميت رکن ٿا. انهن جي مرڪزي حيثيت تي سڀني مذهب ۽ فلسفا اچي جمع ٿين ٿا. اصل ۾ اها جامعيت ئي اسلامي شرع جو اجتماعي روح آهي، جنهن تي اهل تصوف پنهنجي مقصد جو بنياد رکيو آهي. ان ڪري انهن پنهنجو مقصد **وحدت انساني** رکيو، جنهن جي جواز ۾ هتي وحدت الوجود ۽ وحدت مذاهب جي نظرين کان ڪم ورتو ويو. ان حقيقت جي تشريح مثنوي مولانا روم، توڙي شاه ولي الله جي ڪتابن، ۽ مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي تحريرن ۾ موجود آهي. انهن جي تاويلات کي ڪي اهل شرع سلسلا تسليم لڳا ڪن، جنهن جو تفصيل ڪتابن ۾ موجود آهي.

منهنجي ٽالڪي خيال موجب ڪيترا منڍ جا صوفي بزرگ سندس بنيادي متن ۽ مقصدن جا هو ٽلڪ هئا.

بدقسمتيءَ سان شاه عنايت حوشهر، ملفوظات يا تصنيف ڪانه ٿي ملي سگهي، جنهنڪري سندس قلمبر هابت تفصيل سان ذڪر ڪري سگهجي.

ليڪن سندس چشم نبض مان سوراب ٿيل هيٺين بزرگن جي ڪلام مان سندس تعليم جو پتو ڪڍي سگهجي ٿو:

(۱) سيد جان الله شاهه رضوي، روهڙي

(۲) روجل فقير، ڪنڊڙي تملو روهڙي

(۳) فقير قادر بخش بيدل، روهڙي

(۴) سيد رڪيل شاهه صوفي، فتحپور گنداوا، سبي

(۵) صادق فقير صوفي، عمر ڪوٽ.

(۶) سيد قطب شاهه صوفي، جهانپان، حيدرآباد

(۷) نواب ولي محمد خان لغاري، تاجپور

(۸) درياھ خان فقير، خيرپور

(۹) خير محمد خان فقير هيسباڻي، خيرپور

(۱۰) دلپٽ صوفي، روهڙي

آءٌ سڄي قبول محمد جي احوال ۾ ٻڌائي آيو آهيان ته پيغام وحدت ۽ محبت انسانيءَ جي مقصدن جي حصول لاءِ صوفياي ڪرام ۽ طريقا ٻئي اختيار ڪيا آهن:

۱- علم جو، ۲- عشق جو.

شاه شهيد ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ٻنهي طريقن کي ڪتب آندو آهي، جنهن جو پتو ان مان هري ٿو ته سندس طالبن صفاتي شعر کان ذاتي ڪلام طرف گهڻو توجهه ڏنو آهي. صفات مجاز آهي. ذات حقيقت آهي.

هيٺ آءٌ سندس ٻوٽلڳن جي ڪلام مان ڪي حوالا سندس متن ۽ مقصدن جي ثبوت ۾ ڏيندس.

دلپٽ

۱. وحدت انوجون

مرشي دي وچ ٽولهن وسيا اهنسا آپ چڀايه ڪيون!

اندر ٻاهر ٽولهن وسيا ٻانورا لوڪ ڀسلايه ڪيون!

روحل فقير

۲. وحدت مذاهب

هڪ هندو ٻيا مسلمان، ٽيون وچ وڌائون وير،

انڌن اونده نه لهي، تن کي سچ چونڌو ڪير،

”روح“ راه. ۾ ٻن جي، جڏهن گهمي ڏاوسون گهمڻ،
 نه ٻه سڙي ۾ هڪڙو تنهن ۾ ٿند ل ٿير.
 جي ٻهر ۾ ٻهر ٿي ٻهر ۾ ڪو ٻيو؟

بيدل فقير ٻهر هڪ ٻن جوئي ٻهسي،
 دين ڪفر دا دلتر ڏوسي،

۴. پاڻ سڃاڻڻ بیدل فقير
 پاڻ پنهنون تون آهن، ڪيچ ويٺن چو ڪاهي
 خلق الادم علي صورت، غير خدا جو ناهين.

۵. ڏوئي ڪڍڻ بیدل فقير
 بیدل ڳالهه وحدت دي من تون، طلسم وهر دوئي دا ٻن تون؛
 وچ عروج نزول دي ڪهن تون، لذت آون جاوڻ دي.

۶. عشق ٿي رهبر راه ڪرڻ بیدل فقير (سرائڪي ۾)
 عشق هه ٻه پنمبر ميڏا، عشق هه هادي رهبر ميڏا،
 عشق هه حيدر صندر ميڏا، عشق هه ميڏي پشت پناه.

بيدل فقير (فارسي ۾)
 مي رسد هر دم بگوش جان من بهنام عشق،
 ڪاي فلان گر ترک جان سازي بنوشي جام عشق.

۶. وحدت انساني بیدل فقير

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، ڪفر ۽ ايمان،
 مظهر مولا پاڪ جو، هندو مسلمان،
 تارا ڪيا تالان، سورج سندي سوجهري،
 حقيقت ۾ هڪ ٿيو، اچو ۽ ڪارو،
 لينهن هنيو نمر، هر مظهر ۾ هڪڙو.

ان وقت جي تصوف جو جائز نهايت ضروري آهي جو وحدت الوجود جي عقيست ٻن
 نظريي تي قائم هو. جنهن موجب ڪائنات ۽ مخلوقات سڀ الله پاڪ جو مظهر ڪري مڃيا
 ويا آهن. سنڌ جي تهذيب ۽ ڪلچر صوبيان آهن. ان جي واقفيت لاءِ شاھ عنايت جي آستالي
 جو سلام ضروري آهي. درويش ظاهري جامو بدلائي ويا آهن، پر انهن جي اوتارن مان
 اهوئي آواز اچي رهيو آهي. ٻڌڻ ۽ سمجهڻ وارن جي ڪوئي آهي.

انهيءَ مختصر تعارف کان پوءِ شاھ شھيد جي اٺين نمبر جاءِ نشين ميان عبدالستار جي شخصي زندگيءَ جو احوال پيش ڪندس.

هي سن ۱۹۰۲ع ۾ ڄائو هو. جهوڪ شريف جي شهر ۾ ئي سنڌي تعليم ورتائين. ان کان پوءِ مولوي نواز علي خيرپوريءَ وٽ پارسي ۽ ٿوري عربي پڙهيائين. پوءِ پڙهڻ ڇڏي ڏنائين، ليڪن ڪتابن جي مطالعي جو ڪم ڪافي شوق هوندو هو ۽ چڱو ذخيرو ڪتابن جو گڏ ڪيائون.

سندن والد جي وفاتيءَ بعد ڪن مسند تي ويهاريو ويو. هي پنهنجي بزرگن جي نيڪ روايت قائم رکيو آيو. هندو مسلمان درگاه تي ايندا رهيا. شاھ شھيد جي درگاه تي ساليانو ميلو تاريخ ۱۷- صفر مهيني تي لڳندو آهي، جنهن موقعي تي درگاه جا اڪثري طالب اچي حاضر ٿيندا آهن ۽ راڳ ۽ سماع جون مجلسون قائم ٿينديون آهن.

صوفي ميان عبدالستار، عابد، حلیم، خوشخلق، تعصب ۽ دوئيءَ جي خرابين کان خالي، ڪم آزار ۽ يارويس بزرگ هو.

سندس صحبت ۾ راحت پئي ايندي هئي رات جو اڪثر فخر ارچنداس کان صوليان ڪلام پڙندو هو. سندس خوراڪ ۽ پوشاڪ نهايت سادا هوندا هئا.

منهنجي سائنس ملاقات ۱۹۲۶ع ۾ ميران محمد شاھ (مرحوم) جي معرفت ٿي، جنهن سان هن جا دوستانه تعلقات هوندا هئا.

۱۹۲۹ع ۾ جڏهن ضلعي لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي پريزيڊنٽ طور آءٌ دادا جهنمل سان گڏجي، جهوڪ ويو هوس تڏهن ڏاڍيون روح رهايون ٿيون. پوءِ اڪثر پيو ملڻ ٿيندو هو. آخر عمر ۾ اڪيلائيءَ ۾ ۽ ذڪر فڪر ۾ رهڻ کي گهڻو پسند ڪندو هو.

ٻان ۲۳- جماد الثاني سنه ۱۳۸۱ھ روز پنجهر مطابق ۲- ڊسمبر ۱۹۶۱ع تي وفات ڪيائين. کائڻس پوءِ سندس جاءِ تي، هن وقت سندس فرزند ميان ارشاد عباس مسندنشين آهي.

هيءُ صاحب نوجوان، فضيلت جو صاحب، خانداني روايات جو قائم ڪندڙ آهي. خدا شل کيس عمر دراز ڏئي، اڳين جي جلايل جوت کي زنده رکڻ جي توفيق عطا فرمائي.

ميان عبدالرحيم صاحب ولد ميان ولي محمد صاحب درس ملاڪاڻيار

سنڌ هڪ مردم خيز ملڪ آهي، ان جي سرزمين ڪيئي بزرگ پيدا ڪيا، جن جون مزارون ۽ مقبرا ان جي گوشتي گوشتي ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. ڪو وقت اهڙو به هو، جو هتي جا درويش ۽ عالم لاهور، دهلي، برهانپور، گجرات، ڪڇ بلڪ هرب تائين وڃي پنهنجو حق جو آواز بلند ڪندا هئا.

ليڪن ”ليڪا“ لاٽي پٿار لڌاوڻ لڌاين ”الناس“ اڃا اهي مڙهيون ۽ مڪان خالي نظر اچن ٿا.
بقول شاهه عبداللطيف عليه الرحمة:

وہا سي ويجهار، ھيرو لعل وٺين جي،
تنين سندا پويان، سڀي ٺھن نہ مار،
ڪڏين ڪٿ لھار، تنين سندي ڀٽين.

وارو حال آهي.

انهن جاين تي نہ اڄڪلھ ذڪر الاهي آهي، نہ تزڪيه نفس ۽ حميده اخلاق جي تدبير آهي. محبت جي جاءِ تي ڪلفت ڪاهجي پئي آهي.
انهيءَ انهنين اونداهيءَ ۾ جي ڪٿي ٻاهڙي ٻرندي ڏسبي آهي، نہ روح کي راحت پئي ايندي آهي.

هيءَ بزرگ انهن دونهن ڊڪائيندڙن مان هڪ هو، ۽ سنڌ جي هڪ ڪنڊ ۾ خاموش زندگي گذاري رهيو هو.

سائنس منهنجي ملاقات اوچتو ۽ اتفاقاً ٿي.

ڪراچي ضلعي لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽيءَ جي زماني ۾، منهنجا ڪراچيءَ جي هڪ انگريز ڪمپيوٽر سسٽم سان اختلاف پيدا ٿي پيا. ان وقت آءٌ ڪانگريس ۾ هوس. هن مون کي هيسائي، لوڪلبورڊ مان ڪيڊ جي گهڻي ڪوشش ڪئي، پر ان ۾ هو ڪامياب ٿي نہ سگهيو. ان ڪري هن ٻيو ڪو چارو نہ ڏسي، ڪوٺڙي ٽپو، جنهن جو آءٌ رهاڪو هوس، لکپڙهه ڪري انهن دادو ضلعي سان لاڳو ڪرائي ڇڏيو. سندس انهن ارادن کي شڪست ڏيڻ خاطر دوستن جي صلاح سان آءٌ انهي ضلعن ۾ لوڪلبورڊ ميمبريءَ لاءِ اميدوار بڻيس.

پنهنجي تڪ مان بنا مخالفت جي چونڊجي آيس. ليڪن ڪراچي ضلعي جي جهرڪ تڪ مان سرڪاري گروهه هڪ مڪاني وڏيري کي اميدوار بيهاريو. ووٽر سڀ انهيءَ طرف جا هئا. انهيءَ مڪاني اميدوار جي خلاف بيهي نہ رهيس، ليڪن حالتن موجب ڪاميابي مشڪل پئي نظر آئي. اليڪشن ۾ فتح ۽ شڪست لازم ملزوم شيون ٿين ٿيون. پر هتي منهنجي شخصي فتح ۽ شڪست جو سوال نہ هو، پر سرڪاري گروهه ۽ مخالف گروهه جو سوال هو، ان ڪري جملي دوستن مون کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ هر طرح جو زور لڳايو. ليڪن ظاهري طرح ڪو خاطر خواه نتيجو ڪونه لکيو ٿي.

هڪ ڏينهن جڏهن آءٌ شال جي اراسيءَ ۾ هوس، ڇاپو حاجي عبدالڪريم شاهه ٺڪڙ وارو هن بزرگ کي ڇاڙهي اچي آئي لکتو.

مون کي چيائين ته ”تنهنجي مدد لاءِ اهو بزرگ وٺي آيو آهيان، جنهن جو هن ملڪ تي اهڙو اثر آهي، جو هن کي ڪوبه انڪار ڪري نٿو سگهي. سڄا سارا ٽيهه سال هو پنهنجي خاتما کان ٻاهر نہ لکتو آهي. هيئرمنٽ ڪري وٺي آيو آهيانس.“

درويش ڏٺم — ٿور ڳالهائو، سندس اکيون خمار ۾ بنائشي جي ڀريل هيون. مون کي خيال ٿيو ته جهڙي بزرگ کي هن معاملي لاءِ تڪليف نه ڏيڻ گهرجي هئي. شاھ صاحب وڏي فرمايو ته هن کان سواءِ قصو ٺهڻ وارو ڪونه هو.

سندس اچڻ جو ٻڌي تر جا سڀئي ماڻهو، مخالف اميدوار سوڌا اچي سندس خدمت ۾ ڪٺا ٿيا. انهن هن کان پڇيو ته ”سائين تون نه اچڻ نه وڃڻ، ڪيئن اچي لکڻو آهيان؟“ چيائين: ”اها، ولي محمد، توکي شاھ جي فائدي ۾ هٿ ڪرائڻ آيو آهيان.“ وڌيڪ چيائين ته ”اها، مون فقير کي انهن ڳالهين سان دلچسپي ڪانه آهي، لوڪن مون کي ٽن ڳالهين لاءِ ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو:

(۱) حاجي عبدالڪريم شاھ جهڙي پير مڙد، باهت ۽ بااخلاق سيد اچي صبح جو منت ڪئي. اسان کي نبض رسول جي دروازي تان مليل آهي، ان جي اولاد کي انڪار ڪري نٿي سگهيس.

(۲) پيو ته شاھ صاحب چيو ته جنهن اميدوار جي مدد لاءِ هو مون کي وٺي ٿي آيو، اهو خدمت خلق جو جذبو رکندڙ ۽ بااخلاق نوجوان آهي.

(۳) هو حڪومت وقت جي دٻاءُ اڳيان سرٺائڻ کان انڪار ڪري پيو هو.

اهڙين حالتن ڪري اچي لکڻو آهيان.“

اميدوار ۽ ان جي طرفدارن پڪدم هائوڪار ڪئي، ۽ آڏا بنا مخالفت جي ڪامياب ٿي ويا.

ان کان پوءِ هن مون کي مقابل ٿي چيو ته:

”اها، مون درويش جي هيءَ نصيحت ياد ڪري ڇڏج:

”خلق خدا جي خدمت جو ڪم هٿان نه ڇڏج، منڏي ساجهڙا اٿئي انهن جي ڀارت اٿئي.

انهن جي خدمت ڪندي جي مشڪلاتون سامهون اچن ٿي ته مڙس ٿي مقابلو ڪج. ڏسجنين

مٿان لالچ ۾ لڙهي ۽ دڙڪي ۾ ڊڄي وڃين. سچ جي ٻيڙي لڏندي ۾ ٻڏندي ڪانه. الله

جي مدد ۽ اسان درويشن جون دعائون توهان شامل رهنديون.“

مون ڀروقت وعدو ڪيو ته ”سائين دعا ڪجو، ٻنهي حالتن هيٺ حق جي پاسي کي

نه ڇڏيندس.“

هن وقت هو بزرگ گذر ڪري ويو آهي. ان ڳالهه کي پٽيه ورهيه گذري ويا

آهن. ان وچ ۾ ڪيترن مقابلي کي منهن ڏيڻو پيو آهي. پر خدا جي لطف ۽ درويشن جي

دعا سان هٿ نه هاري اٿم.

هن وقت طبيعت بيمار، دل جي بيماريءَ ڪري ڪوبه سخت ڪم ڪرڻ جهڙو نه آهيان.

ان حالت هيٺ ڪيئي دفعا ڪمزوري پئي محسوس ٿي آهي، پر اهڙن وقتن تي هن درويش

جون پر خمار اکيون اچي نظر سامهون پيهنديون آهن ۽ ڪمزور کي لوشدارو جو ڪم ڏئي،

تازو توانو ڪري ڇڏينديون آهن. هن وقت منهنجي حالت هيئن آهي.

آڏو آڙيون ڪسي چڪن ۽ چاڙهي.

مون مٺيءَ کان نه ٿئي، وڌيڪ به وڌاڙ.

ليڪن غيب کان ڪنن ۾ آواز ڳونهي رهيو آهي ته:

هٿن پيرن، موڙين ڪهڇ پير ڪٻار،

متان چوري چڏئين، هريٿي بهار.

اهڙو آواز ورهيو جوانيءَ جو جوش تازو ۽ همت کي مضبوط ڪريو ڇڏي. دل ۾ يقين

وڃي ويو آهي ته:

”هن ساجهڙي سنڌ ۽ ان جي رهاڪن لاءِ سگهوئي واءِ ساوا لڳندا، واهوندا ورندا،

تر پٿر وسندا، سڪل پٿر ساوا ٿيندا، ڏک ويندا، سک ايندا.“

انهيءَ اميدن تي پيو هلاڻ.

هن مختصر تعارف کان پوءِ، هن درويش جي زندگيءَ جو مختصر احوال پيش ڪريان ٿو.

سندس وڏا ڪلهوڙن جي حڪومت کان اڳ سڪريلا ۽ نبي ظلمي ٿرپارڪر کان لڏي

اچي سلاڪاتيارن ۾ ويٺا هئا.

ميان صاحب جو ڏاڏو محمد قاسم عليه رحمت، حضرت غوث بهاءِ الحق زڪريا ملتانيءَ جي

سلسلي جو فيض پاته ۽ سهروردي طريقي جو بزرگ هو. پر سندس والد کي امائت لواري وارن

نقشبندي بزرگن کان ملي. پاڻ نقشبندي طريقي جي تلقين پنهنجي والد ميان ولي محمد کان ورتائون.

ميون عبدالرحيم صاحب سن ۱۲۹۲ھ ۾ ڄائو هو. هن فارسي سڪندرنامي تائين ۽ ڪجهه

عربي به پڙهي هئي. فقه، حديث ۽ تفسير مان چڱو واقف هو.

سندس والد جي انتقال کان پوءِ، هي ان جي مسند تي ويٺو. طريقت جا سبق واند کان

ورتا هئائين.

هي درويشن جي انهيءَ گروه مان هو، جي جيتوڻيڪ وحدت وجودي فڪر جي سڳو

صوبائي ڪرام وانگر بين الاقوامي وسعت نظر نه رکندا هئا، پر صاحب شريعت بزرگ هئا. صرف

ترڪي نفس ۽ اخلاق جي درست ڪرڻ جو مشغلو هوندو هون، پر تعصب، فخر ۽ دوئيءَ کان

آزاد هئا. پاڻ سارو وقت ڳوٺ ۾، ياد الاهي ۽ معتقدين جي تربيت ۾ گذاريندا هئا. هن ويٺا

ڪيترا ماڻهو نفس پاته ٿي لکندا، جي اڄڪلهه پنهنجي تر ۾ مرجع خاص و عام آهن. انهن مان

ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

(۱) حاجي بشير فقير بروهي، تعلقو ڪپرو.

(۲) ميان غلام احمد صاحب ملڪاڻي (دادو)، سندن والد کان ذڪر ورتو هو.

(۳) سيد مهرشاهه، چار مراد علي خان جو ڳوٺ، ملير.

(۴) حاجي نارو فقير بروهي، ڪپرو.

(۵) پير سيد علي اڪبر شاھ جيلاني، لوني (مارواڙ).

(۶) ميان حاجي محمد صاحب، چوٽياري، جنهن جو خاندان هن وقت مديني شريف ۾ آهي. کين ٽي فرزند ٿيا، جن مان ميان محمد اسحاق وڏو آهي. پاڻ اڪثري گوشه نشيني ۾ گذاريندا هئا. پهرين ملاقات کان پوءِ هڪ دفعي سندن خدمت ۾ ملاڪا تيار ۾ وڃڻ ٿيو. هڪ ڪڪڻ جي لالديءَ ۾ زمين تي نهايت سادگيءَ ۾ ويٺل هئا.

اڪيون ساڳيءَ طرح خماريون پيون هئڻ. مون بنا نشي جي ڪنهن به مالهوءَ جي اکين ۾ ڪرشنا مورقيءَ کان سواءِ امڙو خمار ڪونه ڏٺو آهي. سندس مجلس ۾ ويهڻ بعد هيٺين مصرع ياد پوندي هئي:

ويهي جنهن وٽ ڏڪندو ڏور ٿئي،

تون تنهن سين ڪٿي اوهان اڏي پڪڙا. (شاھ)

پاڻ ۳- صفر سن ۱۳۵۹ھ مطابق ۱۴- مارچ سن ۱۹۴۰ع تي وفات ڪيائون. ان وقت سندن عمر چاهٽ ورهه هئي.

ڪائن پوءِ سندن جاءِ تي سندن وڏو فرزند ميان محمد اسحاق مسند نشين ٿيو، جنهن کي هڪ فرزند محمد ناصر عرف غلام مصطفيٰ نالي سان آهي.

ڀڳت ڪنور رام ولد ڀائي قاراچند، ڳوٺ جروار، ميرپور ساٿيلو

سندس صوفين ۽ درويشن جو ملڪ آهي، جيئن اڳ عرض ڪري چڪو آهيان. انهن ستن ۽ صوفين جا مکيه مقصد

(۱) نظريي ۾ وحدت الوجود جي تعليم، (۲) اتحاد انساني لاءِ ڪوشش، ۽ (۳) جملي مذهبن جي بنيادي وحدت جو پرچار. ٻئي رهيا آهن، ۽ انهن مقصدن جي پڪڙڻ لاءِ اصل کان هنن ٻه طريقا ٻئي اختيار ڪيا آهن: هڪڙو گيان جو، ۽ ٻيو ڀڳتيءَ جو.

صوفين ۽ درويشن جي گهڻي حصي، هر هندي عشق يا ڀڳتيءَ جي ذريعي سندن مقصدن جي حصول لاءِ ڪوشش ٻئي ڪئي آهي.

سندس جي ڳوٺن کي جنهن چڱيءَ طرح گهمي ڏنو هوندو، ان کي ٻيو آهي ته ڳوٺن ۾ ڳائڻا ۽ ڀڳت چيڙيون ٻاڻو پڪتارا ڪري، انهيءَ صوفيانا تعليم کي، جا هندو مسلم درويشن شعر جي صورت ۾ آندي هئي، گهر گهر پهچائي رهيا آهن.

شاھ عنايت عليه الرحمه ۽ سچل سرمست جي مسند نشيني جي احوالن ۾ ڄاڻائي آيو آهيان ته انهن جي طالبن ذريعي ڪهڙيءَ طرح سندن ڪلام سنڌ ۾ پکڙيو.

بلڪل ساڳيءَ طرح گرو نانڪ، ڪبير ڀڳت ۽ ميران پاڻيءَ جو ڪلام، جنهن جو مقصد به ساڳيو هو، سنڌ اندر پکڙيو رهيو.

گهٽ ڳوٺ ۾ گردوارا، لڪاڻا، ادا سين جون سماڏيون ۽ آستان هئا ۽ آهن، جن جي ذريعي پريم جو پيغام پکڙيو رهيو. سنڌ ۾ ڪيئي سنت پيدا ڪيا، جن جو ڪلام هندن توڙي مسلمانن ۾ پکڙيو ويو.

سوامي مينگهراج، بهاولپور جي احمدپور ڳوٺ مان شڪارپور ۾ اچي، مهراج هيمنڊاس جي مڙهيءَ ۾ رهيو. وڏو ودوان ۽ ڪتوي، ڪٿوان ۽ پريمي ڀڳت هو.

ان جي سنگ ۾ ڀائي چننراءُ گهڻو ڪجهه پراڻي شعر چوڻ لڳو، جنهن کي ”سامي“ جي سلوڪن جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

اڙان سواءِ هندن مان دلپت صوفي، سائين پاروشاهه، وسڻ گهٽ ۽ ڪيترن ٻين سنتن جو نالو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور آهي.

جهڙيءَ طرح مسلمان صوفي، اهڙي طرح هندو سنت ساڳي ذڪر ڪيل ٽن مقصدن ۾ سمجندڙ هئا. سڀني کي پتو هو ته واتون ڪٿي ويهه هجن پوڄڻ واري جاءِ ساڳي هئي. هنن کي پتو هو ته تصوف ۽ ويدانت هڪ ئي مقصد جا ڳولا آهن.

هنن جڏهن اڻڪتا جو نالو ٿي ورتو ته ان مان منهن جاتي مراد هين ۽ نه هڪي قومن ۽ فرقا. هنن هندو، مسلمان، ڪرستان وغيره کي هڪ وڻ جي ٿاري يا هڪ بدن جا جزا مڃي ٿي سمجهيو. هنن کي مذهبن جي ظاهري گهڻائيءَ پويان باطني وحدت پئي برڪن ۾ آئي.

هو پريم جا پرچارڪ هئا، تنهنڪري جنهن ڪلام ۾ ساڳيو حق جو پيغام هو، سو بيڙڙڪ ڳائيندا هئا.

ڪنوررام ڀڳت به انهن مان هڪ پريم پرچارڪ هو. ڀڳت ڪهر آهي، ڀڳتي مارگ جا بنيادي اصول ڪهڙا آهن، ان جو بيان، تيرٿ بسنت، ڀڳت ڪنوررام جي جون چتر لکندي ڪيو آهي. ان جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

(۱) ”وڃائي وجود کي، پاڻان پاسي ٿي“ پاڻ کي خوديءَ کان خالي ڪري مرڻ ۾ شاهد و ماڻهو آهي.

(۲) جسماني ۽ نفسياتي لذتون ۽ خواهشون ترڪ ڪري، اندر کي اجاڙو آهي.

(۳) ليڪ عمل ڪرڻا آهن.

(۴) سچو رهبر هٿ ڪرڻو آهي.

(۵) دل کي محبت سان پرڻو آهي.

(۶) ذڪر فڪر ۾ وقت صرف ڪرڻو آهي.

(۷) ٿورو ڳالهائڻ، ٿورو ڪائڻ، ٿورو سمهڻ ۽ ايڪانت ۾ گذارڻو آهي.

(۸) وڏائيءَ يا فخر کي ڦٽو ڪرڻو آهي.

(۹) رضا تي راضي رهڻو آهي.

(۱۰) سڀ ۾ ٻين پڻ آهي.

(۱۱) اس کي سمجهائڻ عيوض پاڻ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري آهي.

(۱۲) اهو پڻ رکڻو آهي ته عقل، هنجار ۽ ٻيا ٻيڪار آهي.

(۱۳) صداقت ۽ سچائيءَ کي هٿان نه ڇڏڻو آهي.

(۱۴) ٻين جي عيبن ڏسڻ جي عيوض پنهنجن عيبن کي پروڙڻو آهي.

انهيءَ مختصر تعارف کان پوءِ ڀڳت ڪنور جي زندگيءَ جو احوال پيش ڪجي ٿو.

هي سکر ضلعي جي جروار ڳوٺ، تعلقي ميرپور ماٿيلي ۾ رهندڙ هڪ مسڪين وائي پٽي تارچند جو فرزند هو. سندس والده جو نالو شريمني تيرت پائي هو.

چون ٿا ته هنن کي پائي سترامداس جي دعا سان هي پٽ ڄائو هو، تنهنڪري جنهن سان پائيءَ جي حوالي ڪيائونس.

هي سن ۱۸۸۵ع ڌاري ڄائو هو. پائي سترامداس پاڻ ڀڳت هو، صوفيان ڪلام چوندو هو. ڪنور راج ڪنوراري سنڌي لکي نه ڄاڻندو هو. گرمکيءَ ۾ لکندو هو. گائڻن وڊبا حيات پٺائيءَ جي ڳوٺ واري دربار جي شيواداريءَ پائي هاسارام کان سکيو. وڏي ٿيڻ بعد هي اچي پائي سترامداس وٽ رهڻ لڳو ۽ ساڻس گڏ ڀڳت وجهندو هو.

پائي سترامداس جي ديهانت کان پوءِ هو جدا ڀڳت ڪرڻ لڳو، پر جتي ڀڳت لاءِ ويندو هو ته پائي سترامداس جي آڪھ جو ماڻهو وٺي ان جي آڪها سان ڀڄڻ لاءِ ڪندو هو. سندس والد هن جي شادي، پائي اوڻوسل منگهر پائين واري جي نياڻيءَ سان ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ ڪرائي.

هن کي هڪ پٽ آهي، جو اڃا تائين جروار جي ڳوٺ ۾ رهندو آهي. ڀڳت صاحب شڪل ۾ سهڻو هو، اکيون رونق واريون هيون، سندس آواز ۾ حد درجي جو مڃاڻ ۽ درد هوندو هو.

هن جي ڪلام ۾ اهڙو تاثير هو، جو ڪنور راج جي ڀڳت جي پتي پوڻ ٿي، هزارن جي تعداد ۾ آهاس کان هندو مسلمان اچي سندس راڳ پڙهڻ لاءِ ڪٿا ٿيندا هئا. هي اڪثري ٻارهن رات کان پوءِ ڳائيندو هو ۽ صبح تائين پيو ڳائيندو هو. جيئن رات پيچندي هئي، تڏهن هن جو اثر وڌندو ويندو هو.

اهي ٻري کان آيل ماڻهو ساري رات ويهي راڳ پڙهندا هئا. راڳ پوري ٿيڻ کان اڳ انهن مان ڪوبه ٻاهر نه نڪرندو هو. سندس راڳ ۾ گهڻو حصو صوفين جو ڪلام هوندو هو. مون کي رڳو ٻه دفعا سندس ڪلام پڙهڻ جو موقعو مليو. هڪ دفعي ستن جي شهر ۾، ٻئي دفعي مانجهندن ۾ ٻائي سترامداس جي دربار ۾. اهي ٻئي دفعا جڏهن ياد پوندا آهن، ته حافظ شيرازيءَ جي هيءَ مصرع اچي ياد پوندي آهي.

چہ بانگ بود کہ بنواخت مطرب هشاں!
کہ رفت وقت هنوزم دام ہر از غوغا ستا
اچا تائین حذہن رہدنی تی سندس ہیء کالی ہندو آہیان.

”اے کانگا کر ڳالھ، مون کي تن ماروڙن جي“

تہ ان وقت جي کاڌو کائيندو هجان يا پڙهندو هجان، تہ ٻئي ڇڏائي ويندا اٿر. ڪنهن
اونهي غور ۽ فڪر ۾ پنهي ويندو آهيان. ڪيئي خيال دل تي تري ايندا آهن ۽ گهڻي ستن
سور جاگي پوندا آهن. اهو وقت جي مود (رجحان) ۽ طبيعت جي لاڙي تي مدار رکي ٿو
تہ ڪهڙيون ڳالهيون ۽ ڪهڙا مارو ياد اچن. انهيءَ مصرع ۾ ئي لفظ پڙ معنيٰ آهن. **کانگو،**
ڳالھ ۽ ماروڙن.

(۱) **کانگ** کي شاه صاحب قاصد، بهادر نيندڙ، خوشخبري آڻيندڙ، پرين پرچائيندڙ،
غيب جون خبرون پهچائيندڙ ۽ سٺا سور جا ڳائيندڙ ڪري ظاهر ڪيو آهي.

(۲) **ڳالھ** لفظ جون ٻه ڪيئي معنائون ڪيون وڃن ٿيون. مثلاً قصو، ڪهاڻي، مخفي راز،
غيب جا احوال، ماضيءَ جون يادگيريون، مستقبل جا خواب، دردن جا داستان، قديم روايت،
تهديب ۽ تمدن جو ذڪر، همئس ۽ همجنس دوستن کان دوري، سارڻيءَ جا ديس ۾
معصومانہ ۽ سادي زلڌڪيءَ جا زمانا. ان ۾ اهي سڀ اچي وڃن ٿا.

(۳) **مارو** لفظ مان قبيلو، ديسي، دوست، عزيز، همخيال ۽ همجنس ۽ ساٿيءَ جون
معنائون لڪري سگهن ٿيون.

سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي تہ ”پٿر پٿرائي سور سیکا پنهنجا روئي.“ مون کي ان وقت ڪنهن مهن
گذر ڪري ويل دوستن، عزيزن ۽ پيارن جي يادگيري اچيو هئي.

ڪنهن وقت ويل ديسن، دوستن، همئس ساٿين، جنم کان کڏ گذارڻ وارن سنگتين سان
ڪيل ملاقاتن، رس رهائين، سندن ڇڏيل ٽڪائن، ٽولن، ڪتابن، روايتن جي يادگيري اچيو سگهي.
ڪنهن وقت هندن مسلمانن جو شاديءَ غميءَ ۾ اچڻ ويڻ، عاشورن، عيدن، ڏهاريءَ،
دهڙن جي موقعن تي ولڊون ورهائون، پيرن، فقيرن، ساڌن، ستنن جون مجلسون، تصوف ۽
ويدانت جي بنياد تي پيدا ٿيل عقيدا اچيو ياد پون، ۽ انهيءَ سڀ جي مقابلي ۾ هاڻوڪو جو
زمانو اچيو سامهون پوي.

ڪنهن مهل سنڌ جي قديم سڀيتا، موهن جي دڙي جو تمدن، سومرن ۽ سمن جي دور
جون ڳالهيون—سنڌي پهون، مومل راڻي، لڙلا چنيسر، عمر مارئي، دودي چنيسر، چار تماچي
۽ ٿوريءَ جا داستان اچيو سامهون پهن.

ڪنهن مهل سنڌ جي راه گهراڻي، سومرن، سمن، ڪلهوڙن، بلوچن جي زماني واري
آزاديءَ جا واقعا اچيو اڪئين سامهون پهن.

مطب سلف جو ڪانگو ڪور ڀڳت، ڪهڙي ڳالهه ۽ ڪهڙا هارو ٿو باد ڏهاري،
اهو سوائي ۽ مهل تي مدار ٿو رکي.

اها ڪافي درياهه خان فقير ڪهڙي واري جي چيل آهي. جو شاهه عنايت صوفيءَ جي
طالبن مان هو.

ڀڳت ڪنور ناهڪ پٺتي سلسلي سان واسطو رکندو هو. هڪ هو پيغام پٺي جي آواز سان
گڙهي اهو توڙم ٿو پيدا ڪري، جنهن جي خبر صرف ”لڳيان واليان نون“ کي پٺي سگهي ٿي.
اڪثر ڳڻندڙ ڳاڻن واري ٻيئي تي گذران ڪندا آهن، هر ڀڳت ڪنور ان مان هڪ
ٻائي به پنهنجي ڪتب نه آڻيندو هو. سندس گذران دڪن ۽ واپار تي هوندو هو. ميلل ٻيو
اٿڻ، سڀڻ، غريبن، محتاجن، يتيم ٻارن، ۽ ٻيو عورتن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيندو هو. ان ۾
هندو مسلم جو فرق نه رکندو هو.

هي ڪلام ماڻهن جي تفريح طبع ۽ دل وندرائڻ لاءِ نه چوندو هو، پر سنڌ جي صوفيان
ڪنهن جي پيغام پهچائڻ لاءِ هر چارڪ ٿي ڳائيندو هو. ان ۾ **ڀاڻ وڃائڻ، ڀاڻ سڃاڻڻ،**
هڪبت ۽ اخلاص جا سبق سمايل هوندا هئا.

ڀڳت صاحب جي حياتيءَ تي هڪ ناياب ڪتاب شري تيرٿ بسنت لکيو آهي. ان جي
پڙهڻ لاءِ آڱ ڀڳت ڪنور رام ۽ سنڌي تهذيب جي پيادن کي مشورو ڏيندس.

چوڻ ۾ اچي ٿو ڪنور رام جڏهين مانجهڻ جي ميلي تان ٿي، دادو ٿيو ۽ اتان ٻيءَ
گڏيءَ ۾ سکر وڃڻ لاءِ رڪ اسٽيشن تي پهتو، ته گاڏيءَ ڇٽڻ بعد کيس پير صاحب ڀرچونڊي
جي مريد جانمحمد جلباڻيءَ التفام طور، هندو ٿي قتل ڪري وڌو. ڇا لاءِ ته ان کان اڳ،
سکر ۽ پير صاحب ڀرچونڊي شريف جي فرزند کي، ڪن آرين، تعصب وچان مارڪٽ ڪئي
هئي، ۽ مشهور مهاڀاڻي ليدر، ڊاڪٽر مونجي، هڪ عام جلسي ۾ تلوار هٿ ۾ کڻي، مسلمانن
جي خلاف اشتعال پيدا ڪيو هو. گاڏيءَ ۾ علاج نه ٿيڻ ڪري هاڻجيءَ جي اسٽيشن تائين رت
ڇڏي، انتقال ڪري ويو.

سکر، روهڙي، ٻين شهرن ۾ هن جا مائٽي سرگس نڪتا. اهو حادثو ۲-نومبر ۱۹۳۹ع
تي سرزد ٿيو. سندس اگني-سڪار حرور جي ڳوٺ ۾ ڪيو ويو.

هن قسم جا واقعا سنڌ جهڙي صوفياڻي زمين تي ڪٿر هئي جي دور جو هن آغاز هئا.
۽ ان کان پوءِ مسجد منزلڪاهه جي تحريڪ ۾ ڪن اشتعال-هند ماڻهن طرفان، هند-مسلمانن
جي وچ ۾ حد کان وڌيڪ ڏڦيڙ ۽ وير ورود پيدا ٿيو. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو سکر
۽ ان جي پسگردائيءَ ۾ خونريز قتل ٿيو ۽ هزارين بيگناهه، هندو ۽ مسلمان ۽ لکن جو مال
ملڪيت، ان باهه جو بئڪ ٿي ويا. ان سلسلي ۾ پروفيسر مٺائي ۽ الهه بخش مرحوم جي قتل
جا واقعا روئما ٿيا. بعد ۾ هي هندو مسلم فساد ٿيا ۽ خونريز واقعا ٻيڻ آيا، تن کان هرڪو
واقف آهي.

امان اڃا تائين اهڙن دورن مان لنگهي رهيا آهيون. جن ۾ انسانذات جي محبت تي خود غرضي ۽ نفسانفسي غالب آهي. خبر نه آهي ڪڏهن اهو سمو پورو ٿيندو. پر اميدون رکيو ويا آهيون ته جنهن سرزمين، شاه عنايت، شاه لطيف، سچل، سامي جهڙا بزرگ پيدا ڪيا آهن، سا ضرور اخوت ۽ مساوات جا انساني ۽ عالمي قدر پيدا ڪندي. شاه صاحب چئي رهيو آهي ته:

مستان ٿين ملور، ائون آگاهون آهيان.

ڏسڻ ۾ نڪر ڏور، پر حد ٻنهي جو هيڪڙي.

برهان حافظ شيرازي پيو فرمائي:

دور گردون پردو روزي پر مراد ما نگشت.

دائما پڪسان نه باشد ڪار دوران غم مخور.

فٽي ۽ ديبل جو تقابلي مطالعو

تاريخ طاهريءَ جي مصنف لکيو آهي ته چار نظام الدين تخت تي ويهن (۲۵- ربيع الاول ۸۶۶ھ) کان پوءِ ٺٽي جو شهر آباد ڪيو:

”بحار شريعت رکندڙ شهر لو، وقت امداد بنا باهت ڪم آڻجاءِ خرمي و خوشدلي هميشه و همه وقت بوده باشد. برهمنان و منجمان اختر شناس ساعت سميد ديدم در اطراف و پراسون ساموئي گرديده، جاني ڪم شهر ته است، آن زمين را پسند طبيعت داشته، بعرض جابر بعرض نموده، بناء شهر ته نهادند..... الخ“

ليڪن اهو قول صحيح نه آهي. چار نظام الدين جي زماني کان ڪم و پيش ۽ سؤورهه اڳ ٺٽي جو شهر آباد ۽ سنڌ جو دارالسلام بڻجي چڪو هو. لوورهند ۾ جيڪي تاريخي شهر آهن، انهن مان اول ديبل ۽ ان کان پوءِ ٺٽي کي خاص اهميت ۽ شهرت حاصل رهي آهي. انهن ٻنهي شهرن جي سلسلي ۾، محققن جي درميان ڪئين مسئلا تصفيه طلب آهن، جن جو قطعي طرح اڄ سوڌو ڪوبه فيصلو ٿي نه سگهيو آهي. ان جو وڏو ڪارڻ هي آهي جو ڪنهن به ڪلا پٽي انهن مسئلن جو حل تلاش ڪونه ڪيو آهي، اهي منجهيل مسئلا هن ريت آهن:

الف- ديبل انهن متعدد جاين مان واقعتاً ڪهڙي هنڌ آباد هو؟ جن ڏانهن قياس جي بناء تي سنڌ بالوحيءَ جي الگريز محقق اشارو ڪيو آهي.

ب- ديبل ڪڏهن آباد ٿيو؟

ج- ٺٽو ڪهڙي زماني ۾ آباد ٿيو، ۽ ڪير ان جو باني هو؟

د- ٺٽو جدا هنڌ تي آباد ٿيو يا ديبل جي ڊنل ڏيرن مٿان اڏيو ويو؟

ه- تاريخن ۾ ”ديبل ٺٽو“ کڏ لفظ اچي ٿو، ان جو مطلب ڇا آهي؟

اهي سوال طي ٿي سگهن ٿا، بشرطيڪ تحقيقات جا سمورا جديد ذريعا انهيءَ ڏس ۾ استعمال ڪيا وڃن.

هن هٿ سان سال وار اهي ماخذ پيش ڪيون ٿا، جن ۾ ديبل خواه ٺٽي جو ذڪر آيو آهي. تاڪ پڙهندڙن کي معلوم ٿئي ته مسلمانن جي ڪتابن ۾—ديبل جو ذڪر ڪڏهن

ڪن شروع ٿيو؛ ڪهڙي زماني ۾ ان جو نالو تاريخ جي صفحن تان ڪم ٿيو؛ ٿئي جو نالو سڀ کان پهرين ڪڏهن تاريخ ۾ آيو؛ ۽ ديبل جي حتم ٿيڻ ۽ ٿئي جي نروار ٿيڻ ۾ ڪيترن سالن جو وقفو ٿيو.

ديبل:

۱۵۰ھ: طرائف الانبياء: (مرتبہ: مولانا عبدالعزيز الميمني، مطبوع قاهرہ، سال ۱۹۳۷ع، صفحو ۱۰۲) خالد قنص جو نائون نولي قصيدو، جنهن کي ”عروس“ سڏيو وڃي ٿو، ان جي پهرين ٻن شعرن ۾ ديبل جو ذڪر هن طرح آيل آهي:

عو جو اعلى طلل بالثمنر خلائي،
 اقوي لقطانہ ارآل همقان،
 ڪالد يابيات او اجل قراحي،
 سن بن احمد يرعا ها و پثران.

ثمنر (عراق جي قريبي شهر) ڏانهن هلو! اي منهنجا دوستو! جيڪو ويران ٿي رهيو آهي، ۽ هاڻي منجهس شرمڻ جا ٻچا رهن ٿا. ديبل جي ليل ڪاين جيان، يا جنگلي نيل ڪاين وانگر، جيڪي لال رتليون آهن. پاڻ جهڙن ڏکڻ جي درميان—شايد ان دور ۾ ديبل جي آسپاس ليل ڪاپون رهنديون هيون، جن کي ديبل جي نسبت سبب ”ديبليات“ سڏيو ويو آهي. اهو شاعر ٻيءَ صديءَ هجريءَ جي وچ ڌاري هو.

۲۲۱ھ: المعجم ما استعجم: جي مصنف ابي عبيد عبدالله بن عبدالعزيز امتومي ۴۸۷ھ، ديبل جي تحت هڪ شعر آندو آهي (۲/۵۶۹) جنهن ۾ ديبل جو ذڪر آهي. اهو شعر ابن الاعرابي (محمد ابن زياد ۱۵۰-۲۳۱ھ: زرڪلي ۶/۲۶۵) کان ٽنل ٻڌو، جنهن کان ابو عمر (زاهد) ٻڌو، جنهن کان ڪتاب جي مصنف ٻڌي لکيو. شعر آهي:

”کان“ ذراعتہ المشڪول منه،
 سلب“ هن رجال اللهبسلان.

انهيءَ منڪي جي منهن جي گيرنتو ٻڌي ويئي آهي، گويا ديبل جو ڪو (ڪارو) ماڻهو آهي، جنهن جا ڪپڙا لاتا ويا هجن—معلوم ٿو ٿئي ته ديبل جا ماڻهو ڪارا هئا، جن جي ڪاراڻ کي، شراب جي پراڻي مٽ جي اودي پڻ کي لڳايان ڪرڻ لاءِ، بطور تشبيه جي ڪم آندو ويو آهي. مصنف وڌيڪ لکي ٿو—”اهو شعر هڪ مٽ جي تعريف ۾ آهي، مشڪول بمعني مشدود، ديبلان کان آهي ڪارڻ جي.“

۲۵۰ھ: المسالك و الممالك: ۲۵۰ھ—از ابن خرداد به المتوفي . ۳ھ.

۲۷۹ھ: فتوح البلدان: بلاذري، المتوفي ۲۷۹ھ.

۲۸۷ھ: تاريخ يعقوبي: احمد بن يعقوب المتوفي ۲۸۷ھ.

مهران

۳۰۳ھ: **مروج الذهب**: المسعودي، المتوفي ۳۴۶ھ: هي كتاب ۲۲۲ھ ۾ لکيو ويو ۽ پاڻ ۳۰۳ ڌاري هتي جو سفر ڪيائين.

۳۰۳ھ: **التبیه و الاشراف**: المسعودي، المتوفي ۳۴۶ھ.

۳۳۱ھ: **صورات الارض**: ابن حوقل، ۳۳۱ھ ۾ هندستان آيو.

۳۴۰ھ: **المسالك و الممالك**: اصطخري، ۳۴۰ھ ۾ هندستان آيو.

۳۷۲ھ: **حدود العالم**: مصنف نامعلوم، ۳۷۲ھ ۾ لکيو ويو.

۳۷۵ھ: **احسن التقاسيم**: بشاري مقدسي، ۳۷۵ھ ۾ ڪتاب لکيو ويو.

۴۱۶ھ: **ڪتاب الهند**: ابوريحان بيروني، تاليف ۴۱۶ھ.

۴۳۰ھ: **قانون مسعودي**: ابوريحان بيروني، المتوفي ۴۴۰ھ. هي ڪتاب مسعود بن محمود غزنويءَ جي دور ۾ تصنيف ٿيو.

۴۸۷ھ: **المعجم ما استعجم**: ابي عبيد عبدالله بن عبدالعزيز البكري الاندلسي المتوفي ۴۸۷ھ. ديبل جي سلسلي ۾ ڪتاب جي مصنف جو قول مٿي ڏئي آيا آهيون.

۵۱۰ھ: **فارس نام**: ابن بلخي، تاليف ۵۱۰ھ کان اڳ. مؤلف ذڪر ڪيو آهي ته بهرام گور بن يزدگرد بن شاهور ساساني (۴۴۲-۴۶۵ھ) کي ديبل ڏاج ۾ ملو، (تاريخ گريدم) ڪامل ابن اثير ۽ تاريخ غورالسير، لشعالي وغيره ۾ پڻ اهو ذڪر آهي.

۵۴۹ھ: **نزهت المشتاق**: شريف ادريسي، ڪتاب سال ۵۴۹ھ ۾ لکيو ويو، مصنف ۴۹۳ھ ۾ ڄائو.

۵۶۲ھ: **ڪتاب الانساب**: سماني، متوفي ۵۶۲ھ.

۵۷۸ھ: **طبقات قاصري**: سلطان شهاب الدين محمد غوريءَ (بن سام) جو—جنهن ۵۷۸ھ ۾ سنڌ کي فتح ڪيو—ذڪر ڪندي، مصنف لکي ٿو: وڌيڪ سال ڪه (شهر) سنه ثمان [وسمين و خمسمائة] شد، سلطان غازي (محمد غوري) لشڪر بظرف ديهول برد، و تمام آن بلاد ڪنار بحور را، در ضبط آورد و اموال بستد و مراجعت فرمود..... (۴۶۷).

۶۰۷ھ: ساڳيو مصنف ملڪ ناصرالدين قباچ جي مذكور ۾، جنهن (۲۲ جمادي الاول سن ۶۲۵ھ يا ۱۹ جمادي الاخر) جو، سلطان شمس الدين التمش جي هراس کان پاڻ کي بکر جي قلعي تان درياھ ۾ اڇلائي خودڪشي ڪئي، لکي ٿو:

”ملڪ ناصرالدين قباچ بادشاهه بزرگ و بنده سلطان غازي (شهاب الدين محمد بن سام غوري) بود... بعد از حادثه سلطان قطب الدين [ابڪ ۶۰۷ھ] بظرف اچه رفت شهر ملتان را ضبط کردند و سندستان و ديهول تا لب دريا، جمله در تصرف او آمد، و قلاع و قصبات شهر هاء مملكت سند را خود گرفت...“ (۴۹۲).

۶۱۳ھ: **چچ نامه**: علي بن حامد الكوفي، تاليف ۶۱۳ھ.

۱۸ھ: جلال الدين خوارزم شاه، جنگ-زخان جي چڙهائيءَ سبب، ملڪ ڇڏي، ۸ شوال ۶۱۸ھ جو سنڌ ۾ داخل ٿيو، ۽ ۶۱۹ھ جو هتان واپس ويو. صاحب طبقات ناصري (تأليف ۶۵۸ھ) سندس لڪر ڪندي لکيو آهي:

”جلال الدين خوارزم شاه بزمين سنڌ آمد، و برطرف ديول و مكران رفت...“ (۴۹۲).

۱۸ھ: جهانڪشائي جوتپي: (تأليف ۶۵۹ھ) ۾ ساڳيو مذڪور هن ريت آهي: ”...و برجانب ديول و دمريد—(مرحوم ڊاڪٽر دائودپوٽي جي قياس مطابق دمريد، مڪران جي سرحد تي هو)—نهضت ڪرد. و چنبر ڪ حاکم آن ولايت بود، بگريخت و درڪشني بدر يا رفت. سلطان نزديڪ ديول و دمريد فرود آمد... و سلطان در ديول، مسجد حاسمي ۾ فرمود، در موضعي ڪه بتخانه بود—“ (تاريخ معصومي: صفحو ۲۸۶ بحواله جهانڪشائي ج-۲، ص ۱۴۸-۱۴۹. ترجمه انگريزي Boyle Vol. II B+416-17، آثارالوزراء عقيلي، مطبوعه طوران ۱۳۳۷ هـ. ش-ص ۱۷۱).

۳۵ھ: طبقات ناصري جو مصنف، قباچه جي مرڻ بعد سلطان شمس الدين التمش (۶۰۷-۶۲۳ھ) جي قبضي جو ذڪر ڪندي لکي ٿو: ”...آن بلاد تا آب محيط فتح شد، و منڪ سنارالدين چنبر (چنبر) ڪه واليء ديول و سنڌ بود بخدمت درگاهه شمس الدين پيوست.....“ (۵۰۳).

۳۶ھ: معجم البلدان: ياقوت حموي، متوفي ۶۲۶ھ.

۳۴ھ: سلطان رضيہ (۶۳۴-۶۳۷ھ) جو ذڪر ڪندي طبقات ناصريءَ جو مؤلف لکي ٿو تہ ”از سالڪ لکهنو تي تا ديول همه ملوك و امراء انقاد نمودند...“ (۵۳۷).

۶۵۰ھ: العباب الزاخر و المباب الفاخر: از امام صاغاني (متوفي ۲۹۰-۲۹۵ھ، جمع جي رات) امام صاغاني ڪيترن سالي تائين سنڌ ۽ هند جي مختلف شهرن جو سفر ڪيو. هن ديبل جو شهر پاڻ ڏٺو. پهريون سفر ۵۹۰ھ کان ۵۹۵ھ تائين ڪيائين. ۵۹۵ھ ۾ سنڌ مان ٿيندو عراق هليو ويو. ۶۰۶ھ ۾ وري هندستان آيو ۽ ۶۱۰ھ ۾ موٽي حج تي هليو ويو. ۶۱۳ھ ۾ حج کان فارغ ٿي هندستان پهتو ۽ ۶۱۵ھ ۾ بغداد واپس ٿيو. وري ۶۱۶ھ ۽ خليفه الناصرالدين جو سفر ٿي التمش جي دربار ۾ آيو. ڪتاب العباب لکندي، لفظ (بکر) تي پهتو جڏهن ۶۵۰ھ ۾ اوچتو انتقال ڪيائين ۽ ڪتاب نامڪمل رهجي ويو جيڪي شهر هن ڏٺا تن جو ڪتاب ۾ ڇاپجا ذڪر ٿيل آهي—چنانچه ديبل جي سلسلي ۾ هيئن عبارت لکي ٿو، جنهن مان معلوم پيو ٿئي تہ ۶۵۰ھ ۾ جنهن وقت ڪتاب هت ۾ هيس، ديبل موجود هو.—”ديبل سنڌ جي شهرن مان هڪ قصبو آهي، جتي بندرگاهه آهي ۽ پوڙا ڀڳهه ڪن ٿا. هتان جا عام رهاڪو نيڪ طبيعت آهن، پر قديم امير ۽ حاڪم، خواه هائوڪا حاڪم ۽ امير بد باطن آهن. بحري ڌارڙيلن سان سندن تعلق آهي، ۽ اُت ڦر جي مال مان پنهنجو حصو

اڳاڙيندا رهڻ ٿا. ۹۔ (عربي عبارت ڏسو معارف نمبر ۳، جلد ۸۳، صفحو ۲۲۳. ڪتاب جو رٿاوگراف سينٽرل اسلامڪ ريسرچ انسٽيٽيوٽ ڪراچيءَ ۾ موجود آهي. تاج العروس ۾ زبيديءَ (ماده دبل ۾ مٿين عبارت کي نقل ڪيو آهي. صاحب تاج العروس لمبئي جي بچاءِ دٻيل کي سنڌ جو پاڻءِ تخت چاڻايو آهي.)

۶۵۸ھ: **طبقات ناصري**: قاضي منهاج سراج جزائليءَ ۶۵۸ھ ۾ مرتب ڪئي. پاڻ ڪيترو وقت قباچه وٽ، آڄ ۾ رهيو. هن دٻيل جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو مٿي ڏنو ويو آهي (اسان جي سامهون آفاني حبيبيءَ جو پهريون ايڊيشن آهي.)

۶۵۹ھ: **جهانگشاڻي جويدي**: از عطا ملڪ جويدي. تاليف ۶۵۹ھ. هن ۾ جلال الدين خوارزم شاه جي آمد جو ذڪر ٿيل آهي، جيڪو مٿي ڏئي چڪا آهن.

۶۸۲ھ: **آثار البلا**: قزويني، متوفي ۶۸۲ھ. هن جو ماخذ اسطغري آهي.

۷۳۴ھ: **رحلم ابن بطوطه**: ۷۳۴ھ ۾ لاهري بندر تان لهي سيوهڻ آيو، دٻيل جو ذڪر ڪون ٿو ڪري.

۷۴۰ھ: **نزھت القلوب**: حمدالله مستوفي. ڪتاب ۷۴۰ھ ۾ تاليف ٿيو.

۷۴۹ھ: **مراصد الاطلاع**: از صفي الدين بغدادی (متوفي ۷۴۹ھ) هي ڪتاب معجز البدين باقوت جو اختصار آهي.

۸۲۱ھ: **صبح الاعشي**: نقشندي، متوفي ۸۲۱ھ. چوٿين جلد ۾ امام صاغانی جي ڪتاب، **العباب الذاهر جي حوالي سان** دٻيل جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

پويان چار ڪتاب قديم ڪتابن تان ورتل مواد تي انحصار رکن ٿا، انهن ۾ ذڪر اچڻ سبب اهو نه سمجهڻ گهرجي ته، دٻيل انهيءَ زماني تائين موجود هو.

مٿين سال واري نقشي مطابق، امام صاغانیءَ ۽ منهاج سراج جي قول مان ثابت ٿئي ٿو ته دٻيل ۶۵۰ھ-۶۵۸ھ تائين موجود ۽ آباد هو. البت دارالسلطنت جي بچاءِ قصبو بلجي

چڪو هو، جيئن امام صاغانیءَ چاڻايو آهي. ۷۳۴ھ ۾ جڏهن ابن بطوطه آيو تڏهن دٻيل يا ته صفا برباد ٿي چڪو هو يا ان جي بندرگاهه واري حيثيت ۽ اهميت ختم ٿي وئي هئي، جنهن

ڪري ابن بطوطه لاهري بندر تان لهي سڌو سيوهڻ آيو. ڪو به منهاج سراج کان پوءِ ابن بطوطه تائين جو جيڪو مٿيءَ صديءَ جو عرصو گذريو، دٻيل جو وجود انهيءَ عرصي اندر ختم ٿيو.

دٻيل جي سلسلي ۾ سلسليوار حوالا مٿي لفظ مان گذري چڪا. هن بعد ساڳي ترتيب سان ٿئي جا حوالا ڏجن ٿا، جنهن مان ٿئي جي قدامت، ۽ دٻيل ۽ ٿئي جي درميان جيڪو سالن جو وقفو آهي، اهو ظاهر ٿي ويندو.

ٿئي:

۵۷۱ھ: سلطان شهاب الدين محمد بن سام غوريءَ، بقول مبارڪ شاهي (تاليف ۸۳۸ھ) ٿئي ۽ آڄ تي چڙهائي ڪئي.

”... در سنه احدى و سبعين و خمسمائة سمت آچ و تهته و ملتان لشکر کشيد، طابقته تهته در حصار آچ“ محصر“ شده، با سلطان معار به کردند...“ (ص ۶) طبقات ناصريء ٲئي جي بجاہ ڊيل لکيو آهي. آثارالوزراء (عقيلي) ۾ وزير نظام الملڪ جنديءَ جي فتح آهي:

”... چون سلطان شهاب الدين غوري فتح مالڪ ھد نمود آن مالڪ را بفلامان خود ۾رد... و تہ و آچ را بہ سلطان ناصرالدين قباچہ داد...“ (۳۲۹).

طبقات اکبريءَ ۾ آهي تہ:

”... سال ديگر (۵۷۸ھ) بطرف ديول ڪ عبارت از تهته است، لشکر برده تمام بلاد بحر را در ضبط در آورده...“.

تاريخ مبارڪشاهيءَ ۾ ڄاڻايل ٿئي جي لفظ لاءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم و مغفور جو خيال، بـسـڪـل صحيح آهي تہ دراصل اهو نئون ٻـلـڪ ”بهاثيه“ آهي. (حاشيو معصومي) حقيقت ۾ پوئين دور جا مؤرخ، ٺٽي جي مرڪزي حيثيت ۽ شهرت کي ٻڌي، ديول ۽ ٺٽي جي مابين ڪوبہ تفاوت ڪري نہ سگهيا آهن.

۶۶۷-۶۷۱ھ: ديوان تحفة الصغر: اسير خسرو (تولد ۹۵۱ھ- وفات ۷۲۵ھ). هي ديوان ۱۶ کان ۱۹ ورهين جي عمر تائين ڇپل غزلن کي مرتب ڪري، اسير خسرو تيار ڪيو. ان ۾ هڪ غزل آهي، جنهن جي مطلع ۾ ”تہ“ جو قافيو آندو اٿائين.

سرو چو ٿو، در آچ ودر ”تہ“ ٿيڻ.

گل مثل رخ خوب ٿو، البتہ ٿيڻ.

(از تحفة الصغر (۹۷۱ھ) ڪلمات عناصر دواوين خسرو، نولڪشور، ڪانپور (۱۹۱۶ع). اسير خسرو، خان شهيد وٽ ملتان ۾، (۶۷۸-۹۸۳ھ) پڻ هو. صدرالدين بن بهاء الدين زڪريا ملتانى انهيءَ دور جو آهي. قلندر لال شهباز ڪجهہ وقت لاءِ ساڳئي خان شهيد وٽ رهي، پوءِ هتي سيوهڻ ۾ آيو.

مٿي ڏنل شعر مان صاف ظاهر آهي تہ ٺٽو ۹۶۷ھ ۽ ۹۷۱ھ ۾ نہ فقط آباد، مشهور ۽ معروف هو، بلڪ ايترو ياروئي ۽ متحدن شهر هو، جو شاعر، اتان جي خوبصورت گلن ۽ سروقد سڻن جي تشبيهه پنهنجي محبوب جي تعريف ۾ مڪتب آندي آهي.

۶۶۹ھ: سلطان غياث الدين بلبن (۶۸۶-۹۸۶ھ) جو پٽ محمد تان، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو، ۹۶۸ھ ۾ ملتان ۽ سنڌ ملتان حاڪم ٿي آيو. ۹۸۳ھ ۾ مغلن جي لشڪر سان مقابلو ڪندي شهيد ٿيو ۽ تاريخ ۾ ”خان شهيد“ جي عرف سان مشهور ٿيو، ان جي حدن جو ذڪر ڪڍي، صاحب تاريخ مبارڪشاهي (تاليف ۸۳۸ھ) لکي ٿو تہ: ”... از مالر تاحد جنائي اقطاع او داخل ملتان بود... جنائي شمت ڪروه از تهته پشتر برسر درياست...“ (ص ۴۲).

۷۰۵ھ: مکاتبات رشیدی: از خواجا و شب‌الدین فضل‌الله طبیب. مشهور وزیر (اباخان و غارخان) و معروف مورخ (مؤلف تاریخ رشیدی) جنهن کي سلطان خدايندي ۷۱۸ھ ۾ قتل ڪرايو.

خواجہ مذکور پہنجي پٽ عزيزالدين ابراهيم حاڪم شيراز ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ لاهور ۽ سنڌ تي مغلن جي حملي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جي ڪمان سندس پيو پٽ جلال الدين خواجا (حاڪم اصفهان) ڪري رهيو هو. انهيءَ خط ۾ ٺٽي جو نالو ورتو ويو آهي. عزيزالدين کي ۱۸- جمادي الاول ۷۱۸ھ (گزيده ۱-۶-۳۰) جو خدايندي قتل ڪرايو. سندس گهر ۾ علاء الدين بادشاهه هند (۶۹۵-۷۱۵ھ) جي نياڻي هئي.

مولانا محمد شفيع مرحوم (مرتب مکاتبات رشیدی) جو خيال آهي ته مذڪوره خط ۾ مغلن جي جنهن حملي جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو ۷۰۵ھ جي لڳ ڀڳ ٿيو هوندو. خط جي ضروري عبارت هن ريت آهي: "...فرزند جلال (جلال الدين خواجا، حاڪم بلده اصفهان) ... قلعہ لاهور را ... باندک حملہ ڪہ ڪرده، مسخر ساخت. و از انجا باجماعتِ امراي مغل بطرف ولايت سنڌ متوجه شد. طايفه معاذيل ڪہ درسلک (کڏا) انتظام يافتہ بودند. و در ثمر ولايت مذکور جمع آمده و در راه لشکر ايران، دام خديعت انداخته و چون شيران آدمي خوار ڪمين ساختہ، چون دانستند ڪہ قهرمانانِ لشکر ايران و قلب شکنانِ جند ايلخان، همهءِ افراس را نوائي قانون و غنائی ارغنون مي شمرند، و جمجمه راس را کاس صبا و جامر حُمَيَّاسِي بندارند، و صندِ هيجا و قنب و غا چون دريا درجوش، و چون رعد درخروش مي آيند، چون باد، روئي بهزيمت لهند، و در جزاير و آجام مغتفي شدند. و امراي مغل بتالانِ منال و مواشي و تاراجِ چوالب و مواشي مشغول گشتند. اما فرزند جلال، چون رجوم نجوم ڪہ دربي عفاريت رانند و رولد، دربي ايشان بشتافت. و آن جماعت را بعدود جزايد بکر و آچ و دِ حال لاهري و "نتہ" بتافت ... الخ" (ص ۳۲۵).

۷۳۰ھ: سلطان قطب الدين مبارڪشاهه (۷۱۶-۷۲۰ھ) بن سلطان علاء الدين خلجي (۶۹۵-۷۱۵) کي، خسرو ملڪ ۷۲۰ھ ۾ قتل ڪري تخت تي ويٺو. جنهن کي وري ساڳي سال سنڌ جي گورنر غازي ملڪ تھ-تيغ ڪيو، ۽ هو پاڻ سلطان غياث الدين تغلق (متوفي ۷۲۵ھ) جي لقب سان تخت نشين ٿيو. تحفة الڪرام جو قول آهي ته انهيءَ دور ۾ ٺٽي تي سومرن قبضو ڪيو. (تڪ فارسي- تحت غازي ملڪ).

۷۵۳ھ: سلطان محمد تغلق ٺٽي کان چوڏهن ڪوھ پري هو جو ٻلو کائي بيمار ٿيو ۽ ۲۱- محرم ۷۵۲ھ جو فوت ٿيو. سلطان فيروز انهيءَ جاءِ تي (۲۳- مارچ ۱۳۵۱ع) تخت نشين ٿيو ۽ سندس لاش ڪٿائي سيوهڻ کان ٿيندو دهلي هليو ويو. تاريخ مبارڪشاهيءَ جو مصنف لکي ٿو: "...معهذا قصد تهت ڪرده قاطعي را ڪہ انجا گرفته، آن طايفه بدست آورده پڪشند ...

چون سلطان ازديک تهته رسيد، بازهمان زحمت عود کرد بيست و يکرم ماه محرم سنه اثنين و خمسين و سبعمائه بر لب آب سنده، بر حمت حق پيوست... (۱۱۷).

۷۳۴-۷۳۵ هـ تاريخ فيروز شاهي: عفيف برني (تأليف ۸۰۱ هـ) سلطان محمد جي وقت بهد فيروز تغلق دهليء مان ڪاه ڪري ٿي تي آيو. تاريخ فيروز شاهيء مان معلوم ٿئي ٿو ته ٿيو عظيم شهر هو. قلعو ايترو مضبوط هو جو ان جو فتح ڪرڻ مشڪل ٿي هو. پهريون دفعو فيروز ماپوس ٿي واپس ويو، ٻئي دفعي ٺهي جڙي آيو. عفيف جو قول آهي ته ”ٺهي جو چار مجبور ٿي سيد جلال الدين جهانيان جهان گشت ڪي اڄ مان گهرائي، وڃ ۾ وجهي، سلطان فيروز سان صلح ڪري پيش ٿيو. ليڪن عبارت جي انداز مان ظاهر پيو ٿئي ته جهانيان جهان گشت ڪي گهرائڻ ۾ سلطان فيروز جو به هٿ هو. بهرحال هتي ته اهو موضوع خارج از بحث آهي. هن هيٺ اسان اهي سڀئي عبارتون نقل ڪيون ٿا جن مان ظاهر ٿيندو ته ٿيو تمام وڏو ۽ مضبوط شهر هو. ٺهي جو قلعو ناقابل تسخير هو. قلعو ايترو وسيع هو جو منجهس لکين لشڪر رهي سگهيو ٿي. سنڌي لڙائيء جا جوڌا ۽ ڪوڏيا هئا. حب الوطني ۽ وطن جي دفاع جي احساس جي شدت، انهيء حد تائين منجهن هئي جو سنڌ جي عاسي ماڻهن به پنهنجي جان قربان ڪرڻ کان ڪين ٿي سگهيا. ڇانڊ ڪڇ جي ”ڪونجي“ رڻ ۾ رهبر ٿي رولڻ جو واقعو ان جو شاهد آهي.

”... آبادائي تهته دردمو محل بود، يک محل کرايه لب آب سنده جانب دهلي. دوم محل گذر لب آب سنده. جانب تهتيان بسيار و بيشمار مرد انبوه، هر يکي باشکوه، ملڪ هر يک تن چو الجمن بود باگرانيء کوه، جمل مرد جنگي. چنانچه از احوال قوت و جلادت ايشان، ميان جهان و جهانيان معلوم و روشن. دران ايام چار برادر راڻي آئرو بانبهته برادر زاده او، ضابط تهته بودند. انواع رعنايي در ميدان خود نمائي مينمودند... جميعت بسيار جمع کردند، ولايت ايشان بسيار و بيشمار است.“ (عفيف ص ۱۹۹)

جڏهن جنگ شروع ٿي، ان وقت جي ڪيفيت بيان ڪندي مؤلف لکي ٿو:

”... چار و بانبهته خود ڪار، با جميعت تمام مستعد شده، باسوار بسيار و بيشمار از ميان پيرون آمدند... (۲۰۱)

”... و جميعت تهتيان موازنه بيست هزار سوار جرار— هر يکي در زور دلاوري ڪند آور روزگار— و موازنه چار لک پياده نامدار با اين جميعت فراوان و قوت بي پايان طائفه تهتيان در آويز کردن ٺهي توانستند... (۲۰۲)

”... تهتيان با آن قوت بي پايان درون حصار ميغزيدند...“ (۲۰۳)

انهيء دفعي جنگ مان فيروز، ناڪام، ماپوس ۽ نامراد ٿي دهليء هليو ويو، ۽ وري پهر موٽي آيو. انهيء سلسلي ۾، تاريخ مبارڪ شاهيء جو قول آهي:

”... آن (فيروز) انگريز کي را فتح ڪرڻ کانپوءِ تهنه ڪيون ٿيون. چون ٿيون ته تهنه ڪيون ٿيون ۽ ڄام بانهنه ڪه ڇا ٿيو ٿو. بوقت آڳيٽ ۾ تهنه ڪيون ٿيون. مدني محاربه ڪيون ٿيون... ضرورت ناچار، بعد ڪوشش ٻيهر ڄام بانهنه ڪيون ٿيون...“ (ص ۱۴۱)

۷۶۵ھ: تاريخ فيروز شاهي: عفيف (تالف ۸۰۱ھ). پهرينءَ ڪاهه وٺڻ سلطان فيروز جي لشڪر ۾ نوي هزار سوار، چار سؤ اسي هاٿي، ۽ پنج هزار پيڙيون ۽ بي انداز ٻيڏا هئا. ۽ ڄام وٽ ويهه هزار سوار، ۽ چار لک ٻيڏا هئا (۱). ڄام جواهو سچو لشڪر ٿي ۾ قلعيند هو. ان مان قلعي ۽ شهر جي وسعت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ٻئي حملي لاءِ عفيف لکي ٿو:

”... و طائفه سندهيان باقوت فراوان و چالادت بي پايان، گذاري لسير آب سنده تها هفتاد گروه بهر، سوار و مرد جبار حائل بودند. در قسر هوشباري و بيداري ڪوشش مينمودند، گذار شدن ممكن نبود...“ (ص ۲۳۳ عفيف)

”... ملك عماد الملڪ و ظفر خان بالشڪر فراوان و افواج بي پايان، حد و بيست گروه باز گشته فرود بهڪر گذار شده در زمين تهتهيان در آمده. تهتهيان نيز با جمعيت البوه سوار و بياده باشڪوه، از درون حصار بيرون آمدند. ميان هر دو طرف جنگ سخت شده ڪه، در تحرير نا گنجد. و سلطان فيروز درين بر بود. اگرچه حصار تهته مينمود...“ (ص ۲۳۵).

ٽي جي لشڪر کي فيروز جو اهو ڪٽڪ زير ڪري ڪونه سگهيو. آخر نئون لشڪر دهليءَ کان گهرايو ويو. (ص ۲۳۶) ۽ تقريباً سڄيءَ مملڪت سان آدميات اچي گڏ ٿي. (۲۳۸-۲۳۷) عفيف جو چوڻ آهي ته: ”ٽي وارن وٽ ڪو ”آن“ هو سو هنن فيروز کي پهرئين دفعي پڇالي ڪيڏن کان پوءِ بي لشڪر ٿي، پنهنجن زمينن ۾ بچ ڪري وجهي ڇڏيو هو. هيءَ جو مٿن اوچتو خلاف اميد بي چڙهائي ٿي، ان لاءِ نه هو تيار هئا ۽ نه وٽن ڪاڌ خوراڪ جو پورو بندوبست هو. مقابل ۽ مجادلا ڪندي آخر ڏڪار ۾ مبتلا ٿيا. تنهنڪري ڄام ۽ بانهنه، سيد جلال الدين جهانيان هتان گشت ڪري اچي ”مان خاص ماڻهو موڪلي گهرايو.“ (ص ۲۴۰) عبارت جي انداز مان ائين ٿئي ٿو بکي ته سلطان پاڻ سيد ڏانهن ماڻهو موڪليو هو. (ڏسو صفحو ۲۴۱-۲۴۲). آخر سيد صاحب جي وچ ۾ پوڻ ڪري صلح ٿيو ۽ بقول عفيف جي: ڄام ۽ بانهنه، فيروز جي اچي پيش ٿيا. ”انهي طريقي“ جي فتح ٿي، عفيف ٻيٽ لکيو آهي، جنهن ۾ ٽي جو نالو اچي ٿو:

هر تهته بدست آمد و هر ڪار فراهم شد
المنه لله ڪه، اين هر شد و آن هر شد. (ص ۲۴۷)

(1) The Dehli Sultanate: by Mahajan, 1963, pp. 142 & Ishwari Parshad, p. 164.

ڄام ۽ ٻانهنه کي، فيروز پاڻ سان دهلي ورتيون، ۽ ٺٽو، ڄام جي ڀٽ ۽ تماچيءَ
برادر ٻانهنه (پسر ڄام و تماچي برادر ٻانهنه) جي سپرد ڪيائين. (ص ۲۴۷) جن چار لک تنڪا
سالانو خراج ڏيڻو ڪيو.

عفيف جو چوڻ آهي ته اها (ٺٽي ۽ گجرات جي) سرزمين فيروز شاھ جي دور ۾ فتح ٿي،
جنهن کي سلطان معزالدين (شهاب الدين) محمد سومر جي زماني کان وٺي هن وقت تائين ڪو
فتح ڪري ڪو نه سگهيو هو. سلطان علاوالدين خلجي (۶۹۵-۷۱۵ھ) پنهنجو ڪٽڪ سلطان روم
خواھ سلطان حسين جي امدادي لشڪر سميت ڪاهي آيو، تاهه فتح نه ڪري سگهيو. (ص ۲۵۱).
انهيءَ فتح تي عفيف ٻيو شعر پڻ چيو آهي، جنهن ۾ ٺٽي جو نالو آهي.

در تهنه چو شاھ رخ نهاده،

شاهانش دويده پا فتاده،

آورده همه برابر خویش،

گنجينه پدايش ز حد هميش. (ص ۲۵۳)

دهليءَ اندر جن جاين ۾ جان ۽ سندن ماڻهن کي رهايو ويو، ان جو نالو ”سرائي تهنه“
مشهور ٿي ويو هو (ص ۲۵۳).

انهيءَ پوئين فتح جي سلسلي ۾ تاريخ مبارڪشاهيءَ جي تحرير هن ريت آهي:

”... چون سلطان، ٻار دوم در تهنه رفت، ڄام ٻانهنه امان خواست بهصرت ڀيوست
و بهراهر مخصوصي شد. سلطان او را با تمام مقدمان آن طرف، برابر خویش در
دارالملک دهلي آورد. چون مدتي خدمت کرد، سلطان باز ڄام را اقطاع تهنه داد.
و با ترتيب تمام روان گردايد...“ (ص ۱۳۱).

۷۶۵ھ: قصائد مظهرڪڙه: (متوفي در حدود ۷۹۰ھ) مظهر شاعر ڪڙي جو
ويٺل ۽ فيروز شاھ تغلق جو مدح خوان هو. ملڪ الشرق عين الملڪ ماهر و — جيڪو ان دور ۾
ملتان ۾ صوبدار هو — ان جي مدح ۾ پڻ سندس قصيدا آهن. مظهر به قصيدا فيروز تغلق
جي مدح ۾ چيا آهن، جن ۾ ٺٽي جو ذڪر موجود آهي. انهن قصيدن مان ٺٽي جي اهميت
۽ مدنيت واضح ٿئي ٿي. هڪ قصيدي ۾ فيروز شاھ جي فتوحات، اخلاق، حسن انتظام وغيره
جي تعريف ڪندي، ٺٽي جو ذڪر هن ريت ڪري ٿو:

و ز جمله فتوح، گئل فتح، تهنه بود،

کز اجتماع آن همه خلق انتشار بود،

تحي ک در مواد ٺي هست، قلاده هست،

تحي ک در سواعد دولت، سوار کرد.

تحي ک نسي تهنه ايراني، آفغان،

در عمر، نسي سکندر رومي نجار کرد.

مهران

در موخمي چان كه ز سختي او سبهر،
 انگشت حيرت از مر دندان نگار كرد.
 دريا و پنج آب، زهر چار موئي او،
 گشت يكي دو چشم تو چند انك كار كرد.
 گشتني بي نهايت و مردان بي قياس،
 هر يك بلي كه ليزه چو رستر گذار كرد.
 جشي چو مار و مور، كه هر يك برائي تير،
 برخاش چشم مور و هدف، گوش مار كرد.
 شاه جهان كه خاطر او هر مهر كه خواست،
 كردن كفايت از كرم كرد كار كرد.
 همت چو پر كشادن، اين جا بگاه بست،
 آثار خسروي بجهادش چهار كرد.
 چندان سپاه برد، كه از سر، مركبان،
 صحرا ستوده آبره دريا غبار كرد.
 هر روز نهب و غارت و هردم نبرد و جنگ،
 ميگرد تا ديار عدو، پير دمار كرد.
 تاهاقبت چو كار، بسكان، آن مقام،
 در اضطراب آمد و حال اضطراب كرد.
 دادند سر بطاعت و جستند اسان شاه،
 شه داد امان و بر كرم اسدوار كرد.
 صفمدار شده 'پانجهليا' را وراي 'چار'،
 اندر ركاب با هم خلق و تبار كرد.
 تنها نه اين فتوح، كه در هر ولايتي،
 صد اين چنين فتوح، دگر بر مرار كرد.
 حصر، صفات شاه، چو در وسع عقل ايست،
 ميخواهم از لسان بدعا اختصار كرد.
 تا باد صبحگاه، در ايام، نوبهار،
 دامن خاك پير گومر، اهدار كرد.
 يادت بهار، عيش منور، كه در جهان،
 بخت تو، خاك تيره چو شك، تار كرد.

خاص شي جي فتح تي مظهر هيٺيون ترڪيب بند چيو آهي:

بزمي است بهر سوئيے و نشاطي بهر سري،

باغي بهتر رهے و بهشتي بهر دري،

هرجا نهاده نظلي و هر جائي مجمري،

هرجانبسي صراحي و هر سوئي ساغري،

هر يك چنان كه در شب، تاريك اخري،

مه روئي و مشك موئي و شکر خنده، شمع تاب.

هر لعلتي لطيف، چو نورسته نارون،

گل روئي سر وقد و سمن، ساق و سمين،

شکر ليے، كه شهد شود، در لبش، لبَن،

آرد نبات را ز هوس، آب در دهن،

چشمان و ابروان و سر و بازوان و تن،

چون نرگسي و بنفش و نرين و نسترن،

رفنار شان، قيامت و گفتار شان فتن،

ديدار شان بهشت و جدائي شان، عذاب.

تانهضت، رڪاب همايون، شپده اند،

خاصان و خاصكان كه درين جائي بوده اند،

مدگوت عيش و عشرت و شادي فزوده اند،

مدگون (۱) هوس به پستن اذي (۲) نموده اند،

سرهائي قبے، بر سر السلاك سوده اند،

و اعلام او به عالم عيسوي شنوده اند،

گوئي كه: گوئي حسن، زجنت رهوده اند،

ابن قبها بزينت، و ابن كنها بتاب.

هر قبء چو گنبد، گردون چمبري،

نقش و نگار او هم سرخ و مشري،

پوشيده اند، رنگ هم شقر و شتري،

از سبز و سرخ و زرد و بنفش و مصغري،

سقف و ستون، او هم از زر، جعفري،

...
...
...
...

(۱) گود (۲) آذين، بمعي آرايش.

نری لے کہ وهر نیست، بهشتی است دلپذیر،
 آرامت بسندس و استبرق و حریر،
 حوران در و کواغاب، اتراب، بے نظیر،
 سلسال و سلسیل در و چشمه و غدیر،
 وز شربت و شراب، خمیرش در آبگیر،
 جاری هزار جوئی مے و انگین و شیر،

آہن ہمہ گلاب و گلایش ہمہ عبیر،

خشتش زرز، سرخ و زینش ز سورتاب،

اکنون کہ از شکوه شهنشاه، روز، جنگ،
 باز، ظفر و کباب عدو کرد، چون کلنگ،
 مائیم و محن گلشن و صہائے لالہ رنگ،
 و آواز نائی نغمہ، وود و لوائے چنگ،
 باساتیان، دلبر و باشاہدان، شنگ،
 در سایہائے تہرہ و در جایہائے تنگ،

ایمن زدرد و آندہ و فارغ ز نام و ننگ،

کہ در نشاط و نوش و کھی در خمار و خواب،

... ...

فیروز شد کہ افسر، شاہان، عالم است،
 مہدی تاج بخش و سلیمان خاتم است،
 دست و دلش کہ محی ابنائے آدم است،
 قریباک و نوشدارو و اکیر اعظم است،

فیض، معاب لجنہ، دریائے قلزم است،

دستش ہنگام جود و سنانش گہ، عراب،

شامی کہ چرخ مستند و خورشید افسر است،
 سلطان، شش جہات و شہ، ہفت کشور است،
 در فرّ و ہال، همچون، فریدون و نوذر است،
 در رزم و بزم، ہمہ، سام و سکندر است،
 کشور کشا و غمہ، کش و ملک پرور است،
 دانش پڑوہ و دین طلب و داد گستر است،

کمین توز و تاج بخش، چو محمود و سنجر است،

مقدار و سرفراز چو سام و فراسیاب،

دیدی که شه چه معجزه بنمود در جهاد
کائنات را زار بخت و داد نببرد داد
در یک لگام ریز که شد دروغا نهاد
اقلیم مسند و مملکت و مولتان کشاد
فتح نمود روکی نه دارد کسی به یاد
ز امروز تا زمان کیومرث و کیباد

بشنو کنون حکایت این فتح با اعتقاد
تا گویم تمام بسایج باز و انتخاب

'تهه' که آن جزیره، بلایت 'ه' کهن
دریاش یک طرف شد و پنج آب یک طرف
صحراش بی نبات و بیابانش بی علف
زرها در و تپه شد و اقلیمها تلف
کشتی کوه کاف بگردش کشیده صف
جنگ آوران بدو همه شمشیرها بتکلف

در موج او نه مدخل ماهی و نه کشتی
بر اوج او نه مهبط شاهین و نه عقاب

صندار 'سند' 'هائهان' که در سند او مقام
بامراز 'رائی سماهی' و 'رائی چار'
برگردشان زخیل و تبار و خواص و عام
جیشی کثیر همجور هجوم نجومی شام
غیر از بلان جلد و جوانان تیزگام
هر یک بسان رستم و اسفندیار و سام

القصد این سران ولایت همه تمام
بکجان و یک زبان شده در هچین خراب

بر حکم آن سرور که داریم جائے تخت
اسپان بادبائی و فراوان سلاح و دخت
بالشکر گران که کند کوه لغت لغت
بر خاکبوس مانده درین بندگی سخت
بر تافتند روئی بتلقین تیره بخت
هر تیغ و نیزه شان چو یکے شاخ از درخت

شاه جهان ز خنجر خولریز کینه اخت
والدیش کرد کردن آن جایکه خراب

چندان مهام بود که دریا و دشت کوه
از سر" اسپ و آهن و فولاد شد ستوه
صفا کشیده خیل ایران گران دگره
هر یک صفتی چو مد" سکندر بعد گروه
با عول و هیبتی که کند شوکت و شکوه
در لرزه بت زمین و دل مردی دین پژوه
میخواستند صیحه‌مان بر دم خروس
کز سیخ بر کتد یکبار آن خرابه.

...
...
...
...
کان قوم هر بهر می‌رویء تاقتند
تا کرده رزم سیند ز هیبت شکافتند
چندان که چاه غور کز اندیشه کافتند
جز عجز و مسکنت، ره دیگر نیافتند
لایق رسن ز موئی سر و ریغ یافتند
بردند روئی عجز بدرگاه آن جناب
شاه جهان" بسوچیب آن جملہ را لواخت
و زجاء و منزلت سرشان بر فلک فراخت
اسهان تنگ پشت بزرگین ستار و ساخت
و اجناس جامها که در و لعل و در نشاخت
چندان بدادشان" که نه کس حد" آن شناخت
لی حد" آن بتدید اگر جان و تن گذاخت
ابری ز جود بر سر آن بستگان بتاخت
کز فیض گشت غرقه احسان بجمه باب.

آری چنین کنند سلاطین شکارها
و زبخت شان" برآید ازین گونه کارها
این ست آن فتوح که در روزگارها
مانند خسروان جهان" پادگارها
زین گونه کارها ست که رفت ست بارها
صیت شهان و ثار مهان در دیارها

تنها نه آن حصار که چندین حصارها
کرده است شاه فتح یک جنبش و کاب.

...
...
...
...

اين خسرويء ڪه بر سر تاج ڪيان توئي،
تخت آسمان و اختر آن آسمان توئي،
جسمي است له فلڪ ڪه در و نور جان توئي،
دارا توئي، قباد توئي، اردوان توئي،
عيسيء عهد و مهدي، آخر زمان توئي،
ڪيڙ تينج تست، فتنهء دجال را جواب.

گرمين قلم ز جملء شاخ ڪيا ڪنر،
درها دوات سازم و دفتر سما ڪنر،
بس خواهم اين ڪه حق مديحت قضا ڪنر،
هر لحظه دفتري دو سه اندر ثنا ڪنر،
با اينڪه ابن، بحدت نا انتها ڪنر،
حرفي ز دفتري لشواسر ادا ڪنر،
چون عاجزم و مدح، مزد ڪر دعا ڪنر،
زيرا دعائيء عاجز، مسڪين ست مستجاب.

شاه، حيات و دولت و ملڪت دوام ياد،
چرخ، بزمينست از بئن دلدادن غلام ياد،
ماهت نڪين، خاتمر و خورشيد چار ياد،
ساقيت خضر، و چشمهء حيوان مدار ياد،
رايات تو ز نصرت تو، سر دوام ياد،
زا ڪنوش تا قيام، قيامت قيام ياد،

تخت تو تازه روئي و دلت، شاد ڪار ياد،
فر، تو ڪامگار و شڪوه، تو ڪامياب (۱).

۷۸۶ھ: ٺٽي جي شيرازي انجوي ساداتن جا وڏا سيد محمد ۽ سندس پٽ سيد احمد
۷۸۶ھ ۾ شيراز ڇڏي، قنڌار، سيوهڻ ۽ ساموئي کان ٿيندا، قاضي نعمت الله عباسيءَ سان
رشتہ داريءَ سبب ٺٽي ۾ قاضين جي معليٰ ۽ جاين ۾ اچي آباد ٿيا.
حافظ شيرازي رحمۃ الله عليه، سيد محمد سان گڏجي شيراز مان سنڌ اچڻ لاءِ هليو، ليڪن
سيد محمد کيس قنڌار مان موٽائي شيراز موڪليو، جتي ۷۹۱ھ ۾ سندس انتقال ٿيو، اهو ساڳو
سال آهي (۹۱-۷۹۰ھ) جنهن ۾ مظهر ڪڙو به فوت ٿيو، جنهن جا ٻه قصيدا مٿي ڏيئي آيا آهنون.

(۱) اورينٽل ڪاليج ميگزين، مقالہ: وحيد مرزا، مئي ۱۹۳۵ع.

سيد محمد ۽ سيد احمد هي اچن هي تاريخ، "بسم الله الرحمن الرحيم" مان (۱۸۸۶ هـ) لکري ٿي.

صاحب رسالہ "معارف الانوار"، "ديبل ٿيو" کڏي، (عازم بلاد تهنه يعني ديبل شدند ص ۱۱۰) لکيو آهي، ليکن ان مان مطلب 'ٿيو' آهي، جيئن ٻئي هنڌ لکي ٿو: "بجانب بلده طيه تهنه، تشریف آوردند" (ص ۱۱۷).

سيد محمد جي وفات (۱۰- محرم ۸۰۰ هـ) بعد، سيد احمد، سيد پور مان لڏي، مستقل طرح اچي ٿي ۾ مقبر ٿيو.

۷۹۳ هـ: ڄام تماچيءَ جي بغاوت: فيروز تغلق، ٿيو، ڄام ٻانهيءَ جي ڀاءُ کي ڏيئي ويو هو. چند سالن بعد، ڄام تماچي بغاوت تي آماده ٿيو ٿو ڏسجي. خبر پوڻ تي، سلطان فيروز، دهليءَ مان 'ڄام' کي سندس سرڪوبيءَ لاءِ روانو ڪيو. جنهن کيس گرفتار ڪري، دهليءَ موڪليو. عفيف لکي ٿو:

"...معهدا چون ازين سخني چند سال گذشت، و تماچي برادر ٻانهيءَ در تته برگشت، حضرت شهنشاه (فيروز) ڄام را براي دفعه شر او، در تته فرستاد، ڄام در تته رسيد و تماچي را سمت شهر روان گردانيد."

ڄام ٻانهيءَ جي سلسلي ۾ عفيف لکي ٿو:

"...و ٻانهيءَ هر در دهلي ماند... چون سلطان تغلق شاه پيادشاهي نشست (۷۹۰ هـ) ٻانهيءَ را چتر سپيد داد و در تته روان کرد، ٻانهيءَ در اثناي راه جان بحق سپرد..." (ص ۲۵۳) گویا ۷۹۰ هـ ۾ ٻانهيءَ موٽي وطن آيو ٿي، جو رستي ۾ فوت ٿي ويو.

۸۲۳ هـ: تاريخ مبارڪ شاهي: (تأليف ۸۳۸ هـ) مؤلف، سلطان معزالدين ابوالفتح مبارڪ شاه (۸۲۴-۸۲۷ هـ) جي تحت لکي ٿو: ۸۲۳ هـ ۾ جسرت شيخا ڪهوڪهر (؟) بغاوت ڪئي، جنهنڪري جمادي الاول ۸۲۳ هـ ۾ ڪشمير جو بادشاهه سلطان علي لشڪر ڪاهي ٿي تي ڇڙهي آيو، (در ولايت تهنه آمده)... (ص ۱۹۴).

بنڪال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي مطبوع نسخي ۾ انهيءَ جاءِ تي ٿي جو ٽالو، ڪتابت جي غلطيءَ سبب آيل ٿو ڏسجي. ورنه ڪشمير جي بادشاهه علي ۽ جسرت جو ٽالو، سنڌ جي تاريخ ۾ ڪنهن به عنوان مان نه اچن گهرجي.

ستين سڄي مذڪور مان ظاهر ٿيو ته ٿيو ڄام نظار الدين کان به سو ورهيه اڳ موجود، بلڪ سنڌ جو ٻاءُ تعجب هو. ديبل جو ٽالو تاريخ جي صحنن تان ۶۵۸ هـ کان پوءِ گهر ٿيو، ۶۷۱ هـ کان اڳ ٿيو ان جو ٽالو مقام ٿيو، وڃ ۾ وٺي فقط ۹ يا ۱۳ سالن جي ٿي. امير خسرو مٿي ڏنل شعر، ۱۹ ۽ ۱۹ سالن جي عمر ۾، يعني ۶۶۷ هـ ۽ ۶۶۱ هـ جي درميان چيو آهي. ۽ شعر مان صاف معلوم پيو ٿي ته، جنهن وقت اهو شعر تصنيف ٿيو، ان وقت هندستان جي پاڇيءَ تخت دهليءَ ۾ ٿي جي شهر ۽ اتان جي ماڻهن جي خوبصورتيءَ جي عام

واڪاڻ هئي. — انهيءَ ڪري ڪوبه سبب ڪونه آهي، جو اسان مٿين تاريخي شهادتن جي آڌار تي اهو تسليم ڪيون ٿا:

(۱) ٺٽو ۽ ديبل ٻئي هڪ وقت موجود هئا.

(۲) ٺٽو ۹۵۱ھ (خسرو جي ڄمڻ) کان گهڻو اڳ آباد ٿيو هو.

(۳) ورنه ناممڪن هو جو آباد ٿيڻ بعد ۹ يا ۱۲ سالن جي مختصر عرصي ۾ انهي

واڪاڻ پيدا ڪري، جو ۱۶ يا ۱۹ سالن جو نوجوان متاثر ٿي ان جي تشبيهه ڪم آڻي.

(۴) ٺٽو موجود هو، ليڪن ان جي اهميت ديبل جي زوال کان پوءِ تمام ستت ملي.

(۵) اهوئي سبب ٿيو جو ماڻهن جي ذهن تان ديبل جو نالو اڃان ٺٽوئي ڪونه هو،

جو ٺٽي جي شهرت شروع ٿي، جنهنڪري ماڻهن جي زبان تي ”ديبل ٺٽو“ گڏجي آچار هيٺ آيا.

انهيءَ گڏيل آچار سبب مؤرخن ۽ مصنفن ۾ اشتباه پيدا ٿيو، جنهنڪري هنن جڏهن به

— ’ديبل‘ — جو ذڪر ڪيو ته — ’ٺٽو‘ — لکي ويا. يا جڏهن — ’ٺٽي‘ — جو نالو ورتائون

ته — ’ديبل‘ — سندن قلم مان لڪري ويو، يا انهي کي گڏي — ’ديبل ٺٽو‘ — ڪري ڇڏيائون.

جهڙيءَ ريت شهاب الدين غوريءَ جي فتوحات جي ذڪر ڪندي — ٺٽو — بيان ڪيو ويو

آهي؛ يا جيئن معصوميءَ خواهر تحفة الڪرام جو مصنف — ديبل ٺٽي — ۾ ڪيترين جاين تي

فرق ڪري ڪونه سگهيو آهي:

جهڙيءَ ريت، تاريخ معصوميءَ جو مصنف عربي فتوحات جي ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”... بندر ديبل که درين ايام به بندر تهته و لاهري مشهور است...“ (ص ۶) يا ديبل جي

فتح جي بيان ڏيندي لکيو اٿائين: ”... و لشکر اسلام به فيروزي، عنان عزيمت به تسخير

تهته معطوف داشته، باندک زمانه تهته را مسخر ساختند...“

ساڳي غلطي ڪندي سلطان محمود غزنويءَ جي فتوحات ۾ به ٺٽي (۱) جو نالو ڪڍيو

ويو آهي: ”... و چون در نصف ماه رمضان سنه ست و عشر و اربعمائه، سلطان محمود غازي

از دارالملک غزني عزيمت هندوستان نموده، بقطعه ملتان رسيد... عبدالرزاق وزير... در سنه

سبع عشر و اربعمائه متوجه سيوستان و تهته شد...“ (۲).

اهڙيءَ ريت جلال الدين جي سلسلي ۾ به — ’ديبل‘ — جي بجاءِ — ’ٺٽي‘ — جو ذڪر

ڪيو ويو آهي (۳).

ٺٽي جي مذڪور ڪي ختم ڪندي آخر ۾ ڏکڻي زبان جو هڪ شعر ڏجي ٿو، جيڪو آهي

ته جهانگيري دور جو، ليڪن ان ۾ ٺٽي جي جيڪا تعريف ٿيل آهي، تنهن مان اندازو ڪري

سگهيو ته انهيءَ زماني ۾ ڏکڻ و لايت اندر، ٺٽي ٺنگر جي ڪهڙي واڪاڻ هئي. اهو شعر عثمان

شاعر بهجي مشوي ”پتراوليءَ“ ۾ نظم ڪيو آهي:

هيري مي ٺٺه ٺنگر سواوا،

بهن هرن سڀو بن گنجوا.

يعني ”ٺٽو ٺنگر هيري جهڙو خوبصورت آهي، منجهس سارين جون سايون سايون پوکون،

هرن، ڪشادا ۽ سڙا جهنگل موجود آهن.“

(۱) تاريخ سنه، معصوم بکري ص ۲۱. (۲) تاريخ سنه، معصوم بکري ص ۳۲. (۳) تاريخ سنه، معصوم

بکري ص ۳۳.

سر بارنل فرير

(سنڌ جو هڪ مديتر ڪمشنر)

۱۸۵۱ع-۱۸۵۸ع

مشهور انگريز غاصب سر چارلس نيسپر، سنڌ جي گورنري کان سن ۱۸۴۷ع ۾ عهدو ٿيو. سندس هلي وڃڻ کان پوءِ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن فيصلو ڪيو ته سنڌ جو بمبئي جي پرکڻي سان الحاق ڪيو وڃي ۽ انڊي هي ملڪ، بمبئي جي گورنر جي ماتحت ٿي رهي. هن فيصلي کان پوءِ سنڌ جي آزاد حيثيت ختم ٿي وئي. نئين نظام هيٺ بمبئي گورنمينٽ جو چيف سيڪريٽري مسٽر ٻرنگل سنڌ جو پهريون ڪمشنر ٿي آيو. ليپٽر جي حڪومت جي سڄي دور ۾ (۱۸۴۳-۱۸۴۷ع) فوجي راج قائم رهيو. جنهنڪري سنڌ جي ماڻهن کي هڪ عجيب استبدادي دور مان گذرڻو پيو. ٻرنگل جي دور ۾، نيسپر وارو استبداد نه نه رهيو هو، مگر هو ڪوشش ڪري پنهنجي پيش رو جي نقش قدم تي هلي رهيو هو. سن ۱۸۵۰ع ۾ هو نامعلوم سببن جي ڪري پنهنجي عهدي کان مستعفي ٿي ويو. بمبئيءَ جي گورنر لارڊ فائڪلنڊ سندس استعيفا کي قبول ڪيو ۽ سندس جاءِ لاءِ پنهنجي ملٽري سيڪريٽري مسٽر مالويل جي سفارش ڪئي. مگر بمبئي جي ڪائونسل، مسٽر مالويل جي نالي جي مخالفت ڪئي، ڇو ته هنن ٿي چاهيو ته سنڌ جي حڪومت وري ڪنهن فوجي آفيسر کي سپرد ڪئي وڃي. معاملو هندستان جي گورنر جنرل ڊلهائوسي تائين وڃي پهتو. جنهن بمبئي ڪائونسل سان اتفاق ڪري، گورنر کي لکي موڪليو ته ڪنهن سول سروس جي لائق ماڻهوءَ جو نالو سفارش ڪري موڪليو وڃي. لارڊ فائڪلنڊ، گورنر جنرل جي حڪم جي تعميل ڪري، هڪ نوجوان آفيسر بارنل فرير جو نالو سفارش ڪري موڪليو، پر هن دفعي به ڪائونسل جا ۴ ميمبر، گورنر جي راه سان متفق نه ٿيا ۽ هنن اعتراض ورتو ته هيءَ هڪ نوجوان آفيسر جي مقرري آهي، جنهن کي ايڏي دوردراز ملڪ جي انتظام هلائڻ جو ڪوبه تجربو نه آهي. ان کان سواءِ، ڪيترائي سرڪاري ملازم، جن جي ملازمت جو عرصو، فرير کان نهايت گهڻو آهي، پنهنجي جاءِ تي متاثر ٿيندا. مگر هن پوري لارڊ فائڪلنڊ پنهنجي فيصلي تي مضبوط ٿي بيٺو ۽ ڊڙڪو ڏنائين ته جيڪڏهن سندس راه کي قبول نه ڪيو ويو ته هو پنهنجي عهدي کان مستعفي ٿي ويندو. آخر لارڊ فائڪلنڊ جي راه کي قبول ڪيو ويو ۽ بارنل فرير سنڌ جي ڪمشنر جي

چارح وٺڻ لاءِ جنوري سن ۱۸۵۱ع ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ جهاز کي بندر کان دور پهاريو ويو ۽ هڪ ٻيڙيءَ جي دستي ڪاري تي پهتو. اتان کان وٺي گورنمينٽ هائوس تائين وارياسو رستو لڏڻو پيو، ڇو ته ان وقت تائين اڃا ڪراچي ۾ ڪي به باقاعده رسا نه ٿيا هئا. گورنمينٽ هائوس هڪ ڊگهي عمارت هئي، جنهن کي ڪشادو ورائيو هو. هن عمارت جي سامهون وڏو گول ميدان هو، جنهن ۾ فقط خودرو اوڀر هئا. جيئن ته زمين وارياسي هئي، ان ڪري منجهس باغ رکڻ جي ڪا به اميد نه هئي.

ساڳئي ڏينهن جي منجهند جو اتفاقاً ليپٽر پنهنجي سڄي ڪٽنب سان، سنڌونديءَ جي دستي ۾ هندستان کان ڪراچي پهتو. هڪ ٿورو وقت اڳ، ’جليانوالا‘ جي مشهور انگريز ۽ سڪ بڙائيءَ کان پوءِ هندستان جو نامزد ڪمانڊر انچيف ٿي آيو هو. هر جيئن ته سرهيوگڻ، سڪن کي گهرات جي لڙائيءَ ۾ ڪاهاري ڏک هئي چڪو هو، ۽ خطرو ختر ٿي چڪو هو، تنهنڪري هو واپس انگلنڊ وڃي رهيو هو. هو ڪراچي ۾ بارٽل فرير جو ٿي. چار ڏينهن مهان ٿي رهيو، ۽ سنڌ جي نظم ۽ نسق بابت کيس ڪيترائي مشورا ڏنائين. هن ملاقات کان پوءِ فرير هن مشهور انگريز جنرل جو دوست بڻجي ويو. آگسٽ سن ۱۸۵۲ع ۾ جڏهن انگلنڊ ۾ سرچارلس نيپئر فوت ٿي ويو، تڏهن فرير ڪراچي ۾ هڪ مائٽي جلسو ڪري، مري وڃڻ واري جي گهڻي ساراهه ڪئي (۱).

بارٽل فرير، جيئن سندس سوانح نگار لکن ٿا، هڪ معزز ۽ خوشحال خاندان فرير ۾ ۲۹-مارچ ۱۸۱۵ع تي ڪلائڊاج هائوس لائين جي ڳوٺ ۾ ڄائو. سندس والد جو ناسو ايدورڊ فرير هو. سندس ماءُ ميري اين فرير، خوش خصلت عورت هئي، جنهن جي عمدي اخلاق جو پنهنجي اولاد تي وڏو اثر هو. فرير جڏهن ٻن-ٽن سالن جو ٿيو تڏهن اوچتو سائوٿ وياس ۾ مزورن جي بغاوت ٿي، جنهنڪري هي خاندان پنهنجي آبائي ڳوٺ کان هجرت ڪري پاٽ جي نزديڪ وڃي رهيا. اتي هنن هڪ جاءِ خريد ڪئي، جنهن تي وڊڪارٽ جو نالو رکيائون. هن جهوپڙي جي رهائش واري زماني ۾، هڪ ڀيرو واري اسڪول ۾ پنهنجي ننڍي ڀاءُ ايدورڊ سان گڏ تعليم وٺڻ لاءِ داخل ٿيو. وڊڪارٽ ۾ به سندس خاندان ڪو گهڻو وقت نه رهيو. هڪ اتان نقل مڪاني ڪري ايون نديءَ جي ڀرسان سيدنهام ڪاليج ۾ وڃي رهيا. سن ۱۸۲۹ع ۾ اوچتو هن جهوپڙيءَ کي باهه لڳي، جنهن ۾ هن خاندان جي جمع ڪيل سرمايي جو گهڻو حصو جلي ويو.

فرير جي تعليم باقاعدي پاٽ جي هڪ گرامر اسڪول ۾ شروع ٿي. جتي کيس لائق استاد مليا. فرير انهي ۾ ئي فرض شناس ۽ سمجهدار هو. هڪ پنهنجي ڀائرن ۽ ڀينرن ۾ بيحد عزيز هو. گرامر اسڪول ۾ ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ بعد هڪ سترهن ورهين جي عمر ۾

(۱) جان مارٽينيو: ’سر بارٽل فرير‘: حصو پهريون: ص ۵۸

هئليبري ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ ويو، جتي هن دوران تعليم ۾ ڪيترائي ميدل ۽ انعام حاصل ڪيا. ڊسمبر ۱۸۳۳ع ۾ هو ڪاليج کان فارغ التحصيل ٿي سگهيو، ايس ڪاليج لسٽ تي پهريون نمبر رکيو ويو. هئليبري کان فارغ ٿيڻ بعد کيس ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي طرفان هندستاني ملازمت جي لاءِ انتخاب ڪيو ويو. نظام ۽ نسق جي تربيت لاءِ، هو ٽرنٽي ڪاليج ڪئمبرج ۾ داخل ٿيو. جتي کيس يوناني ۽ لاطيني زبانن جي تعليم ڏني وئي، ۽ هنن ٻولين کان سواءِ مشرقي ٻولين جي به کيس واقفيت ڏني وئي.

هندستان جو سفر:

بارٽل فرئر سنه ۱۸۳۴ع ۾ هندستان لاءِ انگلنڊ جي ساحل کان الوداع ڪيو. ان زماني ۾ هندستان جو سفر ڪا آسان شيءِ نه هئي. آفريڪا جي 'ڪمپ آف گڊهوپ' کان ڦري وڃڻو پوندو هو. مگر ان زماني ۾ هندستان جي گورنر جنرل لارڊ بيسٽڪ، تجربتي طور، هڪ جهاز گڏهي سمنڊ جي رستي اسڪندريه تائين موڪلي ڏنو ته جيئن يونوج سمنڊ جي قدیم رستي کي وري جاري ڪري سگهجي. ان سان گڏ هي سرڪاري اعلان ڪيو ويو ته جيڪڏهن ڪو مسافر چاهي ته ان کي اجازت ڏني ويندي. بارٽل فرئر هن موقعي جو فائدو وٺي، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي اجازت لاءِ لکيو، جا پهريائين ته نامنظور ڪئي وئي، پر پوءِ سندس ئي جوابداري ڪرڻ تي کيس اهڙي اجازت ڏني وئي. هو انگلنڊ جي فاسٽوٽ بندر کان، 'نائر فلاه' نالي جهاز ۾ سوار ٿي مالٽا ۾ پهتو. مالٽا ۾ کيس هڪ مهينو، ٻئي جهاز جي لاءِ انتظار ڪرڻو پيو. جولاءِ ۾ هو هڪ يوناني جهاز ۾ سوار ٿي اسڪندريه روانو ٿيو. اسڪندريه ۾ پهچي، هو مصر جي سياحت ۾ مشغول ٿي ويو. القاهرة کان نيل جي واديءَ ۾ آثار قدیمہ جي ڏسڻ لاءِ، ٿيس ۽ ڪارناڪ به ويو. لارڊ بيسٽڪ جو موڪليل جهاز مصر جي بندرگاهه ۾ پهچي نه سگهيو، ان ڪري هن مجبور ٿي مصر ۾ رهندڙ برٽش ڪائونسل جي مدد سان موخا (ساحل عرب) کان هندستان وڃڻ جي اجازت حاصل ڪئي. آگسٽ جي مهيني ۾ گڏهي سمنڊ ۾ سفر ڪرڻ کان پوءِ ڪلهه نه هئي. گرمي انتها تي هئي. جهاز ننڍڙن بندرن پنوع ۽ بين کان گذري جدّه پهتو. جهاز جيئن حده کان روالو ٿيو تيئن کيس هڪ طوفان سان دوچار ٿيڻو پيو. طوفان جي بند ٿيڻ کان پوءِ، جهاز هڪ اهڙي هنڌ پهتو، جتي آزاد عربن جي آبادي هئي. قريب هو ته فرئر تڪليف ۾ اچي وڃي، پر هڪ شيخ جنهن جو نالو طيب هو ۽ جو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي خير خواهن مان هو، تنهن کيس حملي کان بچائي ورتو. گڏهي سمنڊ جي سورهن ڏينهن جي سفر کان پوءِ هو موخا جي بندر ۾ پهتو. موخا کان هڪ جهاز حاجين کي کنيو سورت ٿي ويو، هو ان تي سوار ٿي ۲۳-سيپٽمبر ۱۸۳۴ع تي بمبئيءَ ۾ پهتو. هو سڌو پنهنجي ڀاءُ ولیم فرئر وٽ پهتو، جو اڳ ۾ ئي، بمبئي ۾ سول سروس ۾ هو. فرئر هن سفر ۾ اهڙو ته ڪارائتي ويو هو، جو هو پهريائين ته کيس سڃاڻي ئي نه سگهيو. سندس ڀاءُ کي سندس اختيار ڪيل مخدوش سفر کي ٻڌي بعد عجب لڳو.

سندس مقرري:

آن زماني ۾ سول سروس ۾ داخل ٿيندڙ آفيسرن لاءِ، ڊيسي پولين ۾ امتحان ڏيڻ لازمي هو. ان کان پوءِ سندن مقرري ٿي سگهندي هئي. ٻارٽل فريئر جو ڀاءُ ولیم، اڳ ۾ ئي سول سروس ۾ هو، ان ڪري هو سندس رهبريءَ هيٺ امتحان جي تياريءَ ۾ مشغول ٿي ويو. ٽي مهينن کان پوءِ هو، ان لازمي امتحان ۾ ويٺو ۽ ڪاميابي حاصل ڪيائين. سندس خواهش هئي ته سندس تقرر بيلگام جي ضلعي ۾ ٿئي، مگر سندس خواهش جي خلاف، کيس ٻوٽي ۾ ريوينيو آفيسر جي ماتحت رکيو ويو. ان وقت لارڊ ڪليئر بمبئي جو گورنر هو. ان ٻارٽل فريئر جي ان ابتدائي زندگيءَ ۾ وڏي دلچسپي ڏيکاري. ٻوٽي ۾ کيس سال کن رهندي سن گذريو هو، جو بمبئيءَ جي هڪ ضلعي انداهور ۾ مزارعين ۽ حڪومت جو تصادم ٿي پيو. هي شڪايتون بمبئي جي ريوينيو ڪمشنر ولیمسن نالي هڪ انگريز وٽ پهتيون. هن پنهنجي نائب، هينري گولڊسميٿ کي هن جاچ لاءِ انداهور موڪليو. انڪوائري آفيسر جي خواهش تي، سندس مدد لاءِ ٻارٽل فريئر کي به ساڻس گڏ موڪليو ويو. هن ڪم جي پوري ٿيل کان پوءِ، هينري گولڊسميٿ کي انداهور ۾ اسسٽنٽ ڪليڪٽر مقرر ڪيو ويو. فريئر پنهنجي اڳين جاءِ تي موٽي ويو. جديد گولڊسميٿ کي دکن جي زمينن جي سروي لاءِ آفيسر مقرر ڪيو ويو ۽ فريئر انداهور ۾ اسسٽنٽ ڪليڪٽر ٿي ويو. هو ايترو ته خوش نصيب هو، جو اتان ترقي ڪري وڃي اسسٽنٽ ريوينيو ڪمشنر جي عهدي تي پهتو. جتي هن آزمودگار ريوينيو ڪمشنر ولیمسن کان گهڻو ڪجهه پرايو.

فريئر کي صدمو:

سن ۱۸۳۷ع جي ابتدا ۾، ٻارٽل فريئر جو ننڍو ڀاءُ، جنهن کي هو نهايت پيارو گهرندو هو، پنهنجي ريجيمينٽ سان گڏ انگلنڊ کان ڪلڪتي پهتو. جيئن ته هو فريئر کان گهڻو پري هو، ان ڪري سندن ملاقات گهڻي دير کان پوءِ ٿي، مگر خطا و ڪتابت جو سلسلو سندن درميان جاري رهيو. ان زماني ۾ افغانستان ۾ عجيب حالتون رونما ٿينديون رهيون. افغانستان جو شاه، شاه شجاع پنهنجو تخت ۽ تاج وڃائي، اچي پنجاب جي راجا رنجيت سنگھ وٽ پناهه گزين ٿيو. انگريزي حڪومت کي وچ ايشيا ۾ روسي طاقت جي وڌندڙ سهلاب کان خطرو پيدا ٿيو، جو ڏکڻ ۾ افغانستان جي حدن تائين اچي پهتو هو. اهڙيءَ حالت ۾ انگريزي حڪومت چاهيو ٿي ته افغانستان ۾ هڪ اهڙو حڪمران هجي، جو سندن اشارن تي هاندو رهي. هن مقصد کي پيش نظر رکندي، انگريزي سياستدانن جون اکيون معزول شاه شجاع ڏانهن ويون. هنن چاهيو ٿي ته ان کي وري ڪابل جي تخت تي ويهاريو وڃي. اگرچہ هي فيصلو غلط هو، مگر انگريز سياستدانن جون اکيون طاقت کي حاصل ڪرڻ لاءِ بد ٿي چڪون هيون. هنن ان جي نتيجي تي غور ٿي نه ڪيو. کين اهو به ياد نه رهيو ته پراڻي معاملي ۾ جو پنهنجي ٽنگ ڦاسائيندو آهي، ان کي خوريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نصيب نه ٿيندو آهي. راجا رنجيت سنگھ به هن غلط

مهراڻ

ڪارروائي ۾ انگريزن سان شامل ٿي ويو. اهڙيءَ ريت انگريزي گورنر جنرل لارڊ آڪلنڊ رنجيتسنگھ ۽ شاھ شجاع جو اتحاد ثلاثہ قائم ٿيو. فيصلو ڪيو ويو تہ شاھ شجاع کي انگريزي فوج جي حفاظت ۾ ڪابل پهچايو وڃي ۽ اتي سندس حڪومت جو نشين سر بنياد رکيو وڃي. افغانستان ڏانهن وڃڻ لاءِ ۾ سندھي رستي کي انتخاب ڪيو ويو، چوٽہ نزلو هميشه ڪمرورتي ڪيرندو آهي. سنہ ۱۸۳۹ع ۾ هي فوج، سر جان ڪين جي مھداري هيٺ هن مھر لاءِ رواني ٿي. هن فوج ۾ چرڊ فرينڊ بہ هو، جو ٻن سالن کان پوءِ پنهنجي ڀائرن ولسم ۽ ٻارٽل سان بمبئيءَ ۾ اچي مليو. هن ملاقات جو وقفو نهايت مختصر هو. سر جان ڪين قلات، غلڙي، قندار ۽ غلڙيءَ کان فاتحانہ گذري، ڪابل پهتو. امير دوست محمد، انگريزي فوج جو مقابلو نہ ڪري سگھيو ۽ آخر پيش ٿيو. شاھ شجاع کي تخت تي ويهاريو ويو. ٻہ مشهور انگريز سيڪنڊان، سر ولسم مشڪنائن ۽ سر اليگزينڊر برنيز سندس صلاحڪار مقرر ٿيا. ڪين جون نوجون واٽس موٽيون، مگر شاھ جي مدد لاءِ هڪ انگريزي فوجي دستو ڪابل ۾ رھيو. بهرحال چرڊ فرينڊ جنرل سيل جي گھڻي دستي ۾ شامل ٿيو، جو جلال آباد ۾ موجود هو. اوچتو امير دوست محمد جي پٽ اڪبر خان، افغانستان ۾ اندر ٿي اندر، شاھ شجاع ۽ ان جي انگريز مددگارن جي خلاف بغاوت کي پيدا ڪيو. مان هن عجيب انقلاب جي تفصيل ۽ واقعات ۾ نہ ويندس، مگر ٻارهن مھينن جي عرصي ۾، افغان احرارن جي هٿان، سر ولسم مشڪنائن، برنيز ۽ خود شاھ شجاع قتل ٿي ويا. انگريزي مددي فوج تي تباهي اچي ويئي. مگر جنرل نات قندار ۾ ۽ جنرل سيل جلال آباد ۾ پنهنجي جاءِ تي قائم رهيا ۽ مدافعت ڪندا رهيا، ايستائين جو جنرل ٻالڪ فاتحانہ انداز ۾، ڪابل ۾ داخل ٿيو. هن فتوحات جي بعد، ميجر چرڊ فرينڊ، جنرل سيل سان گڏ هندستان روانو ٿيو، مگر انصوس جو سائس حياتي وفا نہ ڪئي، ۽ هو راولپنڊي ۾ بيمار ٿي مري ويو. سندس موت جو ٻارٽل فرينڊ تي وڏو اثر پيو ۽ هو ڪيترو وقت پنهنجي ڀاءُ جي غم ۾ مبتلا رھيو.

سر جارج آرٿر ۽ ٻارٽل فرينڊ:

سن ۱۸۳۵ع ۾ لارڊ ڪليئر، بمبئيءَ جو گورنر پنهنجي عهدي جي مدت ختم ڪري، انگلنڊ روانو ٿيو. سن ۱۸۳۵ع کان سن ۱۸۴۲ع تائين بمبئيءَ ۾ عارضي گورنر ڪم ڪندا رهيا (۱). سن ۱۸۴۲ع ۾ سر جارج آرٿر، بمبئيءَ جو مستقل طرح گورنر ٿي آيو. سائس سچو ڪٽنب بہ هو ۽ ان سان گڏ ٻرائيويت سيڪريٽري بہ، جنهن جو نالو ڪرنل پروڪٽر هو. پروڪٽر تي عدل ۾ تمارت آفتاب جو حملو ٿيو، ۽ جان بَر ٿي نہ سگھيو. بمبئيءَ پهچڻ تي کيس نئين ٻرائيويت سيڪريٽريءَ جي ضرورت پئي. جيئن تہ لارڊ ڪليئر، ٻارٽل فرينڊ جي حسن خدمتيءَ جي وڏي ساراه لکي ويو هو، ان ڪري سر آرٿر کيس پنهنجو ٻرائيويت سيڪريٽري مقرر ڪيو. سر آرٿر جي خاندان جي قريب رھڻ جي ڪري، فرينڊ جي گورنر جي وڏي نياڻي ڪٽرائين سان محبت پيدا ٿي.

(۱) جيمس ڊگلس: «بامبي ائنڊ ويڪٽرن انڊيا» ج-۱: ص ۳۸۹.

اڳتي هلي، هن جوڙي جي ٻال ۾ شادي ٿي. ٻارٽل فرير سن ۱۸۴۴ع تائين هن عهدي تي رهيو. هن سال جي اپريل جي مهيني ۾ سندس والد گذاري ويو، جنهن جو کيس وڏو صدمو رهيو. دل جي بيماريءَ جي ڪري، هن فرلو موڪل لاءِ درخواست ڏني، جا سندس منظور ڪئي وئي ۽ هو زال سميت انگلند روانو ٿي ويو. پنهنجي صحت جي خرابيءَ جي ڪري، هو ۶ سال انگلنڊ ۾ رهيو ۽ نومبر ۱۸۴۶ع ۾ هو بمبئي موٽيو. هن وچ ۾ سرچارچ آرٽس، گورنريءَ جي عهدي کان سبڪدوش ٿي، انگلنڊ روانو ٿيو ۽ سندس جاءِ تي سرچارچ ڪلارڪ بمبئيءَ جو گورنر مقرر ٿيو. موٽي اچڻ تي فرير، بمبئيءَ جي گورنر جي پرائيوٽ سيڪريٽريءَ جي بجا، بمبئي ۾ ڪنسنس ڊپارٽمينٽ ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر مقرر ٿيو.

ستارا ۾ ريزيڊنٽ:

مرهٽن جي عظيم سلطنت جي زوال کان پوءِ، جنهن جي ابتدا پاڻيپٽ جي ميدان ۾ احمد شاھ ابداليءَ کان ۽ آخري تباهي انگريزن کان ٿي، ستارا جي ننڍي رياست ۾ شيواجي جي اولاد حڪومت قائم ڪئي هئي، جو راجا انگريزن جي سرپرستي هيٺ حڪومت ڪري رهيو هو. اپريل ۱۸۴۷ع ۾ سرجيمس آئوٽرام، جو آئي ريزيڊنٽ هو، موڪل تي انگلند روانو ٿيو. سرچارچ جي انتخاب جي نظر ٻارٽل فرير تي پئي ۽ کيس ريزيڊنٽ مقرر ڪري موڪليو ويو. جلدي اتان جو راجا بيمار ٿي ويو. پنهنجي بيماريءَ جي وقت، هن پوئلي خاندان مان هڪ ٻار، گود جو پٽ ڪري ورتو. مگر راجا جي موت کان پوءِ، لارڊ ڊلهائوسي، هندستان جي گورنر جنرل، راجا جي وصيت کي قبول نه ڪيو ۽ ستارا کي انگريزي حڪومت سان ملايو ويو، ۽ اتان جو پهريون ڪمشنر ٻارٽل فرير مقرر ٿيو. فرير، جيترو وقت آئي رهيو، پاڻ کي بهترين منتظم ثابت ڪيائين. هن جي حُسن انتظام جي ڪري، هو پرنسپل کان پوءِ سنڌ جو ڪمشنر مقرر ڪيو ويو، جنهن جو تفصيل سان ذڪر مٿي اچي ويو آهي.

مير علي مراد خان خيرپور جي واليءَ جو معاملو:

ٻارٽل فرير، جڏهن سنڌ ۾ ڪمشنر ٿي آيو تڏهن چوڌاري صلح ۽ سانت هو. حڪمران ميرن کي سنڌ کان ٻاهر موڪليو ويو هو، ۽ رعايا کان سندن غم گهٽجي چڪو هو. فقط خيرپور رياست جو والي مير علي مراد خان، ميرن مان هڪ اهڙي شخصيت هو، جو پنهنجي وطن ۾، پنهنجي موروثي تخت تي قابض هو. هن پنهنجي خاندان مان ڪا چڱائي نه ڪئي هئي ۽ پنهنجي هٿس جو شڪار ٿي، پنهنجي خاندان کي تباهيءَ تي پهچائي چڪو هو. سرچارلس نيسپر جو شخصي دوست هو، ان ڪري انگريزي حڪومت وٽ کيس وڏو اعتماد ۽ وسوح حاصل هو. ساڳئي وقت قدرت جي انتقام جو هٿ به ان ڏانهن وڌي رهيو هو، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته 'دبر سان وٺندو آهي، پر سڄو وٺندو آهي'. خدا جو شان! نيسپر جي زماني ۾ ئي، هيءَ ڳالهه ظاهر ٿي ته مير موصوف، نهايت داناڻيءَ سان، بدديانتي ڪندي، اهڙن پرڳڻن تي قبضو ڪيو

آهي، جي اصل ۾ سائنس متعلق نه هئا. سر بارٽل فرير جي سوانح حيات جو لکندڙ هن حقيقت کي فقط ٿورن جملن ۾ حتم ڏنو ڪري ڇڏي (۱)، مگر هن حقيقت کي 'تازه نوائي معارڪ' جو مصنف وڏي تفصيل سان ٿو لکي (۲). مير صاحب موصوف جون خدمتون اهڙيون نه هيون، جن کي طوطي چهر انگريز وساري سگهن. 'تازه نوائي معارڪ' جي تحرير موجب، هن سڄي فساد جو ٻائي، شيخ علي حسن مهارنيوري هو، جو مير صاحب جو وزير نه بلڪ مدارالمهام هو. حڪومت جو سڄو اقتدار سندس هٿ ۾ هو. ايتريقدر جو هو جڏهن ڀرلوءَ ۾ پنهنجي مڪان ۾ ايندو هو تڏهن سندس آمد جي اعزاز ۾ توبون چوڙيون وينديون هيون، جن جو آواز سکر جي انگريزي ڇانوڻيءَ ۾ ٻڌڻ ۾ ايندو هو. رفتي رفتي مير صاحب جي شفقت جي نظر، شيخ علي حسن کان دور ٿي ويندي رهي، تان جو مير صاحب کيس ان اعليٰ عهدي کان معزول ڪري ڇڏيو. ٿورا ڏينهن هٽو سکر جي صدر بازار ۾ وڃي رهيو. پنهنجي خانگي سپاهه کي تنخواه ڏيڻ کان مجبور ٿي، هٽو ملتان جي طرف هليو ويو. جيئن ته کيس آڻي به آرام نه آيو، ۽ مير محمد حسن خان ولد مير رستم خان وٽ وڃي رهيو، هو پنهنجي چاچي مير علي مراد خان جو ڪنهن به صورت ۾ خير خواه نه هو. جيئن ته شيخ علي حسن جي سيني ۾ ڪيئي راز مير صاحب جا موجود هئا، هن پنهنجي لامڪهراميءَ سان مير محمد حسن خان جي دل ۾ انتقام جي دڪندڙ چنگاريءَ کي هوا ڏيئي شعلو بڻايو. شيخ علي حسن مير صاحب جي هڪ اهر راز جو انڪشاف ڪيو، جنهن کي 'خير پور نامه' جو مصنف هيئن ڏو لکي: (۳)

"سال ۱۸۴۱ع ۾ ان وقت جڏهن مسٽر راس بيل، مير رستم خان جي عهد ۾ خير پور جو پولٽيڪل ايجنٽ هو، مير علي مراد خان، صاحب موصوف کي درخواست ڏني ته مير رستم خان ۽ سندس ڀائٽي مير نصير خان ولد مير مبارڪ خان، سندس ڪي پرڳڻا غصب ڪيا آهن، جي موٽائي ڏنا وڃن. راس بيل پنهنجي حڪومت سان، هن معاملي بابت لهه وچڙ ۾ هو ته مير صاحبن جي دشمنيءَ جو معاملو ايستائين وڌي ويو، جو ٻئي ڌريون جنگ تي لهي آيون. نونارين جي ڳوٺ وٽ هيءَ جنگ لڳي، جنهن ۾ مير علي مراد خان کي فتح حاصل ٿي. ڌرين ۾ صلح ٿيو ۽ آهو صلح جو مسودو قرآن شريف تي لکيو ويو. ان عهدنامي موجب ملڪ جا ڪي حصا مير علي مراد خان جي قبضي ۾ اچي ويا. هن عهدنامي کي 'نونار جو عهدنامو' ٿا سڏين."

ساڳو مصنف هن حقيقت بابت اڳتي هلي لکي ٿو ته: (۴)

"ميانيءَ ۽ ڊپي جي جنگين کان پوءِ، ملڪ جا جيڪي به حصا مير رستم خان جي هٿ ۾ هئا، سي مير علي مراد خان کي ڏنا ويا. سواءِ سيزل ڪوٽ ۽ پرننگ جي، جيڪي

(۱) جان مارٽينيو: "سر بارٽل فرير" ص ۸۶ (۲) مرزا عطاءُ محمد: "تازه نوائي معارڪ" ص ۷۰۹.

(۳) خانبهادر خداداد خان: "خير پور نامه" ص ۳۰ (۴) خانبهادر خداداد خان: "خير پور نامه" ص ۳۵.

بهاولپور جي واليءَ کي ڏنا ويا. سرچارلس نيپئر اڃا ملڪ جي انتظام ۾ مشغول هو ته سن ۱۸۴۵ع ۽ سن ۱۸۴۷ع جي وچ ڌاري، کيس اطلاع مليو ته مير علي مراد خان، نونار جي عهدنامي ۾ ٺهجي ڪئي آهي. قرآن شريف تي لکيل تڪرار کي ڦاڙي، ان جي بجاءِ ٻيو ورق وڌو ويو آهي. جتي به همنام ڏيهون لکيل هيون، انهن کي پرڳڻو بڻايو ويو آهي. مثال طور ماڻيلو ۽ دادلوءَ جي ڏيهن کي پرڳڻو بڻايو ويو آهي ۽ آهي مير علي مراد جي قبضي ۾ آهن.^۱

انسوس جو هن راز ۾ مير صاحب سان شيخ علي حسن همراز هو. شيخ، مير صاحب وٽان خواريءَ سان ٽڪرن بعد، مير علي مراد جي مخالفن سان ساز باز ڪئي ۽ هن راز کي شڪارپور جي وڏي پوليس آفيسر، مسٽر هسبنڊ وٽ ظاهر ڪيو. رفتہ رفتہ هي مقدمو پنهنجي نوعيت سان گهرو ٿيندو ويو. سن ۱۸۴۷ع ۾ نيپئر پنهنجي ملازمت کان سبڪدوش ٿي ويو. ائين ڪمشنر برنگل جي دور ۾ هن معاملي جي تحقيق لاءِ هڪ ڪميشن مقرر ڪئي وئي. هن ڪميشن جو اجلاس سن ۱۸۵۰ع ۾ سکر ۾ ٿيو. برنگل کي اگرچ مير صاحب جي انگريز دوستيءَ جي سڄي خبر هئي، مگر ڪمال بيگم وٽيءَ سان هن مير موصوف کي ڪميشن جي سامهون حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنو. ڪميشن مير صاحب کي ڏوهاري ثابت ڪيو. بمبئي گورنمينٽ، ڪميشن جي فيصلن کي بحال ڪيو. گورنر جنرل سڄي لکڙ ۾ اپسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي بورڊ آف ڊائريڪٽرس ڏي ڏياري موڪلي. نومبر سن ۱۸۵۱ع ۾ انگلنڊ کان فيصلو بمبئيءَ ۾ پهچي ويو. هيءُ فيصلو ’سورت‘ نالي جهاز ۾ ڪراچيءَ ۾ موڪليو ويو، مگر انسوس جو هي جهاز منزل مقصود تي پهچي نه سگهيو ۽ واٽ تي ئي غرق ٿي ويو. بهرحال پهتو هو، فيصلو ڪراچي ۾ پهچي ويو. (۱) انسوس جو ’تازه نوای معارڪ‘ جي مصنف هن واقعي کي سن ۱۸۵۸ع سان منسوب ڪيو آهي، جو قطعي غلط آهي. (۲) فريئر جو اشتهار جو انگريزيءَ ۾ موجود آهي، ان تي ۱۸-جنوري سن ۱۸۵۲ع ڏيکاريل آهي (۳) بهرحال هي سن اصلاح جي قبل آهي. فريئر فيصلي جي پهچڻ کان پوءِ عام اشتهار جي ذريعي، ان کي مشهر ڪرڻ جو حڪم ڏنو. مضمون جي طويل ٿي وڃڻ جي ڪري، مان ان جو هت ٿورو حصو ڏيان ٿو:

”مير صاحب مدوح جي مٿان تهمت هئي، جنهن کان هُو ڪنهن به طرح، پاڻ کي بَري نه ڪري سگهيو آهي. ان ڪري سرڪار اشتهار ٿي ڪري ته مير علي مراد خان کي رئيسيءَ جي عهدي کان برطرف ٿو ڪجي. سڀئي ملڪ جا حصا، سواءِ سندس موروثي حصن جي، ٻيا سڀ انگريزي ملڪ سان لاڳو ڪيا وڃن ٿا.“^۲

(۱) ماڻيلو: ”سريارٽل فريئر“؛ حصو پهريون؛ ص ۸۶. (۲) مرزا عطاءُ محمد: ”تازه نوای معارڪ“؛ ص ۷۳.

(۳) سريانس: ”پبلڪشنس فورم دي ريڪارڊس آف دي بامي گورنمينٽ نمبر ۱۷؛ ص ۱۱۵.

ٽازو نوائي ماريڪا ۾ جتي اشتهارنامو فارسيءَ ۾ ڏنو ويو آهي، اتي سن ۱۸۵۲ع ڏيکاريو ويو آهي. حاشي ۾ سال ۱۸۵۸ع جي تصحيح ڏانهن به اشارو ڪيو ويو آهي. بهرحال هيءَ غلطي آهي، جنهن کي پوءِ سنڀالو ويو آهي. هن اشتهارنامو جي تعداد کان پوءِ سنڌ گورنمينٽ جو فرض هو ته فيصلي موجب انهن پرڳڻن تي قبضو ڪيو وڃي، جي مير صاحب جي قبضي ۾ هئا. نئين ڪمشنر فريئر جي لاءِ هيءَ وڏي آزمائش جي گهڙي هئي. هڪ ملڪي حڪمران کان، سندس قبضي مان، ڪنهن حصي کي ڪسي وٺڻ ڪو آسان ڪم نه هو. ڇو ته انگريزن جي حڪومت کي وجود ۾ آڻي ڪو گهڻو وقت نه گذريو هو، ان ڪري فريئر خطرو محسوس ڪيو ته مٿان ان جا نتيجا پورا نڪرن. مير صاحب پاڻ به فوجي ماڻهو هو ان ڪري پيشنديءَ کي ضروري خيال ڪيو ويو. فريئر جي لکڻ کان اڳ ۾ ئي مرڪزي حڪومت فوجن کي ڇڏڻ ۾ آڻڻ شروع ڪيو. پنجاب ريجمينٽ سول ڪوٽ تائين وڌي اُتي ۽ ٻئي طرف جنرل جان جيڪب پنهنجي فوج سان، ٻئي (تعلق روڙي) ۾ اچي خيم زن ٿيو. مگر فوجي حرڪت کي، فريئر نهايت ڏانڊينديءَ سان روڪي ورتو. هو پاڻ اچي روڙيءَ ۾ منزل انداز ٿيو ۽ اتان جي اسسٽنٽ ڪليڪٽر مسٽر ليستر کي، مير صاحب ڏانهن ڏياري موڪليو ته هو کيس حڪومت جي فيصلي کان آگاهه ڪري. مير صاحب ان وقت ٽائپن جي ڳوٺ ۾ شڪار ۾ مشغول هو. ليستر اتي وڃي سائنس سلاقات ڪئي ۽ کيس ان بدخبر کان آگاهه ڪيائين. مير صاحب کي هن خبر پڌڻ سان بيحد رنج ٿيو، مگر ”ڏڏو ٽئين“ نه پوي، نه هاريو هئڻ ڪري، نهايت مهربانيءَ سان ان خبر کي پڌرائين. فقط فوجي نقل ۽ حرڪت تي پنهنجي ناراضگيءَ جو اظهار ڪيائين.

ٻي ڏينهن فريئر، روڙيءَ جي ڀرسان ڪئمپ ۾ درٻار ڪئي، جنهن ۾ مير صاحب به اچي حاضر ٿيو. هن وڏي تحمل ۽ شان سان ڪمپنيءَ جي فيصلي کي پڌو. ان هوندي به هن گورنمينٽ سان پنهنجي دهرت دوستيءَ کي چٽ نه ڇڏيو. سندس ماضي جا قريباَ سؤ ورهين جي هئي، مير کي پنهنجي جمع ڪيل دولت سهرو ڪري، انگريزن سان وڙهڻ لاءِ صلاح ڏني. مگر مير صاحب ڪمال ڏانڊينديءَ سان لڙائيءَ جي خطري کي ٺاري ڇڏيو. اهڙيءَ ريت انگريزي حڪومت سان اهي ملڪ جا حصا به شامل ٿي ويا، جي اڳ ۾ مير صاحب جي قبضي ۾ هئا. جيئن ته آبادڙو تماقو، ميرپور ماٿيلو، دادلوهه، ڪشمور، محمد باغ، چٽڪ، رستم وغيره انگريزي حڪومت سان شامل ٿي ويا. مير صاحب پنهنجي دامن تان داغ ڌوڻن لاءِ خاموش نه رهيو، هو دادخواهيءَ جي لاءِ فريئر جي منڃ هوندي به الڪلنڊ هليو ويو، پر هن سفر جو به نتيجو ڪو چڱو نه اڪتو.

ڪراچيءَ جو بندر:

مير علي مراد ٽي سياسي برنري حاصل ڪرڻ کان پوءِ، فريئر پنهنجو سڄو ڌيان، ملڪ جي اصلاح جي طرف ڏنو. خداداد فراست جي ڪري، هو آهستي آهستي پنهنجي اصلاحي ڪمن ۾

به ڪامياب ٿيو ويو. سندس پهريون اصلاحي ڪم هو، ڪراچيءَ جي بندر جي تعمير. ڪراچي، جنهن کي اڄ 'مشرق جي وائي' جو خطاب حاصل آهي، اهو هڪ معمولي ڳوٺ هو. سنڌ جي فتح کان گهڻو وقت پوءِ، سرچارلس ليپئر سندس اهميت جي مد نظر ان کي سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ بڻايو. جتي هن پنهنجي رهڻ لاءِ ٻنگلو ٺهرايو، جو هاڻي گورنمينٽ هائوس جي نالي سان سڏجي ٿو. ڪرنل ٻنگ ڪيٽ، جو ڪراچيءَ ۾ ايڊووڪيٽ جنرل جي عهدي تي ڪافي عرصو رهيو، هن شهر جي هيٺين ريت قلمي تصوير ٿو پيش ڪري: (۱)

”نگاهه جي حد تائين ساوڪ ۽ سبز جو نشان نه آهي. ڪڻي به آب شيرين جو چشمو نظر نه ايندو ۽ نه وري ڪا شفا ندي آهي. سمنڊ جو ڪارو پاڻي هر هنڌ ميسر آهي.“
ڪراچي جي خست حالت جو نقشو، خود فرير، پوءِ پنهنجي هڪ خط ۾ هيٺين ٿو پيش ڪري (۲):

”سن ۱۸۵۱ع ۾ مهل ٻنڌ ڊگهو به ڪو ٻنگو رستو ڪونه هو، نه وري ڪا ٻنگي تعمير ٿيل اهل موجود هئي. فقط ڪي بئريڪون هيون، جي توپخاني جي فوج لاءِ ٺهرايون ويون هيون (۳). جهازن جي مرمت لاءِ به ڪو ڪارخانو نه هو. ايتريقدر جو درياهه تي هلندڙ معمولي جهاز به مرمت لاءِ پهچي، موڪليا ويندا هئا. ستن ورهين جي مختصر عرصي ۾، ٽي جهاز غرقاب ٿي چڪا هئا. خصوصيت سان ’فاڪلنڊ‘ جهڙو وڏو ۽ مضبوط جهاز، جنهن جهڙو هندستان ۾ اڳ ڪڏهن به نه موڪليو ويو هو، ڪراچي بندر جي ڀرسان ٻڌي چڪو هو. لڪو ڊاڪ ٻنگلو هو نه سراهه، نه ڌرمسالا نه ضلعي جي ڪچهريءَ جي جاء. مارڪيٽ موجود هو، مگر پوليس ٿاڻي جي جاء ڪانه هئي، نه اسڪول. اهي عارضي بئريڪون هيون، جي سرڪاري آفيسن لاءِ ڪم اينديون هيون. سچ ته سنڌ سان پهچي سرڪار ۽ هند سرڪار، مائجي ماءُ واري روش اختيار ڪئي هئي.“

فرير پهريائين پنهنجو سڄو توجهه بندر جي بهتريءَ ڏانهن ڏنو. دورانديش انگريز آفيسر چڱيءَ ريت سمجهيو ٿي ته بندر جي جيڪڏهن اصلاح نه ڪئي وڃي ته تجارت کي ڪوبه فروغ نه ملي سگهندو، جو انگريز شاپرن جو ملڪ گيريءَ کان به مٿي مقصد هو. هن پهچي گورنمينٽ کي لکي موڪليو ته پندرهن سَوَن رپين جي فوري منظوري ڏئي وڃي ته ان سان هيءَ تحقيق ڪرائي وڃي ته بندر وٽ جو بند آهي، جو هميشه جهازن جي لاءِ نقصان ڪارڻ ثابت ٿيو آهي، اتان هٽائي به سگهجي ٿو يا نه؟ ان کان سواءِ هيءُ معلوم ڪيو وڃي ته هيءَ رڪاوٽ بذاتِ خود ڪوٽڪر نه آهي. جيڪڏهن فطرت جي هيءَ رڪاوٽ آهي ته روشنيءَ جي مينار (لائٽ هائوس) ۽

(۱) ٻنگ ڪيٽ: ”پاسٽ“، رپورٽن ائڊ فوچر آف سنڌ: ص ۲۵. (۲) مارٽينيوز: ”سربارٽل فرير“: ج. ۱: ص ۹۲. (۳) بئريڪن کان مطلب، ٺهيو بئريڪس آهي.

جي ضرورت پوندي. هن مينار جي غيرموجودگيءَ ۾ جهازن کي خصوصيت سان چوماسي جي موسم ۾ بندر جي اندر گهڙي اچڻ جي همت نه ٿي ٿي. هيءَ ته چوماسي جي منڍ جي حالت هئي پر خوشگوار موسم ۾ به ڪو جهاز هن خطري ڪٽڻ لاءِ تيار نه هو ته بي تعاشا، الطمئنان سان بندر جي اندر گهڙي اچي. اڪثر جهاز، بندر کان گهڻو پري لنگرانداز ٿيندا هئا، جتان مسافر يا مال، ٻيڙين جي رستي ۾ پهچندو هو. هي سلسلو نهايت خرچاڻو ۽ سيڙپ وارو هو. پر افسوس جو فريئر جي رپورٽ کي سمجهي ۾ ڪابه اهميت نه ڏني وئي. بمبئي گورنمينٽ لکي موڪليو ته هن سڄي ڪم لاءِ ڪنهن ماهر ارضيات جون خدمتون حاصل ڪيون وڃن. جيئن ته سڄي سنڌ ۾ ماهر ارضيات موجود نه هئا، ان ڪري فريئر هن خال کي ڀرڻ لاءِ هندستان جي بهري فوج جي هڪ آفيسر هاپڪنس کان، جو ڪراچيءَ ۾ مقیم هو، بندر جي صحيح حالت جي باري ۾ راءِ حاصل ڪئي. ان جي نوٽ سان گڏ، هن وري پنهنجي درخواست بمبئي گورنمينٽ ڏانهن ڏياري موڪلي ڏني. هن دفعي ته کيس ڪوبه جواب ئي نه ڏنو ويو. لاچار فريئر هن سڄي حقيقت کي گورنر جنرل جي ڏيان تي آڻڻ گهريو. ان وقت لارڊ ڊلهائوس، هندستان جو گورنر جنرل هو، جنهن سان فريئر جا شخصي تعلقات هئا. لارڊ ڊلهائوس سندس خانگي خط کان متاثر ٿي، کيس امداد ڏيڻ جو وعدو ڪيو. ان هوندي فريئر خاموش نه رهيو. هن بمبئي گورنمينٽ کي لکي موڪليو ته هو سندس درخواست کي بمبئي چيمبر آف ڪامرس ۽ بمبئي اسٽيم نيوپگيشن ڪمپني ڏانهن راءِ لاءِ موڪلي ڏني.

آڪٽوبر سن ۱۸۵۲ع ۾ هڪ فوجي جهاز ’ڊيوڪ آف آرگائيل‘ سنڌ واري ڪراچيءَ اچي رهيو هو. فريئر پنهنجي بيگم سان گڏ منهوڙي وٽ وڃي بيٺو. سندس اکين تي دوربين هئي، جنهن سان ڏسي رهيو هو ته جهاز کي ان بند ٽيڻ ۾ ڪهڙي تڪليف پيش اچي ٿي. جڏهن جهاز بند جي ڪشمڪش کان آزاد ٿي بندر ۾ گهڙيو، تڏهن هن اکين تان دوربين کي هٽايو ۽ خدا جو شڪر بجا آندو ۽ ڪراچيءَ، سنڌ ۽ آخر اولهه هندستان جي مستقبل تي سوچيندو رهيو. بهرحال فريئر جي ساندھ ڪوششن جو نتيجو ظاهر ٿيو. آخر بمبئي گورنمينٽ منظوري ڏني ۽ جنوري سن ۱۸۵۳ع ۾ ميجر ٽرنر سروي شروع ڪئي. مقرر وقت اندر، هن پنهنجي رپورٽ ۾ ڄاڻايو ته اهو بند واريءَ جي گڏ ٿيڻ کان ٺهيو آهي. حوشقستيءَ سان اهو ٿيڻ ڪمپنيءَ جي بورڊ آف ڊائريڪٽرس جو هن طرف ڏيان چڪو. بمبئي گورنمينٽ به وڪي ارادي تي لهي آئي ته مٿين بند کي هٽايو وڃي. هڪ طبقات الارض جي ماهر مسٽر هارڊي ويلس کي وڌيڪه تعيقات لاءِ موڪليو ويو، جنهن جي راءِ کي مقدم رکي بريسڪ وائر ٽائون جي سفارش ڪئي وئي ۽ واريءَ جي بند کي هٽايو ويو. ڪراچي بندر جي اصلاح جو هيءُ ابتدائي مرحلو، فريئر جي ڪوششن سان آخر سرانجام ٿيو، جو بندر، اڄ دنيا جي بندرن ۾ پنهنجي خوبي سان مشهور آهي. ٿوري وقت کان پوءِ منهوڙي تي لائٽ هائوس جي تعمير جو به بنياد رکيو ويو.

ڪراچيءَ کان ڪوٽڙي تائين ريلوي:

ڪراچي بندر جي اصلاحي معاملن کان فارغ ٿي، فريئر، لارڊ ڊلهائوسيءَ جي ڌيان تي اٿن گهريو ته سنڌونديءَ سان گڏ ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين ريلوي رستو تيار ڪيو وڃي. فريئر جي هن رٿ ڏيڻ کان اڳ ۾، سنه ۱۸۴۹ع ۾ ڊلهائون ايسٽ انڊين ريلوي ۽ گريٽ انڊين پينشولا ريلوي ڪم ڪري رهيون هيون. لارڊ ڊلهائوسي ۵-ڊسمبر ۱۸۵۳ع تي فريئر کي جواب ڏنو ته (۱):

”ڪنهن به حالت ۾ مان سمجهان ٿو ته ريلوي سان ڪراچي بندر کي ڳنڍجي، سو نهايت ضروري آهي، ٻيو اهو ڪوٽڙي وٽ درياھ سان ملي يا ٿئي وٽ. مان دل سان قبول ڪريان ٿو ته هن معاملي لاءِ جلدي جاچ ڪئي وڃي. نتيجو ڪهڙو به نڪري پر اها جاچ سوڊمند ٿيندي.“

لارڊ ڊلهائوسيءَ جي خط پهچڻ کان ڇهه هفتا پوءِ، فريئر هن جاچ لاءِ ليفٽيننٽ چيپمن کي مقرر ڪيو. هي هولھار انجنيئر، لکي کان درياھ رستي ڪوٽڙيءَ وڃي رهيو هو. هن کي جلدي ئي هتي ته سڄ لٽي کان اڳ ۾ ڪوٽڙي پهچي وڃي. هن ملاهن کي تيز هلڻ لاءِ حڪم ڏنو. اڃا ٻيڙي ٿورو پنڌ مس هلي هئي ته ڪنهن شيءِ سان وڃي ٽڪري. شايد ڪو وڻ جو وڏو پنڊ هو، جو پاڻيءَ جي اندر موجود هو. جلدي ٻيڙيءَ ۾ پاڻي ڀرجڻ لڳو. ڪناري تان هڪ ٻيڙي، هن جي مدد لاءِ وڌي، مگر بدقسمتيءَ سان ان جي نوڙي چڄي پئي ۽ پاڻيءَ جو وهڪرو ڪس پئي طرف وٺي ويو. ايتري ۾ پهرئين ٻيڙي ٻڏڻ شروع ڪيو. ليفٽيننٽ چيپمن پنهنجي ستاوهن همراهن سميت، درياھ جي نهرين جي لپٽ ۾ اچي ٻڏي ويا. افسوس جو سنڌ ۾ ريلوي جو پهريون بنياد رکندڙ انجنيئر اهڙي ريت حادثي جو شڪار ٿي ويو. (۲)

اٺن مهينن جي خاموشي کان پوءِ، عوام جي هڪ ميٽنگ ڪراچيءَ ۾ گهرائي وئي ته گورنمينٽ تي زور آڻجي ته هو ريلويءَ جي ڪم کي شروع ڪن. اهڙي ميٽنگ حيدرآباد ۾ به ٿي. آڪٽوبر سنه ۱۸۵۴ع ۾ لارڊ ڊلهائوسيءَ، هڪ شخصي خط ۾ فريئر کي لکيو ته: (۳)

”مون کي ڏسي خوشي ٿئي ٿي ته اوهان سنڌ جي ترقيءَ لاءِ بيحد پاڻ پرتوڙي رهيا آهيو. مون کي افسوس آهي ته سرڪاري لکڙ ۾ سال ڏيڍ لڳي ويو آهي. ڇاڪاڻ ته ڪراچيءَ کان ڪلاڪي تائين هڪ طويل رستو آهي، جنهنڪري هرڪنهن ڪم جو نهايت آهستيگيءَ سان ليڪال ٿي رهيو آهي.“

مارٽينو سڄ لکيو آهي ته ”فريئر کي ڪي اصول هئا، جن جو هو پاڻ مالڪ هو. بلڪل اهڙيءَ ريت، جيئن هڪ جهاز جو ڪپٽن سمنڊ تي پنهنجي مشڪلاتن کي چڱيءَ ريت سمجهندو

(۱) مارٽينو: ”سر پارٽل فريئر“ ج ۱: ص ۹۶.

(۲) مارٽينو: ”سر پارٽل فريئر“ ج ۱: ص ۹۹.

(۳) مارٽينو: ”سر پارٽل فريئر“ ج ۱: ص ۱۰۰.

هجي. فريرس ملڪ جي ان حصي ايت، جنهن تي هو حڪومت ڪري رهيو هو، پنهنجي مشڪلاتن کي پوري ريت ٿي سمجهيو ۽ هڪ گهڙي به انهن کان بهرواهه نه رهيو، جو سندس صحيح ڪاميابي جو راز هو.

بهرحال فريرس جي ڪوششن وڃي هنڌ ڪيو. جڏهن ريلوي جي تعمير جي تجويز انگلنڊ ۾ پهتي، تڏهن انگلنڊ ۾ هڪ ڪمپني ٺاهي ويئي، جنهن جو نالو ”سنڌ ريلوي ڪمپني“ رکيو ويو. ڪمپنيءَ جي موڙي پنج لک پائونڊ رڪي ويئي ۽ موڙي حصن جي وڪڻڻ سان گڏ ڪئي ويئي، جنهن جو وياڄ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ڏيڻو ڪيو. فريرس ڪم شروع ڪرڻ کان اڳ، ان لاءِ جدا جدا آفيسرن جا راپا گهرايا. ميجر ٽرمينهر ۽ ڪرنل جان جيڪب، ريلويءَ جي ٺهڻ جي مخالفت ڪئي. مگر ”سنڌ ريلوي ڪمپنيءَ“ جي هڪ هندستان ۾ رهندڙ نائب، مسٽر ليول وارن، انهن کي رد ڪندڙا، ساندھ ٿي سال پيمائش جو ڪم ٿيندو رهيو. سن ۱۸۵۸ع جي شروع ۾ ريلوي جي ڪم جي پوري تياري ڪئي ويئي. ريلويءَ جي ڪم شروع ڪرڻ لاءِ، تاريخ ۱۹- اپريل سن ۱۸۵۸ع جي شام جو افتتاحي جلسو ڪيو ويو. ان جلسي جو صدر بارٽل فريرس رکي ڪيو ويو. سنڌ ريلوي ڪمپنيءَ جي ان وقت آفيس ايلفستون اسٽريٽ ۾ هئي، اتان صدر جي اعزاز ۾ هڪ سرگس ڪيڊي ويئي، جا وڏي تزڪ ۽ احتشام سان ڦرندي، ريلوي جي ان جاءِ تي پهتي، جتان ڪم شروع ٿيڻ وارو هو. فريرس صاحب پنهنجي هٿن سان ان جو سنگ بنياد رکيو ۽ اهڙيءَ ريت هيءَ شاندار مجلس پوري ٿي. افتتاح ٿيڻ کان پوءِ ريلويءَ جو ڪم تيزي سان شروع ٿيو، مگر بعد ۾ هيءَ ڪم مائو ٿي ويو، جيئن فريرس پنهنجي هڪ دوست ڪرنل ٽرويلان کي خط ۾ لکيو ته: (۱)

”ڪجهه وقت مان بيمار هوس ۽ هڪ ڪوٺيءَ ۾ بند، مگر ان هوندي به پنهنجي فرائض کان غافل نه هوس. اوچتو ريلويءَ جو معاملو ٻڌڙي ويو. ٺيڪيدار جي ڪيترن مهينن کان سٺي هلٽ نه هئي. سندس موڙيءَ ۾ ڪمي اچي ويئي ۽ انتظام به ٺيڪ نه رهيو. جيئن ته ڪم جي تڪڙ هئي، ان ڪري مان کيس هڪ لک رپيا قرض طور وٺرائي ڏنا، ان هوندي به معلوم پئي ٿيو ته هو گهڻو وقت نه هلي سگهندو. هڪ ڏينهن هن بمبئيءَ سان تار ڪئي ته هو انگلنڊ وڃي رهيو آهي. مان ڪيترو نه مشڪلات ۾ وڃي پيس. تقريباً آٺ هزار مزور ڪم ڪري رهيا هئا. سندس ايجنٽ وٽ فقط ٽيهه رپيا هئا، پر ڪيس، مزورن کي هڪ لک پنحويه هزار رپيا ڏيڻا هئا، ڇو ته ڪنهن ٻن-ٽن مهينن جي مزوري نه ملي هئي. هو بڪ مري رهيا هئا. سوچڻو پيو ته هاڻي ڪم ڪيئن هلانجي ۽ پئسا ڪٿان اچن. پر ريلوي ڪمپنيءَ ۾ ڪي ڀڳا ماڻهو آهن، خدا جو شڪر آهي، جو هنن ڪم کي سنڀالي ورتو.“

(۱) مارتيهو: ”بارٽل فريرس“؛ ج ۱، ص ۱۰۲

بهر حال ريلويء جو ڪم فريئر جي وقت ۾ ٿي نه سگهيو. پر سندس وڃڻ کان پوءِ، سن ۱۸۶۱ع ۾ ڪوٽڙيءَ کان ڪراچي تائين ريلوي کڻي وئي. مگر ڪاميابيءَ جو سڄو سهرو سربارٽل فريئر جي سر تي آهي. سنڌ جا ماڻهو سندس هن ڪارڪردارين کي ڪڏهن به فراموش ڪري نٿا سگهن.

رستاءُ:

هڪ آزاد مورخ جو قلم، تاريخ جي فن ۾ استعمال نه ٿيو آهي. ادب ۾ هڪ نقاد پنهنجي پسند جي ڪنهن مصنف کي زمين کان آسمان تي پهچائي ٿو، مگر تاريخ جو لکڻ وارو ڪڏهن به حق ۽ صداقت کي هٿ کان ڇڏي نٿو سگهي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته انگريز غاصب هو، سنڌ تي سندس قبضو تشدد ۽ استبداد جو نمونو هو؛ مگر هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته سنڌ تي جن به حڪومت ڪئي، انهن ڪڏهن به ملڪ جي بهبوديءَ جي طرف غور ٿي نه ڪيو هو. سر چارلس نيپيئر جي وڃڻ کان پوءِ يعني ۱۸۴۸ع کان ۱۸۵۳ع جي مختصر عرصي ۾ سنڌ پنهنجي ابتدائي ترقيءَ جي مرحلن کي طئي ڪري چڪي هئي. اهو ملڪ جو اڀي سروسامانيءَ جي حالت ۾ هو. هڪ نئين زندگيءَ کي حاصل ڪري رهيو. سيٽ ٽائونمل پنهنجي 'ميٽائرس' ۾ لکي ٿو ته (۱):

"ساليانو، ڪمشنر، ملڪ جي ٻاهرين دوري تي لڪرنڊو هو. اڪثر آڪٽوبر ۾ سندس وڃڻ ٿيندو هو ۽ اپريل ۾ ڪراچيءَ ۾ واپس موٽي ايندو هو. هر ڪنهن سال ملڪ جي ضرورتن ڏانهن زياده، کان زياده همدردي جي نظر وجهندو هو ۽ ماڻهن جي عام اصلاح ڏانهن ڌيان ڏيندو رهندو هو. هتي نهايت مشڪل آهي، جو سندس اڪيچار ڪوششن جو شمار ڪري سگهجي. هن جبلن ۽ جهنگلن مان وسيع رستن کي وڇائڻ جو ڪم شروع ڪري ڏنو، جيئن واٽهڙن کي سفر جو سهولتون پيدا ٿين. هن رستن جي تعمير ٿيڻ سان واپارين جون ڪهڙيون مشڪلاتون دور ٿي ويون. مسافرن جي سهولت لاءِ رستن تي مسافر خانا ٺهرايا ويا، جيئن هو موسم آهر سردِي ۽ گرميءَ کان بچي سگهن. ملڪ جي انهن ويران حصن ۾، جتي مسافري ڪرڻ لاممڪنات مان هئي، اتي نه فقط رستا ٺهي ويا، مگر مسافر خانا به، جن ۾ دل کي موهندڙ باغ به رکيا ويا."

هندستان جي تاريخ ۾ شير شاهه سوريءَ کي آفرين جو مستحق چيو وڃي ٿو، جو هن ملڪ جي وڏي حصي ۾ رستن کي ٺهرايو ۽ ان سان گڏ مسافرن جي آرام لاءِ مسافر خانن ۽ ڪوهه تعمير ڪرايا. صديون گذريون، مگر انهن رستن تي گذرندي، اڄ به ان بچت آشيان بادشاهه کي خبر جي لفظن سان ياد ڪيو وڃي ٿو. فريئر فرنگي هو، مگر ان جو سنڌ ۾ هي ڪارنامو، شير شاهه سوريءَ کان ڪنهن به ريت گهٽ نه هو. فريئر سنڌ ۾ رستن جي اثاٺ تي پنهنجي راءِ جو هئڻ ٿو اظهار ڪري (۲):

(۱) سيٽ ٽائون مل: "ميٽائرس" ص ۱۶۷: (۲) مارتينو: "سر بارٽل فريئر": ج ۱: ص ۱۰۶.

”سن ۱۸۵۱ع ۾ سڄي ملڪ ۾ هڪ فوٽ ۾ ساختہ ۽ پرداختہ رستو موجود نہ هو. فقط هڪ چڱو ٺڪر هو. حيدرآباد کان ڇانوڻي تائين رستو. اٽڪل ٽي يا چار ميل فقط. اتي ۽ پاڻي جي سخت تڪليف آهي.“

هن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جي ملڪ ۾ ڏيئي حڪمران پنهنجي صاحبيءَ ۾ آخر ڇا ٻئي ڪيو؟ ڪيڏو نه بد قسمت ملڪ هئا فرير پنهنجي حڪومت جي اوائل دور ۾ بمبئي گورنمينٽ کي لکي موڪليو ته سنڌ ۾ رستن جي تعمير شروع ڪئي وڃي. ان لاءِ هن ايسٽمينٽون ۽ خرچ جو تفصيل به موڪلي ڏنو. جيئن ته بمبئي گورنمينٽ جي سنڌ سان گهٽ دلچسپي هئي، ان ڪري فرير پنهنجي بحيثيت مان هن طرف ڌيان ڏنو. اپريل سن ۱۸۵۳ع ۾ هن لارڊ فائڪلنڊ کي لکي موڪليو ته ”هن ۱۸۵۱ع ۾ هڪ سؤ چوويهه ميل اوڙهن هزار پنج سؤ پنجاويهن رپين جي لاڳت سان ٺهرايا آهن ۽ سن ۱۸۵۲ع ۾ ۴ سؤ ست ميل اٺاوييه هزار ۽ سؤ اٺاوي رپين خرچ ڪرڻ سان تعمير ڪرايا آهن. هن رستن مان هڪ لٽڪيءَ وارو رستو هو، جو دور دور تائين ٿي ويو. درياھ کي ڪٽڻ به عبور ڪرڻو نه پيو، جو نهايت مشڪل ۽ وڏي خرچ وارو ٿي پوي ها. هي رستو آهستي آهستي شڪارپور کان وڌي بولان جي دري تائين پهتو. هنن رستن کي ڪهڙي صورت ۾ ڪيئن تعمير ٿي ڪيو ويو. فرير پنهنجي هڪ خط ۾ لارڊ فائڪلنڊ کي لکي موڪليو (۱):

”رستا چاليهه فوٽ ويڪرا آهن، جي گذريل ٻن سالن ۾ مڪمل ڪيا ويا آهن ۽ هو هڪ ٻوٽ کي ٻئي ٻوٽ سان ڪڍيندا وڃن ٿا. ڪوبه سيمپٽ ۽ بحري سان نه آهي. انهن کي فقط پڪسان سطح تي آندو وڃي ٿو. فقط وڻن ۽ ٻوٽن کان ڪين صاف ڪيو وڃي ٿو. ڪيترا ته اهڙا به رستا آهن، جي گهاٽي جهنگ مان گذرن ٿا. سطح کي مٽي کنيو وڃي ٿو، ڪڏن ڪوٺن کي ڀرو وڃي ٿو، جيئن گذرندڙ آمد و رفت کي سهوليت ٿئي. هن ملڪ ۾ وقت آهر، اهڙائي رستا سوزون آهن.

”رستن جي مٿان پليون ٺهرايون ويون آهن، اهي جعلي هڪ سؤ الفٽ ٿينديون، جي پڪين ميرن ۽ سيمپٽ سان ٺهرايل آهن ۽ اڌ گول جي گولائي تي آهن. وڏي ۾ وڏي پتل جا مون ڏٺي، ان کي ٽي ڪمانون آهن، جن مان وچ واري چوويهه فوٽ ۽ پاسن واريون اٺ اٺ فوٽ ڊگهيون آهن. ان تي ٻارهن سؤ رپيا خرچ آيو آهي. هيءُ سڀ پليون اتر سنڌ جي ڪاريگرن ٺاهيون آهن ۽ ڪنهن به يورپي جي مدد نه ورتي وئي آهي، فقط جان جيڪب انهن جي لڪرائي ڪئي آهي...“

”ملڪ جي سطح هٿ ٿي آهي. گهاٽا جهنگ ۽ واريءَ جون ڊيون آهن. ان جي پوري ريت ڪا به سروي ٿي نٿي سگهي. پوري سڀت وڻن لاءِ ٺيڪيدار هڪ ڪليل

(۱) مارٽينيو: ”موريل فرير“ ج. ۱، ص ۱۰۸

ڏينهن تي، هڪ جاءِ تي پهچي، هڪ وڏي ٻاهه ٻارين ٿا، ان کان پوءِ رستي ٺاهيندڙ ان جي دونهي ڪي ٺاهين ٿا ۽ گهائي جهنگ ۾ اهڙي ريت رستي کي سنئون وٺي وڃن ٿا. ان کان پوءِ وٽن ۽ پوئين کي صاف ڪن ٿا. هيءُ هڪ اهڙو طريقو آهي، جنهن سان رستو اهڙو ته سنئون نڪري ٿو، جو شايد جهنگ ۾ ڪو سروي ڪري سگهي ٿو. پلين ۽ رستن جو سڄو ڪم ٺيڪي تي ڪرايو وڃي ٿو ۽ چٽاڀيٽي سان ٿئي ٿو. سڄو جيڪب ڪم جي پڌرائي ڪري ٿو ۽ خواهان ماڻهو اچي ٺيڪي لاءِ گڏ ٿين ٿا.....

”ڪنهن به ڪم ۾ هن وقت تائين ناڪاميابي نه ٿي آهي. ڪم تڪڙو، سستو ۽ عمدو ٿي رهيو آهي. ڪيترائي ٺيڪيدار انٽرڊ آهن، پر بي علمي هوندي به هو پنهنجي ڪم ۾ نهايت محتاط آهن.....“

هن انگريز حاڪم جي ديانداري ۽ حسن خدمتي جي تعريف ٿي ڪرڻي پوي ٿي. هو هڪ اجنبي ملڪ جو حاڪم هو ۽ اجنبي زمين تي هو. مگر سندس سرگرمين کي ڏسي تعجب آوڻي. جيڪڏهن سندس موازنو سابق حڪمرانن سان ڪيو وڃي ته لڌامت کان گردن هيٺ ٿي ويندي. هن کان وڌيڪ هڪ مورخ ٻي ڪهڙي لکت چئي ڪري سگهي ٿو، بهرحال، فريئر جتي رهاوي لاءِ پاڻ پتوڙيو، اتي عام رعايا جي فوري ضرورتن کي به نه وساريو.

پوسٽ جون ٺڪليون:

سرچارلس ليپئر جي وقت ۾، سنڌ ۾ ٺال جو سرشتو، اهوئي قائم رهيو، جو اڳ ۾ موجود هو. فقط اصلاح اها آئي، جو ڪراچيءَ ۾ سرڪاري پوسٽ آفيس کي قائم ڪيو ويو. موجوده پوسٽ جو طريقو الڪريزي حڪومت جو يادگار آهي. سنڌ جي وڏن شهرن حيدرآباد، مڪران، خيرپور ۽ شڪارپور ۾ پوسٽل رسيور رکيل هئا، جن ۾ خط وڌا ويندا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ خط جو خرچ سوڪلينڊڙ جي مٿان پوندو هو ۽ اهو قاصد کي ملندو هو. پوسٽ جي هن طريقو ڪار مان فقط ٻنهي واراڻي فائدو وٺي سگهندا هئا، عوام کي ڪوبه فائدو حاصل ٿي نٿي سگهيو. اسان سنڌ گزيٽيئر جي هن لفظن کي وساري نٿا سگهون: (۱)

”مسٽر فريئر جو بنيادي پوسٽ جو سرشتو، ڪڏهن به وساري نٿا سگهون، ڇو ته هو هندستان ۾ پوسٽ جي ٺڪلين جو پهريون موجد هو. عام خيال هو ته انتظامي سائنس جي لحاظ کان، ٺڪلين جي قيمت جي اڳ ۾ ادائي جو سرشتو، يورپ ۾ ته هلي سگهي ٿو، مگر هندستان ۾ ڪامياب ٿي نه سگهندو.“

مگر فريئر اڳتي هلي ثابت ڪري ڏيکاريو ته جنهن کي اقتصادي طرح هڪ مسئل ڇيڙ ٿي سمجهيو ويو، اها عمل ۾ اچڻ جهڙي شيءِ هئي. فريئر، سنڌ ۾ پوسٽ جي سلسلي کي

(۱) ”گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ“: جلد اي: ص ۱۳۷

ستارن شروع ڪيو. اڳ هو بهادن جي رستي ٺهال پهچائي ويندي هئي، ان کي گهوڙن ۽ اٺن جي رستي پهچائڻ جو طريقو شروع ڪيو ويو. ڏٺو ويو ته حيدرآباد ۽ سکر جي درمياني فاصلي ۾ ٻارهن ڪلاڪن جي بچت ٿيڻ لڳي ۽ ساڍا ٽي سِر وڌيڪ ٻار کڻڻ ۾ آيو. هن سموري اصلاح ۾ ڪراچي جي دوست ماسٽر مسٽر ڪافي سندس مدد ڪندو رهيو. مسٽر ڪافي جي مشوري سان، فرير ليڪيڊارن جي لاءِ هڪ اشتهار نافذ ڪيو ته، پوسٽ جي پهچڻ ۾ دير جي حالت ۾ ليڪيڊار جي پنسن ۾ هر ڪلاڪ جو معاوضو ڪاٺو ويندو. پر جيڪڏهن ٺهال وقت کان اڳ ۾ پهچائي ويندي ته هر ڪلاڪ جي حساب سان ان ۾ معاوضي جو واڌارو ڏنو ويندو. هن طريقي کي ’اسيڊمني‘ جو نالو ڏنو ويو. اهڙي لالچ جي هوندي، ٺهال جي پهچڻ ۾ جلدائي پيدا ڪئي وئي. فرير پنهنجي هڪ خط ۾ ٺهال جي هن رائج ٿيل سرشتي تي، پنهنجي اطمینان جو اظهار ڪري لکي ٿو ته: (۱)

”وقت کي چڱيءَ ريت ڪم آڻڻ لاءِ، سوارن تي زور آندو ويو ته تيز کان تيز ٿي وڃن. منزلن تي گهوڙا اڳ ۾ ئي تيار ٿا رهن. سوار، کڻي ايندڙ ٺهاليءَ جي ٺهال جي انتظار ۾، اڳ ۾ ئي گهوڙي تي سوار ٿي ويهن ٿا. ٺهال جون گهوڙيون پهچندي ئي تازو دم گهوڙن جي پٺيءَ تي رکيون وڃن ٿيون ۽ بناڪنهن وقت وڃائڻ جي گهوڙو ڊوڙڻ شروع ڪري ٿو. مون ڏٺو آهي ته هيءُ ڪم نهايت خوش اسلوبيءَ سان پورو ٿيندو رهي ٿو. ان هوندي به ملڪ جي ناموار حالتن جي باعث، هن سفر جو حصو، ڪٿي ڪٿي گهوڙن جي بجاءِ ٻيڙين ۽ اٺن تي طي ڪيو وڃي ٿو.“

ٺهال جي طريقي ۾ هن اصلاح کان سواءِ، فرير سن ۱۸۵۴ع ۾ پوسٽ جي ٺڪلين کي به رواج ۾ آندو. هن ڪراچي جي پوسٽ ماسٽر مسٽر ايڊورڊ لیس ڪافي جي مدد ۽ مشوري سان ’منڊ ڊسٽرڪٽ ڊاڪ‘ جي ٺڪلين جو خاڪو تيار ڪرايو. هن ٺڪلي جي نسبت اڌ-آلو رکي وئي. سڄي برٽش هندستان ۾ هيءَ پهرين ٺڪلي هئي، جا سنڌ ۾ ٺهرائي وئي ۽ رواج ۾ آئي. فرير ان بابت لکي ٿو ته: (۲)

”ٺڪلي، جا ڪالھ اوهان ڏي مون موڪلي آهي، اها پهرئين پوسٽ جي ٺڪلي آهي، جا هندستان جي تاريخ ۾ اوليت جو شرف رکي ٿي. اوهان کي ياد هوندو ته سنڌ ۾ پوسٽ جو طريقو سن ۱۸۵۰ع تائين بيحد ناقص هو. جيئن ته هيءُ علائقو سفر آهي ۽ مڪالي خرچن کي برداشت نٿو ڪري سگهي ۽ جڏهن به وڌيڪ پوسٽ آفيسن لاءِ لکيو ويو، تڏهن اسان کي هن صوبي جي ناداري ياد ڏياري وئي، پڻ ائين به چيو ويو ته جڏهن مرڪزي گورنمينٽ، سنڌ تي ڪجهه خرچ ڪرڻ گهريو ته گهوڙيون ئي شيون خور جي لائق نڪري پونديون.“

(۱) مارٽينيو: ”مريٽونل فرير“؛ ج. ۱ ص ۱۱. (۲) مارٽينيو: ”مريٽونل فرير“؛ ج. ۱ ص ۱۱۱.

جيئن ته اسان سمجهيو ٿي ته پوسٽ جو طريقو عياشي نه آهي پر ملڪي ضرورتن سان آهي. ان ڪري اسان خيال ڪيو ته اهو ڪهڙو طريقو ايجاد ڪيو وڃي، جنهن سان هي مسئلو حل ٿي سگهي. پوسٽ ماسٽر مسٽر ڪافي، جو نهايت سنجيدو انسان آهي، تنهن مون سان تعاون ڪيو ۽ اسان هن مسئلي کي تڪميل تي پهچائڻ ۾ ڪامياب ٿياسون. اسان ٽڪليون حاصل ڪيون، جن کي ڊي. لا. ريو ڪمپني تيار ڪيو ۽ اهي انگنڊ وانگر هر هڪ سرڪاري آفيسر ۽ پوليس آفيسر کي ڏنيون ويون ۽ انهن کي حڪم ڏنو ويو ته هو پنهنجي سرڪاري ڪاغذن وانگر، هنن کي به پنهنجي ماتحت آفيسرن ڏانهن موڪلي ڏين ۽ سڀني خطن تي اهي چپان ڪيون وڃن. هي پرڻش گورنمينٽ ۽ ان عظام ڪمپنيءَ جي نتيجي آهي.

”اهڙيءَ ريت، سنڌ جي هر سرڪاري آفيس ۾ پوسٽ آفيس بڻجي وئي آهي ۽ سڀني خطن تي اهي ئي ٽڪليون استعمال ٿي رهيون آهن. هي نظام عمدي طرح ڪم ڪري رهيو آهي ۽ نهايت سستو—چاڪا ته اسان پوسٽ جي سرشتي کي اهڙيءَ ريت بناڪنهن وڌيڪ خرچ جي آسانيءَ سان هلائي رهيا آهيون. مان سمجهان ٿو ته اسان جو طريقو، سڄي هندستان ۾ بهترين طريقو ثابت ٿيندو.“

اهڙيءَ ريت فريئر، عوام جي فوري ضرورتن کي مدنظر رکندي، هڪ اهڙو پوسٽ جو نظام رائج ڪيو، جنهن کان نه فقط وڏا شهر ۽ وڏا ماڻهو مستفيد ٿي سگهيا، پر ڳوٺن ۾ به ڪڙمي ۽ ڪاسبي به فائدو وٺڻ لڳا. فريئر جو هيءُ ملڪي انتظام هو، جنهن کان سنڌ جو عوام بيحد متاثر ٿيو ۽ غلام هوندي به انگريزي حڪومت کي پنهنجي لاءِ خدا جي رحمت سمجهڻ لڳو.

ڪراچي ۾ ميلو:

سنڌ ۾ ميلن جي اڳ ۾ به ڪابه گهٽائي ڪانه هئي. اهل الله جي عرس تي ميلا لڳندا ٿي رهيا، مگر انهن جي نوعيت خالص ’روحاني‘ چئجي ته ان ۾ ڪوبه مبالغو نه ٿيندو. مگر فريئر ڪراچيءَ ۾ هڪ اهڙي ميلي جي ابتدا ڪرڻ گهري، جنهن جو مقصد روحانيت جي بحال ملڪ جي اقتصادي بهتري هئي. هن ان کي وڏي پيماني تي تربيت ڏيڻ گهري، جيئن سنڌ جي عظمت هساب ملڪن ۾ نمايان نظر اچي. هن مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، کيس پهريائين بحوثي گورنمينٽ کان منظوري حاصل ڪرڻي پئي. فريئر جي هن رٿ جي خوبين جي خبر نڀڻ ۾ بورڊ آف ڊائريڪٽرس کي پئي. انهن مان هڪ سر همفري لاک، جو ايران ۾ ڪيترو وقت سفر ٿي رهيو هو، سندس رٿ جي نه فقط تائيد ڪئي پر وڏي تعريف به ڪئي. هن رٿيل سياي جي هن منظر کي سياسي نقطه نگاه سان ڏٺو، جا فريئر جي وڏي سماجي ڪاميابي هئي. رٿ منظور ٿي وئي. هاڻي سوال پيدا ٿيو ته اهو ميلو ڪٿي ملهائبو وڃي. اڪثر جي صلاح هئي

مهراڻ

تہ اهو ميلو آتر سنڌ ۾ سکر يا شڪارپور ۾ قائم ڪجي، مگر فريئر جي خواهش هئي تہ هن ميلي جي لاءِ ڪراچيءَ جو شهر موزون ٿيندو. لکي ٿو:

”جيڪڏهن آتر سنڌ ۾ هيءُ ميلو سلهايو ويندو تہ ان مان قلات، قنڌار، پنجاب، بهاولپور جا واپاري اڪثريت سان ۽ راجپوتانا جا ماڻهو اقليت ۾ فائدو وٺي سگهندا، مگر ڪراچي ۾ بمبئي، ايران ۽ افغانستان پڪان فائدو وٺندو.“

آخر فريئر جي راءِ مطابق، ڪراچي کي ٿيندڙ ميلي جي لاءِ انتخاب ڪيو ويو. هن ميلي جو پهريون افتتاح ڊسمبر ۱۸۵۲ع ۾ ٿيو ۽ پوءِ ڪيترا سال هي ميلو، ڪراچيءَ ۾ لڳندو رهيو. جيئن تہ انگريزي انتظام هيٺ ڌاڙڻ ۽ لٽ مار جو خاتمو ٿي چڪو هو ۽ حال، ماضي تي پنهنجي نوعيت جو اظهار ڪري رهيو هو، ان ڪري ميلي ۾ شريڪ ٿيندڙن جي لاءِ ڪوبه جان ۽ مال جو خوف موجود نه هو. ان کان سواءِ ملڪ ۾ جابجا بهتر رستا تعمير ٿي چڪا هئا، ان ڪري آمدورفت جي سلسلي ۾ به ڪا تڪليف نه رهي هئي. موقعي جي اشتها ٿيڻ کان پوءِ، دور ۽ قريب جا واپاري، گروهه در گروهه، ميلي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيا. ڪٿي تئين جي ڪئمپ لڳي ويئي تہ ڪٿي عارضي جايون بڻايون ويون. مارٽينيو، هن عجيب ميلي جو ذڪر هيئن ٿو ڪري (۲):

”سنڌي، بلوچي ۽ افغان پنهنجي مخصوص پوشاڪن ۾ اچي حاضر ٿيا. ڪٿي سوي جي خريد و فروخت هئي، ڪٿي بهترين گهوڙا هئا تہ ڪٿي تيز رفتار آٺ. هڪي دڪان پنجابن جا هئا، جتي عددو ڪپڙو سسر ڪيو ويو هو. بمبئيءَ کان جي ايراني ميلي ۾ شامل ٿيا هئا، انهن جي قالين ۽ شالن، عجيب بهار پيدا ڪري ڇڏي هئي. سنڌ به پوئتي نه هئي، آجرڪون، لونگيون، ڪاشيءَ ۽ جنڊيءَ جو سامان، سنڌين جي دڪانن جي زينت هئي.“

هن ميلي ۾ جيئن مارٽينيو لکي ٿو، چين ۽ ٿيٽ کان به واپاري آيا، جن وٽ سلڪ کان سيمور جا ٽيڪسي ڪوٽ به هئا. هن ميلي جو سمورو انتظام سمنڊ جي ساحل تي ڪيو ويو هو، جنهن کان خوش منظر يورپين جا پنڪلا شروع ٿي ٿيا. جهازن جا بلند سڙه ٿي نظر آيا. نگاهه جي حد تي جتي نورو آسمان ٿي نظر آيو، پري حب جبل جون قطارون اُڀرنديون ٿي نظر آيون. هن ميلي ۾ ڪيترا اهڙا به شرڪت ڪندڙ هئا، جن پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪڏهن سمنڊ نه ڏٺو هو. عميق جي اُچارن کي ڏسي، حيرت زده بڻجي ويا. هن ميلي کي اميد کان وڌيڪ ڪاميابي حاصل ٿي. ٽورن سالن کان پوءِ شڪارپور ۾ گهوڙن جي ميلي جو انتظام ڪيو ويو، جو پوءِ ڪن سياسي حالتن جي باعث جيڪب آباد منتقل ٿي ويو. هن حقيقت جي لاءِ هڪ مورخ کي هيءُ حق پهچي ٿو تہ هو هن سموري محنت کي سماجي تحريڪ جي پدران سياسي تحريڪ

(۱) مارٽينيو: ”سريارٽل فريئر“؛ ج، ۱؛ ص ۱۱۲. (۲) مارٽينيو: ”سريارٽل فريئر“؛ ج، ۱؛ ص ۱۱۵.

سمجهي. ائين ٿي به سگهي ٿو. ڇو ته حڪومت اجنبي هئي ۽ ان کي هيءُ ڪوشش ڪرڻي هئي ته هو عوام کي اهڙن مشعلن ۾ مشغول رکي، جو سندن ذهنون، ملڪي معاملن کان هنجي واهار ۽ ٻين ڳالهين ڏي رجوع ٿي وڃي.

واهه (آپياشي جو بندوبست):

سرن جي حڪومت جي دور ۾ آپياشي جون ٿوريون گهڻيون سهولتون موجود نه هيون، پر باقاعدي نظام موجود ڪونه هو. اڪثر زميندار يا ڪڙمي، واهن کي پنهنجي سهولتن موجب ٺاهيندا هئا ۽ ڪم آڻيندا هئا. جيئن ته کين ڪوبه الحيري جو علم ڪونه هو، ان ڪري سندن محنت اڪارت ٿي ويئي. انگريزي قبضي کان پوءِ ته واهن ۽ ڪڙين جي حالت بد کان بدتر ٿي ويئي. عام رفاهي ڪم، جن آفيسرن کي سپرد ڪيو ويو، انهن وٽ هن ڪم جي ڪرڻ لاءِ ڪابه لياقت موجود ڪانه هئي، نه وري هنن پاڻ کي ان لاءِ جوابدار ٿي سمجهيو. اگرچ سرچارلس نيپئر جي زماني ۾ انجنيئري آفيسرن جو هڪ جدا محڪمو قائم ڪيو ويو هو، پر پنجاب سان لاڙاين جي باعث، سنڌ جي حڪومت هن طرف ڀورو توجهه نه ڏيئي سگهي هئي. سن ۱۸۴۹ع ۾ ته هي محڪمو ٺهي بند ڪيو ويو. جڏهن فريئر سنڌ ۾ آيو، تڏهن هن محسوس ڪيو ته هن محڪمي جي سنڌ کي ڪيڏي نه ضرورت آهي. هن ٿوري وقت لاءِ آپياشي جو نظام، ضلعي جي ڪليڪٽرن کي سپرد ڪيو. فائبريڪاريءَ جي باعث، انهن کان به ڪا اصلاح ٿي نه سگهي. هن حالت کان مجبور ٿي، فريئر هي ڪم سنڌ جي ملڪي آفيسرن جي لڳرائي ۾ ڏنو، مگر وري به ڪاميابي حاصل ٿي نه سگهي. هنن حالتن کان مجبور ٿي ڪمشنر، بمبئي جي گورنر کي اصلاح حال لاءِ لکي موڪليو. گورنر لارڊ فائڪلنڊ، گهڻي لکپڙهه کان پوءِ، ڪرنل پلائس ٽرنر کي، سنڌ ۾ سرنٽينڊنٽ انجنيئر ڪري موڪليو. ڪرنل ٽرنر جي هدايتن هيٺ نئين محڪمي جي تنظيم شروع ٿي ۽ تجربڪار آفيسرن کي هن محڪمي ۾ مقرر ڪيو ويو. جيڪڏهن ڪي اهڙا لائق ماڻهو سنڌ مان ميسر ٿي نه سگهيا ته پنجاب ۽ ٻين علائقن مان طلب ڪيا ويا. اهڙيءَ ريت هن محڪمي کي ته مضبوط ڪان مضبوط تر بڻايو ويو. مگر هڪ اهڙي بدعت وجود ۾ آئي، جنهن اڳتي هلي سنڌين جي حقوق کي پامال ڪري ڇڏيو. هنن اجنبي آفيسرن اتر ۽ ڀروري کي، ملڪي مفاد کان به مٿي سمجهيو. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌ جا لائق اسيوار به ڪسمپرسن ۾ مبتلا ٿي ويا.

هن نئين محڪمي جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌ جي زرعي حالتن ۾ عجيب انقلاب اچي ويو. جنرل جان جيڪب جي مشوري سان بيڪاري واه ڪئي، جو اڳ ۾ موجود هو، ان کي وڌيڪري ۽ اولهي ڪرڻ جي رٿ ڪئي ويئي. انهيءَ ئي واه تي آترسنڌ جي آباديءَ جو گهڻو دارومدار هو. پاڻي جي نه ميسر هئڻ سبب، بهترين زمين، آبادي کان محروم هئي ۽ عوام جي روزگار پست کان پست تر ٿيندي ٿي ويئي. انگريز ڪمشنر چئنيءَ ريت ٿي سمجهيو

تہ ملڪ ۾ انگريزي حڪومت کي اسوار ڪرڻ لاءِ امن ۽ سلامتيءَ جي بعد ضرورت هئي. امن ۽ سلامتي، ملڪ ۾ تڏهن برقرار رهي ٿا سگهن، جڏهن ماڻهو خوشحال ۽ آسودا هجن. هن آسودگي کي مدنظر رکندي، سنڌ ۾ آبپاشي جي سلسلي کي زياده فروغ ڏيڻ گهريو. هن چڱيءَ ريت ڄاتو ٿي تہ سنڌ جي اڪثريت جو دارومدار فقط زراعت تي آهي. بهرحال فريئر جي بنيادي حڪمت عملي، برٽش دور جي سڄي زماني ۾ انگريزي حاڪمن جي رهنمائي ڪندي رهي ۽ سنڌ جهڙي خشڪ ملڪ ۾ پاڻيءَ جي فراواني رهي.

بهرحال بيگاري واھ کي گهڻو ڪشادو ڪيو ويو. هن، ڪر جي مڪمل ٿيڻ تي جنرل هيڪل جي مشوري سان، ڪشمور جي نزديڪ، سنڌونديءَ مان هڪ نئين واھ جي کوٽائڻ جي اسڪيم، مرڪزي گورنمينٽ جي سامهون رکي. هن نئين واھ جي کوٽڻ جي ڪري پندرهن سؤ چورس ميل آبادي هيٺ ٿي اچي ويا. فريئر جي هن رٿ کي بہ قبول ڪيو ويو. ٿوري وقت ۾ هيءَ واھ بہ تيار ٿي ويو. جنهن کي سرڪاري ڪاغذن ۾ ڊپارٽ ڪئنال سڏجي ٿو، پر عوام ان کي سندس برڪتن جي سڀيان شاهي واھ سڏيو. هي واھ انجنيئرن ۽ ٺيڪيدارن جي صبر ۽ تحمل جو هڪ وڏو ڪارنامو آهي. ان وقت جڏهن نہ مشينون هيون نہ بلڊوزر، هن واھ جي عظمت کي ڏسي حيراني ٿي ٿئي. هن واھ جي کوٽجڻ کان پوءِ اهو ملڪ، جو ريت سڏبو هو، جتي پاڻيءَ جو نالو ۽ نشان نہ هو، سڙاب بڻجي ويو. ٿورن سالن بعد چوڌاري سبز ۽ ساوڪ نظر اچڻ لڳي.

سن ۱۸۵۲ع ۾ هڪ بي انجنيئر ڪرنل ٽائيف جي نگرانيءَ هيٺ، اُڀرندي ناري، سکر واھ، قبيلي ۽ گهاڙ جي مرمن جو ڪم شروع ڪيو ويو. هنن سڀني ڪمن کي نهايت خوش اسوي سان پورو ڪيو ويو. فريئر جي هنن ڪوششن مان ائين پئي معلوم ٿيو تہ هو سنڌ جي هر گوشي ۾ پاڻي پهچائڻ جو عزم ڪري چڪو آهي. فريئر جي سنڌ ۾ اچڻ کان پهرين سال اڳ سن ۱۸۴۱ع ۾ ليفٽيننٽ هوسٽن، سنڌ ۾ آبپاشي جي غير تسلي بخش سلسلي جو ذڪر هنن ٿو ڪري:

”واھن جي بُري حالت سبب، سنڌ جي زمينن جو وڏو حصو ويران پيو آهي. جيڪڏهن هن ۽ پاڻي ميسر ٿي سگهي تہ هيءَ ڀليون زمينون، ملڪ جي خوشحاليءَ جو باعث بڻجي سگهن ٿيون.“

سنڌ ۾ آبپاشي جي نظام جو ذڪر، هڪ وڏو تفصيل طلب تاريخ جو ورڻ آهي. اُڀرندي لاري جو ڪم جڏهن تڪميل تي پهچي ويو، تڏهن ڏهن هزارن انسانن جي موجودگيءَ ۾، فريئر ان جو افتتاح ڪيو. هن ڪارنامي جو حاضرين تي ڪهڙو اثر پيو هوندو، ان جو هاڻي اسان تصور ٿي ڪري نٿا سگهون. فرنگن جي حڪومت جو هي ابتدائي دور، سنڌ وارن جي لاءِ بعد اطمینان بخش ثابت ٿيو.

’خدا شرعي پرائيگيزڊ ڪه خبري ما دران باشد‘.

ٺريئر جو بيدار دماغ، هر ملڪي تحريڪ ۾ وڌ کان وڌ ڪم ڪندو نظر اچي ٿو. انهيءَ ۾ ڪوشش نه آهي ته ٺريئر جهڙو ڪمشنر سنڌ کي وري نصيب نه ٿيو. خلق جي خدمت جو جذبو کيس گهڻا طبيعت ۾ شروع کان ئي ودعت ٿيل هو. سندس اها لکي ٿي ته (۱):

”اسان انگلنڊ ۾ هئاسون. مان سائنس اسٽيشن تي ملڻ ويس. مون سان هڪ اهڙو ماڻهو گڏ هو جو ٺريئر کي نه سڃاڻندو هو. مون کيس چيو ته ماڻهن جي هجور ۾ هُو مون کي ٺريئر جي ڳولڻ ۾ مدد ڪري. هن چيو ته هُو ٺريئر کي سڃاڻندو ئي نه آهي. مون چيو مانس، ان جا اهيان پٽي ڇڏ. هُو هڪ قد آور ماڻهو آهي ۽ ضرور ڪنهن جي مدد ڪندو هوندو. هيءُ سندس حاله پس آهي. ٿيو به ائين. ڏٺو ويو ته هُو کاڌيءَ مان هڪ ٻوڙهي عورت کي لهڻ ۾ مدد ڪري رهيو هو.“

سنڌي ٻولي:

سنڌ ۾ حڪومت جي نظام کي بهتر طريقي سان هلائڻ لاءِ، هيءُ نهايت ضروري هو ته ملڪ ۾ مادري زبان کي رواج ۾ آڻيو وڃي. مگر ڏک جي ڳالهه اها هئي، جو ملڪ ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائي ته ضرور ٿي ويئي، مگر هوءَ تحرير جي ٻولي نه هئي. پر جيڪڏهن لکي به ٿي ويئي ته ان کي پنهنجي ڪتاب ’الف بي‘ جي تختي ميسر ڪانه هئي، جنهنڪري سنڌ جا باشندا، ان کي جدا جدا طريقن سان لکندا ٿي رهيا. هندن وٽ، پنهنجي ’الف بي‘ هئي. اگرچ هوءَ ديوناگريءَ جو لفظ هئي، پر الهوري ۽ غير سلجهيل. ڪڏهن ڪڏهن ته ان جي سمجهڻ ۾ به مشڪلاتون پئي پيدا ٿيون. مسلمانن وٽ سنڌي، فارسي رسالخط ۾ لکي ٿي ويئي. ان ڪري پنهنجي وطن ۾ هوندي به سنڌي ٻولي اجنبي رهجي ويئي. ٺريئر جي دلي خواهش هئي ته ملڪ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي رائج ڪيو وڃي، پر مشڪلات اها هئي ته ’الف بي‘ جي غير موجودگيءَ ۾ هن ٻوليءَ کي سڪن نهايت مشڪل هو. هن تڪليف جي ڪري حڪورتن ۾ جتي يورپين آفيسر مقدمن جي سماعت ڪندا هئا، اتي هڪ ترجمان، آفيسر ۽ عوام جي درميان رابطي کي قائم رکندو هو، جو ٻن هڪ دقت پريو ڪم هو. يورپين آفيسر هندستاني کي نه سمجهيو ٿي، پر سنڌي ٻوليءَ کي سمجهڻ ۾ فاضل هو. ڪورٽ جي سڄي ڪارروائي مهمل فارسي ۾ لکي ٿي ويئي، ڇا پڻ فارسي زبان جي ٽوهين هئي. ان وقت فارسي زبان کي ڪيئن احاطه تحرير ۾ آندو ويندو هو، ان جو هڪ مثال هي هيت ڏيان ٿو (۲).

خط نمبر ۱۵۹

عملداران و ڪارپردازان سرڪار بداند

درين وقت مسميٰ عليمراد اورڙه استدعا رخصت يڪ ضرب تفنگ براي شڪار نمودن و حفاظت ڪاشت خود، ڪ ڪاشت لاسبرده چانوران نقصان ميڪند، بحضور التماس

(۱) مارٽينو: هسٽري ٺريئر: ج ۱: ص ۱۳۱ (۲) دستخط ٿايل: ص ۶۵

ساخت زان جا حضور اندور يڪ ضرب تفنگ برائى شڪار ڪردن و حفاظت ڪاشت
در حد ڪاشت نامبرده را ارموده شد. لازم شمايان بهالت نامبرده در بهاره اسلاح
مذڪوره در ڪاشت نامبرده مراهه (مراهه) نشوند فقط ۳۰ مارچ ۱۸۵۲ع

بهر حال اهڙي فارسي، سرڪاري خط و ڪتابت ۾ عام جام ملي سگهي ٿي. هن حالت
کان فريئر بيحد متاثر ٿيو. هيڏن سارن انگريز آفيسرن مان فقط ٻه سنڌي زبان ۾ ڳالهائي ٿي
سگهيا. فريئر سنڌي زبان کي فروغ ڏيڻ لاءِ يورپي اوزار وڌيڪارڻو بدستميءَ سان سنڌ ۾
اڪثر پنجابي هندو، سرڪاري ملازمت ۾ موجود هئا، جي هن راه جا هئا ته فارسي زبان کي
برقرار رکيو وڃي. مگر فريئر محسوس ڪيو ته سول ۽ فوجداري معاملن جي لاءِ ملڪي زبان
بيحد ضروري آهي. فريئر، هن رٿ کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ پنهنجي مشين سان مشورو ڪيو.
سرچرڊ برٽن جي راه هئي ته، سنڌي جي لاءِ عربي رسم الخط سوزون ٿيندي. برٽن ڪو
معمولي حيثيت جو ماڻهو نه هو، پر فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو ڄاڻو هو ۽ انگريزي زبان ۾
سندس ڪيتريون ئي تصنيفون موجود آهن. مگر ڪمشنر جي ٻي مشر ڪئپٽن اسٽيڪ ان جي
مخالفت ڪئي ۽ سنڌي زبان جي لاءِ ديوناگري رسم الخط جي سفارش ڪئي. ڪئپٽن اسٽيڪ
ان زماني ۾ سنڌي-انگريزي لغت کي مرتب ڪري رهيو هو ۽ پنهنجي سنڌي گرامر جو
هڪ حصو تيار ڪري ورتو هئائين (۱). پنهنجي مشين جي متضاد راءِ جي ڪري، جو
معاملو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊاريڪٽرس ڏانهن موڪلي ڏنائين. هن تفصيلي
۾ ڪافي دير پنهنجي ويڻي ۽ معلوم ائين پئي ٿيو ته معاملو اتي ئي رهجي ويندو. ٻارهن مهينن
جي ٽڪائيندڙ عرصي کان پوءِ ڊاريڪٽرن کان منظوري اچي ويئي ته آزمائشي طرح 'عربي
سنڌي' صورتخطيءَ کي استعمال ڪيو وڃي. فريئر پنهنجي اسٽيڪ سرٽيفڪيٽ ايلس جي مشوري
سان، ملڪي عالمن جي مجلس ڪوٺائي، ته هو سنڌي زبان جي مستقبل بابت پنهنجا مشورا
پيش ڪن. هن مجلس جو چيئرمين ٻه ايلس صاحب کي مقرر ڪيائين. هن وچ ۾ ڪئپٽن اسٽيڪ
الڪلڊ ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ سندس لغت اڻپوري رهجي ويئي. کيس وري سنڌ ۾ اچڻ
نصيب نه ٿيو. هن مجلس ۾ وري ٻه رسم الخط جو سوال بحث ۾ آيو، مگر ڊاريڪٽرن جي
راه کي تسليم ڪيو ويو ۽ عربي رسم الخط کي قائم ڪيو ويو. پهرين 'الف-ب' جي ترتيب
جو سوال آيو. هن ڪميٽيءَ گهڻي غور ۽ خوش ڪان پوءِ عربي الف-ب جا اٽلهه اکر پراڪٽر
جي مستعمل حرفن سان ملائي، ٻاونجاهه اکرن جي الف-ب بڻائي. هن انگريز ڪمشنر جي محنت
سان، سنڌي زبان کي گويا نئين ۽ درخشان زندگي حاصل ٿي ويئي.

'الف-ب' جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ فريئر رٿ ڏني ته آئندي سرڪاري نوڪري ۾ ترقي
تڏهن ملي سگهندي، جڏهن سرڪاري ملازم کي سنڌي زبان لکڻ ۽ پڙهڻ ايندي. انگريز

(۱) اي. ايڇ. ائڪن: 'گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ'؛ ص ۴۴

اڻيسرن کي سنڌي زبان سان شناسا ڪرڻ لاءِ ايلس صاحب، ڪنهن استٽڪ جي نامڪمل گرامر ۽ لغت جي تڪميل جو ڪم هٿ ۾ کنيو ۽ ان کي پورو ڪيو ويو. ان کان سواءِ هن گورنمينٽ جي طرفان هڪ سؤ رپين جو انعام انهن اڻيسرن لاءِ محفوظ رکيو، جي سنڌي زبان جي تحريري امتحان ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهندا. هن رٿ جو وڏو اثر پيو ۽ سنڌ جي پنهنجن انگريز اڻيسرن ٿوري وقت ۾ سنڌي زبان جو تحريري امتحان پاس ڪري ورتو. هن ڪاميابيءَ کان پوءِ هن بمبئي گورنمينٽ تي زور آندو ته سنڌي زبان ۾ جي ٽيڪسٽ بڪ تيار ڪرايا وڃن، انهن جي لاءِ ضروري امداد ڏني وڃي. جنهن کي بمبئي سرڪار ٿوري وقفي کان پوءِ قبول ڪيو. ڏهن هزارن جي رقم تعليمي مقصد لاءِ مخصوص ڪئي ويئي. سن ۱۸۵۳ع ۾ سنڌي زبان ۾ سرڪاري طور پهريون مراسلو شايع ٿيو.

پنسن جي لراهر ٿيڻ کان پوءِ فريئر، سنڌي زبان جي مستقبل کي درخشان بنائڻ لاءِ فارسي، اردو، مرهٽي، گجراتي ۽ انگريزي ڪتابن جي ترجمي لاءِ سنڌ جي هالن کي ترغيب ڏني. ڊسمبر ۱۸۵۴ع ۾ ايلس صاحب، ڪشنر کي رپورٽ پيش ڪري ٻڌايو ته ڏهه ڪتاب: حساب، جاگرافي ۽ تاريخ جي مضمونن ۾ تيار ڪرايا ويا آهن. هڪ سال جي مختصر عرصي ۾ ڏهن ڪتابن جو تيار ٿيڻ، فريئر جي ڪوشش جي غير معمولي ڪاميابي هئي. جيئن ته ايلس صاحب کي ملڪ جي ترقي ۽ سنڌ جا گهڻي ڪم سپرد ٿيل هئا، ان ڪري، فريئر صاحب تعليم جو سڄوئي نظام هڪ لائق اڻيسر گولڊسميڊ جي حوالي ۾ ڏنو. ميجر گولڊسميڊ جي مشوري سان ڪراچيءَ ۾ پهريون انگريزي اسڪول کوليو ويو. ان جي ابتدا انهيءَ شاگردن سان ٿي، جن مان گهڻا غير سنڌي هئا. هن اسڪول جي سلسلي ۾ سيٽ ٽائونمل پنهنجي ميمائرس ۾ لکي ٿو ته (۱):

”سن ۱۸۵۳ع ۾ ڪراچيءَ ۾ انگريزي اسڪول کوليو ويو. مون کي استدعا ڪئي ويئي ته مان پنهنجي ڪٽنب جي ٻارن کي ان ۾ تعليم لاءِ موڪلي ڏيان. مون پنهنجي پوٽي آلومل (عالمچند) کي ڄاڻايو ته هن ٻارن سان گڏ، ان اسڪول ۾ داخل ڪيو. جلد ئي ڪافي شاگرد اسڪول ۾ داخل ٿي ويا.“

ڪراچيءَ جو هي انگريزي اسڪول سنڌ ۾ تعليم وڌائڻ ڪرڻ لاءِ پيش خيمو ثابت ٿيو. جلد ئي سنڌ جي ٻن ٻين شهرن حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ هاءِ اسڪول کوليا ويا ۽ سنڌ جي ٻين شهرن ۾ ورنيڪولر اسڪول کوليا ويا. سنڌ گزيٽيئر جي تحرير موجب اهڙن اسڪولن جو تعداد ٻارهن هو. (۲) هنن اسڪولن ۾ خالص سنڌي ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪئي ويئي. انگريزي اسڪولن جو الحاق بمبئي يونيورسٽيءَ سان ڪيو ويو. شروع ۾ استادن جي بيمهه اثاٽ هئي، خاص ڪري انگريزي اسڪولن لاءِ. هنن اسڪولن ۾ ٻاهريان ماڻهو طلب ڪيا ويا ۽ سنڌي اسڪولن

(۱) سيٽ ٽائونمل: ”ميمائرس“: ص ۱۶۶ (۲) ”سنڌ گزيٽيئر“: ص ۴۷۴.

۾ چڱي استادن جي مهيا ڪرڻ لاءِ، حيدرآباد ۾ لارمل اسڪول جو بنياد رکيو ويو. فريئر جي هن علمي ۽ ادبي ڪاوش جي ڪري، 'سنڌي زبان' پنهنجون ارتقائي منزلون نهايت تيزيءَ سان طئي ڪرڻ شروع ڪيون. اردو زبان جي ترقيءَ لاءِ، جو ڪجهه فورت وليم ڪاليج ڪلڪتي ۾ ڪيو، اهو ساڳيو ڪم 'سنڌي زبان' جي ترقيءَ لاءِ تنهن فريئر پورو ڪيو. جيستائين سنڌي زبان زندهه رهندي، فريئر جو نالو به ان سان گڏ زندهه رهندو. (۱)

ڪراچي ميونسپالٽي:

جيئن مون پئي لکيو آهي ته فريئر کي سماجي اوڻاين کي دور ڪرڻ جو رات ڏينهن ويچار ٿي رهيو. هو سنڌ جي معاشرتي کي ڪنهن به قيمت تي بهتر ڪان بهتر بنائڻ جو آرزو مند هو. هن سلسلي ۾ نائونمل لکي ٿو ته: (۲)

"پنهنجو معمول هو ته هر هفتي ڪمشنر ۽ ان جي مددگارن سان ملندو رهندو هوس. هڪ ڀيري مان ۽ سرٻارٽل فريئر، حسب دستور پاڻ ۾ ڳالهون ڪري رهيا هئاسون. هن مون کي چيو ته جڏهن به هو ڪراچيءَ جي پراني شهر ۾ ويو آهي ته ان کي غليظ ڏٺو اٿائين ۽ گدگي جي سڙاند کان هو بيحد متاثر ٿيو آهي. هو چاهي ٿو ته شهر ۾ بلديءَ جو نظام رائج ڪري، جيئن شهر ۾ صفائيءَ جو احترام ٿي سگهي. هن ٻڌايو ته احمدآباد ۾ اڳي ئي ماڻهن جي مشوري سان ميونسپالٽي قائم ڪئي ويئي آهي. ڪهڙو نه چڱو ٿئي ته ساڳيءَ ريت ڪراچي ۾ به اهڙو نظام قائم ڪيو وڃي، جيئن شهر جي صفائي ان جي رونق ۾ اضافو ٿئي. ان جي لاءِ ڪي به هڪ هندروٽ تي ڏيڏ-اٺو محصول رکيو وڃي، جو ميونسپالٽيءَ جي ابتدائي خرچ لاءِ ڪافي ٿيندو. مون سندس راءِ کي قبول ڪيو. مان ڪانٽس موڪلائي پنهنجي جاءِ تي آيس، ۽ شهر وارن کي هن رٿ کان آگاهه ڪيو. جن ٻن ڪمشنر جي رٿ جي تائيد ڪئي. اهڙيءَ ريت ڪراچي ۾ ميونسپالٽيءَ جو بنيادي پٿر رکيو ويو. هن جماعت جي پهرئين ميٽنگ جنهن جا ميمبر ڪئپٽن پريڊي، ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر، مسٽر جان ميڪلوڊ ڪراچي جو ڪمشنر آئيس ۽ مان (نائونمل) هئاسون، ڪمشنر جي زبردست ٿي. روزانو اسان شهر ۾ صفائيءَ جي لاءِ کشت ڪندا ٿي رهياسون.

(۱) 'سنڌي ٻوليءَ' جي ترويج، خانبهادر خداداد خان پنهنجي 'تاريخ ادب سنڌ' ۾ لکي ٿو ته: 'سنڌ ۾ رهندڙن جي سهوليت لاءِ سنڌي حرف عربي حرفن جي طرح ٺاهيا ويا ۽ سنڌ ۾ ڪيترائي اسڪول برها ڪيا ويا، جن ۾ تعليم سنڌي زبان ۾ ڏيڻ شروع ٿي. سرڪاري دفترن ۾ جتي فارسي زبان رواج هڪ هئي، سنڌي زبان کي رائج ڪيو ويو، جهڙڪري سنڌي عوام بيحد خوش ٿيو، ڇو ته هيءَ ٻولي هو آسانيءَ سان سکي ٿي سگهي. هن جي ڪم ۾ مسٽر ايلس اسٽيٽ ڪمشنر جي صلاح ڪم ڪندي رهي' ص ۱۵۰.

(۲) سيٽ نائونمل: 'ميونسپالٽي' ص ۱۷۰.

ٿورن مهينن کان پوءِ مان جڏهن ڪمشنر مان ملڻ وٺس ته هن مشڪي ڇيو ته ميونسپل جي مقصد لاءِ ضروري آهي ته محصول ۾ ڪجهه واڌارو آڻجي. صلاح ۽ مشوري کان پوءِ ڪنڊ جي هڪ هندروٽ تي ٻه چار آنا محصول رکيو ويو ۽ ان جي هڪ ڪنڊي تي هڪ پئسو محصول رکيو ويو. اهڙيءَ ريت ميونسپالٽيءَ جي لاءِ پئسي گڏ ڪرڻ بعد هڪ مئيجنگ ڪاميٽيءَ جي تشڪيل ڪئي وئي، ۽ ميونسپالٽي پنهنجو ڪم شروع ڪري ڏنو. ميونسپالٽي جي ڪلڻ کان پوءِ ڪن ٻورپ جي شين تي به محصول وڌو ويو، جيئن ته شراب وغيره.

پهرئين سال ڪراچي ميونسپالٽي جي آمدني ۶۰۰۰ رپيا ٿي.

ٻنهي سال ۱۸۰۰۰ رپيا ٿي.

ٽئين سال ۲۷۰۰۰ رپيا ٿي.

ميونسپالٽي جي روز افزون ترقي کي ڏسي فريرس، ڪراچي شهر جي خالي زمينن کي ميونسپالٽيءَ جي تحويل ۾ ڏيئي ڇڏيو، جنهن ان جي پيدائش ۾ وڏو اضافو ڪري ڇڏيو. ڪراچيءَ ۾ هن تجربي جي ڪامياب ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي ٻين شهرن حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ به ميونسپالٽين جو اهتمام ڪيو ويو. جيئن ’ليب تاريخ سنڌ‘ جو مصنف لکي ٿو:

”سن ۱۸۵۲ع ۾ قاعدو نمبر ۲۶، سنڌ جي اڪثر وڏن شهرن ۾ جاري ڪيو ويو، جنهن کان مطلب هو ته سنڌ جي شهرن ۾ صفائي ۽ رولٽي کي آندو وڃي.“

فريرس جي هن خدمت شهرواسين ۾ سماجي شعور کي پيدا ڪيو ۽ اڄ سنڌ جي شهرن ۾ اسودگي ۽ رولٽي کي ڏسي ڪو گمان ئي نٿو گذري ته اڄ کان هڪ صدي اڳ، هڪ انگريز حاڪم جي ڪاوشن سان هي سماجي شعور سنڌ وارن ۾ پيدا ڪيو ويو هو.

ميرن جو سنگ ۾ موٽي اچڻ:

پهرينڪ زماني ۾ انقلاب عالم جا ڪيئي مضموم داستان دنيا ۾ موجود آهن، ميرن جو سنڌ مان اخراج به هڪ اهڙوئي پُردرد داستان آهي. هن دلخراش حقيقت کي تفصيل سان بيان ڪرڻ، منهنجي هن مضمون سان ڪوبه تعلق نه آهي، مگر هيءَ ٻڌائڻ ضروري آهي ته سنڌ تي انگريزي قبضي کان پوءِ هندستان جي گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو جي حڪم سان مير صاحبن کي سنڌ ڇڏڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو، جن مان گهڻو انداز حيدرآباد جي ميرن جو هو، ۽ ٿورو خيرپور جي ميرن جو. جلاوطن حاڪمن جي هن قافلي پنهنجي عزيز وطن کي مارچ ۱۸۴۳ع ۾ ڇڏيو. هو ڪراچيءَ مان هڪ جهاز رستي بمبئي پهچي ويا. اتي ٿوري وقت جي رهڻ کان پوءِ ساسور منتقل ٿي ويا. انگريزي حڪومت اتي به ڪين قرار سان رهن نه ڏنو. ڪين اتان منتقل ڪري، ڪلڪتي ڏانهن موڪليو ويو. فقط مير دسترخوان خيرپوريءَ کي هوني

۾ رهن ڏنو ويو. ڪلڪتي ۾ ٿوري وقت جي رهن کان پوءِ، ڪن اختيار ڏنو ويو ته هو ڪلڪتي ۾ رهن يا هزارِي باغ ۾. ڪهن مير صاحب هزارِي باغ جي رهائش کي پسند ڪيو ۽ اوڏانهن هليا ويا. (۱)

ڪلڪتي ۾ پهچڻ کان پوءِ سنڌ جي سابق تاجدار مير محمد نصير خان، ارادو ڪيو ته ساڻس حا انگريزي حڪومت بي انصافي ڪئي آهي، ان جي دادخواهي ڪئي وڃي. مگر ان وقت جي گورنر جنرل لارڊ هارڊنچ، پنهنجي بيوسي جو اظهار ڪيو. هندستان جي انگريز گورنر جنرل کان نا آسپد ٿيل مير صاحب پنهنجي هڪ عيوضيءَ کي دادخواهي لاءِ انگلنڊ موڪلڻ گهريو، مگر لارڊ هارڊنچ ان جي به ڪيس منظوري نه ڏني. سر رابرٽ ٻيل، ان وقت انگلنڊ جي وزير اعظم، لارڊ رين، وزير خارج ۽ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي ميمبرن، اڳ ۾ ئي مير صاحب جي عيوضيءَ سان ملڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. مجبور ٿي مير صاحب، پارليامينٽ ۽ رائيءَ کي انصاف جي لاءِ درخواست ڪئي. هن درخواست کي مرزا قليچ بيگ پنهنجي تصنيف ’تاريخ سنڌ‘ (انگريزي) ۾ نقل ڪيو آهي. هيءُ هڪ تاريخي دستاويز آهي، جنهن جي پڙهڻ مان خبر پوي ٿي ته مير صاحبن تي ڪيئن نه مياڻيءَ جي جنگ زوري مڙهي وئي هئي. سندس عيوضي لارڊ ائشلي گهڻو ئي پاڻ پتوڙيو، مگر انسوس جو نتيجو ڪجهه نه نڪتو. (۲) هن وچ ۾ مير نصير خان وفات ڪري ويو ۽ سندس فرزند مير حسين علي خان، جيمس آئوٽرام جي مشهور تصنيف ’ڪائڪيسٽ آف سنڌ‘ مان ڪي مؤثر ٽڪرا ڪڍي، ڪلڪتي جي اخبارن ۾ ڏيندو رهيو. شايد هي اخبارن جي پروپيگنڊا جو اثر هو، يا خود انگريزي گورنمينٽ پنهنجي غلطي محسوس ڪئي، جو سن ۱۸۵۴ع ۾ ان وقت جي انگريز گورنر جنرل لارڊ ڊلهائوسيءَ، ميرن کي اجازت ڏني ته هو پنهنجي وطن سنڌ ڏانهن موٽي سگهن ٿا. مارٽينو لڪي ٿو ته (۳): ”هو اهڙا ته پنهنجي ملڪ ۾ پسند هئا، جو سندن سابق رعايا، ڪين ٿوري وقت لاءِ به وساري نه سگهي، جيئن ته انهن مان ڪوبه خطرو نه هو، ان ڪري سن ۱۸۵۳ع ۾ ڪن اجازت ڏني وئي ته هو سنڌ ڏي پلي موٽي وڃن. فريئر نهايت فراخ دليءَ سان ميجر اسٽوئرت ۽ ڪنهن فريڊرڪ گولڊسميٿ کي مقرر ڪيو ته هو مير صاحبن جي گذاري لاءِ جاچ ڪري رپورٽ پيش ڪن. هن رپورٽ جي پهچڻ بعد، سندن پيشن ۾ واڌارو ڪيو ويو.“

جلاوطنيءَ جي حالت ۾ هيٺيان مير صاحب فوت ٿي چڪا هئا: (۴)

(۱) مير محمد نصير خان سال ۱۸۴۵ع ۾ ڪلڪتي ۾ فوت ٿيو.

(۲) مير صوبدار خان سال ۱۸۴۶ع ۾ ڪلڪتي ۾ فوت ٿيو.

(۱) مرزا قليچ بيگ: ’تاريخ سنڌ‘ (انگريزي): ص ۲۳۶. (۲) امير ڪ: ’مر چارلس فريئر‘: ص ۲۵۹

(۳) مارٽينو: ’سربارٽل فريئر‘: ج. ۱: ص ۸۵. (۴) خداداد خان: ’الشب تاريخ سنڌ‘: ص ۱۴۳

- (۳) مير محمد خان سال ۱۸۵۵ع ۾ ڪلڪتي ۾ فوت ٿيو.
 (۴) مير محمد شهادت خان سال ۱۸۵۷ع ۾ ڪلڪتي ۾ فوت ٿيو.
 (۵) مير دستر خان (خيرپور) سال ۱۸۴۶ع ۾ پوني ۾ فوت ٿيو.
 (۶) مير نصير خان (خيرپور) سال ۱۸۶۴ع ۾ پوني ۾ فوت ٿيو (۱).

بهر حال جلاوطن ميرن جو پهريون قاتلو، مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان جي سرڪردگيءَ هيٺ سنڌ ۾ پهتو. اگرچ تاريخ ۾ هن حقيقت کي واضح نه ڪيو ويو آهي ته فريئر، ميرن جي وطن موٽائي آڻڻ ۾ ڪيتري ڪوشش ڪئي، پر هيءُ ته صاف ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته گورنمينٽ، سندس راه کي ضرور طلب ڪيو هوندو. جيڪڏهن هو سنڌن موجودگيءَ کي ناپسند ڪري ها ته پوءِ ڪڏهن به سنڌ ۾ اچي نه سگهن ها. شايد مير يار محمد خان هن احساسنديءَ کان سبڪدوش ٿيڻ لاءِ، ميرن جي صاحبيءَ جو، جو احوال لکيو آهي، ان تي پنهنجي محسن جي يادگيري کي قائم رکڻ لاءِ، 'فريئر نامہ' نالو رکيو.

فريئر جو موڪل ٿي وڃڻ:

جون سن ۱۸۵۴ع ۾ فريئر جي ٻارن لاءِ سنڌ جي گرمي برداشت کان ٻاهر ٿي وئي. هن پنهنجي اهلہ ۽ ٻارن کي انگلنڊ موڪلڻ گهريو. هن وچ ۾ سندس سهرو سر جارج آرٽر، بمبئي جو سابق گورنر ۽ سندس اهلہ فوت ٿي ويا. فريئر جي اهلہ لاءِ هي غم دوهرو ٿي پيو. فريئر کين ڇڏڻ لاءِ اسڪندريه جي بندر تائين ويو. جڏهن سنڌ ۾ موٽي آيو ته بعد پريشان خاطر هو. ان هوندي به هو پنهنجي فرائض کي چڱيءَ ريت ادا ڪندو رهيو. سندس ڪٽنب کي انگلنڊ ۾ رهي مس ٻارهن مهينا گذريا هئا، جو سندس تندرستي ڪيري ٻئي ۽ هو مجبور ٿي ٻارهن مهينن جي ڊگهي موڪل تي انگلنڊ روانو ٿي ويو. (۲) سندس جاء تي سندس سفارش سان جان جيڪب کي سنڌ جو قائم مقام ڪمشنر مقرر ڪيو. فريئر جنوري سن ۱۸۵۶ع ۾ ڪراچي بندر کي الوداع چيو.

(۱) مرزا قليچ بيگ، تاريخ سنڌ (انگريزيءَ) ص ۲۳۸. (۲) لٽ تاريخ سنڌ جو مصنف ٻارهن مهينن جي ڊگهي اوڙهن مهينا ٿي لکي.

سرمست درازي

”ديس سچل جو درس درازين، مڪي ٺاڻڻان.“ (سچل)

”درس درازين نهڙو، تون آڏر پڪڙا ٻار پرين ڏي.“ (نالڪ يوسف)

”عشق جو ٻارو درازن ۾ عجب اسرار هو.“ (بيدل)

مقام-ولادت: سچل سائين جن جي ذڪر غير ڪرڻ کان اڳ، واجب آهي ته اسان ان مستيءَ واري مقام جو احوال ڏهون، جتي سندس منصوري آتما هن دولابي دنيا کي ڇڏي، ملڪوتي مڪان ڏانهن راهي ٿي. سچل سائين جي سڀني سرمست سچڻن کي علم آهي ته سندن جوتي جنم ۽ ولايتي ولادت، ڳوٺ درازا شريف، تعلقي گمبٽ، ضلعي خيرپور، (سابق خيرپور رياست) ۾ ٿي. درازا شريف، رائيپور اسٽيشن کان ٻن ميلن کن جي مفاصلي تي آهي ۽ گمبٽ ۽ رائيپور جي وچ ۾ هڪ دلپست، ننڍي پستيءَ جي روپ ۾ رچيل آهي. هن ڳوٺ جي آبادي خواه قدامت لاءِ اسان وٽ ڪوبه تاريخي محقق دليل ڪونه آهي، ته هي ننڍڙو ننهن وارو نگر ڪڏهن وڌيو، مگر سچل سائين جي پهرين سوانح نگار ۽ سندس ڪلام عارفانه الهام جي مرتب، مرحوم مرزا علي ٺٽي بيگ، هن ڳوٺ جي جڙڻ بابت ڄا آڻار ڪئي آهي، سا مختصر پيش ڪجي ٿي:

”ڪلهوڙن جي حڪومت جي دور ۾ هن خاندان جي وڏي عزت ٿي. ڪنن گمبٽ ۽ رائيپور جي وچ ۾ جاگيرون مليون، جي اڄ به انهن جي پوين جي هٿ ۾ آهن. فاروقي قهرن، اهي جاگيرون پنهنجن ٻن خاص مريدن هر هڪ دراز ونڊير ۽ ڪاڄن ونڊير کي آباد ڪرڻ لاءِ ڏنيون، جن اتي پنهنجا ڳوٺ ٻڌايا. ڪاڄن ونڊير جو ڳوٺ، جو درازا جي اتر-اولهه ۾ هو، ٿيئي ويو، پر دراز ونڊير جو ڳوٺ، جو پوءِ ’دراز شريف‘ جي نالي مشهور ٿيو، سو اڄ به موجود آهي ۽ درازا جي دليرانه نالي سان سڏجي ٿو. ٿوري عرصي کان پوءِ ميان صاحبڏنو ۽ ٻيا مخدوم به ٻين هنڌان لڏي اچي، ’درس درازين‘ داخل ٿيا. ان حقيقت کي هوبهو سچل سائين جي ٻين سوانح نگارن پڻ بعد ۾ ائين آندو آهي. مادي طرح ڪافي درازا شريف کي اڏيندڙ غير دراز ونڊير هو، پر روحاني طرح درازا کي ’دراز‘ (الهي اسرارن جو دروازو) بڻائڻ وارو

دولھ سچل سائين جو جد امجد فقير صاحب ذو الملقب به ”موواکي“ (مور) هو. ان جي ننڍي فرزند خواجہ عبدالحق رح جو ذڪر خير ڪندي خود سچل سائين شهر دراز ’دهوان آشڪارا‘ ۾ ائين فرمايو آهي:

”گر بگوئي مي شوم واقف ازان اسرار راز، بس تو کن باصدق دل روي بسو شهر دراز، همت آنجا پير عبدالحق عارف اولياء، مي ڪند آگ ز سر وحدتش مسكين نواز.“
البت ڪهڙا ڪجهه پراڻو پٿر آهي. هتي مخدوم عبدالرحمن شهيد (شهادت ۱۱۳۵ھ/۱۷۲۲ع) جي پڙڏاڏي مخدوم عبدالخالق (۱۰۹۰ھ/۱۴۹۴ع) ڌاري پيري ڳوٺ مان لڏي اچي ڪهڙن ۾ سڪونت ڪئي. باقي ”تذڪره مخدوم ڪهڙا“ ۽ ”تاريخ آئين جهان نما“ جي حوالن مطابق گهٽ ۽ رانپور جا روح رچندا شهر به مخدوم حمدي بن مخدوم عبدالرحمن شهيد (وفات ۱۲۰۳ھ/۱۷۸۸ع) جي ڏينهن ۾ بن جيلاني پائرن سيد محمد شاه ۽ سيد احمد شاه جي رهائش بعد مشهور ۽ معروف ٿيا.“

هائي اچو ته درازا شريف جي پائيتاليهه (۴۲) سال اڳ واري تصوير آلهيائي جمل برسر گلراجائيءَ جي لفظن ۾ اوهان جي سامهون رکون.

جمل صاحب پنهنجي ڪتاب ’سچل سرمست‘ جي آغاز ۾، جو هن صاحب آگسٽ ۱۹۲۲ع ۾ لکيو، فرمائي ٿو: ”نمبر پور جي رهاست ۾ رانپور اسٽيشن کان ميل کن پري (شايد وچون پيڇرو ايتري فاصلي جو آهي) درازن جو ڳوٺ آهي. ڳوٺ جي ٻاهران سچل فقير جو روضو آهي ۽ لاڳو ڪهڙن جو جهنگل آهي. درگاه سان گڏ سجاده نشين جهور فقير جي جهوني نموني واري اڏيل جڳهه آهي، جنهن سان باغ جو ٺڪرو لاڳو آهي. پر ۾ هڪ ڪوه وڻن جي ۽ ۽ ۽ چوگرد جهڙيون تهڙيون جهوڙيون اڏيل آهن. مطلب ته هڪڙا ڪيرڙ ٻيا ڪهڙا جهولي زماني جي جاء ۽ ۽ -چار جهوڙيون، ٻيو اچو نانءُ الله جو! خقون ٿيون ماڻهن جون ملي تي اچن. روز بروز ڳاڻا ۽ ٻيا درگاه جي زيارت ڪرڻ اچن ٿا ۽ ڪهڻي ڪامورا ماڻهو پڻ ويندڙ آهن.“ (۱)

(۱) هن وقت، جمل صاحب واري نقشي کان جاگرافي ٿريل آهي. تقسيم بعد سڃاڻ وارن ملين جي جوت اهاسي ويهي، ان ڪري ڳوٺ ڇا پر درگاه ڏي ئي توجهه گهٽ آهي. اولاف کاتي جي نوڪ ۽ ترقي پذير سبي لاءِ عوام منتظر آهي. باقي ڪمشنر صاحب خيرپور، مسٽر يزداني جي شفقت نظري موجب درازا ۾ ڪلچرل سينٽر برپا ڪرڻ لاءِ رٿون زير غور ٿيون ۽ ان جي لائق فائزر جالشين سيد دريسار علي شاه جي ڏين دور ۾ درازا شريف ۾ هڪ لسڪ رهين جي لاڳت سان ريسٽ هائوس ۽ ڊپٽي ڪمشنر، مسٽر پرويز احمد بٽ جي همدردين سان، ڊسٽرڪٽ ڪائونسل طرفان آڊيٽوريم تيار ٿي چڪا آهن. ازان سواءِ، محترم رحيم بخش شيخ، صدر، سچل سرمست ڪوليجيٽو اڪيڊمي لميٽيڊ، جو سوسٽي سعيو آهي ته هت به پتشار وانگر سچل سرمست ڪلچرل سينٽر قائم ٿئي؛ ان لاءِ نظامت تعليم، حيدرآباد ريجن جي معرفت اولهه پاڪستان سرڪار ڏي ڇهن لسڪن جي عمارات تعمير ڪرڻ جون رٿون ارسال ڪيون ويون آهن. اميد وائق آهي ته نتيجو سٺو نڪرندو. — م. ع. چنا

نالو ۽ نسب: منصورتالي، حافظ درازي، سرمست ازلي جو نام نامي اسم گرامي عبدالوهاب هو، هر کيس لاذ ڪوڏ ۽ پيار مان اڪثر 'سچل' سچو يا سچڏنو' ڪري سڏيندا هئا. جن مان متدس نالو 'سچل' زياده مشهور آهي، ۽ قايامت رهندو. پنهنجي سنڌي، سرائڪي، متتالي ۽ اردو ڪلام ۾ پاڻ کي اڪثر ڪري، 'سچو' ڄاڻايو اٿس، ۽ ڪڏي ڪڏي 'سچل' يا 'سچڏنو' به سڏايو اٿس. جانبدار محمد صديق ميمڻ جي تحقيق مطابق هڪ سنڌي ڪافي ۾ 'خدائي' جو تخلص به آندو اٿس؛ حالانڪ سندس پارسي شعر ۾ سندس تخلص 'آشڪارا' ۽ 'خدائي' آهن. سچل سائينءَ کي 'سرمست' جي لقب سان ياد ڪيو ويندو آهي، ڇو ته پاڻ هر دم ابدي الفت ۽ الاهي عشق جي نشي ۾ مست ۽ مدهوش هوندا هئا. هن عشق، استغراق، مدهوشيءَ ۽ مستيءَ جي ايتار سچل سائينءَ جي ساري ڪلام مان عيان آهي: 'ديوان آشڪارا' ۾ فرمائين ٿا:

ميءَ خوردم من از پيمان عشق، ڪه هوشيارِي و بيداري ندارم.

...
 ز مِيءَ توحيد سرمستِي، ڪفر و اسلام را بستر،
 به ميمان چو بستر، انا الحق مي زلم برحق!
 ...
 اين جنولي آمده از باده عشق آشكار،
 عاقبت مستي سرا در ملڪ مجنون مي ڪشد.

...
 صاحبِ خواندِ پير از ديوانِ عشق، ليست در هر دو جهان سلطانِ عشق.

...
 مستر ڪه بدو مستر، من غير نمي دانم، ديوانه از و هستر، من غير لمي دانم.

...
 چون ز خود رفتِ خدا را يافتِ، چون خدا را يافتِ، سر باختِ.

سچل سائينءَ کي حافظ درازي به سڏيندا آهن. وڏي خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ايراني حافظ شيرازيءَ وانگر، 'سنڌي حافظ شيرازي' قدرت هن سونهري خطي کي نصيب ڪيو. حافظ درازي به حافظ شيرازيءَ وانگر نران مجيد جو حافظ هو ۽ سندس ڪلام ۾ ماڳي حافظ شيرازيءَ واري السٽي مٿي جي مستي آهي. ان عنوان تي وڌيڪ تبصرو پوءِ اچي ٿو. سچو سائين فاروقي هئا: يعني قائد-ڪالائت ۽ فخر-موجودات آنحضرت صلم جي پٽي بار حضرت عمر بن خطاب فاروق اعظم جي شور جو چشر و چراغ هو. سندس شجرو اوڻيتاليهن پيڙهيءَ ۾ فاروق اعظم سان هن ريت وڃي ملي ٿو:

(۱) حافظ عبدالوهاب عرف سچل سرمست بن (۲) ميان صلاح الدين بن (۳) محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو المتخلص موراڳي بن (۴) مخدوم عبدالوهاب بن (۵) مخدوم محمد بن (۶) مخدوم عبدالوهاب بن (۷) مخدوم شرف الدين بن (۸) مخدوم موسيٰ بن (۹) حافظ

علم الدين بن (١٠) مخدوم شهاب الدين بن (١١) مخدوم سليمان بن (١٢) خواجا ابوسعيد بن (١٣) مخدوم نورالدين بن (١٤) مخدوم رضي الدين بن (١٥) مخدوم عبدالعزيز بن (١٦) مخدوم محمود بن (١٧) مخدوم ابوالفتح بن (١٨) مخدوم محمد اسماعيل بن (١٩) محمد يوسف بن (٢٠) سليمان بن (٢١) محمد بن (٢٢) ابوسعيد احمد بن (٢٣) برهان الدين بن (٢٤) عبدالعزيز بن (٢٥) عبدالوهاب بن (٢٦) عبدالمطلب بن (٢٧) برهان الدين بن (٢٨) احمد بن (٢٩) عبدالله بن (٣٠) بونس بن (٣١) محمد بن (٣٢) شيخ اسحاق بن (٣٣) شيخ عبداللطيف بن (٣٤) محمد باقر بن (٣٥) محمد بن (٣٦) شيخ شهاب الدين بن (٣٧) عبدالعزيز بن (٣٨) عبدالله بن (٣٩) حضرت عمر ابن الخطاب رضه. الحمد لله جو سچل سائين جو مشيئون شجرو محقق آهي. فقط نمبر نائين جو نالو، ڪن نسخن ۾ علم الدين آيل آهي.

آباد واجداد: حضرت عبدالله بن حضرت عمر فاروق رضه جي وفات بعد سندس پوٽو شيخ شهاب الدين پنهنجي اهل و عيال سميت حجاز مان هجرت ڪري عراق ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو ۽ پنهنجي علم و فضل جو ڌاڪو قرب و بعد ۾ چڱيءَ طرح ڄمايائين. ايتريقدر جو جڏهن سن ٧١١/هـ ع ۾ عراق جي گورنر حجاج بن يوسف ثقفی، پنهنجي لوجوان ناني محمد بن قاسم کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو، تڏهن شيخ صاحب جهڙي اعليٰ هستيءَ کي سندس مشير خاص مقرر ڪري ساڻس گڏ روانو ڪيو. جڏهن سيوهڻ (سيوهڻ) فتح ٿيو، تڏهن محمد بن قاسم هن کي اتي جو حاڪم مقرر ڪيو. جيئن ته هيءُ صاحب علم و فضل سان گڏ سياست، تدبير ۽ نظم و نسق ۾ به وڏي مهارت رکندو هو، تيئن هن سيوهڻ سرڪار جو نظام سهڻي نموني سنڀاليو، ۽ سن ٧١٤/هـ ع ۾ جان سپرد ٿيڻا ڪئي. ان بعد سندس فرزند شيخ محمد سيوهڻ جي حڪومت سان شوڪت سان ڪري، ٧١٤/هـ ع ۾ فوت ٿيو. اهڙي نموني الهي خاندان جا افراد هڪٻئي پٺيان سيوهڻ جا نواب مقرر ٿيندا آيا. جڏهن محمود غزنويءَ سنڌ فتح ڪئي، تڏهن هن خاندان مان (٣١ نمبر) شيخ محمد بن شيخ محمد اسحاق سيوهڻ جو ناظم هو. ان کان محمود غزنويءَ، نوابي ڇڏائي کيس ساليانو وظيفو مقرر ڪري ڏنو.

الهي خاندان مان مخدوم نورالدين (نمبر ١٣) پنهنجي عمر جو وڏو عالم متبحر ٿي گذريو آهي. هن کي چار فرزند هئا: بدرالدين، ابوسعيد، ضياءُ الدين ۽ رڪن الدين. هن مان پهريان ٻه مخدوم بدرالدين ۽ خواجا ابوسعيد بمع اهل و عيال سيوهڻ جي رهائش ڇڏي ڪاڪڙي پرڳڻي ۾ وڃي رهيا. اتي هي مخدوم حجار جا مريد ٿيا، جنهن جي زيارتگاه اڄ به اڄوڻي موسيٰجي ۽ هائوڪي گڏجي ڳوٺ ۾ موجود آهي، مخدوم ابوسعيد اتي ئي انتقال ڪيو. انهن ٻنهي پائرن جي عظمت جي شان ۾ مسٽر جينل پرسوار، ”سچل سرمست“ صفي پنجهٽ (٦٥) ۾ ائين ڄاڻايو آهي: ”شهاب الدين جي آڪھ ۾ ڪي صديون پوءِ ابوسعيد ۽ بدرالدين

ٿيا، جي سڄا فقير هئا. اميري ڇڏي وڃي جهنگل ۾ فقيري اختيار ڪيائون. اتي ڏٺو تي گذر ڪندا هئا. تنهن وقت، انهيءَ زماني جو صوفي بهاءُ الدين پنجاب کان آيو، تنهن جي انهن فقيرن سان ملاقات ٿي. بهاءُ الدين کي غوث بهاءُ الدين ڪري سڏيندا آهن، جو هو زماني جو ڪامل شخص هو. سند ۾ انهن فقيرن کي ڏسي خوش ٿيو ۽ هنن کي 'ڏوٿين' جو نالو عطا ڪيائين. هاڻي ڏسڻ ۾ ايندو ته سچل، ۽ سچل جي وڏن ۾ اهو انگ فقيرانو ورتو آهي. هنن جي جيوت به پوري پوري انهن ڏوٿي فقيرن جهڙي سادي هئي. هن جا وڏا اها فقيري اختيار ڪري، ڪنهن زماني ۾ اچي درازن ۾ رهيا. *

درازا الاهي موهبت ۽ لدني اسرارن ڪري در راز ٿي ويا ۽ اتي سچل سائينءَ جي برڪت ڀرڻي ڏاڏي سائين ميان صاحبڏنو فاروقي عرف محمدحافظ موراڳي قادري جو تولد ۱۱۰۱ھ/۱۶۸۹ع ۾ ٿيو، يعني شاه لطيف ڀٽائيءَ جي ولادت کان هڪ سال اڳ. ابتدا ۾ خيرپور جي مير صاحبن جي ملازمت ۾ هو، پر پوءِ هڪ مجذوب عورت بنام بيبي رابعه بصريءَ جي توجهه ڪرڻ تي، درازن جي اوڀر ۾ هڪ ڪهڙو هيٺان رياضت ۽ عبادت ۾ مصروف رهيو، ۽ چاليهه چاليها ڪڍيائين: يعني چار سال ۽ پنج مهينا، پنهنجي رب کي راضي ڪرڻ ۾ بسر ڪيائين. ان محويت جي عالم ۾ کيس حضرت شيخ عبيدالله جيلاني قادري جي ملاقات نصيب ٿي، ۽ ان ملاقات سائينءَ صاحبڏني کي وحدت الوجود جي واديءَ جا وراڪا ڏياري، عارف بالله بنائي ڇڏيو. مجذوب عورت وارو واقعو ۽ سائين عبيدالله جي ملاقات جو مشاهدو احوال، سچل سائين پنهنجي مثنوي 'رازنامه' ۾ هن طرح ڪيو آهي:

نام جد من مشهور صاحبڏنو،	هر محمد حافظ است در سلسله.
روز هڪ مي رلت بيرون از شهر،	بود خواجه بر تماشائے دگر.
درسيانه ڪوٽري و ديون، *	ديد هڪ ديوانه زن به برهنه.
بي بي بصري بود ظاهر نام او،	ڪي لمسي دالست اورا تار مو.
ناڪهان ديوانه زن پيش رسيد،	گفت با آن و آهے مي ڪشيد.
بشنو از من راز اي مرد خدا،	آن خدا درڪار تو، تو تا ڪجا.
بيتها سندي بهگفته از زبان،	آن به پيش تو هي سازم عيان.

...
چري ڪري بصري، ڪري ٿا ڪر لانهن،
وئي پراڻي وھان، تن جو هينڙو ٿا هنن ٿيو.

* ڪوٽڙي ۽ ڏيون جا ڳوٺ تعلقي ڪڍياري ۾ آهن، ۽ سابق خيرپور رياست ۽ موجوده خيرپور ضلعي جي مرحد تي.

جيئن گهڻو جڳ ۾ ۾ جسم نه جيئن ڏي،
 باب نه پڙهڻ بي، هج الودو الف سين.
 وڙ مان وجهيو ڪاڻ، ختر مان ڪيلو سمهين،
 آهل! هيءُ اهڃاڻ، جو ڪڻ ڇڏي ته آهين!

...
 از شنيده خوابه آن بيخود شده، باز پس گرديد عاشق حق شده.
 پارچا عمامه را از سر کشيد، جرعه از ميخانه محبت پشيد.
 آمده بشکافت جنگل گوشه يافت، جز محبت هر چه بدرونه يافت.
 چهل چله الدران بهر کشيد، بعد مدت شه عبيدالله رسيد.
 دست بهمت خوابه را داد آن زمان، کشف بخشيد از مکان تا لامکان.
 سیر وحدت حق باو اعيان نمود، بر دل او حسن جانان را کشود.
 آن عبيدالله باشد شاه ما، او بود بر هر قدم همراه ما.
 چون سکندر حد بود دربان درش، افسر شاهي ولايت بر سرش.
 حد چون دارا همچو خاقان چاکرش، کعباد و حر چون خسرو نوکرش.
 آن چندو شبلي است فتراک کبر، بايزيد و هم ذوالنون بهش و زير.
 او بود اولاد حضرت مصطفیٰ، جد آن قطب زمان شد مرتضیٰ.
 شاه عبيدالله آن نور صفا، خوابه محمد حافظ است رام نما.
 شه عبدالله باشد شمع دين، خوابه حاتم مبي بود باحق دين.
 شه عبيدالله شاه سرفراز، خوابه محمد حافظ است راز و لياز.

اسان جي صاحبڏني سائينءَ کي ۽ نور نظر عايت ٿيا. وڏو سچل سائينءَ جو والد، ميان صلاح الدين ۽ نڌو ميان عبدالحق. عبيدالله شاه صاحب جي پرک واري نظر ٽنڊي ميان عبدالحق تي پئي ۽ پنهنجي مراد وند مريد موراڳيءَ سائينءَ کي حڪم ڪيو ته سندس چالاڻي بعد فقيري فاروقِي گاديءَ تي ميان عبدالحق قائم مقام ٿئي. هن مان به ٽڪڻا اهل دل کي معلوم ٿيا. هڪ اهو ته ميان صلاح الدين جي پشت سان اهو منصور ثاني پيدا ٿيڻ وارو هو، جو پنهنجو ست پاڻ هو ۽ جنهن کي دنهوي سينگار ۽ اولاد جي ضرورت نه هئي. پوءِ ته سائين عبدالحق جو فقيري ملڪو سهر تر نظر آيو ۽ هڪ ڪامل سونهو هو، جو سچل سائين جهڙي هڪ ملڪوتي موتيءَ کي ڏوٽي پوئي، ويجهار والڪر چڱيءَ طرح ’صفت المله‘ (الله وارو رنگ) چاڙهيائين، جيئن سندس جهلڪ ۽ جلال، مهراڻ جي مثيل واديءَ ۾ تاقياست جلوه دار هجي ۽ قدير سنڌ جي ساري وسيع رهڙار کي روحاني خوشبوءِ سان معطر ڪري. ازان سواءِ سائين عبدالحق جي پڙهي رب سائينءَ جي فضل و ڪرم سان تاقياست رهندي. يعني درازي درگاه جو عطاري رعب ۽ تاب ۽ منصوري مخموري تاقياست الاهي عطا سان جاري وساري رهندا. اهو آهي قادري

ڪمال جو هڪ ڀرتو. صاحبڏنو سائين اڳڪاڻوي سالن جي عمر هن لائين واري مڪان ۾ رهيو ۽ ۱۹۹۲ھ/۱۷۷۸ع ۾ برقعو مٿاڻائون.

ولادت: ان ضمن ۾ لسالي فقير جا لفظ دهرائڻ، هت غيرمحل نه آهن. پاڻ پنهنجي تاليف ”سچل جو ڪلام“ جي صفحي ۱۱ تي لکڻ ٿا ته: ”سن ۱۱۵۲ھ/۱۷۳۹ع کي هڪ پنهنجي اهميت آهي. هي اهو سال سعيد آهي، جنهن ۾ سنڌ جي سرزمين کي هڪ نوراني هستي پيدا ڪرڻ جو شرف حاصل ٿيو. اها نوراني هستي ڪيترين خوبين جو خزانو هئي، جن مان ۴ مکيه آهن — ’درويشي ۽ شاعري‘. سندس ولادت جي سال تي سندن سڀ سوانح لکاري متفق آهن. مسٽر چيمبل سندن ولادت جو ڀيرو به سن ڏنو آهي، يعني ۱۷۵۷ع. پر پوءِ خود ئي سندس وفات جي تاريخ ۽ پيدل سائين جي شعر جي بناء تي ان کي باطل ڪيو اٿس.

ٻالھ ۽ جواني: سچل سائين چندي چار هو. ان الله لوڪ جي آمد جي بشارت ته خود سائين عبداللہ جيلاني ڪئي. ڏٺي، جو شان سندن والد بزرگوار ميان صلاح الدين سندن ڪمڻي ۾ گذاري ويا ۽ پاڻ پنهنجي ڏاڏي سائين جي تعويل ۽ تربيت ۾ رهيا. پاڻ جڏهن چاليهن ورهين جا هئا ته موراڳي سائين به هيءَ دنيا ڇڏي. ان بعد هڪ ئي قبلو پا ڪعبو سندن سامهون هو، يعني:

هاديءَ رهنما ست حق الحق، عارف اولياءِ ست حق الحق،
هڪ دسي دور نيست از مابين، آشڪارا بما ست حق الحق.

اڪثر سوانح لکاري لکيو آهي ته سندن جد امجد جي انتقال بعد سندن پرورش ۽ پالنا سندن عم صاحب سائين عبدالحق ڪئي. مذڪور لکيت مان معلوم ٿيندو، ته پاڻ ڪي ننڍا ڪونه هئا، جو سندن ٻالھ واري پرورش ٿئي، پر سندن روحاني رڪپالي ڪيائون، جيئن جو ڪعبه ڪٽج هردي واري ڪتوري ۾ هو، ته اهو باطني قلبيءَ مان دور ڪرڻ چاهيائون ٿي. سچي سائين جي دل ننڍي هوندي ڪلن حقيني مالڪ ڏي مائل هئي. بمصادق سندن ارشاد:

”هڪ ڏينهن مرشد ابراهيم آڪيا، چوڙ خلق دي باري،
هڪ ٺاڻ، الله دا باد رکين، ٻا ڏونهن جهان وسارين.“

مسٽر چيمبل، سچل سائين جي ترڪ الدليا کي الهن اڪرن ۾ چٽو آهي: ”اڄ ننڍو، سڀان وڏو: سچل ننڍي ئي هوندي کان گوشه نشينيءَ جي خواهش ڏيکاري. ان ٻاراڻي وهيءَ ۾ ئي ڪيرڙن ۽ ڪپڙن جي جهنگن ۾ گم ٿي لهيون هڻندو هو.“ اڪيلائيءَ جي اوت ۾ الڪ جي لڪ لهندي هن پري ٿي پهتو هو ته:

”هر ڪنهن صورت آپ الله، ٻيو ڪوئي چاڻئ محض گناه.“

جنهن ڀرينءَ جي حسن لازوال جو ڀرتو هر عند حاضر آهي، تيئن سچي سائين به ”سر تسليم خرم هيم جو مزاج بار ۾ آيا“ وانگر فرمائي ٿو:

”سڄو ڪر گوہ سو ميدان، سر آڳي سجن ڪي دهر،

ڪه ڇيلا ڪر حسن دلبر، سر چوکان آيا هي.“

سندس چاچي ميان عبدالعق سائين کيس هڪ عالم، فقيہ، مدرس، عربي ۽ فارسيءَ جي ماهر آخوند عبدالله قريشيءَ وٽ ديني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويهاريو. ”الف“ جو لفظ ته هڪدم اچار يائون؛ باقي ’ب‘ جو بانهي لفظ ڪيئن اندر مان اوري. اها ساڳي ڪار سندس متقدم لطيف سائينءَ سان ٿي. سندس پُر حقيقت شعر ٻڌو ۽ دل سان هڻايو:

”الف اسان نئون ٻار پڙهايا، ب دي بانس نه ٻئون.“

آخر هي ظاهري علم ڪن روايتن موجب ٻارهن سالن ۾، ۽ ڪن مطابق چوڏهن سالن ۾ پورو ڪري فارغ التحصيل ٿيو. قرآن شريف به سڄو حفظ ڪيائين.

شاه لطيف درازن ۾: شاه لطيف جن، سن ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ع ۾ وفات ڪئي، جڏهن اسان جو سڄو سائين فقط تيرهن سالن جو هو. سڄل سائينءَ جي اڪثر سوانح نگارن جي نڪارشات مان هي نشانبر آهي ته شاه لطيف سائين درازن ۾ ٻه دنيا آيو آهي. هڪ دفعو سڄل سائينءَ جي ولادت کان اڳ ۽ ٻيو ڀيرو پوءِ.

مولانا دين محمد وٽائي مرحوم هن واقعي کي هن طرح قلمبند ڪيو آهي: ”ٻئي دفعي جڏهن شاه صاحب درازن ۾ آيو، تڏهن سڄل فقير پنجن ورهين* جو هو. هن ٻارڙي کي ڏسي، ميان صاحبڏلي ۽ سندس فرزند ميان عبدالعق کي فرمايائين ته ’هن ٻيٽگر کي پڙهڻ جي ڪا گهڻي گهرج ڪانه آهي؛ اسان جيڪو ڪٺو رڌو آهي، ان جو ڍڪڻ هي چوڪر لاهيندو.“ شاه صاحب جي اها پيشنگوئي لفظ به لفظ ٺيڪ لڪتي، جو شاه صاحب وحدت جو مسئلو جنهن رمز ۽ راز سان بيان ڪيو آهي، تنهن کي سڄل فقير کليل لفظن ۾ ٻڌايو آهي.“ شاه صاحب جي مذڪور واقعي جي وارتا ڪري مسٽر جهنمل وڌيڪ ٿو لکي: ”آهي به ائين — سڄل جو ڪلام اهڙو زندہ آهي، اهڙو سهڻو آهي، ۽ اهڙو سٺي آئيندڙ آهي، جو ڇا چئجي. آءُ هن جي عجيب شوق جي شربت جو فقط ڪو ڏانئو وٺائي سگهندس، پر جي ڀانيو ته گهڻون ڀري دل سن ٺاريون ته اوهين سندس ساري ظاهر ڪلام ۾ ٻيهي ڪو مزو مائي ڏسو.“

دراڙائي دولهه جا خاڪپاء به لطيفي ملاقات جي تصديق ڪن ٿا. نمالو فقير هن جي ايتار ائين ٿو ڪري: ”درويش جا قول بي معنيٰ نه آهن ۽ شاه صاحب جي اها اڳڪٿي پوري لڪتي. سڄل نه فقط صوفيائي ڪلام ۽ فقيريءَ ۾ نالو ڪڍيو، پر هن رند آهي حقيقتون ۽ روحاني رمزون کولي آشڪار ڪيون، جيڪي شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ دربرده رکيون هيون.“

شريعت جي پابندي: زندگيءَ جي آغاز ۾ شريعت شريف جو نهايت پابند هو ۽ نماز باجماعت پنجگاه مسجد شريف ۾ ادا ڪندو هو. مگر بعد ۾ موج مستيءَ سان سرشار ٿيو. ان ڪري

* ڪن روايتن موجب سندن عمر ست ورهه بيان ڪئي ويئي آهي.

حال ۽ استغراق هميشه هن جي هردي تي غالب هئا. پاڻ ديهون آشڪار ۾ هر هنڌ شريعت جي عزت بالا ڪري، ان جي نگهبانست لاءِ هدايت ڪري ٿو ۽ هن کي معرفت جي مام پرجهڻ جي شناخت جي واٽ تصور ڪري ٿو. ٻڌو ۽ حظ وٺو:

بشناس نفس خود را کاین معرفت حق ست،

در معرفت بهایش نگهبان راهِ شرع.

وري هڪ سڄي غزل ۾ شرع جي شرح ڪئي اٿس. مطلع ۽ مقطع پيش خدمت آهن:

هست این قائم مقام شرع، ڪه بنا کرده است امام شرع،

باتو گوهر چو آشکار و نهان، باش تو چاکر و غلام شرع.

سندن مرشد خواجه عبدالحق رحم سنت نبوي جي تڪميل لاءِ کين پنهنجي دختر نيڪ اختر

نڪاح ۾ ڏني. جنهن مان اڪثر روايتن مطابق کيس هڪ فرزند عطا ٿيو، پر شگفته مڪڙي ٿيڻ کان اڳ مرجھائجي ويو.

يعت ۽ طريقت: مڃل سائين پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ پنهنجي چاچي سائينءَ خواجه پير

عبدالحق جي سنڀال هيٺ رهيو. هيءُ سنڀال ۽ تربيت دنيوي توڙي روحاني هئي. هڪ لدني

ظرف گر وانگر حق سائين سڄي سائينءَ کي رباني رنگ سان ريتي لال پئي ڪيو ۽ جڏهن ڏٺائين

تہ طالب ڌڻي تعاليٰ جي سوز ۾ جلي جانِ جاناڻ ٿيڻ جي لائق آهي، تڏهن کيس قلبي قالب ۾

گهڙي، پنهنجو طلب وارو طالب بنائائينس. سڄو سائين بہ هڪ تنواريل طالب وانگر پاڻ کي

هن سلوڪ واري راه ۽ رند ۾ رمن لاءِ اهل بنائي، جلد از جلد صوفين جي پهرين منزل

’فناي الشيخ‘ ۾ محو ٿي ويو. جيڪڏهن چاچي ڏسو تہ معلوم ٿيندو تہ سندس ڪلام جو

کچ حصو عبدالحق سائينءَ جي تعريف ۾ چيل آهي. حافظ درازي تہ سڄو طالب هو، سو پنهنجي

مستقدم حافظ شيرازيءَ وانگر مرشد سائينءَ جي مهما ۾ مستغرق رهيو ۽ حافظ شيرازيءَ جي ارشاد

’بني سجاده رنگين کن گوت پير مغان گويد‘ وانگر، ’سچوءَ‘ سچڻ جي در جو سڱ رهڻ

چاهيو ٿي، مثلاً:

”سچو آهي سڱ در تنهنجي جو فال لباهي سو ٿيون.“

... ..

”سچو سڱ دروازي، روز ازل کون آهي ميان.“

”پير عبدالحق جو پرڪيف خمار ڏٺوسين ميان.“

... ..

”جيئهو تيهو آهيشي سچو، سڱ سندن.“

... ..

”سچو سڱ دروازي، آهي روز ازل کون.“

”تو پير عبدالحق جو پيراز ڪيوسين.“

’فنا في الشيخ‘ جو ٻيو منظر ملاحظ ڪريو:

”مرشد هادي عبدالحق جي، وت ٻئي“ ٻيڙار لڳو.“

مرشد جي اطاعت جو ٻيو مثال هٿ ملاحظ ڪريو:

”مجهه حضور هاديءَ جي طالب، ٻانهون ٻڌي وهندين.

جنن چوائي مرشد چوندين، ڪلمو ڪفري ڪهندين،

گر ۽ گوڀند صورت ساڳي، راه انهيءَ ۾ رهندين،

رنگ ريتي پيرنگ ٿي ”سچا“، ٿاه انهيءَ ۾ ٺهندين.“

ان بعد مرشد ۾ مريد جو حاسي ۽ همراھ ٿئي ٿو. سچل سائين ٿو فرمائي:

”اڪيان وچ سڀو ڪجهه آها، مٿان ٿيويڪن ڪمراه،

”سچو“ ٽينڪون رمز ڏيکالي، هادي عبدالحق ٿيا همراه.“

ساڳي تنوار سچي سائينءَ جي سڄي ڪلام ۾ تنواريل آهي. فارسي واري ڪلام ۾ ته

غزلن جا غزل مرشد جي ثنا ۾ مسلسل چئي ويو آهي. هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

پير ما پير هست عبدالحق، در دل ما نشست عبدالحق،

عمر بگذشت در فطالت ليک، رشتہ ڪفر گسست عبدالحق،

طرف ديگر خيال دل نفتاد، دست ما شد بدست عبدالحق،

”آشڪارا“ و لھان دل و جان، را، ڪرد پر جوش و مست عبدالحق.

ٻئي هنڌ مرشد جي توصيف ۽ مريدن جي اشغال جون سڀ حالتون ظاهري طور بيان ڪيون

اٿس. ڪجهه سٺون سٺو:

دوستي پير ما بستندي، ٻڪدم از مردمان نرستندي،

نبي نمودند روبرو دردان، طالبان را بسے بچستندي،

به مريدان مجلس هم روز، اولمن پاس شب بختندي،

هر که بر دود عشق مي آمد، خوش بود دلپسند هستندي،

”آشڪارا“ که چون سرود شدي، اندرون گريه زار گشتندي.

سچل سائين جي سرمستيءَ جا سرچشما: ظاهري طرح سچل سائينءَ جو مرشد ته سندس

چاچو سائين هو. مٿانئس الاهي عنايات جي به باطني پالوت ٿي هئي. ان ائسي اويهي طرفي

وسيلي سندس سرمستيءَ جا سرچشما - منصور جلاج، حضرت فریدالدین عطار ليشاپوري، حضرت

خواجہ شمس تبریز ۽ شمس الدین حافظ شيرازي - هئا. جيئن ته قلندر لال شهباز سبوهائي به وجودي

جلالي مڪتب فکر سان تعلق رکي ٿو ۽ سچل سائينءَ جو مقدم هو ته ان جو به ’مست و

مست‘ اثر هن سرمست تي ضرور پيو هوندو. ان لاءِ اڃا مون کي ڪا به اندروني خواهه ٻروني

شاهدي نه ملي آهي، حالانڪ سندس ٻاڪي نالڪ يوسف به هڪ ڪافيءَ ۾ لال شهباز کي

ساراهو آهي. سندس ٻيو نواز ٻيل سائين سرمستي رنگ سان گلا قلندري رنگ سان پڻ ريتو
 ٿي لال ٿيو هو. موسوي صاحب جي تاليف ”ديوان ٻيل“ ۾ اهو اشارو آيل آهي ته خود
 قلندر لال شهباز جي ارشاد تي، ٻيل سائين سيوهڻ مان ڪٿي درازين آيو هو. عطار سائين بابت
 سندس ليض جي وٽ وريچ جي تعريف ڪئي اٿس. چند مثال پيش خدمت رکجن ٿا:

در درون سين باهر بوي بار، شد معطر جان من از سه عطار.

... ..

بار ما باشد هڪ ليشاور هست، مسمت گستر هو ز عطار آسده.

... ..

اي صبا سارا حقيقت شهر ليشاور بکن، مي ڪنڙ قربان بزان خاک زمين اين جان وتن.
 عرض کن از حالت بهاره عاشق در حضور، ڪز خر مي خاله مي در جام خالي در فکن.

... ..

بين ڪوچ و بازار نيشاور پُر از درد، مشهور همان جا شد عطار بود مرد.
 عطار چنان گفت بسخور جام مئي عشق، پنهان و آشکار، شب و روز، صفا درد.

خواجہ شمس تبريزي، لاه ”ديوان آشکارا“ ۾ چوي ٿو:

خاکر پا سلطان تبريزي شوي يڪبار گسر،

تاشود آگه ترا علم حقيقت صرصر.

از ڪلامن بوي مئي مي رسد اندر دلي،

خيال موجا موج ڪرده هجو دريا بيشتر.

ست و مدهوش ز شوق ”آشکارا“ و نهان،

بس چه تدبير اے مسلمانان هڪ گستر بي خبر.

جيئن ته حافظ شيرازي به پنهنجي شعر ۽ فلسفي ۾ منصوري وٽج وهايو آهي، تيئن ان
 جو ڪلام مست مدام به سندس سرمستيءَ جو سرچشمو ٿي سگهي ٿو. حافظ شيرازيءَ ۽ حافظ
 درازيءَ جي هڪٻيون حقيقتون مماثلت رکن ٿيون. هيٺيون هڪ مثال ڪافي ٿيندو:

حافظ شيرازي: ميان عاشق و معشوق فرق بيار ست،

چو يار لار لمارد شما نیاز ڪنيد.

حافظ درازي: شور غرور غماز، عادت البيلن جي،

لوڙت نينهن نياز، آهي عشان ۾.

... ..

آهي عشان ۾، لوڙت نينهن نياز،

نخوت نغرو ناز، عادت البيلن جي.

منصور ته سرمستي جان جو روح هو. هرڪنهن هنڌ سندس هر قسم جي ڪلام ۾ هن منصوري مام جو پرو معلوم ٿو ٿئي. ان ڪري سندس ڪلام مان مستي، رلديءَ ۽ پياڪيءَ جا جلوا پيا جهرڪن. شمس العلماء مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽو، ’سنڌي نظم‘ ۾ لکي ٿو: ”سجل سائينءَ جو ڪلام عين پياڪيءَ جو آئينو آهي. منجهانئس رندي ۽ مستي ٻيئي بکي. ائين ٻيو پائنجي ته گويا وجد ۾ اچي، لچندي شعر چيو اٿس، يا ذوق مان پڙهندڙن جي دل تي به اهڙي ئي ڪيفيت طاري ٿئي ٿي.“ هن منصوري مستيءَ جا چند مثال خط خاطر پيش خدمت آهن.

”اصل کون منصور جو انهيءَ ڪاٺيو ڪنڌ ڪٽاري،

لشي منجهه نواز ٿي گهوريون هي سر گهوري.“

... ..

”سولي اوهر منصور هڻي، منظور هڻي، مشهور هڻي،

ميه ابي ڪي او مخور هڻي، اس ڪا عجب مذکور هڻي.“

... ..

”آن راز نهان از لب منصور عيان شد، بردند بسر دار،

اين نعره شهيد هر که عالم بگمان شد، ليکن بٿوئي خود يار.“

... ..

”کز خویش پرستي بزن نعره انا الحق، زلزار گشتي بزن نعره انا الحق،

”آشکار“ ولهان يار بود در دل و جان تو، او مست تو مستي بزن نعره انا الحق.“

اڙان سواءِ مذکور ڏني ڏوئلن ڪيان علاوه سجل سائينءَ جي تعانيف ۾ هيٺين صوفي بزرگن جو به ذڪر خير آيو آهي: (۱) حضرت بايزيد بسطامي رح، (۲) حضرت ابراهيم ادھر رح، (۳) بلخي رح، (۴) شيخ صنعان، (۵) حضرت نعمت الله جابر احمد جابر رح، (۶) شبلي رح، (۷) سرمد شهيد رح، (۸) شرف الدين شاه بو علي قلندر رح، (۹) حضرت نجم الدين ڪبري رح، (۱۰) حضرت عبداللہ هروي رح، (۱۱) حضرت عبدالقادر خراساني رح، (۱۲) خواجہ ابوالعباس رح، (۱۳) شيخ هڪل رح، شاگرد حلاج، (۱۴) شاه عنايت صوفي رح، جهوڪ وارو، (۱۵) شاه ڪرم رح، (۱۶) فقير ڪهاڙي رح، (۱۷) قاسم رح، (۱۸) موسيٰ رح، (۱۹) مولانا جامي رح، ان مان ظاهر آهي ته انهن سڀني بزرگن جي بات جو اثر حضرت سرمست تي ٻيو هوندو.

فنا في الرسول. ”فنا في الشيخ“ کان پوءِ، سالڪ کي ”فنا في الرسول“ جي منزل ملي

ڪرڻي آهي. ان ۾ به سجل سائين منمڪ رهيو آهي: جيئن فرمائي ٿو:

مشتاق لقاء مصطفائيم، او هست خدا خود گواهيم.

... ..

اے بہز دروازہ احمد راہ نیست، گسرنمی دانسی دست آگاہ نیست.

...
ای دلا دربار گاہ، مصطفیٰ ہوشیار باش،
گر تو عاشق صادق از غیر او ہزار باش.

فنا فی اللہ: منصوری مام ہرجہی حق سان ھک تہی فنا فی اللہ جی آخرین منزل آھی،
ان لاء چند مثال کافی ٿیندا:

یار را ھر کجا ھی ینر، زین سبب نزد خلق بید ینر،
قدم پیش و پس نمی دامن، مستقیم برآہ تمکینر.

...
کن فنا جسر در رہ توحید، خیال ماؤ منے خودت بگذار.

...
وحدت و کثرت یکی دانند سرداران، عشق

...
قائم اندر وحدت و سیار اندر کثرت اللہ.

شاعری: پاڻ ھفت زبان شاعر ٿي گذريا آھن. منصوري مام، سنڌي، سرائڪي، متالي، پنجابي، هندي، اردو ۽ فارسيءَ ۾ بيان ڪئي اٿن. هن فن شاعري ۾ پاڻ سنڌي شعرا ۾ هڪٿا آھن. مرحوم خالبداد محمد صديق ميمڻ سچ چيو آهي تہ: ”جنهن زماني کان وٺي سنڌ جي شاعرن جا ڪلام ظاهر ٿي چڪا آھن، تنهن زماني کان وٺي اڄ تائين ٻئي ڪنهن بہ شاعر فارسي، اردو، پنجابي، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ ايترو گهڻو ۽ اهڙي طرز جو شعر ڪونه چيو آهي جيترو سچل فقير چيو آهي۔“ مگر سندس شعر ڇا هو؟ معبتي مثل مهراڻ وانگر ہرجوش ۽ اللہ لوڪ وانگر الاهي محبت ۾ مدھوش. اھو سرمستي رنگ سندس ڪلام ۾ آھي.

”جنهن دل پُر ڪر پتا جام، سا دل مستو مست مدارا“

وفات: سندس وفات ۱۴۱۰ھ - رمضان ۱۲۵۲ھ هجري، بمطابق ۱۸۲۶ع ۾ ٿي. هن قراء ۾ مائام هو. پاڻ فقيرن جي امانت، نانڪ يوسف کي سونپي ويا. سندس دربار جا مکيه رتن هيٺيان چيا وڃن ٿا. ”دولہ درازيءَ“ مان لست ڏجي ٿي:

- (۱) فقير نانڪ يوسف، ساکن اڳڙا، رياست خيرپور، (۲) فقير محمد يعقوب رياست خيرپور، (۳) فقير محمد صالح قادري، لاڙڪاڻو، (۴) فقير سيد خير شاه رتودپرو، (۵) جانو فقير، بيجارو، شڪارپور، (۶) فقير غلام حيدر شر، خيرپور، (۷) فقير محمد صالح ويٺل دونهو، لڳ روھڙي، (۸) فقير محمد صديق، ويٺل گهوٽ ڦيٽي، لاڙڪاڻو، (۹) فقير سيد دين شاه، (۱۰) فقير سيد بهر شاه، (۱۱) فقير سيد حيدر شاه، (۱۲) فقير حاجي عثمان چاڪي، (۱۳) فقير شير علي، (۱۴) فقير گھرام جتوئي، (۱۵) فقير سيد حسن شاه، (۱۶) فقير شير خان ڀنڀرو، (۱۷) فقير سر مير علي مراد خان ٽالپر، والي خيرپور، ۽ (۱۸) بيدل فقير. سندس شان ۾ بيدل جو مدحه ڪلام مشهور آهي، ڪجهه ٻڌو:

”عشق جو بارو درازن ۾ عجب اصرار هو.
 مست مالڪ مه ’سچو‘ عارف اتي بطهار هو.
 بره جي برسات جو تنهن وهر ٿي وسڪار هو.
 مرد سو منصور وانگر، عشق جو اوتار هو.
 منجهه سخن تنهن جي، الوهيت سندو آثار هو.
 جنگ جذبي جوش مستي ۾ مثل عطار هو.
 در تنهن داتا جي ”يدل“ ڀرت جو پٺار هو!“

مسعود حسن شهاب پنهنجي تازه ترين تصنيف ’خواجہ غلام فرید‘ ۾ لکيو آهي تہ:
 شاھ پٺاڻيءَ کان علاوه سنڌ جي سچل سرمست جو رنگ پڻ خواجہ صاحب ضرور قبول ڪيو
 هوندو، ڇو تہ ’منصوري روش‘ جي تبليغ ۾ هو صاحب خواجہ صاحب جو پيشرو هو.

روضو: سندن روضو مبارڪ، پهريائين، مير دستر خان جوڙايو. جنهن جي مرمت، ڇهين نمبر
 سجاده نشين سخي قبول محمد سائين ڪرائي، ۽ ان جو اهتمام سندس خاص خليفي سردار بهادر
 شيخ محمد بخش ’ڪوچهي قير‘ ڪيو ۽ چئن ئي ڪُنڊن تي چانديءَ جون ٺيلون لڳايون.
 سندس روضي مبارڪ ۾ سچل سائينءَ کان علاوه، جن جون تربتون آهن، انهن مان مکيه
 اصحاب هي آهن: سائين صاحبذنو شاه، خواجہ عبدالحق صاحب، حضرت سخي قبول محمد اول،
 خواجہ نجر الدين — سجاده نشين نمبر ۵، سخي قبول محمد دوم — سجاده نشين نمبر ۶، سائين صاحبذلو
 دوم — سجاده نشين نمبر ۷.

سندس ڪلام جي اشاعت: افسوس ۽ ارمان جو عالم آهي، جو ڏئي تعاليٰ وٽان اسان کي
 منصور آخر زمان، عطار سنڌ، حافظ درازي عطا ٿيو؛ پر اسان يقديريءَ جي عالم ۾ ايترو تہ
 مستغرق آهيون، جو سندس درست رسالو يا ڪليات، منظرِ عام تي اٿي تہ سگهيا آهيون. هي
 هاڻي، سنڌي ادبي بورڊ (۱) ۽ سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊميءَ سميت جو فرض آهي تہ هن
 الهامي شاعر جو ڪلام فرحت انجام ڪنو ڪري، ڪليات جي صورت ۾ شايع ڪن. وڏي ۾
 وڏي اما آساني آهي تہ سندس فارسي ديوان، فارسي مثنويات، سنڌي يا سرائڪي ڪلام اسان
 وٽ موجود آهي. رڳو ان کي سهڻي ۽ دلڪش پراي ۾ شايع ڪري، عوام اڏو آندو وڃي.
 جن پوين پنهنجن جو پير کنيو، تن کي سڄي سائينءَ جي الفاظن ۾ يقين آهي تہ:

”کولين گڏ گڏيان، پاڻ پنهنجو ڪيچ ۾
 پٿو ٿا ٿي پڏيان، ههڙي هوتيائين جو.“

(۱) ”رسالو سچل سرمست“، عثمان علي انصاري، ۽ ”سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام“، سولانا محمد - دق
 رائيپوري: سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ٿي چڪا آهن.

مخدوم نوح سرور

الله جي لاءِ سڀ ساراھ ٿي سونھي، جنهن پنهنجي عاشقن ۽ عارفن کسي، پاڻ ڏي
رهنمائيءَ ڪرڻ لاءِ، پنهنجي محبوب مرسل جي فيض کي فيضان ۽ عرفان جو وسيلو بنايو، ۽
پنهنجي ڪمال قدرت سان، انهيءَ فيض محمديءَ کي قيامت تائين، مشرق ۽ مغرب جي پياس لاءِ
سيراپيءَ جو باعث، ۽ سڀڪا لاءِ ذريعو مڪون بنايو:

رھے اس سے معرور آبي نہ خاڪي،

ھري ھو کٽي ساري کٽي خدا ڪي.

اها حقيقت جامع، حقيقت محمديءَ جو ظهور آهي، جنهن کان پوءِ باقي سڀ دروازا جمع ٿي،
سڀني هڪ دروازي وٽ مدغم ٿي ويا.

ھم درھا بستہ اللہ الا در تو.

اهو فيض، لوفان ۽ عرفان جي اعليٰ حقيقت تائين، پوري انسانذات جي رهنمائيءَ جو
باعث بنيو. جيئن لطيف فرمايو آهي:

جکري جهڙو جوان، جڙيو ڪن جهان ۾،

مھڙ مڙين مرسلين، ۽ سرس سندس شان،

تنهن آڳي جا احسان، جنهن هادي مڙير هڙو.

اهو فيضان، ڪڏهن شين وانگر، ڪڏهن وڌ ڦڙي مينهن وانگر، رعد ۽ برق جي ڪڙاڪي
مان وسندو رهيو. سُر مارلڳ ۾ پٽائي پيلاري ان فيضان ڏانهن اشارو ڪيو آهي. بيشڪ
ڪن شارحن، ان مان فتوحات ڪندڙ فوجن جي موحن جي معنيٰ ورتي آهي، ۽ ڪن علم جي
نشر و اشاعت نه ڪن دين جي تبليغ جي معنيٰ ورتي آهي، پر منهنجي ناچيز نظر ۾
حضرت پٽائي، الهي فيض روحانيءَ جي وسڪارن ۽ وچن جي چمڪائڻ جو چوڏس چوڌار ذڪر
ڪيو آهي. فرمائي ٿو:

وچون وسڻ آئسون، چوڏس ۽ چوڌار،

ڪي اٿيون استمبول تي، ڪن منڊيا مغرب ٻار،

ڪي چمڪيون وڃي چن تي، ڪن سرتندن سار.

ڪي رومي ويون روم تي، ڪي ڪابل، ڪي قندار،
ڪي دهلِي، ڪي دکن، ڪي ڪڙن مٿي ڪرناڊ،
ڪنهن چيني جيسلمير تان، ڏٺا پيڪانير پڪار،
ڪنن پڇايو پڇ ڪي، ڪن ڪني ڏت مٿي ڍار،
سائينر سدائين ڪريمن، مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

سوال ٿو پيدا ٿئي ته سنڌ جي سڪار ڪي عالم جي آباديءَ سان ڪهڙو تعلق آهي؟
شاھ صاحب نهايت وجدانگيز نموني ۾ پوري عالم جو نقشو چٽي، اچي سنڌ تي پڇاڙي ڪئي
آهي، ظاهر آهي ته ان ۾ ڪا وڏي معنيٰ لڪل آهي.

هن عالم خاڪ ۾، سنڌ جو خطو تاريخ ۽ جاگرافيءَ جي لحاظ سان، نهايت عظيم ۽ قدير
آهي. هن سنڌو ماڻھو ۾ دنيا جي سڀني قديم تهذيبن جو سنگم ۽ ميلاپ ٿيو آهي. هت
هزارها ورهه اڳ، آريه تهذيب آئي، روسي ۽ ايراني تهذيب جون موجون هن مقدس
'مهراڻ' جي سِر سان اچي گڏيون، ساڪ، سٿين، توراني ۽ تاتاري قومون هت آيون، رهيون، ۽
هميشه لاءِ هن خوش نصيب واديءَ ۾ جذب ٿي ويون. مولانا حاليءَ جي چوڻ وانگر:

گهڻا اک پهاڙون سڄي بطحا ڪسي الهِي،
ڪڙڪ اور چمڪ دور دور اس ڪي پهنجي،
جو گنگا پسي ڪر جي، تو سندهو پسي برسي،
رهي اس سڄي صحرو، اُهي له خاڪي،
هري هوگئي، جس سڄي ڪهڻي خدا ڪي.

اهل هرفان بزرگن جو ڪشف حقيقت آهي ته مصلح اعظم، هادي گل حضرت نبي ڪريم
صلي الله عليه وسلم جن جي فيض جي باران رحمت هن مقدس خطي ڪي، پنهنجي گوهر باريءَ ۽
دراڻشاليءَ مان وڏڙي وارو حصو عطا ڪيو آهي. ايتريقدر جو هن سرزمين سنڌ ۾، معرفت
جي صاحبن، اهل دل بزرگن، شمع جي عالمن، صوفين ۽ فقيهن جو شمار ٿي نٿو ڪري سگهجي.
انهن جي فيض ۽ فائدي جون ڳالهيون ۽ رهائشون، ڳڻڻ کان ٻاهر آهن.

هن ۾ شڪ نه آهي ته هي مقدس سرزمين، تصوف ۽ معرفت، خدا شناسيءَ ۽ انسان دوستيءَ
لاءِ نهايت پلاري ثابت ٿي آهي. دليا جا فلسفا ۽ علمي، هن سرزمين ۾ جذب ٿي تصوف جي
سرسبز ۽ تروتازہ سرچشمي ۾ ملي جلي هڪ ٿي ويا آهن. البت اسان جي هن دور جي بيذوقين
سڀيان، انهن سنڌي بزرگن ۽ عالمن جي ڪارنامن ۽ علمي خدمتن ڏانهن اسان جي بي توجهي
۽ لاعلمي حد تي پهتي آهي. ڏاڍي ضرورت آهي ته سنڌ جي اوليائن ۽ بزرگن جي ٻارهن،
عرسن، ميلن ۽ مجلسن تي علمي مجلسون ڪيون، انهن جا تاريخي تذڪرا لکون ۽ انهن

جي زندگيءَ جي مقدس واقعات کي پنهنجي دامن ۾ تازو ڪريون، انهن جي انڪار ۽ واردات کي لاهند ڪريون، ۽ انهن جي مافوظيات ۽ ارشادات کي هٿن سان هٽايون. اهائي انهن بزرگن جي قدرداني آهي.

انسوس هي آهي ته سنڌ جي ڪائن ۽ بزرگن جو اڃا تائين ڪو مستند تذڪرو نه لکيو ويو آهي. اکر ڪجهه ڇپزون موجود آهن، ته پوءِ اهي نهايت مختصر ۽ جامع آهن. اڄ تهصيل سان لکڻ جي ضرورت آهي. اها به حقيقت آهي ته سنڌ جي صالحن ۽ انهن جي ڪارنامن جي خبر چار، خود سنڌ جي باشندن کي به گهٽ آهي. اهو به شڪر آهي جو صالحن سان عقيدت ۽ محبت جي سلسلي ۾ سنڌ اڄ به مالا مال آهي.

تازو منهنجي نظر مان هڪ انگريز جو لکيل ڪتاب گذريو. مصنف، سنڌ جو سير ڪري ويو آهي ۽ ڪيترين درگاهن جي زيارت به ڪئي اٿس. انسوس هي آهي ته ان مصنف جي ڪنهن به عالم فضل سان ڪا ملاقات ڪانه ٿي آهي ۽ نه ڪنهن مستند ۽ معتبر مواد کي مطالع ڪيو اٿس. عام ماڻهن کان حال احوال وٺي، ان ٻڌڻيءَ تي ڪتاب لکي وڃي توڙ ڪيو اٿس. سنڌ جي اوليائن جي حالات پيش ڪندي، هن غير مسلم سياح، درگاهن تي ويٺل پيشن، ڀنگ پياگ نشين، موالين ۽ ڪيڙورتن ڪهڙن ۾ ملبوس ڳائڻن کي 'سنڌ جا اولياءَ' سمجهيو آهي. ان سلسلي ۾، ڪي تصويرون به ڇپيون اٿس. ڀلا هن ۾ تصور ڪنهن جو؟ اصل ۾ اهو تصور اسان جو آهي. اسان جي ٻارن ۽ نوجوانن تي تصنيف ۽ تاليف، تحقيق ۽ ريسرچ لاءِ ڪو ادارو ڪوٺو آهي. ورنه هن سر جا دلخراش قلبي ڪارناما نه پيدا ٿين ها.

سنڌ جي اوليائن ۽ بزرگن ۾، حضرت مخدوم نوح رحمۃ الله عليه جي عظمت ۽ بزرگي، طريقت ۽ سلوڪ، ولايت ۽ ڪرامت، تسليم ٿيل امر آهي. حضرت مخدوم نوح کي 'ڄڳ جي سونهن' چيو ويو آهي. اهو به هڪ وڏو علمي نقطو آهي. حضرت مخدوم لوح رح جي برڪات ۽ نبوڙات مان، هند ۽ سنڌ، رنگ ورتو آهي. سنڌ جا ڪيئي شيوخ ۽ صاحب سجاده، حضرت مخدوم نوح جي نظر ڪيما اثر مان پيدا ٿيا آهن. حضرت شاه ڪريم هڪ ئي 'هڪو رانجهان لکھان جيها' جي مصداق چئي سگهجي ٿو، ۽ ان جي خاندان مان ئي لطيف جهڙو بين الاقوامي شهرت جو مالڪ، مائڪ پيدا ٿيو. ان لطيف تي به روحاني پالوٽ هئي. ظاهري طرح سان به سندس والد حبيب شاه، حضرت نوح سرور جي درگاه فلڪ پاڻگاه تي وڃي لطيف لاءِ دعائون ڪهرندو هو.

حضرت مخدوم نوح رح جو دور به عجيب دور هو. جڏهن هجرت کان هڪ هزار سال ذري گهٽ اچي ٿيا هئا، ۽ اهو زمانو اسلام جي ظاهري ۽ باطني، ڪمال اڪمال جو درخشان زمانو هو. حضرت نوح سرور جي نبوڙات کي سمجهڻ لاءِ اهو به ڏسڻ گهرجي ته ان دور ۾ وري اسلامي آباديءَ ۾ ڪهڙا ڪهڙا بزرگ ۽ صاحب ارشاد بقيد حيات هئا، ۽ اهي ڪيئن

سلسلي اسلامي، روحاني رابطي ۾ جڙيل ۽ ڪڙيل، اوليائن جا واسطا ۽ وسيلو حفيظہ اقدم تائين ٿي پوڻا. لطيف فرمايو آهي.

ڪڙو منجه ڪڙي، جيئن لوهار لهندي،

منهنجو جيءَ جڙي، سهرين سوکھو ڪيو.

حضرت مخدوم نوح رحمہ شيخ الشيوخ حضرت شهاب الدين عمر سهروردي رحمہ جي سلسلڪ ۽ مشرب جو دريگانو هو. برصغير هندو-پاڪ ۾، طريقي سهرورديءَ جو وڏو مبلغ هو. سندس فيض اثر نگاه مان رتل خلیفا ۽ فرزند، هند سنڌ جي ڪڍ ڪڙج ۾ پهچي چڪا هئا. اکر تاريخ لکي وڃي ته پوءِ حضرت نوح سرور جي فيوضات جو باب، هڪ زرين باب ٿيندو. سندن ولايت به اوسي آهي، جا اوليائن جي مهتدار ۽ سردار حضرت علي المرتضيٰ ڪرم الله وجهه جي توجهه باطني سان پيدا ٿي. جنهن لاءِ رسول اڪرم هادي اعظم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي: ”انا مدينة العلم و علي بابها.“

ان طرح سندن سگورو ۽ سولهارو نسب، خليفي اول، حضرت صديق اڪبر سان ملي ٿو،

جنهن لاءِ هادي اعظم فرمايو آهي. ”جيڪي الله تعاليٰ منهنجي سيني ۾ پليو آهي،

اهو سارو ۽ سمورو مون ابوڪر (رضي الله عنه) جي سيني ۾ پليو آهي.“

حضرت مخدوم نوح رحمہ جو شجرو، ابونجيب ضياء الدين سهروردي تائين پهچي ٿو، جو بزرگ، سهروردي طريقي جي شيخ المشايخ حضرت شهاب الدين سهرورديءَ جو چاچو سگورو هو. ان ثبوت مان به حضرت اوح سرور جو سلسلو، نسب جو توڙي طريقت جو بلند آهي.

اها به روايت آهي جا تعنة الكرام جي صاحب آلي آهي ته: ”فرمايو آهي مشرق

۽ مغرب جي امام، مخدوم نوح رحمہ ته مون ڏٺو ڪشف جي حالت ۾ ته لکي جي جبل تي

چڙهي رهيو آهيان، اتي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن حضرت ابوڪر ۽ حضرت علي

سان گڏ مجلس آرا آهن. پاڻ ڪريمن حضرت علي ڪرم الله وجهه کي ارشاد فرمايو، هن اچي

مون کي ماڻ ڪيو، اسان جبل تي چڙهندا رهياسون. وڃ تي حضرت عيسيٰ عليه السلام ويٺل

هئا، جن جي هٿن مبارڪن ۾ هڪ فرحي هئي جا مون کي پڙهايائون، ان کان پوءِ حضرت

علي ڪرم الله وجهه جي معيت ۾ مجلس ابوي ۾ پهتس. اتي حضرت ابوڪر رضي الله عنه

منهنجي پانهن جهلي، نبي ڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ آندو ۽ فرمايائون:

”هي منهنجي اولاد مان آهي.“ ان کان پوءِ پاڻ ڪريمن وڏي مهرباني فرمائي.

ان حوالي ۾ مير علي شير قانع، حضرت اوح سرور کي مشرق ۽ مغرب جو امام ڪوٺيو

آهي، ان ڪري ئي کين ”هڪڙي جي سونهن“ سڏيو وڃي ٿو.

ان سلسلي ۾ اها به هڪ تاريخي حقيقت آهي ته برصغير هندو-پاڪ ۾، حضرت غوث العالمين

حضرت بهاء الدين (ڪريا ملتاني رحمہ جي فيوضات جي به وڏي شهرت آهي؛ پر اها به حقيقت

آهي ته اهو بزرگ، حضرت شيخ المشايخ شهاب الدين سهرورديءَ جو خليفو هو. ان نسبت سان، اهو بزرگ ۽ سندن پورو خاندان، حضرت نوح سرور ۽ سندس آباء واجداد کان فيض پاتو، خليفو ۽ مريد آهن.

اها نسبت اڄ به موجود آهي. اها به حقيقت آهي ته ملتان جا پانڌڙو جيستائين حالا جو موندئي ديدار نٿا ڪن، تيستائين سندن 'ملتان' گويا قبول نٿي ڪن آهي. اهو حال سندن کان وٺي متواتر هلندو اچي ٿو.

اها به هڪ تاريخي حقيقت آهي ته برصغير هندو-پاڪ ۾ غوث العالمن حضرت بهاء الدين زڪريا ملتان ۾، سيد محمد مڪي سلطان العارفين پڪر ۾، سيد عثمان مروندي لال شهباز سومڻ ۽ شاه جلال الدين سرخ ۽ مخدوم جهانپان جهان گشت آڇ شريف ۾، ۽ مخدوم رڪن الدين رڪن عالم، غوث زڪريا جو پوٽو ۽ دهليءَ جي خلجين ۽ تغلقن شهنشاهن جو پورو مرشد ملتان ۾، سڀ سهروردي طريقي جا مبلغ ۽ داعي هئا. انهن سڀني بزرگن جي ڪوششن ۽ ڪمائن، دعائن ۽ تمناڻن جو 'ثمرشورين' اسان جي سنڌ جي مخدوم نوح جي عالي قدر هستيءَ جي صورت ۾ فيض سان جملءَ جهان ٿيو.

حضرت مخدوم نوح رحه جي تاريخ ۽ سندن ڪارنامن جا ڪيئي گوشا اڃا تائين پوشيده آهن، جنهن جي ڪري 'وادي سنڌ' ۾ سُڪر ۽ سُڪار کان وڌي ساري عالم جي آباديءَ جو سامان ٿيو. ان امر تي اهل نظر ۽ اهل قلم عالمن کي ويچار ڪرڻ گهرجي.

آخري ڳالهه اها آهي ته سنڌي علم ۽ ادب جي وڏي شهر شخصيت، شاه حق آگاه سيد عبداللطيف رحه کي اڄ دنيا سڃاڻي چڪي آهي، پر اڃا تائين شايد گهڻن کي پروڙ نه پهچي سگهي آهي ته شاه ۽ سندس آباء واجداد ۽ سندس ڪل خاندان ڪهڙي خاندان کان فيض پاب ٿيو. ڪتابن ۾ آهي ته شاه، علم ۾ چمندي جام هو ۽ باطني علم ۾ اويهي هو. پر تاريخدانن کان هي امر به مخفي نه آهي ته جيئن ظاهري علم ۾ به بهربائين استاد آخوند آڏو ڳوڏا پهچي ويٺو ۽ 'الف' پڙهيو، تيئن علم باطن ۾ به پنهنجي والد شاه حبيب کان فيض پاب ٿيو ۽ خلافت جو خرقو ڏڪيو. شاه حبيب پنهنجي والد شاه عبدالقدوس کان ۽ ان سڳوري پنهنجي والد شاه جمال کان، ۽ ان پنهنجي بزرگ کان - ان طرح شاه ڪريم تائين سلسلو پهچي ٿو. اها به حقيقت آهي ته شاه ڪريم، حضرت نوح سرور کان فيض پاب ٿيو، جو اويهي بزرگ به هو، پر ان سان گڏ سندن آباء واجداد کان، پشت پشت ۽ سيند سيند به ڪن فيض ملندو رهيو. بهرحال، حضرت نوح سرور جي ڪو اهل قلم حالات لکي، اهو هڪ برڪت ڀرپور ڪم ٿيندو.

'صلائي عام هي ياران، نڪتہ دان ڪي ٿي'.

سنڌو ماڻريءَ جي توڙيپ

[پروفيسر ماڻڪ ٻاڻالا جي ڪتاب "A Physical and Economic

Geography of Sind" مان هڪ باب جو ترجمو]

جاگرافيءَ جو مصروف ۽ فائدا

سڃاڻڻ جاگرافيائي مطالعي جو بنيادي مقصد، صرف تمدن جي ماهيت سمجهڻ هوندو آهي. طبيعيات جا ماهر انهيءَ دليا جي ڪهڙيءَ تي غور و خوش ڪن ٿا، ته ڪيچياداڻ وري نسمن نسمن دوائن (Drugs) جو تجزيو ڪن ٿا؛ ارضيات جا عالم پنهنجي دزدنده نظر سان، ماضيءَ ۾ ڌرتيءَ جي تنهن ۾ ايل ائل پتل ڏانهن نهارين ٿا؛ علم الحيات جا ڄاڻو، انساني جسم جي مختلف عضون جي طريقوڪار ڪي سمجهڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. هر ڪي ٿورا عالم اهڙا آهن جن کوجنا ڪندي، معاشرتي قدرن (Social values) ۽ اجتماعي وصفن کي به پيش نظر رکيو آهي، ۽ ان حقيقت کي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ڇو ۽ ڪيئن هرڪو فرد، صرف خاص قدرتي علائقي ۾ ئي پنهنجي مخصوص وضع قطع ۽ طرز معاشرت سان هلي چلي سگهي ٿو. ازان سواءِ ڇو ۽ ڪهڙيءَ طرح هڪ خاص قدرتي علائقو ماڻهن جي سموري ترقيءَ ۽ نشوونما کان سواءِ، سندن رهائش ۽ مستقبل قيام (Settlement) تي به اثر انداز رهي ٿو. مطلب ته جنهن ڇوڙي تان ٻيا هيلتر ۽ تيز رخعت وٺيو وڃن ٿا، اتان جاگرافي شروعات ڪري ٿي. جاگرافيءَ جو علم بلڪل آسانيءَ سان تشريح ڪري سمجهائي ٿو ته قبل از تاريخ ۽ تاريخ جي ماضيءَ ۾ ڇا وهيو واپريو آهي، ۽ ڪهڙا حادثا ۽ واقعا نازل ٿي چڪا آهن. اهڙا ڪئين طبقي مونجهارا، تاريخي ۽ معاشرتي معاملن ۽ مسئلن سان تمام گهڻو ڳنڍيل آهن، جنهن کان ڪوبه انڪار ڪري نٿو سگهي. معاشرتي ماهرن ۽ تاريخدانن لاءِ لوڪ ڪٿائن (Folklore)، اڻ ڏاڏن کان پڌل فرضي ڳالهين (Legendary data)، توڻي سڳتن، ٻين ۽ پسن بابت معلومات (Numismatic) ۽ آثار قديمه جي شهادتن کان به جاگرافيءَ جا ارضي نشانات (Land Marks) وڌيڪ اهم ۽ پيش بها آهن؛ جنهن ۾ ندين جي ڪنارن جون ستوتون، (River Terraces)، ندين جون سڌايون (Lake levles)، مٽيءَ جو لٽ يا درياه

جو پاڻن، (Silting and alluviation)، ڏنڊن جو مڙج (Deflection of lakes)، ۽ ندين جي آڻل پٽل (Vagaries of rivers) وغيره اچي وڃن ٿا.

هينن شاڪي ۾ مختلف علمن ۽ انهن جي شاخن ۾ نسبتي قدر ڏيکاريو ويو آهي ۽ انسان جي عملي ارتقا ۾ جاگرافيءَ جي درجي کي متعين ڪيو ويو آهي.

علم جو ميسار: جاگرافي (سڀني علمن جو ڪل جوڙ) - علم حيات (زندگي) - علم ڪيميا (مادو) - علم طبيعيات (قدرت جا قانون) - علم طبقات الارض (ڌرتي) - علم رياضي (انگن جو بنيادي علم).

اهڙيءَ طرح سان، اهو سمجهڻ بلڪل آسان آهي ته جاگرافيءَ جو علم انسانذات جي پلائيءَ ۽ وجوديءَ لاءِ ڪيترو نه قيمتي آهي، ۽ اهو ڪيئن نه هر ڪنهن تعليمي رٿا ۽ سائنسيڪن تمدن ۾ مکيه جڳهه والاري ٿو. جاگرافي ٻين علمن جي دريافت ڪيل متفرق شعبن ۽ شعبن کي نهايت سائنسيڪن انداز سان ترتيب ۽ ربط ۾ آڻيو ڇڏي، ۽ اهڙيءَ طرح سان ملڪ جي هڪ صاف ۽ مڪمل تصوير پيش ڪري ٿي. جاگرافين انسان جي اقتصاديات جي ڄاڻ کي پڻ مدد ڪئي آهي، ته جيئن پنهنجا ٻير زمين تي چمائي سگهن. اهو هينسلو (Henslow) جاگرافيدان هو، جنهن اول اول ڊارون کي 'زمينيات' جي ليڪچرن تي توجه ڪرڻ جي ترغيب ڏني هئي. بقائي اصلح (The Survival of fittest) ۽ ارتقا جو قانون (The law of Evolution)، انساني ذهن جي وسائيءَ جي لحاظ کان نهايت حيرت انگيز انڪشاف آهن، جن کي پٺاڻ ۾ به هُن لاءِ اهي ئي ليڪچر ڪارآمد ۽ معاون بڻيا. ساڳيءَ طرح جاگرافيءَ جو علم، جنهن کي غفلت کان وساريو ويو آهي، سو انهيءَ مضر ۽ نقصان رسا فضا لاءِ اڪسير آهي، جا عام طرح سان دنيا تي غالب آهي، ۽ ڪم از ڪم ماڻهن کي هڪٻئي سان همدردانه برتاءُ ڪرڻ ۽ ڪشاده دل ٿي رهڻ ۾ مدد وٺائي ٿو. موجوده وقت ۾ دنيا جي جهڪا قابلِ رحم حالت آهي، ها هڪ الدازي مطابق ڪهڙو ڪري جاگرافيءَ جي علم جي انٿوڊائيءَ بيان آهي. عالمگير جنگين ۽ ماڻهن کي ايتري ڪهڙي جاگرافي سکاري آهي، جو ٻيا ڪي به دنيا جا حادثا ائين ڪري نه سگهيا آهن. ان ڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته "جنگين جو مکيه فائدو آهي، ماڻهن کي جاگرافي سکائڻ." اهڙيءَ طرح سان دنيا جي مختلف ڀاڱن جي صحيح ڄاڻ، عالمِ طبعي جي ساخت ۽ گرد و نواح جون حالتون، جن ۾ انسان زندگي بسر ڪري ٿو، سي سڀئي هون، سمنڊ ۽ خشڪيءَ تي جيڪي حرمتي تدبيرون استعمال ڪيون وڃن ٿيون، تن جي ڪاميابي ۽ ناڪاميابي تي مدار رکڻ ٿيون. اهوئي سبب آهي جو جاگرافيءَ کي ملٽري سائنس جو اهم ۽ ضروري حصو سمجهڻ شروع ڪيو ويو آهي. سڀني قومن جي دفاعي تياريءَ جو بنياد لازمي طور سندن ملڪ جي جاگرافيءَ تي پڌل ٿئي ٿو. بدقسمتيءَ سان انسان جي ملڪ ۾ شاگردن کي زندگيءَ جي انهيءَ مرڪزي مضمون کان نا آشنا رکيو ويو آهي. پاڪستان جي

شاگردن لاء ته خصوصاً جاگرافيء جي عام هي ڄاڻ آهي، ته سڀي امياڻن کان زياده اهميت هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته موجوده بين الاقوامي مبادلي جي حالت صاف ڏيکاري ٿي ته هرڪنهن قوم جو پيء قوم تي انحصار ڏينهن وڌندڙ آهي، ۽ اها ضرورت وڌندي رهي ٿي ته ماڻهن جي ڪردار ۽ خواهشن کي معلوم ڪيو وڃي.

ديا جو فطري تيريءَ سان تبديل ٿي رهيو آهي: هن وقت اجتماعي طور تي حمايت ۽ ذوال تقسيم امن جي سخت ضرورت آهي، ڇا به ڪنهن انساني عدوت يا جنگ جي معنيٰ آهي مرادون اڻسائين برصواب ٿي نه سگهنديون، جيستائين اسان کي سڀني قومن جي اصلي ۽ حقيقي نصب العين جي سڃاڻپ نه هوندي. پاڪستان کي به لازماً اهڙي ادري جو هڪ ٻار سهڻو رڪن هئڻ گهرجي، جنهن جو مقصد تهذيبن کي مناسب ۽ موزون طريقي سان پاڻ ۾ متحد ۽ مخلوط ڪرڻ سان گڏ، هڪ امن واري رشتي جوڙڻ جو هجي.

قومن جي پلائي ان ۾ مضمر آهي ته هو هڪٻئي جي زندگيءَ جي نظريي جي وڌيڪ ڄاڻ رکڻ، جو نظريو گرو وڌيڪ جي حالات تي منحصر هوندو آهي. ان کان پوءِ ئي هڪٻئي سان صلح پسندانءَ ٺاهه ۽ دوستانه تعلقات جي توقع رکي سگهون ٿا، ۽ ساڳئي ڳالهه هڪ کان ٻاهر وسندڙ قومن ۽ ملڪ اندر رهندڙ قومن جي درميان تعلقات وڌائڻ تي به صادق آهي ٿي. هڪ خوشگوار فطري ماحول ۾ تهذيبن جو ربط ۽ تعلق ممڪن آهي ته اسان جي مختلف رسمن، زبانن، مذهبن ۽ ذاتين کي ملائي هڪ ڪري ڇڏي. جذب جو قانون (Law of Assimilation) انهيءَ قدرتي ۽ غير اختياري طريقه ڪار جي جتي ڪافي امانيات ڪندو رهي ٿو. جڏهن گهڻيون قومون هڪ پسندیده علائقي ۾ رهڻ لڳن ٿيون، تڏهن ڪيئي مختلف تهذيبون خلط ملط ٿي وڃن ٿيون، تنهن جو هڪ سهڻو مثال جاوا جي تهذيب آهي. ڊاڪٽر اي. اي. بيڪ (Dr: A. A. Bake) چوي ٿو ته: ”اسان ڏٺو ته جاوا جا ماڻهو صدين جي مختلف تهذيبن جي اثر هيٺ رهندي بدبشي تهذيب کي پنهنجي طبعي خصوصيتن ۾ جذب ڪرڻ جي قابل بڻجي ويا آهن، سو به اهڙي وسيع انداز ۾ جو عوام الناس ان حقيقت کان هڪڙو پيغمبر آهي، ۽ کين ڪوبه احساس يا شعور نه آهي ته سندن تهذيب تي ڪو غير ملڪي يا ڌاريو اثر به آهي.“ مثال طور برصغير هندو-پاڪ قريبن قريبن گذريل چوڏهن صدين کان ڀارسم جي مستقل قيام کان مالا مال ٿي آهي. جتي ٻيا فرقو پنهنجي قوت جو اندازو سندن لکن جي تعداد ۾ محسوس سان ڪري سگهن ٿا، اتي ڀارسمي صرف خالص مذهبي ۽ روحاني عقيدن سان، يا مذهب و ملت جي تعصبات کان آزاد خدمتن ۽ سخاوتن جي بنياد تي گڏي سگهجن ٿا.

مضمون کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ—اچو ته سنڌ جو مثال وٺون، جو علائقو فطري بناوت ۽ طبعي جاگرافيءَ جي لحاظ کان ’هٿائين سنڌو ماڻهي‘ سڏجي ٿو. جنهن نه صرف افرو-ايشيائي حقيقي جي تمدن کي سڃاڻهائڻ ۽ ترقي وٺائڻ ۾ قابل قدر حصو ورتو آهي، بلڪ برصغير

هندو-پاڪ جي هڪ ٻاهرين ۽ کليل دروازي هجڻ جي حيثيت ۾ ڊگهي خدمت ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته سنڌو ماڻھو مان ئي ڪيتريون تهذيبون لنگهي، پر صغير جي جدا جدا ڀاڱن ۾ پکڙيون آهن.

اڃا به ڪن ضروري نقطن سان بحث ڪري ڏيکارڻو آهي ته ڪيئن ته اسان جو تمدن 'صوبن' جي تاريخي جاگرافيءَ جي زير احسان آهي. موجوده وقت ۾ اسان پنهنجي گوناگون مختلف تهذيبن کي هر اهڙي پٺاڻ ۽ متحد ڪرڻ ۾ گهڻو ڪجهه ڪري سگهون ٿا. ليڪن صوبن جي جاگرافيائي حدن کي توڙي، هڪ غير طبعي پڪاڻيت پيدا ڪرڻ سان اهو مقصد برصواب نٿي، ان لاءِ چئي نٿو سگهجي. ٽين ائين گهرجي ته ان درخشان ۽ زندگيءَ جي محرڪ، متفرق ۽ رنگارنگي تهذيب کي - جا گهڻن جلويدار طرفن واري آهي - پنهنجي جاگرافيائي حدن سان قائم رکجي ته بهتر. ڇاڪاڻ ته انساني تهذيب هڪ حقيقت به آهي ۽ اثاثو به آهي. هونءَ به فطري زندگيءَ جو بنيادي اصول 'ڪثرت ۽ وحدت' (Unity in Diversity) آهي، جو لازوال ۽ پائدار آهي، جنهن مطابق تمدن جي هڪ مستحڪم ۽ عاليشان عمارت تيار ڪري سگهجي ٿي، جنهن ۾ معصوم فطرت ۽ انسان جو ڪسب ۽ ڪردار گڏجي زندگيءَ جي نشو و ارتقا جو سلسلو قائم ۽ دائر رکندا ايندا.

تمدن جو افرو-ايشياڻي حلقو (The Afrasian Belt of Civilization):

تمدن اتي ترقي ڪري ٿي، جتي انسان ۽ فطرت جي وچ ۾ تمدن زندگيءَ جي لاءِ زبردست ڪشش هوندي آهي. موسمي فضا (Atmosphere)، پاڻيءَ واري فضا (Hydrosphere)، جبلو فضا (Lithosphere)، بلڪ حياتياتي فضا (Biosphere) ۽ ٻيا ماحول جا اثر، جي انسان جي چوگرد زور آور قوت وانگر عمل ڪن ٿا ۽ ڪمڻ زندگيءَ ۾ ترقي ڪرڻ ۾ يا ته مدد وٺين ٿا يا وري روڪين ٿا. اهڙو فطري ماحول، ايشيا ۾، انساني تمدن جي پروان چڙهڻ لاءِ موجود هو، جو دراصل تمدن جو پهريون ئي گهر آهي، جتي انسان ڪسي مادي، اخلاقي ۽ روحاني ترقيءَ لاءِ موزون ترغيب ملي. جيڪڏهن يقيني طور چئجي ته پوءِ اهو ساڳيو حلقو آهي، جنهن کي هاڻي "آفريڪا ۽ ايشيا جي لق و دق صحرائن وارو حلقو" چئجي ٿو جو ڪيترن ئي مختلف قسمن جي تهذيبن کي پروان چڙهڻ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ ذميوار آهي اهو حلقو طبعي بناوت ۾ ڪيترن ئي پڪسان علائقن سان ٻڌل آهي، جهڙوڪ ليل وادي، ايجين ٻيٽ (Agean Island)، اردن جي ماڻھو، دجله ۽ فرات جي ماڻھو، ايران جو مٿاهون ٻيٽ، ڪنهن آرال جي دريا گذار وادي، سنڌو ماڻھو، ڪوبي علائقو ۽ يانگسي ماڻھو (Yangtse valley). انهن سڀني علائقن پنهنجي پنهنجي زميني مٿاڇري (Soil) ۽ آب و هوا مطابق لڙائي قسم جون مخصوص تهذيبون پيدا ڪيون آهن، ۽ هر علائقي پنهنجي علائقي کي انساني تمدن پيدا ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آهي. اڄ به انهن جي شاخن دنيا جي متعدد ملڪن ۾ پناهه جي جاءِ وڃي لڏي آهي.

ايشيا جي بلد ۽ عظمت واري سرزمين ۽ ان جا گاه سان ڄاڻيل مهڊان، شائستگي ۽ تمدن لاءِ نهايت هموار آهن. اهوئي سبب آهي جو هتي جا چڙوچڙ علائقا، هڪ دور کان ٻئي دور تائين، انساني تهذيب ۽ ڪاروبار جا پسنديده علائقا بڻيا هئا. اهي تهذيب جا مرڪز، ڪريٽ، چين، بائبلان، ايران، يونان ۽ برصغير هندو پاڪ آهن، جي ڪيئي هڪ هڪ ئي عروج ۽ زوال جي ڪشمڪل ۾ رهندا آيا آهن. ايشيا ۾ جيئن ئي فطري قوتن پنهنجو ڪم شروع ڪيو، تيئن ڪڏهن ڪنهن وقت ته ڪڏهن ڪنهن هنڌ، تهذيبن اڀرنديون رهيون. فرائي ۽ دجلي جي ماڻهيءَ ۾ به تهذيب پيدا ٿي، جنهن کي ڪڏهن ته مرڪز واري حيثيت حاصل هئي. ساڳي ايشيا ۾ وري انساني تاريخ جي مناسب ۽ موافق حالتن وارن زمانن ۾ هڪٻئي پٺيان ڪيترائي پيمبر آيا، جنهن جي ابتدا زردشت کان ٿي، جو ايران ۾ پهريون ئي مذهبي پيشوا هو، جنهن وحدانيت جو نظريو ۽ خدا جي هيڪڙائيءَ جو خيال پيش ڪيو*. ايشيا جي دشوار علائقن ۾، پشمير، انسان جي زندگيءَ کي ڪامران بڻائڻ آيا. انسانذات لاءِ هميشه کان سڀني کان اهم مسئلو ڪاڏي ۽ پاڻيءَ جو سڳو آهي. تاريخ شاهد آهي ته جن به حصن ۾ اهي شيون افراط ۾ هونديون هيون، اتي انساني گروهه اچي آباد ٿيندا هئا. اهوئي ڪارڻ آهي جو عالمن چيو آهي ته انسان تڏهن واضح ترقي ڪئي آهي، جڏهن ڪن وادين ۾ اچي آباد ٿيو هو. وڌندي وڌندي نيٺ تمدن جي غذا پيدا ڪرڻ واري مرحلي تائين پهتو. ’پٿر واري مرحلي‘ جي ابتدا تڏهن ٿي، جڏهن هن چشمو جي پٿر کي ڏٺو— ۽ جڏهن پٿرن جي اتفاقي ٽڪرن جي نتيجي ۾ باهه جا آلا ظاهر ٿيا. ڪن وادين جي جبلن ۾ ڌاتو لڌا ويا، ۽ پوءِ آهنڙي آهستي آهستي، ڪنجهي (Bronze) ۽ لوھ جا مختلف مرحلا آيا. ڪنهن ماڻهيءَ جي زمين مينهن يا نديءَ جي پاڻيءَ سان سیراب ٿي، جنهن سان زراعت جي شروعات ٿي. جڏهن ڪٽي پوک جي لاءِ گهريل ۽ ڪمائين هڏن تي پاڻي کڻي وڃڻ جي ضرورت پئي، تڏهن آب رسانيءَ جا هزاره طريقا رائج ٿيا، ۽ ڪئنال جوڙيا ويا، ۽ ان طرح سان آبپاشي شروع ٿي. پر تمدن ۾ نمايان ترقي تڏهن آئي، جڏهن غذائي پيداوار کي ڊوئڻ ۽ هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ تائين رسائڻ لاءِ آمدورفت جا جتادار ۽ اعتماد جوڳا ذريعا وجود ۾ آيا.

انهن سڀني حيلن وسيلن ۽ تدبيرن کي جيتوڻيڪ جديد جاگرافيدانن مستقل بنيادن تي قائم ڪري ڇڏيو آهي، تاهم ائين ضروري آهي ته خود فطرت به صحرائي لڻ وڌي حلقن سان دلها جي ٻين علائقن کان وڌيڪ ساٿ پئي ڏنو آهي. ان کان پوءِ خشڪ ساليءَ ۽ رهگستاني

به زردشت جي تعليم، بنيادي طرح سان وحدانيت واري هئي، پر پوءِ اڳتي هلي، سدس پوئلڳن مان ’ساني‘ ۽ ’مزدڪ‘ نالي شخصن ان ۾ لڳوڳار آئي. ’يزدان‘ ۽ ’اهرن‘ جو عقيدو پيدا ڪري، پر خدا به پڻ— هڪ شتر جو خدا، ۽ ٻيو ٻيو جو خدا، آخري طور، توحيد جو خالص ۽ ڪامل تصور، پيغمبر اسلام صلي الله عليه وسلم جن پيدا ڪيو. —غ. م. م.

ریت جي ڊبرن، کي علائقن کي رهائش جي لحاظ کان ناقابل برداشت بنائي ڇڏيو، جنهن سبب ڪري لڏپلاڻ شروع ٿي وئي.

اٺين يڪل صحيح آهي ته اورو-ايشيائي حلقن جي نشوونما وٺڻ سان 'سنڌو ماڻھو' به ڪنهن پراڻي انديشي وقت ۾ پنهنجو حقيقي روپ اختيار ڪيو، ۽ ڪيترائي انساني ٽولا هڪٻئي پٺيان مسلسل، آسان پهاڙي رستن کان گذرندا هئا اچي قيام پذير ٿيا. خان بدوش انساني ٽولن کي رستي ۾ جي نظري رٿابندي ۽ رڪاوٽون درپيش اينديون هيون، سي بچاء انهن کي ڊيهارڻ ۽ بيدل ڪرڻ جي، منجهن همت پيدا ڪنديون هيون ۽ منزل مقصود تي رسڻ لاءِ آماده ڪنديون هيون. اهڙيءَ طرح سان ماڻھو ۾ رهندڙ سڀني انساني گروهن کي گڏجي جدوجهد ڪئي ۽ پنهنجي تخليقي قوتن ۽ لياقتن وسيلي پاڻ کي ماحول جي موافق بنائي، هڪ نئين تمدن کي پيدا ڪيو. جڏهن پاڙيسري علائقن جون ڪيتريون وڻندڙ بدعشي خصوصيتون مقامي تهذيبن ۾ گڏجي مڃي هڪ ٿي ويون، تڏهن ان جي نتيجي ۾ اعليٰ ترين جو مثالي تمدن اُسڻ لڳو.

سنڌي تهذيب جا امدادي جزا:

هنائين سنڌو ماڻھو ذاتي طرح سان، سنڌونديءَ جي هڪ وڏي مقدس سوغات آهي. اهو به هڪ مڃيل اصول آهي ته جتي گهڻين قومن جا آزمودا ۽ ايجادون پاڻ ۾ گڏجن ٿا، اتي تمدن کي عروج حاصل ٿئي ٿو. اچو ته پهرين طبعي جزي کي ڄاڻيون، جنهن تمدن کي ترقي ڏيارڻ ۾ مدد ڪئي آهي.

سنڌو ماڻھو ۾ جاگرافيائي ضابطو:

تمام اوائل دور ۾ انسان، غذا، گاهه ۽ پاڻيءَ جي رسد جي ڳولا ۾ هتي آيو ۽ مستقل قيام اختيار ڪيائين. (شاهد: موهن جو دڙو-ستانوپور-مٿو قبل مسيح) سڀ کان اول، هن وسيع ۽ فوق العادت نديءَ جي نظام کي سمجهڻ جون ڪوششون ڪيون ۽ لوڻي ٻوڏن کي ڪهڙيءَ طرح ضابطي ۾ رکجي، انهن لاءِ اهڙا سوچيا. ان سلسلي ۾، هن بند تعمير ڪيا، بهائشون ڪيون ۽ ٻوڏ هٽ آيل ايراضن ۾ ٻوڏون ڪيون. اهڙيءَ طرح سان هن پنهنجي صلاحيت سان پنهنجي فرصت جي وقت جو بهترين استعمال ڪيو.

نتيجو اهو نڪتو، جو مصر وانگر سنڌ پڻ 'مڪنيڪل هنرن جي ماءُ' بڻجي وئي. ان طرح قدرت هتي جي زمين جي سطح جي تجديد پڻ باقاعدي نظم ۽ ترتيب سان ڪندي رهندي هئي. ان سان مطلب اها ته نشين مٽي (Silt) آهي، جا ندي پنهنجي وساطت سان، هموسر ۾ کنيو زمين کي پهچائيندي هئي. اهڙيءَ طرح سان زرخيزي ۽ ثمر آوري برقرار رهي. قدرت ۽ انسان جي ان باهمي تعاون سان، فصلن جي قدرتي پيداواري ۽ روزمره جي زندگيءَ جي نشوونما ٿي. طغيالي ۽ سيلاب انسان کي زمين ۾ کاشت ڪرڻ لاءِ آڀاريو. اهڙي زرخيز

ميدان ۾ جيئن ته ٻرمان قيام ۽ رهائشي بستين جا ڪهڙا سٺا موقعا ميسر هئا، ان ڪري نديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي اهڙيون آباديون وڌيون. سنڌوندي هميشه واسڪر بدستو وانساني گروهن کي متحد ڪرڻ جي اصول جي پابند آهي. ان هارين ۽ ڪاشتڪارن جي، معادن ۽ مقصدن کي متعلق ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. پوءِ ڪٿي هو ڪهڙي به گروهه، مذهب يا سماج سان تعلق رکندڙ هئا، ڌار ڌار موسمن ۾ مختلف جاين ڏانهن پائيءَ جي رسد کي ضابطي ۾ رکڻ لاءِ هڪ واحد حڪومت، عدل ۽ انصاف مطابق قائم ڪئي ويئي. ساڳئي مقصد لاءِ امداد ڏانهن به رعايت سان تسليم ڪيو ويو. قدرت اگر ملڪ کي قدر جيئن ۽ نعمتي معديلات کان محروم رکيو ته سنڌ وري ايشيا جي ڏورانهين ديسن سان رسائي پيدا ڪئي، ۽ انهن سان واپار ڪري انهن سڀني شين جي درآمد ڪئي، جنهن مان ملڪ جي ترقي ٿي. سنڌونديءَ جي سڻين ڇيڙي کان هيٺين ڇيڙي تائين، ماڻهو پنهنجو مال ۽ سامان کڻيو ڏوٽيندا وڌندا هئا. سنڌ ۾ ڪي به اهڙا قابل ذڪر خشڪيءَ جا رستا نه هئا، جن جي ڪري تيز رفتاريءَ سان سفر ۽ آمدورفت جاري رکي سگهجي. زمين جو لاهه (Gradient) گهڻو هيٺائون آهي، ان ڪري واه ڪهڙي به طرف ۽ ڪهڙي به مفاصلي کان ڪڍي سگهجن ٿا. مثال طور روڙي ڪئنال جو سنڌونديءَ سان ڪڍيو ويو آهي ۽ جو 'سکر پراجيڪٽ' جو هڪ اهم حصو آهي، سو پڻ سٺو ميلن کان به گهڻو ڊگهو آهي ۽ ڪيترن غير آباد ۽ ناقابل زراعت ضلعن مان اُڀار لنگهي ٿو.

سنڌ هڪ خاص ترتيب سان قائم آهي. سندس الشاده ۽ پيچان هيٺائين مائري صرف سنڌونديءَ جي سبب سان هڪ ڪشادو ميداني علائقو بڻجي پئي آهي ۽ سموري زمين پڻ غير آباد ايراضين ڪمر ٿر جبل ۽ راجپوتانا پياڻن جي درميان وڇايل آهي. زميني مٿاڇرو زرخيز آهي ۽ مائريءَ ۾ نديءَ جي ڊيلٽا بندريج وڌندي رهي ٿي. اونهاري ۾ آبهوار ٿوري گهر سان، گرم ۽ خشڪ آهي. سنڌ جو پورو علائقو هڪ پرانديش مقام ۾ آهي، جو ذري گهٽ گرم دائري ۽ معتدل دائري (Temperate zone) جي حدوت آهي. زراعت جي مثالي پيشي هجڻ جون اهي سڀ علامتون هن مائريءَ ۾ آهن، جنهن ۾ زرعي زمين جي نقصان جو ڪوبه خطرو نه آهي، جي ٻنهي دائرن (Zones) سان تعلق رکن ٿا. ان ڪري چئجي ٿو ته پاڙ جهڙن ۽ واڌ ڪاڻن جي لحاظ کان ٻنهي قسمن جي نباتات لاءِ، هتي جي زمين ايم راه گذر جي حيثيت رکي ٿي.

قدرتي وسيلن کي قبول ڪرڻ ۽ ڪم آڻڻ، اهڙيون ڳالهيون آهن جي ماڻهن جي منفعت ڪوشش ۽ صحيح تربيت جو نتيجو آهن. سنڌ قدرتي غير ملڪي خطري کان محفوظ آهي. جبلن جي آڏ ۽ روڪ، ملڪ جي حفاظت لاءِ ڪارآمد آهي. ان کان علاوه پياڻن به دشمنن کان پناهه ۾ رکي ٿو. ان طرح سان اهي ٻئي حفاظتي قوتون ملڪ جي جداگانه وجود کي برقرار رکڻ ۽ ترقي وٺائڻ ۾ مدد ڪن ٿا.

رڪاوٽن جو قدر (Value of obstacles):

ساڳئي وقت مدد ۽ هٿيارن جي طرحهءَ معاش ۽ طرز زندگيءَ جي راهه ۾ ڪي رڪاوٽون وڌيون آهن. هڪڙي سري کان ٻئي سري تائين ڪي به بهاري لنگهه پورا ۽ مڪمل نه هئا جيڪي چند آسان بهاري رستا هئا، تن مان توڙي سامونڊي ڪناري تان قديم دور کان وٺي راهرن، قزاقن ۽ ٻيا امن ۽ خطل وجهڻ وارا ماڻهو، وقت بوقت ايندا رهندا هئا. اهڙي سبب آهي جو ڪنهن به حڪومت طرفان حدبنديءَ متعلق ڪابه واضح سرحد ي پاليسي مقرر ٿي نه سگهي. اهو ڪش ۽ سخت گير هئي. اونهاري ۾ تمام گرم، پر سياري ۾ سرد ۽ طاقت بخش (Bracing) هئي. ٿوري گهڻي غيرمستقل برسات به پوندي هئي. انهن حالتن مانهن ڪي جيتوڻيڪ جابلو ۽ معيشتي نه بنائي ڇڏيو هو، پر ان سان گڏ ساڳئي وقت هو امڪن ۽ قسمت جا دست نگر به بنجي رهيا، جن ڪي قسمت تي پاڙ پندڙ کڻي چئجي. سنڌونديءَ جو ٻيٽ، آسپاس وارن ملڪن جي ندين کان بلند تر سطح (Higher level) تي آهي. اهڙي ٻوڏن جو ڪارڻ آهي، جي آهڙيءَ سان ٻين ۾ اچيو، انهن ڪي ٻوڙيو ۽ نابود ڪريو ڇڏين. ماڻهن ڪي مجبوراً انهن تباها ڪُنن قوتن کان بچڻ ۽ انهن تي فوقيت حاصل ڪرڻ لاءِ محتاط ۽ خبردار رهڻو پوندو هو. پراڻن شهرن جو وڏو تعداد گهڻو ڪري اهڙين ئي ٻوڏن ڪري نابود ٿيو هو. مثلاً: موئن جو دڙو. اهي پراڻا شهر واريءَ ۽ سٺيءَ جي هيٺان پهتجي قسبي خزاني سميت ڊبل آهن. آثار قديمه جي ماهرن، تاريخدانن جي فائدي لاءِ هن وقت نهن پٺيان ته ڪوٺيا آهن. اسان وٽ ٻوڏ جي تباها ڪُن اثرن جي، انهن ڊبل شهرن کان سواءِ ٻي ڪهڙي بهتر ٿاڻي آهي. نديءَ جي ڊيلٽا مسلسل وڌندي رهي ٿي، ان ڪري پاڻيءَ ڪي وڇيندڙ شاخون به ڦرنديون گهرنديون رهن ٿيون. پاڻيءَ جي وهڪري جي ڪابه دائمي خليج نه آهي، اهڙي سبب آهي جو ڊيلٽا جو، حدن اندر مستقل ۽ محدود رهن به ممڪن نه آهي. ساحلي قطار (Coast-line) وٽ به هڪ پُراڻو شيشي خطو آهي. انهيءَ زمين جي اسفنجي ساخت سبب منجهس خاص قسم جا مڪروه ۽ غيرعادي ٻوٽا آهن، تنهنڪري اتي به مستقل رهائش اختيار ڪري نٿي سگهجي. ازان سواءِ اها غيرمستقل ۽ پورائي ندي، پري پري تائين هڪ وسيع علائقي جي آڏهار لهرون هڻي ٿي، جي هڪ نه ٻئي طرف تقريباً ٽيهن ميلن تائين لڳنديون رهن ٿيون. نديءَ جو ٻيٽ ۽ اڀاسن کان، دستور موجب تبديل ٿيندو رهي ٿو، جنهنڪري ان جي ڪنارن تي ڪي به شهر مستقل طرح سان اڏجي نه سگهيا آهن، سواءِ هڪ يا ٻن جي. سي به، لڪيرن جي راسن (Rocky promontories) تي قائم آهن. مثال طور سکر، روهڙي ۽ سيوهڙ. زير زمين پاڻيءَ جا طريقا، ٻن هڪ موسم کان ٻيءَ موسم تائين، ۽ هڪ علائقي کان ٻئي علائقي تائين، ٺاهندار آهن. پاڻيءَ لاءِ اونهي ڪو به ڪوٺيا وڃن ٿا، جي نه پختا ٿين ٿا ۽ نه وري اعتبار جوڳا آهن. ٿرپارڪر سان ملحق ٻاڙسري علائقن منجهان هاڪڙو نالي هڪ پوري جي پوري ندي وهندي هئي، جنهن جي سُڪي وڃڻ سان زمين ويران ٿي رهي وئي آهي.

زمانی حال ۾ صرف ٿارا ڪنال جي ذريعي ان کي پاڻيءَ سان ٽار ڪري سگهجي ٿو. اونهاري ۾ صبح جي گرمي شديد هوندي آهي ۽ گهڻي رهاڪي جا ڪهر هڪ محور جي چوڌاري پھيل هوندا آهن، جيئن هوا جي رخ کي سامهون ٿي سگهن، مثال طور حيدرآباد جا منگھ. اهڙي خشڪ ميداني علائقي ۾ گهڻو جانورن جي قلت ۽ تمام گهڻي محسوس ڪئي وڃي ٿي.

انهن حالتن مانهن کي مجبور ڪيو آهي ته هو گڏهن ۽ حجرن (Wild horse) جهڙي اهڃي مخلوق سان نپائين ۽ ان جو گهڻي کان گهڻو خيال رکن. اهڙيءَ صورت ۾ هڪ آڻ ٿي آهي، جو بيان لاءِ سڀ کان وڌيڪ ڪارائتو جانور ثابت ٿيو آهي. غذا ۽ پاڻيءَ خاطر ماحول سان هراسمگيءَ جو اهو هڪ عددو مثال آهي. ان ڪري ئي چئجي ٿو ته اهڙين نير-صحرائي (Semi-desert) حالتن ۾ انسان کي قدرتي طرح سان نشو و نما پائڻ جا موقعا ڇڳيءَ طرح سان ملي سگهندا آهن، پوءِ ڪٿي هو شروعات کان ڪهڙي به گروهه سان تعلق رکندو هجي. هتي انسان، خوش تدبيري ۽ اختراع جي مادي کي ثابت قدميءَ سان استعمال ڪندو رهيو، جنهن مان خود حفاظت، مشقت، حوصلي، تحمل سان گذر ڪي پون خصوصيتون پڻ آشڪار ٿيون ۽ انسان ڪمال درجي تي پهتو. ٻروئسرجن برونهيس (Jean Brunhes) چوي ٿو ”آهي نامهربان حالتون آهن، جي انساني نظام جي تڪميل کي محدود ڪري ڇڏين ٿيون.“

زمين کي گرم ۾ اٿل ۽ ان مان فائدي وٺڻ جون جي به ڪوششون، انسان ڪري ٿو. هي ٻن ڳالهين تي منحصر آهن: هڪ ته ڪهڙي نوعيت جي گرم جو ارادو اٿس ۽ ٻيو ته زمين جيڪي مشڪلاتون ۽ دشواريون هن لاءِ پيدا ڪري ٿي، تن مٿان هو ڪيترائي قدر ڪاسيائي حاصل ڪري سگهي ٿو. انسان جيتري خوش تدبيري اختيار ڪري ٿو، اوترو ئي زمين دير طلب ۽ تڪليف ده ثابت ٿئي ٿي. اها بي ڳالهه آهي جو ڪن ناگهائي ضرورتن جي بلاواسطه زور ۽ سخت دٻاءُ جي هوندي به، انسان ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن شيءِ جي معمولي مقدار کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي ويندو آهي. ايتري بحث کان پوءِ ائين ٿي چوڻو پوندو ته بيشڪ سنڌ ۾ فطري قوتون زورآور ۽ غيرمستقل هيون، جي مختلف تهذيبن ۾ اتفاق پيدا ڪري سگهيون. لهنذا ان ۾ باهمي اثر رکي، حسن ترتيب ۽ ساهتي جي لحاظ کان تمام عددو مثال چئي سگهجي ٿو.

سنڌو ماڻھو جي علائقي ۾ تهذيبن جو تصادم:

ايران جي سطح مرتفع جي موسمي ۽ فصلي خشڪ سالي ۽ واريءَ جي گهٽائيءَ سبب، جيڪي انسان ڪافي مقدار ۾ پاڻي، غذا ۽ مناسب جڳهه حاصل ڪري نه سگهيا، سي جابلو رستن مان لنگهي سنڌو ماڻھو ۾ داخل ٿيا ۽ ڪجهه وقت تائين تخریب، تباهي ۽ برباديءَ جو باعث بڻيا. ازن سواه قبل از تاريخي دور ۾ الهندي طرف کان شالڪولسڪ (Chalcolistic) تهذيب پڻ سنڌو ماڻھو ۾ داخل ٿي. الهيءَ وقت ڌاري ويدڪ آريا به آيا، جن موهن جي دڙي جي ماڻھن جي امن ۽ للاح ۾ اچي خلل وڌو. ٻڌن، افغانن، مغلن ۽ توڪن به وقت

گذرڻ سان پنهنجو وارو ورتو. دابو ايرانن پنهنجي شهنشاهت واسطي انهيءَ ماڻھيءَ کي اچي ڳولي ٿو. جانباز بولائي ٻن ايرانن جي تعاقب ڪندي هن ماڻھيءَ جي نزديڪ پهتا، جن پنهنجي واسطي سنڌونديءَ کي جهازرانيءَ لاءِ پهريون ڀيرو استعمال ٿي ڪيو. تنهن کان پوءِ طاقتور عرب مڪران جي ڪناري کان آيا ۽ انديءَ ۽ سامونڊي ڪناري جو موزون استعمال ڪيائون. پٺيان جي تڪليف ده ۽ مايوس ڪيئن حالتن جي ڪري، راجپوتن ٻي هتي اچي اجهو ورتو. معذب ۽ خوشڪوار پاڙيسري علائقن، جهڙوڪ ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات مان به ڪيترائي آرام طلب لوڪ داخل ٿيا. ابتدائي زماني ۾ انهن قومن جا جيڪي به نسل هتي آيا هئا، سي پُرامن جستجو ۾ مصروف رهيا. سڀ کان پوءِ تجارت پيشه يورپي قومن ۽ پارسي ۽ عيسائي ٻن واپار سانگي آيا. اهڙيءَ طرح انساني گروهن جا اندازاً سورهن ڪلاس سنڌ ۾ مستقل طور آباد آهن.

نتيجو-رڪاوٽن ۽ رنڊڪن جو دور ٿيڻ:

اهڙيءَ طرح سنڌ في الواقع انساني جوش ۽ انتقام جو هڪ ميدان ڪارزار بنجي پئي، جنهن ۾ پورش، لڙتار، تاخت و تاراج ۽ بحري ڦرلٽ تمام عام هيون. هڪ قوم ٻيءَ قوم کي پامال ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندي هئي، ته ٻي قوم وري ٽينءَ قوم کي تباھ ڪرڻ ۽ مٿس فتح پائڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. ليڪن قدرت جي بقا جو قانون (Law of Indestructibility) غير متغير آهي، جو هر هنڌ لازمي طور رائج آهي. جدا جدا قومن جي مختلف ۽ متضاد عقيدن، رسمن ۽ تهذيبن جي درميان زوردار مقابلو ٿيو، جو ئي سنڌ جي بمثل تهذيب جو محرڪ آهي.

سنڌي زبان هڪ مرکب قسم جي زبان آهي، جا بنيادي لحاظ کان سنسڪرت آهي ته وري طرزِ ادا جي ڪري عربي آهي.

سنڌ فقط هڪڙو ئي ڪلاس پيدا ڪيو آهي، جن کي هاري چئجي ٿو، جن ۾ هندو ۽ مسلمان ٻئي اچي وڃن ٿا. هن علائقي ۾ هاريءَ لاءِ فصل ۽ پاڻيءَ جي رسد جو سوال عام آهي. هنن جي موسيقي، روزانه زندگي، پوشاڪ ۽ اخلاق به ساڳيا آهن. سنڌ جي بهترين پيداوار آهي 'صوفي ازم'. سنڌ جي صوفي ازم فلسفي جي دائري ۾ نهايت بمثل آهي. هن صوفي ۾ درويش آهن، جي ٻنهي گروهن جي تعلقن کي قابو ۾ رکڻ ٿا. هتي ٿورا فرقا ۽ ٿورو مسئلڪ آهن، ۽ نسبتاً ٿورا افراد ڌنڌيل ۽ افسرده گروهن سان تعلق رکن ٿا. سکر بئراج پنهنجي ڪئنالن جي ورچيندڙ شاخن، ڪنڀن ۽ مورچن جي ذريعي مدامي پاڻيءَ جو مسئلو حل ڪري ڇڏيو آهي. اها سنڌ جي دل آهي جا ڏيهن رات، باقاعديءَ ۽ روايتي سان پنهنجو زندگي بخش پاڻي، ديس جي سڀني رهواسين لاءِ خارج ڪري ٿي. قدرت طرفان انسان جي ترقيءَ جي واٽ ۾ حائل ٿيل دقتون ۽ رڪاوٽون هاڻي رفت رفت غائب ٿينديون وڃن ٿيون. هاڻي سنڌ ۾

مستقل قیام ۽ رهائش لاءِ اڻ ڪري سگهجي ٿي. انگريز حڪمران، پنهنجي دور ۾ جي بهترين سوکڙيون صوبي کي ڏنيون، سي زراعتي ڪاميابي ۽ سياسي طور خودمختيار حڪومت آهن. هائڊرامن ٽائمر رکڻ، مسئلي کي سامهون ڏيڻ، ۽ ترقي ڪري اڳتي وڌڻ: انهن سڀني ڳالهين ۾ انسان پنهنجو پاڻ تي مدار رکي ٿو. سنڌ ۾ وڏا شهر ٿورا آهن، ڇا هتي جي آباديءَ جي خصوصيت آهي. سنڌ جي آبادي گهڻو ڪري بهراڙيءَ جي چؤدرڙ ڦرندڙ ڳوٺن تي مشتمل آهي. جتي آبپاريءَ جا مرڪز هوندا آهن، اتي چوڌاري ڳوٺن جو مجموعو ٺهي ويندو آهي. اهوئي سبب آهي جو گذريل بادشاهي راڄن ۾ هڪ کان وڌيڪ دارالسلطنت وارا مرڪزي شهر (Capital towns) تعمير ٿيا، ۽ جنهن کي جيڪو هنڌ سهولت وارو لهر آيو، تنهن کي دارالسلطنت بنائين.

برطانيا، پنهنجي سامونڊي سياست ڪري، ڪراچيءَ جي بين الاقوامي شهر جو بنياد رکيو، جو هڪ سٺي بندرگاهه هئڻ جي ڪري. هاڻ اڳتي وڌي، پاڪستان جي وفاقي گادي بنيو آهي (۱). اگرچ حيدرآباد، جو ان کان اڳ ۾ سنڌ جي گاديءَ جو شهر هو، تنهن جي مردمشماري فقط ٽن لکن جي لڳ ڀڳ ٿيندي (۲)، جن ۾ زياده تر خوشحال ۽ ترقي يافتہ درجي جا ماڻهو آهن. هن علائقي جي سڀني ماڻهن لاءِ، سندن صوفيان شاعري 'صحتمند پيداوار' جي حيثيت رکي ٿي، جا شاه لطيف، سچل ۽ ساسيءَ جي آهي. اهائي شاعري کين پاڻ ۾ هڪ قسم جي روحاني اتحاد پيدا ڪرڻ ۾ رهنمائي ڪري ٿي.

اڄڪله سنڌين ۾ تعليم جي گهٽتائي آهي. سڀ کان گهڻي قلت ٽيڪنيڪل تعليم جي آهي. موجوده زماني ۾ سنڌ ۾ ٻن ملڪن وانگر نيم جاگيردارانه اقتصادي نظام سببان ڪوتاهين ۽ خامين سان پرور آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو هيءَ سرزمين، انسان جي استقلال کي متواتر آزمائيندي رهي آهي. سال ڪاهي وڃڻ، زوريءَ عورتون پڇاڻڻ، ڌاڙا ۽ خون، بي احتياطي، شاهوڪار زميندارن طرفان هارين مان ناشائستہ برتاءُ ۽ غير مستحڪم حڪومت جون سڀئي نقصان رسائڻ ڳالهون، هتي جو ناڪاره معمول بنجي چڪيون آهن. اهي انسان جي خوديءَ جا غير حاددار مظهر ۽ آيا آهن. هتي جو انسان جيئن ئي پاڻ کي هڪ بهتر نموني جي معاشرتي ۽ اقتصادي نظام زندگيءَ ۾ پابند زنجير معلوم ڪري ٿو، تيئن موٽ ۾، ائين ڪرڻ تي مجبور ٿي وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته هيءَ صورت ۾ اهي حالتون سندس مڪمل وجود ۽ شخصي زندگيءَ کي هڪ خود انضباطي ۽ آزاد شهريءَ جيان قبول ڪرڻ کان انڪار ڪن ٿيون. اهڙي علائقي ۾ جتي فطري قوتون متحرڪ هجن ۽ معاشرتي دٻاءُ ۽ جبر ايتريقدر مانع ۽ دم گهٽيندڙ هجي، ته پوءِ ضرور هيچان پيدا ٿيندو. انهن مڙني تڪليفن کان چوٽڪاري حاصل

(۱) هينئر پاڪستان جي گادي واپڻ ٿي وئي آهي، ۽ مستقل طرح سان اسلام آباد ۾ نئون دارالسلطنت تعمير ٿي رهيو آهي. (۲) حيدرآباد جي آبادي، هن وقت لڳ ڀڳ ٻارهن لکن کان مٿي وڃي ٿي.

ڪرڻ لاءِ، هڪ اهڙو تعليمي دستور تهذيب ڪرڻ گهرجي، جو جاگرافيائي ماحول ۽ معاشرتي تقاضائن مطابق هجي.

بئراج اڳي ئي ڪامياب ثابت ٿيا آهن، ليڪن انهن منجهان اڃا به وڌيڪ لاپ ڪيئن حاصل ٿئي، ان لاءِ ضروري آهي ته زرعي زمينن اڙسرو تقسيم ڪرڻ ۾ اچي. پاڻيءَ جي ورڇ هارين جي درميان بهتر طريقي ۽ زياده انصاف تي مبني هجي. ازان سواءِ حڪومت جي مشنريءَ ۾ هر مرحلي تي بهتر انتظامي نقطه نظر ۽ فهم ۽ فراست جو هجڻ ضروري آهي، جا ڳالهه صوبائي ۽ مرڪزي ٻنهي حڪومتن ۾ هئڻ گهرجي.

قطعي ۽ فيصلو ڪرڻ لاءِ:

سنڌ جون تهذيبي حدون، اڄ جي مهذب انسان وڌائي، ڪافي وسيع ڪري ڇڏيون آهن. گروهبنديءَ ۽ فرق پرستيءَ يا مرض جن ۾ ملڪ جا ٻيا علائقا، ٿوريءَ يا گهڻيءَ حد تائين گرفتار آهن، سنڌ انهن کان آزاد آهي. هڪ سنڌي، پاڪستاني هجڻ جي دعويٰ هڪ طرف ڪري ٿو ته وسيع الشرب (Cosmopolitan) ۽ انسان دوست (Humanitarian) شخص هجڻ جي دعويٰ ٻئي طرف رکي ٿو. اهو سڀ تڏهن ئي سگهيو آهي، جو سندس تهذيب ايشيا جي ڏورانهن علائقن جي تهذيب جي زير اثر مالا مال ٿي، مثالي پنجن ڇڪي آهي، ۽ ان کان سواءِ برصغير جي باقي علائقن وانگر، ان تي وچ-اوڀر ۽ جديد يورپ جا جيڪي اثر پيا آهن، تن به ان کي هڪ مخصوص رنگ ۾ رڳي ڇڏيو آهي. سنڌي ماڻهوءَ پنهنجيءَ ڀر ۾ پاڻ به انهن ساڳين ئي انساني تهذيبن کي با مقصد ۽ پرمعنيٰ انداز ۾ مالا مال ڪيو آهي، جن سان هن جو تجارت، تهذيب ۽ تمدن، مذهب ۽ ملت، باهمي رابطي ۽ ٻين ذريعن سان لاڳاپو پيدا ٿيندو رهيو آهي. ان ڪري هو اها من ڪان تهذيبي علحدگيءَ ۽ تنگ نظريءَ يا جارحانه وطن پرستيءَ جي بيماريءَ کان آجور رهيو آهي. پر ساڳئي وقت، هميشه کان، کيس معقول سبب جي بنا تي، پنهنجي تهذيب لاءِ فخر آهي، جا عالمگير خوبون ۽ وسيع استعداد رکندي به هڪ مخصوص ۽ مقامي رنگ ۾ پنهنجو مستقل وجود رکي ٿي، ۽ جنهن ۾ انساني اعمال ۽ نظري

مظاهر ٻنهي گڏجي هڪٻئي تي اثر وجهڻ جو باهمي عمل ڪيو آهي صدين کان وٺي انساني ۽ طبعي حالتن ۾ جو غير محدود باهمي عمل، خارجي توڙي داخلي طرح سان ٿيندو رهيو آهي، تنهن موجوده سنڌ کي هستيءَ ۾ آڻڻ ۽ سنوارڻ جي عظيم خدمت سرانجام ڏئي آهي. سنڌو ماڻهي سچ پچ تهذيب جو ميدان آهي. ان جي تهذيبي ميدان ۾ جذب ۽ اتفاق جون قوتون به گهڻي قدر موجود آهن، جي انساني تهذيب جي مختلف ۽ گوناگون عاصرن کي پاڻ ۾ ڀڃڪڙا ڪن ٿيون ۽ دل ۾ عظيم تمدن جي ڌار ڌار اثرن کي ملائي پاڻ ۾ مدغم ڪن ٿيون. اهائي خصوصيت آهي، جنهن 'سنڌي تهذيب' کي مقدس ۽ شاد آباد رکيو آهي ۽ ساڳئي وقت بلند ۽ بهتر، معقول ۽ ترقي پذير، ۽ سڀ تي غالب ۽ حاوي بنايو آهي. هڪ سنڌي انهيءَ ڪري ئي عقلمند، مستحڪم، متحمل مزاج، بردبار، محب وطن ۽ امن سان ٻيهر رکندڙ فرد

آهي. پنهنجي عظيم نديءَ وانگري، ھا سنڌ جي زلڊگيءَ جو روح آهي، سنڌي هاري به سوکڙيون ڏيڻ ۽ وڻڻ سکيو آهي. سنڌ جو قابل زراعت زميني مٿاڇرو به خارجي (Foreign) آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي سنڌ وڌيڪ مان ٻائي وھائي آباد ڪرڻ جو بندوبست ڪيو وڃي ٿو، جو ٻائي اوکڻ ۽ سوبب جبلن مان ٻوڏن جي ذريعي، وهي غريب هارين لاءِ مائريءَ ۾ اچي زندگيءَ جو سامان ٿو پيدا ڪري. جيستائين نديءَ جو وهڪرو بيقاعده ۽ غير مستقل هو، تيستائين هاري به بدستور قضا ۽ قدر تي پاڙيندو رهيو ۽ هر ڳالهه ۾ قسمت تي اعتبار ڪندو رهيو. ليڪن هاڻي دنيا جي زبردست ۽ عظيم الشان آبپاشيءَ جي نظام مان مستقل ٻائيءَ جي رسد جي ضمانت هڪڙي ڪري، هارين به پنهنجي گهرن ۽ زرعي زمينن جي مسئلي کي سلجھايو آهي. هاڻي ساري سال ۾ ربيع ۽ خريف جي فصلن جا وارا باقاعديءَ سان ٿيندا رهن ٿا. موجوده دور ۾ سڄي سال جي دوران، گهڻي وقت تائين ڪوبه هاري سست يا بيڪار نٿو گذاري. ماضيءَ ۾ فقط گردوبش جا حالات ۽ فطري ماحول ئي ان لاءِ ذميوار آهن، جن ڪمڻ ائين بنايو هو.

ملڪ جي ورهاڱي ٿيڻ سان اڃانڪه ڊگهي باشتندن ترڪ وطن اختيار ڪيو ۽ هندستان جي مختلف ڀاڱن مان مسلمان هجرت ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لڳا. اها ٽئين صورت حال سنڌو-مائريءَ جي تهذيب ۽ تمدن ۾ وقت گذرڻ سان يقيناً ڪئمريون ئي خصوصي تبديليون پيدا ڪندي، سنڌ جهڙن ٻين سنڌو مائريءَ جي علائقن جو تنقيدي ۽ منصفاڻو ۽ سائنسي مطالعو، اسان جي ڪيترن ئي قابل قدر باهمي تعلقات ۽ قسمن قسمن تهذيبي رخن کي آشڪار ڪندو. ازان سواءِ اهڙي مطالعي سان جدا جدا علائقن جا ماڻهو به هڪٻئي کان نفرت ڪرڻ کان باز رهندا. هرڪو پنهنجي ملڪ تي اختيار رکندي بجا طور فخر ڪندو. ان سلسلي ۾ نه فقط پاڪستان، پنهنجي سڀني پاڙيسري ڀائرن (هندستان، ايران، افغانستان، عرب، ترڪي، انڊونيشيا) جي ڪاميابين کي تعظيم ۽ تحسين جي نگاهه سان ڏسندو، پر ان سان گڏ پاڪستان ۾ رهندڙ قومن پڻ، پاڻ ۾ سازگار ماحول پيدا ڪري، وطن کي خوشحال بنائيندو. اميد آهي ته اهڙو فائديمند علمي ڪم، ٻوليورستن ۾، جاگرافيءَ جي شعبن، سائنس توڙي آرٽس جي عملي شاخن، طرفان انجام ڏنو ويندو. جيڪڏهن اسان چاهيون ٿا ته اسان امن ۾ رهون ۽ اسان جي ملڪ کي پنهنجي ماڻهن طرفان قابل اعتماد نظام زلڊگي ملي، جنهن کان اسان جو نوجوان طبقو مرڪز انڪار ڪري نٿو سگهي، ته پوءِ هن قسم جي تهذيبي ريسرچ تي توجھ ڏيڻ ضروري آهي. ليڪن اهو سڀڪجهه انهن لوجوائن جي ان صحيح ۽ حقيقي تعليم ۽ ريسرچ تي منحصر آهي، جي امداد باهميءَ جي بنياد تي ڪيل هجن. ازان سواءِ اهي ڪوششون سموري تهذيب دنيا جي امن ۽ سلامتيءَ تي به دارومدار رکن ٿيون.

ننگر پارڪر جا آثار قديم

ننگر پارڪر، پنهنجي لامحدود ۽ قديم روايتن جي حيثيت سان قديم تهذيب ۽ تمدن جو هڪ اهڙو مرڪز آهي، جنهن کي مطالع ڪرڻ ضروري آهي. افسوس اهو آهي ته سرزمين سنڌ جي هن قديم مرڪز ڏانهن، عالمن ۽ محققن توڙي آثار قديمه جي چالن ۽ شوقينن ڪو خاص توجهه نه ڏنو آهي.

اصل حقيقت اها آهي، ته ننگر پارڪر جي پوري خطي جي آثار ۽ جاگرافيءَ کي سمجهڻ لاءِ ڪو چالو ماڻهو اتي وڃي رهي، مختلف موسمن ۾ پيدا ٿيندڙ ردوبدل کي ڄاڻي، ان جي ٿر ۽ هر کي جهاکي، ۽ ان جي ڪُنڊ ڪُنڊ کي ڏسي.

اها به هڪ تاريخي حقيقت آهي ته جڏهن ’ٿر‘ انساني بستين جي ڪري، ايترو آباد نه هو، تنهن وقت ۾ ’پارڪر‘ نهايت شاداب، سرسبز، آباد ۽ وسندڙ هو؛ منجهس صنعت ۽ حرفت جو چرچو هو، سڻا ۽ شاهوڪار بندر هئا، قافلن جي اچ وڃ هئي، واپارين جي ڏي-وٺ هئي، شاهوڪاري ۽ سرماڻيڪاري هئي، ۽ ماڻهو سکيا سڻا ۽ ميامتارا هئا. مگر زماني جي دستبرد کان اڄ اهي ماڳ ۽ مڪان، بندر ۽ نشان، سڀ مٽيءَ ۾ دفن ٿي چڪا آهن. انهن جي تاريخي کوجنا لاءِ ڪنهن ٻئي دفعي بحث ڪنداسون.

هن وقت سردست، مختصر طرح سان ٻن قسمن جي آثارن تي لکڻ جو مقصد آهي: هڪ آهن، اهي آثار جي اڃا سلامت آهن، ۽ ٻيا اهي آهن جي ’نوده خاڪ‘ بنجي چڪا آهن. جيڪي سلامت آهن، تن ۾ شهر ننگر پارڪر کان پنجن-ڇهن ميلن تي، اتر طرف ڏي، ’پوڏيسر جي مسجد‘ آهي، جا ۱۴۳۶ع جي ٺهرايل آهي، جنهن تي ٻه ڪتبا لکيل آهن. هڪ آهي عربيءَ ۾ ۽ ٻيو آهي پارسيءَ ۾. اها مسجد گجرات جي پگڙهه خالدان جي بادشاهن تعمير ڪرائي هئي. اميد ته ان جو تفصيلوار بيان به ڪنهن ٻئي ڀيري ڪنداسون. اڄڪلهه اها مسجد نالي ماتر آثار قديمه جي معكمي جي حوالي آهي.

ان طرح تقريباً ساڳئي زماني جا ٽي مندر به موجود آهن، جي جين ڌرم وارن جا آهن، ۽ مسجد جي ڀرسان آهن. اهي به اڃا تائين سلامت آهن. انهن مان رڳو هڪ مندر، آثار قديمه

وارن جي سنڀال هيٺ آهي، باقي ٻه مندر ويران آهن. ضرورت اها آهي ته انهن جي به سنڀال
ڪئي وڃي، جيئن تاريخ، تعمير ۽ مصوريءَ جا اهي لائالي مرقع، ائين برآمد ٿي نه وڃن
مسجد جي پويان هڪ تلاءُ آهي، جنهن تي ٻه پٿر جو ڪتبو لڳل آهي. پٿر تي ڪي مورتن
به اُڪريل آهن، ۽ ڪي اکر پڻ نظر اچن ٿا. انهن جي عمر به چئن صدين کان زياده آهي.
خود ٺنگرهارڪر جو شهر، جن ڌرم وارن، اڄ کان ئي صديون کن اڳ ٻڌايو هو.
اهو مندر اڃا تائين، 'جن ڌرم' وارن جي سنڀال هيٺ آهي. ان طرح، ان دور جي پراڻن
حاکمن، 'رائن' جا تهڃانا شهر جي اولهه طرف، ٻهاڙ جي داسن ۾ آهن، جن لاءِ چيو وڃي ٿو
تہ ٺڪرن جي بغاوت (۱۸۶۰ع) تي، ڪيئن تروت ڊهرائي ڇڏيا هئا.

ان طرح، جبل ۾ اندر، 'چندن گيه' نالي قلعو به هو، جو پنهنجي فني ۽ تعميري حيثيت سان
لهايت شاندار هو. اهو قلعو، چندنسنگ ڀرسان، تقريباً هڪ هزار سال کن اڳ جوڙايو هو.
اهو به ٺڪرن جي بلوي ڪري، ڪيئن تروت ڊانناميٽ ڪرايو هو.

ڪارولجهر جبل، جو شهر جي ڀرسان آهي، ان ۾ شهر کان ٻه ميل کن پريرو، هڪ
'سارڌري' وٽ، 'شيءُ ۽ ڀارتيءَ' جو مندر آهي. اهو مندر هندن جو زيارتگاهه هو. اهاڻ
کان وٺي، هندو اتي ميلا لڳائيندا هئا. ان مندر ۾ 'ڀارتيءَ' جي هڪ مورتي، موجود
هوندي هئي. اها مورتي، سنگتراشيءَ ۽ بت تراشيءَ جي فن ۾ هڪ شاهڪار چئي وڃي ٿي.
انسوس جو اها 'مورتي' لڏپلاڻ جي دور ۾، هندو ٻان سان ڪشي ويا آهن.

ان مندر جي ڀرسان هڪ تلاءُ پڻ آهي، جنهن ۾ ساڙيل سُردن جا هڏا ٺاريندا آهن.
مندر کان اڌ ميل جي اوچائيءَ تي "پنهر ڪئن" نالي هڪ قدرتي عجوبو آهي، جنهن ۾ هميشه
هڪ ننڍڙي ڪٽا جي شڪل جهڙي هنڌ ئي عميق ٻائي موجود آهي. اتي هڪ غار ۾ اهڙو
پٿر موجود آهي، جنهن جي ڇت ۾ گهڻيءَ جي تصوير لڳل آهي. ان جي ٿڌن مان هميشه
ٿڌو ٿڌو ٿي، ٻائي ٿيندو رهي ٿو.

ٺنگرهارڪر کان اٺن ميلن جي مفاصلي تي، 'ڪامبو' نالي هڪ گهٽ آهي، جنهن کان
ٽي-چار ميل سنڌوڙيءَ جي ڪسٽر نالي طرف، جهنگ ۾ ٺڪرن جي سرن وارين جاين جا
نشان آهن. اتي گهوڙي-سوار هٿياربندن جون ڪجهه مورتيون آهن. انهن لاءِ عام روايت اها آهي
تہ اهي جتنن ڏاڙيلن سان وڙهندي مارجي ويا هئا. اهي جت ڏاڙيل گجرات مان ٿر ڪرڻ
لاءِ آيا هئا.

ٻارڪر جي اٽڪل ڇهه-هڙ چورس ميلن جي ايراضيءَ ۾، ٺڪريون پکڙيل آهن. انهن
ٺڪرين ۾ هندن جون عبادتگاهون ۽ ٺڪيا موجود آهن. ان سلسلي ۾، هر هڪ ٺڪريءَ
کي پنهنجي پنهنجي تاريخ آهي.

هڪ دفعي منجهو ٽريڪٽر، رڻ جي ڪناري تي، ڪٽر ۾ ٿي ويو. ڀرسان ٽي-چار فوٽ اوچي ۽ سؤ کن فوٽ پکيڙ ۾ پٿرائين زمين هئي، جنهن لاءِ ٻڌايو ويو ته اها 'ريمي' جي ٽڪري نالي سان مشهور آهي. ان هنڌ تي چوَن ٿا ته، هڪ 'ريمي' نالي ڌاڙيل ڪولهيءَ جي گهوڙي، پاڳن ماري وڌي هئي. ان کان پوءِ مٿس اهو نالو پئجي ويو.

ان طرح، 'سوراچند' ڳوٺ جي ڀرسان به ڪي تلاءُ آهن. جن لاءِ ڪنهن ويڪس، پنهنجي ڪتاب 'ميمائرس اِن ٿرائڊ پارڪر' ۾ لکي ٿو ته اهي عيسوي چوڏهين يا پندرهن صديءَ جا ٺهرايل آهن.

ننگر پارڪر جي ٿر واري پاڳي ۾، 'ويرا واه' ڳوٺ ۾، ٽڪرن جون 'ڏهر يون' ساڙل وارين حامين تي، ننڍيون قبرون ۽ چٽيون آهن، جي عام ماڻهن جي دستبرد کان نه بهي سگهيون. اڄ انهن جا ڪي نشان وڃي بچيا آهن.

ويرا واه ڳوٺ جي ڀرسان، 'سانگهار' نالي، ڇهه چورس ميل هڪ ڍنڍ آهي، جنهن جي هڪ طرف تي، جن ڌرم وارن جو پٿرائون ڍنڍ مندر آهي، جنهن جون ڪيتريون نشانين اڃا موجود آهن، ۽ هڪي ٻئي به سلامت آهن. انهن کي "جڪن پرن جا ڏهرا" ڪري ڪوٺيندا آهن. هنڌن جي لڏپلاڻ کان پوءِ ڪا به وسندي نه رهي آهي. اڄ اهو مندر به برباد ٿي چڪو آهي. اندازو آهي ته اهو مندر، سترهن صدي عيسويءَ جو ٺهرايل آهي. ان مندر جي ڀرسان، هڪ مناري تي ٿلهو ٺهيل آهي، جتي جن ڌرم وارا ٻارپهلن کي دالو ڏيندا آهن.

ڀاري ننگر:

ويرا واه جي ڀرسان، موئن جي دڙي وانگر، هڪ ڦٽل شهر جا نشان آهن، جي ڏيه ميل ڊگها ۽ اڌ ميل ويڪرا ٿيندا. جتي اڃا تائين، پراڻن مندرن ۽ جالن جون پڙهيون موجود آهن. ڪنهن ويڪس جي تحقيق آهي ته هي شهر، ۵۱۲ سال قبل مسيح ٻڌايو ويو هو، جنهن ۾ هڪ لک گهر هئا. اهو شهر، ۱۲۰۰ع ڌاري، مسلمان حاڪمن سان مقابلي ۽ لڙاين جي ڪري ٺاس ٿي ويو.

هن شهر جي ڀرسان سمنڊ هو. حقيقت اها آهي ته هن شهر جو زوال، ان دور ۾ شروع ٿيو، جڏهن سمنڊ، هتان هٽل شروع ڪيو ۽ رڻ بنايو.

'ڀاري ننگر' کان، ٽن يا چئن ميلن جي پنڌ تي، 'ڏوٽو' (ڏو يا دو معنيٰ ٻي، ۽ ٽو معنيٰ بندر يا ڀڳهه هٽل جو هنڌ) نالي هڪ وسندڙ بندر هو. ان بندر لاءِ وڏڙن جا وڏا ڳالهون ڪندا هئا ته هن بندر تي، جهازن کي جهلڻ لاءِ وڏا لوها زنجير ۽ ڪڙا پيل هوندا هئا. پٺت لهر و، پنهنجي جڳ مشهور تاريخ ۾ لکي ٿو ته:

"پنجن ۽ ڇهين صدي عيسويءَ ۾، گجرات جي لڳ ڀڳ، ڪن ڪنارن وارن بندرن کي سمنڊ ڇڏي ويو، جنهنڪري ڪيترا هندو واپاري واپار جي سانگي لڏي، جاوا ۽ ٻالي ڀٽن ۾ وڃي آباد ٿيا." (جي هن وقت انڊونيشيا ۾ آهن).

چون ٿا ته گالديءَ جا اصل ابا ڏاڏا به ان بندر جا رهواسي هئا. افسوس اهو آهي ته اڄ تائين مهڙي تاريخي شهر جي کوٽائيءَ ڏانهن ڪوبه توجهه نه ڏنو ويو آهي. ايترو ٿيو آهي جو ان شهر مان سنگمرمر جون ڪي چٽيون، مسٽر گائڊر ڊيٽي ڪمشنر، ڪراچيءَ جي عجائبخاني ۾ رکايون هيون.

ان طرح، مسٽر ڪزنس، پنهنجي ڪتاب ”اٽلي ڪئٿيز آف سنڌ“ ۾ پڻ هن قتل شهر جو ذڪر ڪيو آهي. اها به روايت آهي ته هن شهر جا ڪيترائي عجائبات، بمبئيءَ جي ميوزم ۾ موجود آهن. هن شهر ۾ اڄ به خيٽ الحديد جا ڍير لڳا پيا آهن، جنهن کي ’ڪٽوهڙا‘ ٿا چون. ان مان واضح ٿو ٿئي ته اتي، اڃا به کان، ڪي لوھ جا وڏا ڪارخانا هئا. ان کان سواءِ، ڪي پٿر به اڃا سلامت موجود آهن. ضرورت آهي ته آثار قديمه وارن هنن ناياب تاريخي آثارن کي نه فقط سنڀالين، پر انهن جي ڇنڊڇاڻ ڪري، تحقيق ڪن، تهذيبي جائزو وٺن. ٻيو ته سنڌ جي تهذيبي ورثي ۾ اهي آثار به شمار ڪري سگهجن ٿا.

مارئيءَ جو ملڪ:

سنڌ جي مشهور ستيءَ ’مارئيءَ جو ملڪ‘ ’مليرو‘ به هن جڳهه ۾ آهي. اهو ننگر پارڪر کان اٽڪل ٻاويھ ميل ڏکڻ طرف ٿيندو. اتي، ’پالوا‘ نالي به ڳوٺ اڄ به موجود آهن. هڪ ڳوٺ ۾ ’پيل‘ ٿا رهن ۽ ٻئي ڳوٺ ۾ ’خاصخيلي سرائي‘ رهن ٿا، ليڪن ’مارئيءَ جو اصل ڳوٺ هينئر ويران آهي. ڪجهه سال اڳ منهنجي ڪوششن سان، ان ڪوهه جي ٻيهر مرمت ڪرائي وئي هئي، جنهن تي ’مارئيءَ جي اها‘ ’ڪولڊي‘ پيل هئي، جنهن ۾ ’مارئي اتي اچي ’ڇيڙون‘ ڪي پائي پياريندي هئي. اهو خطو به آهي ته ٿر ۽ ٻر، پر ماڻهو چون ٿا ته اڳ اهو نهايت سرسبز ۽ آباد هو. ان ڪري ماڻهو کيس سڏيندا ئي هئا، مليرو.

’مارئيءَ جي مذهب ۽ قوميت متعلق اڄ تائين اختلاف آهن ته اصل ۾ ڪير هئي. پر اها به هڪ حقيقت آهي ته ’مارئي مسلمان هئي. ايتريقدر جو هن ٿر ۾ مشهور آهي ته ’مارئيءَ جي قبر، ڀونڀر جي مسجد جي ڀرسان شهيدن جي قبرستان ۾ آهي.*

گوڙيءَ جو مندر:

’حين ڌرم‘ جي دور جي فن ۽ تعميري عظمت جو نادر مرقع آهي، ’گوڙيءَ جو مندر‘ جو ’پالوا‘ کان ٻه ميل پري موجود آهي. جنهن کي ۱۸۶۰ع ۾ ٽڪرن جي بلوي ڪري، بارود سان ڊهرايو ويو هو. هن وقت نالي ماتر، آثار قديمه وارن جي حوالي آهي، پر افسوس

* هي مسئلو به توجهه طلب آهي. سنڌي محققن تي هن طرف توجهه ڪرڻ گهرجي ته آيا ’مارئي هندو پائي هئي يا مسلمان! اگر ڪو پرڳڻو ان تي ڪجهه لکي موڪليندو، ته پوءِ اهو ڊهرائڻ، ۽ شايع ڪرڻ مفيد ثابت ٿيندو. — غ. م. گ.

جوان جي سنڀال چڱيءَ طرح ٿئي ڪئي وڃي. مندر جي لڳ هڪ 'غفا' پڻ آهي، جنهن ۾ 'ٻارا' ۽ 'پڪشوا' وڃي عبادت ۽ رياضت ڪندا هئا. هڪ 'ڏيوري' پڻ ڀرسان موجود آهي، جنهن کي 'پولن جو آستان' چوندا آهن. ان متعلق روايت آهي ته ڪو مارواڙ جو راجا ڏاڙيلن جو پڇو ڪندي هت مارجي ويو هو. ان جي ڀرسان هڪ 'ٻاولي' (چاڙهين سان ڪوه) آهي، اهو به ڊهي چڪو آهي. برادر ۾ مير احمد خان ٽالپر، جڏهن لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ هو، تڏهن ان کي ڪجهه ڪوٺايو ويو هو، پر افسوس جو ڪرڻ اڌ ۾ رهجي ويو آهي. اتي هڪ ٻيو 'ٺل' به آهي، جنهن لاءِ انومان آهي ته ان تي پکين کي ڇوڳو وجهندا هئا.

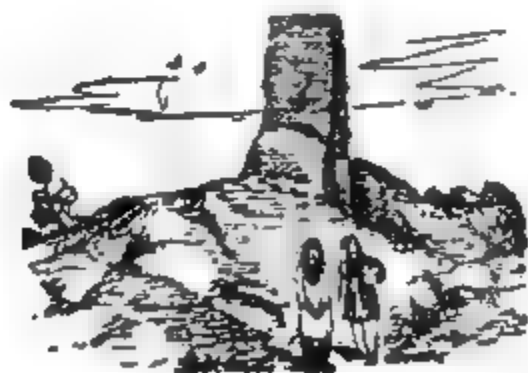
عام قديم آثار:

قديم آثار جي سلسلي ۾ ٻيو ڪوبه اهڙو ذڪر ڪرڻ جهڙو نشان ڪونه آهي. ائين آهي ته جيڪڏهن سندرو ٻڌي ڪو مرد ڪاهي پوي ته پوءِ گهڻو ڪجهه مواد ملي سگهي ٿو. مثال طور، 'رتناريءَ' جو ڳوٺ آهي، جنهن ۾ هينئر رند بلوچ ۽ خاصخيلي رهن ٿا. چون ٿا ته اتي 'رتن راءِ' جو ڪوٽ هو، جنهن جي ٻيڙ مان اڄ به پڪيون سرون ٺپن ٿيون. اتي ٻيا آهن 'ستپي ڏيرا' جن ۾ هن وقت اولنا ذات جا مسلمان رهن ٿا، ۽ اتي مسافر خانو پڻ لهرايل آهي. چون ٿا ته اتي 'ستپن جو مندر' تعمير ٿيل هو. اڄڪلهه ان مندر جي هڪ ديوار جو ڪجهه ٿورو حصو نشان طور بچي آهي، روايت آهي ته هت به هڪ ٻيڪ واه، يعني ٻاولي هئي، جا لنگهي چڪي آهي. 'ڪٺڙي' جنهن ۾ سلميائي ڪوما بلوچ رهن ٿا، اتي هڪي 'ڪٺڙيا' ذات جا ٻين ڏور وارا آباد هئا. اتي به هڪ مندر جون ٻيڙهيون لڌيون آهن.

بهرحال، انگريهارڪر قديم آثار جو هڪ مدليون خزانو آهي، جنهن تي تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ جي ڏاڍي ضرورت آهي.

هن کان پوءِ اسان انگريهارڪر جي تاريخي حيثيت ۽ قدامت تي بحث ڪنداسون.

انشاء الله تعالیٰ!

سمات قوم جو اصل نسل

سرزمين 'سنڌ' ۾ سنڌي الاصل قومن کي مجموعي طرح سان 'سمات' چيو وڃي ٿو. انهن جي مقابلي ۾ 'بلوچ' ۽ ٻيون قومون ٻاهران آيل آهن. هاڻي سوال ٿو اٿي ته تاريخي طرح سان 'سمات' جو ٻي منظر ڪهڙو آهي؟ ان سلسلي ۾ سڀ کان پهريائين لفظ "سمات" جي چنڊڇاڻ ڪري ڏسڻ گهرجي ته ان جو تعلق لساني حيثيت سان ڪهڙي زبان سان آهي. ان جو صاف طرح سان حل ته اهو آهي ته هي سنسڪرت لفظ آهي.

(۱) سر = هڪجهڙو، هڪجهڙو وغيره.

(۲) سوا = برابر.

(۳) سمواتم = هڪجهڙو ڀاءُ ماڻهو.

(۴) سمويما سمويه = ساڳئي ملڪ يا ساڳئي راڄ جو.

(۵) سموترا = هڪ ڀائي جو راڄ (جمهوريت)، لوڪ راڄ.

(۶) سمو (سنڌي) = راڄ جو ڀاءُ ماڻهو.

(۷) سو = پنهنجو پاڻ، خود پاڻ - اشارو - حق جي روشنيءَ ڏانهن.

سوم = پاڻ، نالو سج جو ٻوڙا واسطي.

(۸) سومرت = سج جو ٻوڙا.

(۹) سومريه = سج جو ٻوڙا، گویا هڪ مذهبي ماڻهو.

(۱۰) سوم وار = سوم جي ٻوڙا جو ڏينهن - هاڻي سومر.

(۱۱) سوامي = سومر جي ٺڪاڻي جو ٻوڙا، سامي، درويش ۽ بزرگ - هاڻي سائين.

(۱۲) سمو = ساڳئي راڄ جو عام ماڻهو، پر ڌرم ساڳي وارو.

(۱۳) سومريه = سومرو، ساڳي راڄ ۾ ساڳئي ڌرم جو ماڻهو. سومريه معنيٰ سج يا ٻلوان.

(۱۴) سمواترا = اهڙي راجا جو ملڪ جو پاڻ سج جي ٻوڙا ڪري ۽ ڪرائي.

(۱۵) ساوهند = اهڙي ملڪ جو ڪوڊ يا قانون، جنهن ۾ سڀ هڪجهڙي ٻوڙا ڪن

۽ هڪ راجاڻي هيٺ هجن.

(۱۶) ٺٽي جو اصل نالو 'سوامي گرھ' يا 'سوامي ڪڙھ' هو جو پوءِ 'نتيه ننگر' يعني

'نتو ننگر' ٿيو، ڇو ته چچ 'نتيه' جو ٻوڙا ڪري هو. ان لفظ "نتيه" مان 'ننگر' ٺهيو، معنيٰ

’درياه جو پوڄاري‘. تتر جي معنيٰ، هو تاتي ■ پالي. ”سوربر ۽ دربر“ ٻه مذهبي خيال پيدا ٿيا. هڪڙا چون ته ’سورح‘ خدا آهي ۽ ٻيا چون ته ’درياه‘ دربر آهي، يعني دره جو تاتيندڙ ۽ پاليندڙ آهي.

قرآن شريف فيصلو ڪيو ته ڪل شيءِ هي ”من الماء:“ سڀ شيون پاڻي کان جيئريون رهن ٿيون. ”سنڌي“ ۾ چوڻي آهي ته ”جتي پاڻي ٿئي ٿو.“ يعني سج جي گرمي به هڪ وسيلو آهي ۽ پاڻي به هڪ وسيلو. قرآن شريف جي ارشاد موجب ٻئي سبب الله تعاليٰ انسان لاءِ پيدا ڪيا آهن، تنهنڪري اهي ٻئي سبب ”پاڻي“ توڙي ”گرمي“ ڪي ٻوڄا جا لائق نه آهن. (۱۷) راه گهراڻي وارا ’سوام‘ جا پوڄاري هئا ۽ سندن گاديءَ جو هنڌ هو ”آلڊور“، جو ڦري ”اليور“ ۽ ”الور“ ٿيو، جو سنڌ جي گادي مشهور آهي.

(۱۸) ’سموترا‘ جو ڀاڱو اهو آهي جو افغانستان سميت، ڪشمير سميت، هالوڪي الور رياست کان جا لڳ ڇڪجي سا ڪنڀات جي نار کان ڦري ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، سنڌ بلوچستان تائين اچي. گویا سڀ ملڪ ”سموترا“ ۾ اچي وڃن ٿا.

(۱۹) لفظ تيرا، راشترا ۽ ستر، ٿيرا ڪاٺي هر حالت ۾ معنيٰ ڏيکاري ٿو جاءِ رهائش، برگڙو، ساڪ-هر شرط اهو آهي ته راج هڪڙو هجي ۽ ان ۾ دربر به هڪڙو هجي.

(۲۰) ’آلدور‘ = ’آريه وارو‘ يعني آرين جو شهر.

(۲۱) ’سمواترا‘ ۾ سڀ قومون اچي وڃن ٿيون، يعني ڀروچ به.

(۲۲) ’بلشترا‘ ۾ سمورو بلوچستان اچي ويو. بلش معنيٰ پتل وارو، جو ڦري ڀڄ، ڀڄ ۽ ڀروچ ٿيو. مسلمان حڪومت فارسيءَ جو ’ستان‘ لفظ ڪم آندو، توڙي جو سنسڪرت ۾ ’ستان‘ ۽ ’آستان‘ لفظ موجود آهن.

هونءَ به اصلوڪي فارسيءَ جا ذري گهٽ برابر آهي، اصلوڪي سنسڪرت جي، جا آرين جي اصلوڪي ٻولي چئي وڃي ٿي.

’راجسترا‘، ’گنگاترا‘ يا ’گنگوترا‘، ’سهاراشترا‘، اصلوڪن آرين جا برگڙا آهن. ٻينگل معنيٰ ٻيڪڙ، ’گنگا ۽ برهمپترا‘ جي وچ وارو ملڪ جنهن کي هاڻي ڪوٽي ٿو ”بينگل“، آسام معنيٰ کنڊيل ڀاڱو جو به آرين جي اثر هيٺ رهيو. ’سام‘ معنيٰ برتل يا حوالي ڪيل.

(۲۳) سنسڪرت ۾ ’ند‘ چئبو آهي طرف کي، جتان ٺهيو ’ندان‘، معنيٰ-”هو طرف يا هو مٿو“، ’اند‘ معنيٰ ”اندريون پاسو“ ۽ ”سند“ معنيٰ ”سامهون پاسو“. سراندي = ”سيراندي“، پراندي = ”پراندي“. آريا ڪشمير مان گلگت جي رستي کان آيا. ”گلگت“ جي معنيٰ ”سوڙهو ٻيڙو“. هو جوتش وديا يعني علم نجوم جا قائل هئا. علم جا گرائي موجب، اتر ڏي منهن ڪري پوءِ طرف سڃاڻبا آهن. اهو چو؟ نجومين جي قول موجب اڻٽالين

ستارن مان فقط پندرهن ستارا ڏٺا طرف آهن ۽ ٻيا سڀ اتر طرف آهن. تنهنڪري آريا اتر طرف ڀر ڪندا هئا ته سندن سامهون گهڻن ستارن جي سامهون ٿئي انهيءَ حساب موجب جڏهن هو 'اتر' کان اُها ته 'سجو' پاسو ٿين سندن درياھ جو طرف، يعني اولھ طرف ۽ 'ڏيو' اُھڻ ٿين اوڀر طرف پر علم نجوم موجب 'سجو' پاسو اوڀر طرف ٿيو ۽ 'ڏيو' پاسو اولھ طرف، ڇو ته ڌرتيءَ جو ڦيرو به 'سجی' کان 'کڀي' ڏانهن آهي. 'اتر' جو ڦيرو به ائين ۽ ھن جو ڏاند به 'اندريون ۽ ٻاھريون' چٽيو آھي. تنهنڪري اندرين پاسي کي ڪوٺيئون 'اندر' ۽ سامھين پاسي کي ڪوٺيائون 'سندر'. گنگا کي ڪوٺيائون 'الدر'. اھو به ياد رھي ته 'اندر' رجا به ٿي گذريو آھي. 'اندرسيا' جو مشھور ناڪو به ٿي گذريو آھي. ان 'گنگا' جي ماڻھيءَ کي ڪوٺيئون 'اندر' ۽ سامھين نديءَ کي 'سند'. 'اندر' کي ۽ سندس ماڻھين کي بحوسي ترڪيب موجب گڏي ڪوٺيائون 'انڊس'. قديم يونانين تنهنڪري کين نالو ڏنو 'انڊو' جو ڦري ٿيو 'هندو'. سندس ملڪ کي ڪوٺيائون 'انڊيا'. تنهنڪري 'سند' يعني سامھين پاسي واري ندي ۽ درياھ کي نالو مليو 'سندو' يا 'سندو'. 'سندو' جو ٻيو نالو 'مھراڻ' به هو، پر آرين جي اچڻ وقت الائجي ڪٿان وھندو هو، تنهنڪري سنڌ ٿيو 'سندو' درياھ وارو ملڪ. ائين به چئي ٿو سگهجي ته 'انڊسين' ۽ 'سندسين' درياھ آهن، ڇا لاءِ ته 'سين' درياھ کي به چوندا آهن.

انگريزيءَ ۾ 'انڊس' معنيٰ 'سندو' درياھ. پر درحقيقت آهي ٻنهي درياھن جي گڏيل ماڻھيءَ جا آرين شروع ۾ والاري.

(۲۴) هاڻي 'سمواتري' ملڪ جي ماڻھن کي چئجي 'سما'. جنھن ۾ اليڪ ٻيون ذاتيون به ساڳيءَ پاڻيءَ ۾ اچي ويون.

(۲۵) پر سوال ٿو اٿي ته اگر حقيقت ائين آهي، ته پوءِ سنڌ ۾ ڇو هڪ 'ذات' جي فرقي پاڻ کي 'سمو' ڪوٺايو؟

جواب آهي ته هي فرق، ٻن فرقن سبب قائم رهيو. جي 'سومرا' ڌرمي بزرگ هئا، تن کي پنهنجي مذهب جي هنڌرمي ٿي، پر جي عام پاڻيءَ جي فرقي جا هئا، تن پاڻ کي 'سما' ڪوٺايو. اهو به تاريخ مان ثابت آهي ته ٻنهي فرقن جي وچ ۾ هميشه لڙايون لڳنديون رهيون آهن. ڪڏهن 'سما' لتعياپ پئي ٿيا، ته ڪڏهن 'سومرا'. اها لڙائي هر دور ۾ هلندي ئي رهي. ظاهر ۾ ان جي خاتمي جو ڪوبه سبب نظر نٿي آيو، پر جڏهن ٻئي ڌريون 'مسلمان' ٿيون، تڏهن 'سين' جي سردارن پاڻ کي 'سمو' ڪوٺايو ۽ 'سومرن' جي سردارن پاڻ کي 'سومرو' چويو. ان طرح سان ذاتي لفظ منجي 'قومي' معنيٰ ۾ استعمال ٿيڻ شروع ٿيو. اهڙيءَ طرح 'سما' قوم ۽ 'سومرا' قوم جو چڻ وجود هو.

(۲۶) هاڻي اچون ٿا لفظ 'سمات' جي تحقيق تي. اصل ۾ 'سماتر' مان 'سمات' لفظ ٺهيو آهي. مسلمان ٿيڻ بعد، هنن ٻن فرقن جي 'ذات' ڪراچيءَ، حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر جي

مختلف ڀاڱن تي حڪومت ڪري چڪي آهي. 'سهتو'، 'ڪوروڄو' (ڪوريڄو) ۽ 'ڏاهري' ڏانهن وارا اصل ۾ راجا 'ڏاهر' جا حزا هئا، جن وري انهن ڏانهن سان پاڻ کي مشهور رکيو. هو پاڻيءَ جا پوڄاري ۽ برهڻ نسل جا هئا. هنن ۾ مختلف وقتن تي سرداري ڪئي آهي. (۲۷) سسڪرت لفظ 'آوليه'، 'هوليه'، 'رونه' ۽ 'چونه' ڏيکارين ٿا ته قديم راجائن جا لشڪر چئن قسمن جا هئا: (۱) 'اونر' يا 'اونرا'، جن مان ٿيو 'الڙا'. هي لشڪر خاص راجائي ڪئمپ جو لشڪر هوندو هو، جي فقط راجا جي شهر، محلات ۽ جنگ ۾ سندس سر جا پهريدار هوندا هئا. ساڳيو طريقو مسلمان بادشاهن ۾ جاري ڪيو، جن کي 'خاصخيلي' ڪوٺيائون. 'خاص خيلي' يعني: ڪئمپ جا راکا ماڻهو. 'خاصخيلي' ڪا خراب ذات نه آهي، جيئن اڄڪلهه سمجهيو ٿو ويو. بادشاهه جي چڙهيءَ جي گهوڙي کي سنڀاليندڙ به 'خاصخيلي' سڏبا هئا. ان طرح خاصخيلي خاص طرح سان، بادشاهن جا مقرب هوندا هئا ۽ سندن راج پاڪ ۾ وڏي عزت هوندي هئي. انهن مان ڪيترن ته وزارت جا عهدا به ماڻيا هئا. مير علي مراد خان ٽالپر ته پنهنجي 'مقرب' يعني "خاصخيلي" کي "خالصاحب" جي لقب سان سڏ ڪرائيندو هو: (۲) 'اونر' يا "پنرا" يا "پنڙ"، ملڪ جي بچاءَ جي لشڪر کي چوندا هئا: (۳) 'رونه' جي 'رون' ڏيندا هئا، يعني "جاسوس پوليس"; (۴) 'چونه'، يعني "چنڻا"، جي سرحدن جي خبر وڪندا هئا، ۽ سرحد جي لڪرائيءَ تي مقرر هوندا هئا. "پنڙ" قوم وري پاڻ کي "چونر" ۽ "پنڙ" ڪوٺائي شايد "چني" جو لقب پاڻ ڏيئي چڪي. پر ائين نٿو ڀالجي. "پنڙ" يا "چنرا" اصل ۾ درباري ماڻهو هئا، ۽ شطرنج جا ڄاڻو هئا. "چنتر" معنيٰ "شطرنج". سنڌي ۾ "چنتر" پڻ هڪ والد آهي، جا ڳوٺن ۾ مشهور آهي.

(۲۸) ٻيو ته "الڙ" قوم پاڻ کي "سمات" جي سرداريءَ جو لقب ڏيندي آهي. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي. اگرچ "الڙن" پنهنجا خاص عهدا ماڻيا هئا، پر سمن جون سرداريون حقيقي هيون. 'سما' وقت جي راج ۽ عام ڀانئڻيءَ جا ماڻهو آهن پر ڪا خاص قوم نه آهي. ان طرح "پنڙ" قوم جا جزا اڄوڪا ڪوهستاني ملڪ آهن، جن جا شهر ٿاڻو بولاخان ۽ ٿاڻو احمد خان آهن. 'اونرا' قوم الائجي موجود آهي يا نه، باقي ايترو سو آهي ته اهي پاڻ کي رانور ٻيا چونئن. "چنڻا" قوم سنڌ ۾ چڱي انداز ۾ آهي ۽ انهيءَ قوم ۾ سرداري ڪمائي آهي. صدين کان وٺي هت آباد ٿيل قومن جي اولاد در اولاد مان بلوچ، بروهي، مڪرائي، پٺاڻ ۽ انڌان قومن هڪ ڪري "سمات" جا جزائي آهن، جيڪڏهن "سمواترا" کي خيال ۾ آڻبو ته، ڇو ته سندن وڏائي وقت جي راجائن جي زير اثر هئا ۽ قديم راجائي قلم ۽ رصدگاهه جي آهي ماڻهو سنڀاليندا هئا، سي انهيءَ حقيقت جا شاهد ٿي سگهن ٿا.

(۲۹) چوٿي: "سنڌ سمو، آبي چنڻو، ڀٽي جي ملڪ،

چوٿون ڀاءُ چنڊو چون، جنهن جو پيڙهي، پير."

مٿي ان چوڻي موجب 'سمات' جون مٿڪ راجداريون آهي آهن ۽ ٻيا ٻارهن "آهيون" يا سندن تعاقدار ڪوئچن ٿا. 'چندو' يعني ڪوھستاني قومون، خاص ڪري ٻٺاڻ.

(۳۰) خليفي هارون الرشيد عباسي جي والد صاحب ڪيترائي سيد گولائي واراڻي ڇڏيا جو کيس ٻه شڪ هئا هڪ ته آهي حسيني يا حسيني نه هئا، باقي نالي ۽ سو شرف سيد هجڻ جو هون. ٻيو ته بغاوت ڪئي هئائون، جنهنڪري لائق سياست جا هئا. امڪان آهي ته عجمي ۽ عراقي سادات، جڏهن مڪران جي رستي سنڌ ۾ اچي پهتا، تڏهن "باب الاسلام" ۾ سندن مرجعا ڪئي ويئي. رڳو شرف وارا سيد آهي آهن. جيڪي تاجي پٽي پٽ نه آهن، ته به سيد هجڻ جو ڪم شرف ضرور ڏيڻو آهي، جيئن رسول الله صلي الله عليه وسلم جي حسب ۽ تعظيم قائم رهي. اها به حقيقت آهي ته سنڌ ۾ رهي سيدن پنهنجن شجرن کي ڏانهن ڏول ڪري ڇڏيو آهي، جو سندن اصل حسب نسب جو پورو پتو نٿو پئجي سگهي. جن وٽ شجرا آهن، تن جي سڃاڻي پڻ تصديق طلب آهي. ڇو ته ڪيترا ساڪاڻي ڇانڊيا ۽ ٻيا مڪراڻي ماڻهو لاڙ ڏانهن لڏي وڃي، پاڻ کي سيد ڪولائي ڪولايون ٺاهيو ويا آهن. شاديون به ڀات ڀات جي ذاتين مان ڪيون اٿن، جنهنڪري سڄي جنس جو پتو نٿو پئجي سگهي. اهڙيءَ طرح سان گهڻا ٿا سادات عملن ۽ ڪارنامن ۾ به عوام کان گهٽ نه آهن، ۽ اڻڄاڻن، جو پنهنجي ڏاڏي ۽ ناني جي پيروي ۾ فقط روزي نياز جي به ڪن جزوي فردن ۾ شناس ۽ ڄاڻ سڃاڻ آهي، نه ته ٿيو پورا ان طرح پنجاب ۾ گهڻا ۽ سنڌ ۾ ٿورا. "جمعات جا سيد" به مشهور آهن. جڏهن ته اڃاڻ کان وٺي سيد سڳورا، سنڌ جا رهاڪو ٿي چڪا آهن ۽ تڏهن کين جي "سنڌي" ڪولجي، ته به غلط نه ٿيندو. پر جي ڪو چوي ته "سنڌي سيد" سمات ۾ داخل نه آهن ته پوءِ به سماجي حق ته کين ساڳيا 'سمات' واراڻي حاصل آهن ۽ هٿ ڪهرجن. تنهنڪري کين سنڌي ڪولائڻ ۾ ڪو خيال نه اچڻ گهرجي. ٻائي 'بلوچ' اصل نسل ۾ سمات نه آهن. لڪو کين 'سمات' ۾ ئي شمار ڪيو ويو آهي، توڙي جو صدين کان وٺي، سنڌ ۾ رهيا آهن، ۽ 'سمات' ۾ رلجي مسجي چڪا آهن. ان هوندي به 'بلوچڪار' ۾ ڳڻجن ٿا. ڇاڪاڻ جو بلوچستان ۽ قلات ۽ ڪوئيٽا، پنجاب ۾ ڊيري غازي خان ۽ ڊيري اسماعيل خان، ويندي سرحد ۽ مڪران تائين پکڙيل آهن. تنهنڪري انهن جي وسيع برادري بلوچڪار تي مشتمل آهي، جن کي 'سمات' ۾ نه آڻي سگهيو، باقي سنڌ ۾ رهواسي بلوچ 'سنڌي' ته ضرور چٽا.

سنگ ڇاڙ

(سنڌ جو هڪ قديم چارڻ)

ويهن صديءَ جي هن سائنسي ۽ تحقيقي دؤر ۾، دنيا جي اڪثر ملڪن ۾، مختلف علمن (خاص طرح علم اللسان ۽ طبقات الارض) جا ماهر، جديد تحقيق جي اصولن تي، جنهن مستند طريقي سان چنڊ ڇاڻ ڪري، قديم قومن ۽ ڪنهن تهذيبن جا تاريخي ۽ تمدني پهلو اجاگر ڪري چڪا آهن؛ تن جي روشنيءَ ۾ ڪنهن به قوم جي ثقافتي ۽ ادبي ورثي جي صحيح قدامت ۽ قدر ڪڍڻ آسان ٿي چڪو آهي. الهيءَ ڏس ۾ واديءَ مهراڻ جي تاريخ، تمدن ۽ ادب جي عظمت ۽ قدامت پڻ، اڄ هڪ سڄل حقيقت جي حيثيت حاصل ڪري چڪي آهي. زبان، جيڪا ادب ۽ ثقافت جو هڪ اهم عنصر آهي، ان جي باري ۾ پڻ هنن الاقوامي معيار تي نوان نوان نظريا نروار ٿي چڪا آهن، جن جي آڌار تي ڪنهن به ٻوليءَ جي قدامت ۽ اصالت بابت وڌيڪ صحيح نتيجا نڪرڻ ڪري سگهجن ٿا. سنڌي زبان پڻ اهڙين آزمائش ۽ تجربن سان منهن مقابل ٿي چڪي آهي، ۽ ’جيئن مهت تيئن سُرهي‘ جي مصداق، ذهني توڙي پرڏيهي محقق ان جو مادو ۽ اصل اڃا ڪي اڳرو مڃي رهيا آهن.

اسان جي ادب جي ابتدا ۽ ان جي اوسر جي آکاڻي ته اڃا به اڻ ٿيندي ٿي وڃي. سنڌ جي جڳان جڳ ۾ جهولي شاعري ۽ ڪسان جي ڪنهي ڪويتا ڏهويءَ، هاڻي پنهنجي مشتقن اڳيان، هر ٻي هري حجاب جا نقاب هٽائڻ شروع ڪيا آهن. پنهنجيءَ گذرگت سان ماضيءَ جي مڪان ڏانهن مڙندي، پنهنجن متوالن کي مار ۽ سچ سان موهندڙي، انهن کي سندس اصلي آستان ڏانهن ڀڄي رهي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ سنڌ جي سروبج سرائي ۽ ساهت جي سوجهيندڙ سچائي، انهيءَ پريءَ پڪر جا پير ڪڍندي، جيڪا وڻڪار وڙهي آهي ۽ جيڪي ڏونگر ڏوربا آهي، تن کي سچ ۽ سچ نه جس جڳائي. انهن سوجهيندڙن، سڀون سوجهي منجهانئن جيڪي ماڻڪ موتي ميڙيا آهن، سي تعين جي لائق آهن. پر:

”تيهان ڏور سڄڻ، واڌاپون وصال جون.“

جڏهن اسين هن بحر پڪنار کي پار ڪريون؛ جڏهن هزارها سالن جي هن قديم ۽ عظيم قوم جي علم ۽ ادب جا اهم اهڃاڻ ۽ قيمتي ڪڙيون ڳولي هٿ ڪري، انهن کي تناسب

۽ ترڪيب سان پڄاڻي ملائي، دٻا اڳيان پيش ڪريون؛ ۽ دعوا ۽ دليل سان درهڻ
 سگهون ته اسان جو ادبي ورثو ۽ ترڪو مستند طور ڪنرو. ۽ قدس، عطر ۽ قابل قدر آهي!
 ادبي تاريخن ۽ تذڪرن ۾ ايل تائين قاسي قاس (۱۰۰۰ ق. ۱۵۵۱ع) کي چنڊ جي مانرڻ
 تي دوحا، سورنا، ٺاهيندڙ سٽ جو پهريون شاعر مڃيو وڃي آهي. پر اڄ، ۱۰۰۰ سالن انهيءَ
 کان به گهڻو اڳ جا اهڙا اٽڪل سورهن سڄاڻ سگهڙ سوچهي هٿ ڪيا آهن، جن جي ڪلام
 جو ”مٿس از نمونءِ خروار“ نمونو پڻ غواصن سطح تي آندو آهي، جو سڀ گاهن جي صورت
 ۾ آهي. مٿين معلوم ڪيل ملوڪن مان مکيه هي آهن:

- (۱) شيخ حماد جمالي، (۲) پير صدرالدين، (۳) درويش نوح هوتياڻي، (۴) پير حسن ڪبير،
- (۵) براڙ فقير، (۶) سلطان حسن اهلالي عرف پير بنو ديلي، (۷) فاضل بکري، (۸) اسحاق ڄام،
- ۽ (۹) ميون علي ٺٽوي.

انهيءَ سڄيءَ سٽ جا سڄاڻ سگهڙ، سڀ سومرن جي صاحبيءَ کان پوءِ جا آهن، جن جو
 ڪلام بطور تبرڪ جي جيئرو رهندو، اچي اسان تائين پهتو آهي. مٿيون سمجهيل سڄو ادبي
 سرمايو، سمن جي ئي دؤر (۱۳۵۱-۱۵۲۱ع) جي درمياني عرصي جو عڪس آهي: پر انهيءَ
 کان به اڳي تيرهن-چوڏهين صديءَ جي ڪن پٽن ۽ ڀائرن جو پڙاڏو فضا کسي گونجايندو
 اسان تائين اچي پهتو آهي. انهن ڀائرن مان ’هاڳو ڀان‘ برک آهي، جيڪو (چندر بردائي چارڻ
 وانگر) سومرن جو درباري پٽ هو ۽ علاوالدين جي سنڌ تي حملي وقت (۱۳۱۳ع ۾) به
 هڪو حاضر هو. (۱) انهيءَ جنگ تي سندس ماهيل ’گاهون‘ اڄ به پٽ ۽ ميراڻي فقير عام ڄام
 گائيندا وڻن. ٻيو مشهور منڪتو وري ”سُنگ چارڻ“ آهي، جنهن جون گاهون هن مضمون
 جو مرڪزي مقصد آهن. پر اهي گاهون ۽ گچ، ڪيپرتون ۽ قول، گمنا ۽ ٻول، عمر وارن
 جي نظر ۾ شايد ايتريءَ اهميت وارا نه هجن، جو انهن کي ليکي ۾ آڻين. ممڪن آهي ته
 عروضي شاعريءَ جي عشق ۾ گرفتار ٿي، اسان هنن ڳوڙهين گاهن کي ڀارس پدران پٿر سمجهي،
 ٻرائي ڪهاڙخاني ڏانهن اڇليندا پئي آيا آهيون.

اهي گاهون جيڪي اڄ ڏينهن تائين پٽن ۽ ڀائرن، ميراڻين ۽ مڱڻهارن جي واٽان ٻڌن
 ۽ اچن ٿيون، شاعريءَ جي اعتبار کان، ٻوٽن دؤر جي دوهون کان زباده دلچسپ ۽ مضمون
 جي خيال کان اهم تاريخي حقيقتن تي شاهد آهن. اهي گاهون، انهن چارڻن ۽ جاجڪن جو
 في البداهه ڪلام آهي، جن انهيءَ جڳ جي عڪاسي ڪندي عام ۽ خاص ماڻهن جي اٿڻيءَ
 رهڻيءَ، سڃاڻ، سوچ ۽ سڃاڻيءَ جو جيڪو خاڪو پيش ڪيو آهي، سو حقيقت ۾ توجهه جي لائق
 آهي. مٿي مانجهن جا مقابلا، ڪونڌرن جي ڪُسن جا المناڪ حادثا، سڄي ڏاتارن ۽ مهين

(۱) علاوالدين جي سنڌ تي ڪلام، هڪ غير تاريخي واقعو آهي، پر هٿ رويت بيان ڪيل آهي. ممڪن
 آهي ته هاڳو ڀان، ٻڌل روايتن تي ڪتبت چيا هجن. - غ. م. س.

مٽرڊن جا مائٽا، اهڙي ته ڪوڏ ۽ ٿوڏ سان ڳايائون، جو اهي اڄ به امر آهن. سومرن جي دؤر جون اهي رنگين ۽ سنگين تيارون ۽ جهولڪارون ئي آهن، جن سان جي موجود سڌا بهار ۽ عظيم ادبي گلستان کي اوائل ۾ پهچي (Nursery) جو ڪم ڏنو آهي ڳاهن جو سُرڇڻ ۽ الڪورڇڻ، سومرن جي بلڪل اوائل جي زماني يارهين صديءَ ۾ ٿيو آهي. جنهن جي معنيٰ ته ڳاهن جي حقيقي حيثيت کي قبول ڪرڻ سان، اسان کي اڄ کان اٽڪل هڪ هزار سال اڳ جي رائج سنڌي شاعريءَ جو نمونو ملي وڃي ٿو.

ڳاهه، اصل ۾ اپرئٽس (پراڪٽ) لفظ ’گاتا يا گاهه‘ آهي، ۽ ان جي معنيٰ آهي ’ڳائڻ‘ (امر) يعني جيڪي ڳاهو وڃي يا جو ڪجهه سُر سان چئجي. (Melody, Modulation lyric) ڳچ، ڳاچ، گيت ۽ ڳائڻ (هندستانيءَ ۾ گائال، گيت وغيره) ۽ اهڙا ٻيا سڀ لفظ ڳاهه جا ئي سڪل مهاڀا آهن. هندي ادب ۾ به معلوم ڪيل شاعريءَ جي آڳاٽي صنف ’گاتا‘ ئي هجي ويهي آهي. انهيءَ ڪري هندي ادب جي تاريخ جو اوائل دؤر به ’وير گاتا ڪال يا وير گاهه‘ جي عنوان سان شروع ٿئي ٿو.

لڳ ڏانهن - ڏهين صدي پڪرمي ڌاري هندي ادب جي تاريخ شروع ٿئي ٿي. ’وير گاهه‘ (ويرس) جو پهريون مجموعو، ديش وجهه جو باهبل ”ڪمڻ راسو“، (۸۷۰-۸۹۰ع) مرتب داستان جي صورت ۾ اوائل جي حيثيت رکي ٿو. بقول ڪرنل جيمس ٽاڊ جي، انهيءَ عرصي ۾ بغداد جي خليفي مامون الرشيد عباسيءَ، چنور جي راجا ڪمڻ راه تي حملو ڪيو هو (۱). هندي ادب جي پختگي اٽڪل يارهين - يارهين صديءَ ڌاري آهي. انهيءَ زماني ۾ ’چندر بر دائي‘ نالي هڪ چارڻ، جيڪو (ياڳو ڀان وانگر) پرڻوي راج چوهارڻ جو درباري پٽ هو، تنهن ”پرڻوي راج راسو“ جوڙيو، جنهن جا وڏا گيت (دودي چنيسر جي رزمه ڳاهن وانگر) بهادريءَ ۽ حب الوطنيءَ جي جذبات سان آراستہ آهن (۲). عيسوي يارهين صديءَ ڌاري راجستان جي راجائي دربارين

(۱) هي واقعو تاريخي طور ڪيتريقدر درست آهي، ان لاءِ تاريخون خاموش آهن - غ، م، مڪ
(۲) ’چندر بر دائي‘ ۽ سندس ’پرڻوي راج راسو‘، علمي حلقن ۾ هڪ اختلافي مسئلو بڻجي چڪو آهي. عالمن ۽ محققن جي راه آهي ته اهو ڪتاب جملي ۽ العاقبي آهي، جو سورهن يا سترهين صديءَ ۾ تاليف ڪري، ’چندر بر دائي‘ ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. باقڏن ان ڪتاب جي لساني پهلوءَ سان گڏ، ان جي مواد جي تاريخي طور چنڊڇڻ پڻ ڪئي آهي. محققن جو آخري فيصلو اهو ٿيو آهي ته ”پرڻوي راج راسو“ ۾ ڏهه جيڪڙو فارسي ۽ عربي لفظ موجود آهن. ان سان صاف ثابت آهي ته اهڙي ابتدائي زماني ۾ اجمير ۽ دهليءَ جي زبان و، عربيءَ ۽ فارسيءَ جا ايترا لفظ آميوش ٿي وڃن، سو ناممڪن آهي. لساني حيثيت سان، اڏو توڙي هندي زبان جي تاريخ، ان آميوش کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. ٻيو ته ان ڪتاب ۾ شهاب الدين غوريءَ جي ستن شڪستن کي جنهن غلط ۽ افسانوي انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي، ان جي ترديد خود هندو محققن به ڪئي آهي.

۾ پٽ ۽ چارڻ، جنگ و جدل ۽ بهادرن جي ڪارنامن جي منظرنگاريءَ تي مامور ڪيا ويا. راجستان ۾ اڪثر اهڙيون لڙايون محض جاء و جلال جي نمائش خاطر به لڙيون وينديون هيون. ويروس ڪنن ۾ ’هيري مهاڪاويڊ‘ پڻ قابل ذڪر آهي. ’بيسل راسو‘ (سپٽ ۱۲۱۲) ۾ ’بيسل ديو‘ جي بهادريءَ سان گڏ، مالوا جي پرمار ڪماريءَ سان سندس پيار جي پجار پڻ ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح تيرهين صدي عيسويءَ کان ’ويروس‘ (رؤسيه شعر) ۽ ’سنگار رس‘ (عشق شعر) جو پاڻ ۾ ميلاپ شروع ٿيو. رزم ۽ رومان جي ميل جي اها روايت بدستور جاري رهي، تان جو چوڏهين صديءَ ڌاري نج عشق شاعريءَ (سنگار رس) جو دؤر به آيو. ’وير گاها جگ‘ پوءِ به ڪرسي سڀت. ۱۴۵۰ تائين هلندو آيو ۽ هيري ديو جي عهد حڪومت جي خاتمي سان گڏ، ڳاهن جو پنج ست صديون پراڻو دور پڻ پورو ٿيو. هندي ڳاهه وانگر سنڌي ڳاهن جي شروعات پڻ ڪن ڪردارن جي شخصي ساراهه يا سينٽ ڪرڻ سان ٿي آهي. پوءِ جي ڪن ڳاهن ۾ وري دعائون ۽ تمنائون به ظاهر ڪيل آهن. جيئن شيخ حماد جي هن ڳاهه مان چار تماچي ۽ پٽي صلاح الدين لاه دهليءَ جي بند مان نڪري ننگر پهچن، ۽ جوئي چار کان تخت وٺڻ جي تمنا ۽ دعا ڪيل آهي:

صلاح الدين تماچي ايندا سيگه سري،

جسوا جهڙ جهيڙ، بس ڪوٽ ڪري.

سڀي پئي، انهن ۾ سڪار ۽ امن جي زماني ۾ تفريح طبع خاطر عشق جو اظهار پڻ رسمي طرح ٿيڻ لڳو. جيئن آدي ڪيهر ۽ هوئل لنگاريءَ جي ڳاهن ۾ آهي. سن جي دؤر جا جيڪي به بزرگ شاعر اڄ تائين معلوم ڪيا ويا آهن، تن سڀي ڪهڻو ڪري ڳاهون ئي چيون آهن، ڇو ته ڳاهن جي سواءِ سادي، موضوع سادو ۽ انهن جو

آئڻ صافي ۱۲۷ تان

ان طرح درياءَ ۾ اهڙن جنگي هٿيارن جو بيان موجود آهي، جي سلطان ۽ پرنسپال ڪن ڪيئي صديون پوءِ به ۽ آخري مغل بادشاهن جي زماني ۾ پيدا ٿيا. مثلاً توبون، بندوقون، زنبورڪ ۽ ٻيا آئين اوزار وغيره. ٿيون ته خود بادشاهه جو نالو، غلط استعمال ڪيو ويو آهي. شهاب الدين، سندس پراڻي وهيءَ جو نالو آهي. بادشاهه ٿيڻ تي پاڻ کي معزالدين محمد بن سار سڏائين. سندس سرڪاري حڪم دستاويزن ۽ سڳن تي به معزالدين نالو آيل آهي. ان ڪري اگر درياءَ جو مصنف، سلطان معزالدين جي مديون مان هجي ها ته پوءِ هو ’شهاب الدين‘ نالو نه آڻي ها! درياءَ ۾ توپ ۽ بندوق جو ذڪر، ۽ زبان ۾ ڏهه لي صدي عربي، فارسي لفظن جي آميڙش مان ظاهر آهي ته هي ڪتاب مغل دؤر ۾ لکيو ويو آهي. چالاڪ نه مغلن کان اڳ هندستان ۾ توپ ۽ بندوق جو تصور ئي نٿو ڪري سگهجي.

چنڊج مهاپوٽيا ڪمپوزاڇ شهاب الدين، ۽ حافظ محمود شيرازي، تاريخي بحث ڪري، سڀت ڪري چڪا آهن ته اهو ڪتاب جملي آهي. ڏسو دهدي سورتين، ص ۵۲۰ ۽ پنجاب ۾ اردو، ص ۱۲۶. اهو ته سنڌي اهل قلم دوست، ان ڪتاب جي حوالن کي استعمال ڪندي ڪجهه خيال ڪند. غ م.

قالب پڻ قدرتي لڳندار ۽ وزندار آهي. سندن مصموم نه واقعاتي ٻين وانگر، انهيءَ دؤر واريءَ سنڌ جي سندن اندر ٿيل تاريخي واقعن جي نڌڪري تي ٻڌل آهي. اهي ڳاهون ئي آهن، جن ۾ سورن ۽ سمن واري تاريخي دؤر جا اعتبار ڪرڻ هڪ ڳا ۽ مسند احوال ملن ٿا. جن جي مڃڻ لاءِ اسان وٽ معتبر تاريخي حوالا پڻ موجود آهن. مثلاً سلطان حسين ايلائي (پير وٺي ديبل) جي هن ڳانڍ ۾ ديبل بندر تي سمن جي وير چڙهڻ، انهيءَ سبب ۾ ديبل شهر جو غرو ٿيڻ، حلي جو در بندر ٿيڻ ۽ سلاستيءَ خاطر مڪليءَ ۽ ٻين مٿاهين ٽڪرين تي ٿري پکڙي وڃڻ جو المناڪ تاريخي واقعو بيان ڪيل آهي.

ديبل پاس ڏکڻاڇي، آيو آب اٻار،

مڪليءَ ماڳ مٿاهين، ٿياسون ڌارو ڌار.

اهڙن اهوڻن مان خاطري ٿئي ٿي ته هيٺ توڙي موسوع جي اعتبار کان، ڳاهه سنڌ جي سخن گوئيءَ جي بناءَ ۽ بنياد آهي، جنهن جي پڙهڻ سان پوءِ ’دوهڙي‘ جي ڏاڪڻ عمارت اڏي ويئي آهي. ڳاهه جي گهاڙي ۽ وهڻ کي ڇاڇڻ سان اها اسان کي اهڙوئي ٻه-ٽه ٻول ڏسڻ ۽ ايندي جهڙو ’دوهو‘. ليڪن ’دوهڙي‘ جي ڀيٽ ۾ ڳاهه جو بنياد ’چندودها‘ تي ويهاريل نه آهي، پر ’منگيت ودها‘ موجب سڀيل آهي. ڳاهون چند جي ٿند سان ٻاند نه آهن ۽ نڪي سائون جي ماني ۽ ڳائڻي تي ڳڻيل آهن. ڳاهون ڳائڻ سان آسريون آهن، تنهنڪري انهن جي بهڪ سُر جي جهيل ۽ ڌار جي آڌار تي ٻيل آهي. انهيءَ سبب ڳاهون تن جي تنوار، جيءَ جي جهونڪار ۽ اندر جو آهنگ آهن. منجهن ’دوهڙي‘ واري ڏاڪ ڪانه ٿئي. اها آهي ڳاهه جي اوائلي هيٺ ۽ حقيقت، بالحتيءَ ڪمان سندس شباب ۽ جوانيءَ تائين سرگشت ۽ حيثيت.

بالحتيءَ جي اوائلي اوستا کان اڳرو اچي، ڳاهه جڏهن اڏاه جوانيءَ جي ديوانيءَ وهيءَ ۾ ٻهر هاتو ۽ جواني ۽ حويلن جي جوت اندر آڏو ڪاڏو، جڏهن شباب جي تاب سندس اڳوڻا اسلوب ۽ آداب تي آڏائي ڦٽا ڪيا. اسحاق شهباز جو ’جهرڪ‘ پنهنجي پراڻي ڇچ تي ويهڻ، انهيءَ اوائلي آداب جو ليڪو لنگهڻ آهي. وڏن جي ورتل وٽ ۽ هليءَ چليءَ رسم جي برخلاف بغاوت آهي. اسحاق فقير (پنڌرهنه صديءَ) جو اهو نئون موضوع، سنڌ جي ڪهنه ڪهار ڪوٺا ۾ هڪ اهم انقلاب آهي. چند جي اوت ۾ ڀرت (سينگار) جي ٻاوت ۽ ٻار جي پڪار آهي. سنڌ ۾ سورلي ۽ دوهي جي مرجع جو به اهوئي سمجھو آهي. دوهو عشق جذبات (پرير رس) جو آئينه دار آهي. ان جي موضوع ۾ مسي ۽ هيٺ ۾ چستي آهي ۽ اهائي چند جي بدش ۽ موضوع ۾ تراخ، دوهي جو امتياز سمجھي ويو آهي. انهن ئي ٻن ندر نڪتن ۽ انوکڻ اصولن ۾ اڄ دوهي جي پوري وصف سمجھيل آهي. انهيءَ طويعل تبصري جي تورتنڪ مان هڪ ٿئي ٿئي ته اسحاق، سنڌ جي مٿين ڏڪر ڪيل سورهن ئي ستارن

۾ ٻهريون شاعر آهي، جنهن نه فقط عشقي شاعريءَ جو آغاز ڪيو آهي، پر دوهي جي فني اصولن کي پڻ فروغ ڏنو آهي. سندس قائم ڪيل انهيءَ معيار ۽ ان جي اصولي ماڻهيءَ سانچي ۽ ڍانچي ۾ پوءِ جا استاد شاعر پنهنجا جوهر پختي ڪيا آهن. تان جو سنڌ جي سالڪ سيد علي ٺٽوي (متوفي ۱۵۷۳ع) انهيءَ قائم ڪيل قالب اندر پورين چئن ستن جو مڪمل بيت ٻيھاري ڏيکاريو، جنهن جو موضوع ۽ مضمون پڻ مجازي ۽ حقيقي راز جو آواز آهي. انهيءَ زماني ڌاري ڏمھڙي جي ڏاڏيءَ مانا، گاهه ديويءَ پڻ ستن صدين جي عمر ۾ هي جهان ڇڏيو. سمنگ چارڻ جو سمو سندس سهاڳو جو سمو هو، جنهن ۾ ڦٽل ۽ ڦٽولي رس ۽ رنگ ڪائين. سمنگ جي ڪاويءَ ۾ رس جو رنگ ئي نرالو آهي. ساراهه، سيٺ، سورهياڻي ۽ ٺا جا سڀ عنوان آندا اٿس، پر مرثيه ۽ مزاح وارا مضمون پڻ موجود آهن. ٽامي ۽ پنڌ جي ٻيو ڪم ۾ به برابر محتاط رهيو آهي، تان جو آخر عمر ۾ ته ڳاهن جي انهيءَ سلسلي ۾ سندس ڪتاب ’ڪماليت جي ڪڙيءَ تي ٻيٺل نظر اچي ٿو:

”هميران پو راه، راج نه ڪندا سومرا“

سمنگ چارڻ جو نالو، مٿي معلوم ڪيل سورهن ئي سڃاڻ سگھڙن کان اول اچي ٿو. هو قاضي قاضن کان ڪم از ڪم ٻه صديون اڳانو آهي. سومرن جي صاحبيءَ کان ئي سندس غوغاءُ سڄي ٻيو. هو اصل سنڌ ۽ ڪڇ جي سرحد لڳ ’ڪيرا ڪوٽ‘ جو رهاڪو هو ۽ ’ڄام لاکي‘ جي راج جو مڱهار هو. هو سومرن جي راج جو سخت مخالف هو ۽ سٺا پرستي سندس سرشت ۾ سمايل هئي؛ سڄي عمر سنڌ جي سير ۽ سفر ۾ گذاريائين، جو چارڻ جي اما آباڻي ۽ امتيازي عادت هئي. جنهن جي شاھ صاحب پڻ وضاحت فرمائي آهي ته:

چارڻ سي چنجن، جنهن سک ٺاه ڪو،

رهي راهه پڄن، مٿي ڪٺن ڪينرا.

سومرن جي پوئين ٻڌدار، راه همير جي ڏينهن ۾، سمنگ چارڻ ماڪ جو گشت ڪندو، سد جي سرويچ سما سڀهه سالارن جي سورهياڻيءَ جون ڪيرتون ڳائيندو وڃائيندو، ناسور سما ڏاڍون وٽ رس رهائون ڪندو، ڪائنن ڏان ۽ انعام اڳاڙيندو، اچي همير سومري سردار جو سلامي ٿيو. تن ڏينهن اهي چارڻ ۽ پاڻ، ايلچين جهڙو سان ۽ منصب ماڻندا هئا. سمنگ جي ساهرستي ته اڳيئي ماڪ ۾ مشهور هئي. ڇي: ’لاکي لک لٽاڻيا ۽ ڪرن بحشي ڪرورا‘. حق ساڪ جو اهو اعلان، سخي سردارن جي شان ۾، سندس زبان جادو بيان مان علي الاعلان گونعدو رهندو هو. سومرا سردار توڙي برسر اقتدار هئا ۽ سندس راج ۾ سماچار فقط سکيا سٺا عوام هئا، ته به هيءُ چارڻ سومرن جي حريف، سما سردارن جي سڃاڻ جا ڳڻڻ ڳائيندو ۽ سندن سورهياڻيءَ جي ٺاڻوڻي ڪندو رهندو هو.

همير وٽ سندس اهڙيءَ هاڪ جي ڏاڪ اڳي ٻهل هئي. وٽس جو سمنگ جو ساٿ شاهي طمطراڻ مان اچي ٿو، تنهن هڪاري همير تي هيٺ ويهاري ۽ سندس ست منجهائي

وڏي خچر، گهوڙا ۽ مال متاع جيڪو ڏن ۾ مليو هوس ۽ ٻيا ڪيترا ٻارها، بالڪا، ڇيلا ۽ ڇاڪر هن چارن سان همڪار هئا همير کي اتي ئي ڪنهن ڏاهي ڏانهن ڏسي ته ’مڃاڻ هن منگني وٽ ڪو ڪجهه جو راز آهي، جو فقيريءَ جي نالي ۾ لکايو، اسرن کان به اڳرو ٿيو ٻيو گهمي... فقير کان اها ڪلا ڪنهن به حيلي هٿ ڪجي!‘ حقيقت ۾ ٻارٿ ڪيمپاگر نه هو، پر هڪ بهتل فقير هو، جنهن جي ڀاري ۽ فال جي مقال به ملڪ ۾ سوچاري هلندڙ هئي. پر سومرن ساڙ وڃان سمنگ کي ساعت به نه سٺو. ڏڪر ٿاڻي جي ته ڪنهن ڪوڙي آڇ به ڪند ڪئي، هٿن راتو واهه سندس وهت وانا ڪاهي ٿيا روانا. سردار دوريءَ راه سومري ٿي هيءَ سوپ کڻي هئي. سمنگ صبح جو ڏسي ته سڄ، ڪاريءَ وارا ڪڪ. مٿيون پڙي ڀڳو بادشاهه وٽ دانهن، جنهن دانهن مٿي داد ڪيو ته ”هٿوس ڪاٺ ۾ ته پائهي ڪلا ٻڌري ٿيس، جڏهن منهنجي مهيا سمن کان به سرس ڳائي، تڏهن ترم کان پاهر ڪي حوس.“ منگنو مسڪين، هن اوچتي آئيءَ ۾ اچي ويو. پنهنجي حان ڇڏائڻ لاءِ گهڻيون ئي وينتيون ڪيائين، منهن مٿو پيٽيائين، پر اڳيان به همير هو. نيٺ ڪي چڱا سکر وڃ ۾ پيا، جن همير کي ٿڌيون مٺيون سٺائي، هن بيڙوهيءَ کي بند سان ڪيادو. بد سان بيدخل ٿيندي ئي، هن سٺايل جي سڙيل دل مان آه غريبان جو آئون، جيئون ڪري پڙڪي نڪتو ۽ اتي ئي ڪنن تي هٿ رکي، نهايت بيدبائسيءَ سان المناڪ آواز ۾ ڳايائين. ڇي:

همير کان ٻڌي، سومرن کان ويٺي،

همير کان پوءِ راج نه مائڻ سومرا

هيءُ ٺهري کان غضب جي زبان مان، وڃ وانگر واکو ڪري وڃي ويو. سمنگ جو سراپ هنڌن ماڳين هلي ويو. مائهن ۾ اڳيئي مڃتا هئي، ته فقير جي وائي ڏئيءَ در اڳهائڻ آهي، تن فقير جي هن ٻارتي کي سومرن جي پڄاڻيءَ لاءِ اثر اڳڪٿي ڪري قبوليو، ۽ انهن جي آڏوڏائي جي انت جو اشتهار ڪرڻ لڳا. فقير پنهنجي مال متاع تان آسرو هلي، پنهنجي ٻين سان جهنگ منهن ڪري لڪري پيو، ۽ سومرن جي سيند زوريءَ جا سور هر ڳوٺ ڳليءَ ۾ ڳائيندو رهيو. انهن جي انباءَ ۽ ارڏائيءَ جا اوڳڻ عوام اڳيان اهاري، انهن کي آڀاريندو ايو ڪٺ نڪت ٺهاريندي، انهن کي آگاه ڪيائين ته سومرن جي صاحبيءَ جو ويلو وهامي رهيو آهي.

ستينءَ هو سوجهرو، ائينءَ ٿي اونڌاه،

هميرائي باهه، وسائي ورهين ڪسي.

ستين ٻاهر ۽ فقير، ستين سن کي ڳائيندي وصاحت ڪئي آهي ته، ”يشڪ ڀولگر راه اول جي واري ۾ سومرن جي راج جو روشن زمانو هو، پر ائين صديءَ (هجريءَ) جنهن ۾ تاريخي حوالن مطابق سندن صاحبيءَ جي سڄ ٽپي ڏني آهي، هاڻي اڌاريءَ رات جو روپ

ولندي وڃي ٿي. همير جي حڪومت هائي هميشه لاءِ پنهنجو تاب چڙهي چڪي آهي ۽ سندس پوين مان ڪوبه هڪدار ڪونه ٿيندو.

فقير جي مڃتا ۽ مقبوليت جو اهو عالم هو، جو سندس واپ مان فڪل ويڙ، سومرن جي سهائي سان ڪاري ڪڪر والنگر ڇانئجي ويا ۽ ان کي ابد تائين اوندا هو ڪري ڇڏيائون. بلڪ ۽ برحا کي اهو ويساھ ڏياريائن ته هائي هميرائي حرص جو ڌڙيو، هميشه لاءِ گئل ٿيڻ وارو آهي. هڪدار سومرن جي سلسلي ۾ ’ستاوبهين پگ‘ دودو هو، جنهن جي راج به نه ڪجهه سهاه هو، پر سندس پوٽو همير پوٽيون جو اٿيهن پڙهي هو، تنهن جي ڪاري نئين ٿيندي، راڻ جي راج مٿان اهڙو ڪو نعرن گرھ اچي ويو، جو سندن سهاگ جو ستارو، آهستي آهستي ٽڪندو آخر غائب ٿي ويو. سنگ سندن پڙهين ۽ پکڙين کي بهندي ۽ بهاريندي بھاريو ته:

ستاوبهين سهاه هو، ڪئي اٿيهن اولداھ،

هميرائي باھ، پري نه پري جهڙي.

هن فقير گهر جي ڳوڙهين ڳاھن جي ڳڻڪوپ مان، هڪ ڳاھي ڳاھ به ڳولي سگهجي ٿي. مٿان انگ اکر (ستين، اٺين، ستاوبهين ۽ اٿيهن وغيره) سڀ حڪومت جي هيٺ ۽ حراس کان، استعاري ۾ ويڙهيل سمائون آهن. سنگ جي ڪلام جو ڪمال اهو چئو جو سندس سخن جي سوز، سومرن خلاف ملڪ ۾ اهڙي ته بغاوت جي باھ پڙڪائي، جو هميرائي حڪومت ان جي لهٽ ڇهٽ کان بچي نه سگهي. حقيقت ۾ همير خود ڪڪر ۾ ڪڙو هئي، ان جا ڏينهو ساري ڏينھ ۾ پکڙي وڌا. ’شامت اعمال او، صورت سوسگ گرفت‘ هائي ته هيءُ مست به اچي ڊڄريو. سورا حڪومت کان نجات حاصل ڪرڻ، هائي سنگ جي هائي حياتيءَ جو نصب العين بڻجي چڪو هو، ۽ انهيءَ مقصد مائڻ لاءِ هن پاڻ کي سچ پچ وٽ ڪري ڇڏيو هو. سنڌ جي سياست ۾ سنگ جيڪو ڀارت ادا ڪيو آهي، انهيءَ جي مدنظر سندس مرتبو ۽ منصب، اسلامي تاريخ جي هيرو ۽ هڪ مشهور خطيب ابو مسلم حراسانيءَ جي مد مقابل آهي. جهڙيءَ طرح عباسي خلافت جي هن انقلابي داعيءَ ۽ گمار جي عازيءَ پنهنجي زور رهاڻ ۽ حادو بيان سان، دمشق جي جابر ۽ جلاد آسوي امراءَ جو اٽل آندو، ۽ عباسي اقتدار جو عظيم بغداد مٿان بند ڪيو، تيس سنگ پڻ سنڌ ۾ سومرن جي سلطنت جو اٽل آندو ۽ هن جي سياسي سهاگ جو سنڌ تي جهنڊو جهولايو.

سورا سلطنت جي زوال واري زماني ۾ بادشاهي گهرڻي مان ٽڙي جا خان، جي مهمان کي مان ڏيندا هئا، پنهجو وارو وحائي ويا هئا. سندن پوين مان اهو اهاڻو انگ ۽ ننگ ڪري چڪو هو، سي هائي پنهجي ماڳن تي هڪ ويڙي جهڙي باھ ڏاريندا هئا. تنهن مان انهيءَ جي اوڙي تي ڪو وانهڙو لڙي اچي يا ڪستهيلو ڪو مهمان اچي ڪڙڪي، جنهن کي

مهران

ٺولو ڪارائتو هوي. جي: ”رڳو مانيءَ جو ٿاڻو ٿري، پوءِ باهه ڀل نه لائون ڪريو پني پري!“
سنگ جي سر تان خود اهڙي ويل وهامي چڪي هئي، سو سومرن جي انهيءَ اوڳڻ ڪري
آهڻاريندي، هيچو به انداز ۾ سومرن تي سڀت جوڙيائين ته:

سچو ڦسي پيا سومرا، اڌ ڦسي ٻيو لوڪ،
جهڻي ٻارن جهوڪ، نه ته لهڻيائي لائون ڪري.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ئي اول هيءَ ڳالهه ڳولي نروار ڪئي آهي ۽ انهيءَ سلسلي
۾ صاحب موصوف پڻ هڪ بيت جو به ذڪر ڪيو آهي ته ”هاڪر حمير سومري جي ڏينهن
۾..... هڪ چارڻ جا ڪي گهوڙا..... ڊوريءَ راءِ سومري جي سازش سان حور رنجي ويا.“
انهيءَ تي هن چارڻ بيت طور هي بيت چيو ته:

ڊوري ڊوريءَ راءِ، جنهن ”چارڻ“ سان ڪاهه،
بشق بستي جو ٿيو، سبج وٽايو ساڻه،
هميرا ٻيو راءِ، راج نه ڪندا سومرا.

مٿين بيت جو زمانو ۱۳۵۲-۱۳۶۵ع قرار ڏنو اٿن.

هن پوئين ڳالهه جي ڀرتاڪن مان هڪ ئي ئي ته ڳاهن جي انهيءَ سلسلي جي هيءَ هڪ
انتهائي مڪمل ڪڙي آهي، جا سنگ جي ڪسب ڪمال ۽ هڪيءَ چمار جو چڻ هڪ ٻڪل
۽ رسيل قتل آهي. هن جون پهريون ٻه سٽون نه پاڻ ۾ ملي ڏوهڙي جو روپ ڌارين ٿيون،
هن ٻنهي جو قافو آخر ۾ اچي ٿو ۽ ڊوري نيس سٽ به اڌڪ ورائيءَ سان آهي، جنهنجو ٻيو
به وچ تي پيل آهي، سا ته سورني جون سڪون ٿي ڏاهي. خدا ٿو ڀلائي ته هن ڳاهه ۾
”چارڻ“ لفظ سنگ جي تخلص طور آيو آهي. انهيءَ مضمون وارن ڪيترن ڳاهون،
هڪي سڄيءَ سنڌ جي سگهوڙن وٽ هلندڙ آهن، سنگ جي سورن جو ئي داستان آهن.

آخرڪار سنگ جو سڀ سٺائو ٿيو. سندس سڀا ٺيڪ صاب پيا ۽ ڪجهه دعا ڪجهه
ڏڪا واري ڳالهه، پنهنجي سٺيل سٽ ۾ سوڀارو ٿيو. هاڻي وڏن ماڻهن ۽ ٻه اچي وڳوڙ پيا ۽
راجاڻي گهراڻي ۾ به رڳو ۽ قذا پيدا ٿي پيا. سٺي مومل جو معاملو به ان موقعي جو سٺائو
بڻجڻو هو. جيئن ته راڻي ميندري جو بادشاهه پيو پيو هو ته سوڍو وري سنگ ۾ سندس مالو
۽ وڏو وزير هو، تن ۾ ڦٽهڙو پنجي ويو. جنهنڪري سوڍا (جيڪي سندن صاحبي جي سڄي
ٻانهن هئا سي) ۽ سومرا پاڻ ۾ هاسيرا ٿي پيا. ٻئي طرف وري راءِ حمير ۽ هالو چار جيڪي
هڪٻئي جا سڳا سڻ هئا، سي به سڳي سندن تان اهڙا اچي ٻاهر پيا، جو هڪاري هڪاهو مڃي
ويو. ڳالهه ايتري اچي پهتي، جو چار هالي جا ٻهٽ-چار هوڻي، ٻلي ۽ علي-ٻڙ تي نڪري
نروار ٿيا ۽ ميدان سلهائي سوڍارا ٿيا. انهيءَ موقعي جي هن ڳاهه ۾، ٻليءَ چار کي غيرت
ڏياري آهي ته:

پلي پائي لاءِ پيئي، علي انءَ ڪها،
هيراڻي ڪوٽ سان، جان جان جنگ نه ڪها.

هاڻي ڄام جو ڪوادر ڪنور، ڪڪ جو ڪوٺو، 'هوٽي ڄام' به وڏو وير وريام هو.
هن جهولجهار جي جنگ جو به جهرجهنگ غوغاءُ هلندڙ هو. هن هاوڪ جي پچار ڪندي
سنگ سندس سورهيائيءَ جي ساڪ پري آهي ته:

وئين جهليو نه وهي، هوٽي سنڌو ڪها،
ڪور پرائيندو پاڻ، تنهن سان وجهي ماريو.

پيشڪ ڄام هوٽي به ڏهيسر هو. هيءُ راوت رک وهنديءَ راند جو سڙهي ۽ سانهي

هو، پوءِ: (هن)

ڪڳمار ڪيلندي جهليا، ٿوءَ ٿوءَ ڪها،

پلي به پٿيو پٿر، پٿرو هوٽي پاڻ.

سمن نيب رن ڪسي رت سان رڱي لال ڪنوار پائي ڇڏيو. آخر هوٽي گهوٽ چڪر،
انهيءَ رتڙي رن ڪي، موڙ ٻڏي مائو. سندس ماتر جو هيءُ مرنو ملڪان ماڪ مشهور ٿيو ته:
هوٽيءَ سنڌيءَ ڦٽيءَ ڪسي، هو ڪيو گور ڪٿل،
سڀ سرن سومرا، تو ڪونهي ڦٽيءَ مٿل (مٿه).

ڦٽيءَ جو ملهه پيشڪ مهانگو نڪتو. اهڙن ايمان هائي حاڪم به سڄي ڏيهه ۾ ڏوٽي
ويو. سوڍا ۽ سما به سندس ساٿ ڇڏي پري ٿيا. سمن جا حڪومت سان لراع ويا وڌندا.
ڄام ۽ عوام به پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي ويا. نيٺ سمن جي ساري سرس ٿي ۽ سنڌ جي صاحبي
سندن حوالي ٿي.

سنگ پنهنجي مشن ۾ سوڀارو ٿيو. سمن جو راڄ پنهنجي اکين سان ڏٺائين ۽ سمجهو
جي رهڻ جو "وٽن" بڻيو. هر وڏي ڄمار ڪري هڪو عارو اچي ٿيس، سو ڄام جي سلام
تي وڃڻ کان معذور هو. چوڻ ٿا ته سندس عمر ان وقت سوا صديءَ کان به سرس هئي
ڏيهن-وار تي بادشاهه ڏانهن ڏولي ڏياري موڪليندو هو، ان جي سنڌ لطف وٺڻ ملي آهي:
چارڻ چاڙهي چوڏول ۾، تهان پوءِ ٿيو،
اهي وات ڪنو، سرءُ-راز سيد چئسي.

(سرود پرياتي)

ڪمار ۽ چوڏار چوڏول ڪٺائي، اهي سندس جهوپڙيءَ اکيان جهمندا هئا ۽ سنگ ڪي
سعي ڄام جو منهنو سڻيندا هئا ته:

اڦ مٿاهون مٿا، چڙهي ۾ چوڏول،

توڪي گهوٽ گهرائيو، راجا منجهه رتول.

(شاه)

فقط اهڙي موقعي تي جهونو پاڻ کڻائي وڃي ڪچهريءَ ۾ حاضر ٿيندو هو، نه ته ٻار هوڻي گهر وسايو ويٺو هوندو هو. سما چار کيس گهر ويٺي ئي وڻيڻا ۽ ڏان ڏياري موڪليندا هئا. سمنگ جيتوڻيڪ ٻيريءَ ۾ پاڻاري وسايو ويٺو هوندو هو، پر سندس ڳاھن کي پڪيءَ وارا پٿر پيدا ٿي انهيءَ عرصي اندر ٿيا. ساري چمار حا سمن جي ٽٽاھوٽي ڪٿي هئائين، تنهن هينئر ڦٽي ڦر ڏنو. سندس سر پرست سخي سما چار، دريا دل ڏاتا هئا، جي مسڪين پروري ۽ ڪرم نوازيءَ جي لنگ کان گهڻو ناليرا آهن. سمنگ سندن انهيءَ انسان دوستيءَ، هردعريزيءَ ۽ غريب نوازيءَ جي ڪن کي، سندن شاهائي شان جي شاهان ڳايو وڃايو آهي. سد جي سڄيءَ سمات برادريءَ مان ”ست سورهيءَ ۽ ڏھ ڏاتار“ ڪٿي ڳايا اٿس. سدھي مضمون واريون اھريون ڳھون، سد جي سگھڙن ۾ اح به عام آهن:

ڪيشب گهر سورھ هو، واسنگ گهر ٿاڪو،
اوڍي ڪھر جڪرو، ۽ ٿول گهر لاڪو.

اهڙيءَ طرح، (۱) سخي سڀڙ چار چوٽائي، (۲) راء ويري جو پٽ راء ڏياچ چاوڙو، (۳) جڪرو اوڍي، (۴) اوڍو ڪرائي، (۵) لاڪو ڦلائي، (۶) چار ڪڪڙ، (۷) چار هٿ ٿڌ پائي، (۸) جسوڏن اڳڙو، (۹) وڪيو ڏاتار جاڙيجو ۽ (۱۰) سخي ساھڙ چار رونجهو: اهي ”ڏھ“ ٿي هن ڏيھ جا ڏاتار، سند جا سينگار، سمنگ جي ساه ۽ ساز جو آواز آهن. انهن کان علاوه ٻيا ”ست“ سر فروش - سورما سما: (۱) چار انڙ وير، (۲) اٻڙو اڙينگ، (۳) ٻونٿرو ٻاونگ، (۴) ٻانگو ٻدامائي، (۵) ڪارائڙو ڪونڌر، (۶) هوڻي وريام ۽ (۷) لاڪو ڦلائي - جن ڪلدي ڪڏلي ڪنڌ ڪڍيا، انهن جا ٻار ڪڍي کين نروار ڪيائين. (چي: پينگهي پاڻي ٺوڏ، سر سمي چار جو) اهڙن اوسارن مان هوڻي چار جو مائام مٿي مذڪور آهي.

اهڙن چتر زبان چارڻن ۾، پوئين دؤر جو ”جمن چارڻ“ مدح گو شاعرن جو - سر موڙ ٿي گذريو آهي. پر اصل چارڻ هي چنجن، تن ۾ ٻيجل ٻڃاڻا ”سمنگ“ چارڻ ئي هڪ اهڙي هستي آهي، جنهن کسي وڏي تاريخي اهميت حاصل آهي. سند جي تاريخ ۾ سندس لاءِ، اهڙن ئي اهم واقعات جي يادگار طور تي دائر رهندو آهي، جنهن جو مثال مٿي اچي چڪو آهي. سڌي ادب ۽ ان جي تاريخ ۾ پڻ سمنگ جي شخصيت نمايان آهي. سد جا سڃاڻ به سندس سوانح جي مختلف موقعن جي مقال ڪندا، سندس نالو جيترو رکندا پئي آيا آهن ۽ اهي موقعن جي نسبت واريون ڳاهون، سد جي سگھڙن وٽ اڄ به عام آهن. اهڙن عجيب واقعن مان پئي به هڪڙي مشهور واقعي جو مثال مختصر طرح هيٺ ڏجي ٿو. هيءُ واقعو سندس جوانيءَ جي ستر ستر واري سمي سان وابستہ آهي. جنهن موجب سمنگ چارڻ، لاڪي ڦلائيءَ چار سان هوڏ هڻي، وڪيي ڏاتار جي سخا آزمائش لاءِ، کيس ائڊائين پيڙن جي انوکي ستن اچي هڻي. جي ائين آهي ته چار لاڪي ڦلائيءَ جو ڪردار اتي آڻيراءِ کان اٿاهون ٿو رهي. ڪن

ڇڪن جو چوڻ آهي ته اصل ۾ اهو اڙانگو سوال، سنگ خود لاڳي ڄام وٽ ئي وڃي وڌو هو. ڇي: ”ڄام لاڳا، منهنجي گهر اميدواري آهي. چارٽيءَ کي پيرن جي چاڪت تي آهي، انهي لاءِ تنهنجي جود ۽ سخا جي هاڪ ٻڌي، پيرن جي لپ واسطي اچي تنهنجو در جهنمو اٿم. هاڻي منهنجي مشڪل آسان ڪرا“ لاڳو ڄام اهڙي عجيب خدا ٻڌي حيران ٿي ويو، ويتر چارٽ چوڻ لڳس ته ”وڪيو ڄام به ڏاتار آهي ۽ هو سواليءَ جي سٺن سٺي، مير سوڌي به سخا ڪري ڄاڻي ٿو. هر آڏ ته تو وٽ ئي آس رکي آيو آهيان، جي توکان نه هجي ته وڃان وڪي ڄام وٽ.“ ايترو ٻڌنديئي لاڳو ٿي ٻاهر ٿي ويو. ڇي: ”هينر جو هٿ منهنجي ملڪ مان نڪر، سڌو وڪي وٽ وڃ. اٺن پهرن اندر پاڻ وڪي جي ملڪ مان ٻيرون اچي پهچاء، يا ته سندس سر اٿي ڏي. نه ته تنهنجي ۽ تنهنجي چارٽيءَ جي سر جو خبر ساڄي.“ اٺن ڳالهه مان ڦري ڳالهوڙو ٿي ويو. ٻيرون ته پيرن جي ماڳ، مورڳوئي جهڳي کي روٽو! سنگ اتان ئي، بيجل وانگر ڪنرو ڪاهي ڪري، رمندو رهيو.

سڌ جي سهوجهن اهڙن احوالن کي به سانڍي سلامت رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سرن جي صاحبيءَ ۾، ڪراچيءَ واري ڪوهستان جي ڪنهن شاعر، حاجي موسيٰ ”حاجيءَ“، انهي واقعي جي تاريخي ۽ ادبي اهميت محسوس ڪندي، ان جي ياد فائز رکڻ لاءِ سربستي ڳالهه اول کان آخر تائين ويهي منظوم ڪري، محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. چوي ٿو:

هو ڪامل رهندڙ ڪڇ جو، هيءُ سنڌو سالار،
هو سخي سخاوت اڳرو، اوچو تنهن اوتار،
لاڳي ڄام لوڪ مان، سڌو سارو ساچار،
سو ورندو ٻيو وٽس به، وڏي مان ويچار،
ڪنهن ڏينهن ڪٿي آيو، آت سانجهي مٿادار،
سو سائل ان سڀاهيو، پُرس انهيءَ جي ٻار،
ته وهلو وڃ تون وڪي ڏي، جو ٿو ڏان ڏئي ڏاتار،
ٻيرون ٻني آءُ تون، مڱج مٿو مڱهار،
تحقيق وڃي تڪرار، تون سڌ لهي آءُ سڪار!

مثال ٻيو:

ٻوه وسايو وٿان ڏي، هيڃان ويو هلي،
تنهن منهن اٿي ماڻڪي، جهونجهارا هيءُ جهلي،
ٻيرون تنهن جي ٻورءَ، ٻيا هٿڪا ڏار ٽي،
تنهن ڏاڻ ڏٺو ڏاتار هو، ”حاجي“ چوي هلي،
راهر رب وڪي جي، سائين ڪي سولي،

اٿس ڪوئدر ڪهٽ ٿان، ٻي ڀاسي ڪيس ڀلي،
 هن پاٽ پروڙو ڪين ڪي، آڳاٽو اصلي،
 ذات وٺي سو ڏيس ٿي، چوڪس ويو چاسي،
 تنهن ثابت سٺ سٺي، وڃي لاڪي آڳاٽن لال جي.

آخري بيت:

تڏهن سٺي سو سرهو ٿيو، وڏيرو وريار،
 سڪو تنهن مانجهي ڏي، پُرس لڪي پيغام،
 ته سخي تون سخاوت آڳرو، آهي تر تنهنجو نام،
 توسان راضي رب ڏئي، ٻيو مير محمد چار،
 هاڻي مرسل سر مدار، ڪلمو ڪهو ڦلڻ سان.

اهڙيءَ طرح انگريزن جي اوائلي دور (۱۸۷۰ع) ۾، ورنيڪيولر لٽريچر ڪميٽي به آهوند
 عبدالرحيم عباسي (نئي ضلعي) کان ساڳيو ”قصو وڪي ڏاتار جو“ ڇپائڻ خاطر لکائي هٿ
 ڪيو هو. خان بهادر حاجي محمد صديق ميمڻ به سندس تاريخ ۾ انهيءَ ساڳئي وڪي ڏاتار جي
 بچار ڪئي آهي. تازو مهراج منگهارام اوجها (ننگر پارڪر) به ساڳي آکاڻي لکي آهي، جنهن ۾
 اهي ڳاهون به اچي وڃن ٿيون، جيڪي سنگ سڻي هڻڻ وقت ڏهن ڏاتارن جي شان ۾
 ڳايون هيون. انهن مان ڪي ڳاهون نموني طور هٿ ڏجن ٿيون، ته پارڪن جي ڪسوليءَ جي
 مهميز مائين ۾ سنگ جي سڃڻ منجهي جو به سماءُ پوي.

سنگ، وڪي ڏاتار وٽ پهچي ڏسي ته هو سندس گهٽي جي ٺنگ ڪي پٽيون پيو ٻڌي:
 اٿي وڪي چار ڪي چانڪ هڻي ڇپائين ته:

ٽلائي لاڪي وٽ، مون وڏو ڪيو ٿي وات،
 گهٽين پٽيون جو ٻڌي، سو ڏيندو ڪهڙي ذات.

وڪي ڏاتار ورائيو ته ”اي جاجڪ اسين ڇپين ۽ نه مان چوندي ميڙي ڏن ڪيو ڪدا
 آهون، ۽ جڏهن ڏان ڏيندا آهون ته اهو ساڳيو ڏن جهول پري لڏيندا آهيون. تون پنهنجي
 ڪهڙي ٻڌري ڪر ته پتو پوي“ چارڻ چيو ته ”مائين پيرن لپ خاطر پنڌ ڪيو اٿم، ڪهر ۾
 ابيدواري اٿم ۽“ (هوءَ)

ان کي اوڏي نه ٿئي، پڪو ماس نه ڪاءِ،
 چارائي چترائي سان، پيرون وٺي پناه.

ڏاتار ڏي ڏيئي چس ته ”اي واس، پيرون به اچي ته پڪا، پرديسان پنڌ ڪري آيو آهين،
 ڪا سعت مون وٽ ويهي مال ملندا ڏان، حسين نئين وٽ لهي.“ جي سائين:
 وٽ اچي قيسن ويهان، تنهن کي لڳي دهر،
 جيءُ چارئيءَ جو وڃي، سو واري ڏيندو ڪير؟

[illegible]

حارن پيرمون او مڱي، جي حارين منجه. ٻڌڻ.

"گگر گگر ٻسا اڙيا". پوت چڙي، جن چڙي، پر حاجڪو ٻڌ چڙي، مڱي ٻڌ چڙي.

راسمجي آرمئش ۾ اچي وڌو. وڪيو ڏاڍو اچي ششدر ٿيو. جي "سر ٻڌ ڪشي ٻڌ ڪشي".

اصلي گهر ۾ پوري ڪال ٿي جي هن سائل جي معمولي سڪن ۾ نٿو اولائي سگهان، ٻڌ چڙي.

هي وڃي ٻڌيورو ڏيندو ۽ آڱ ڏانارن ۾ ڏنو ٿيندس. "انهي" اداسي جي ڪري ٻڌ چڙي.

جي ٻڌ چڙي لڄ ۾ ڪن لاءِ ليلائين. تنهن تي:

ميون چي هئي ماڻڪي، وئي ستين سمندين ٻار.

ہائی آندا ہا پورم کچا ہکا تار۔

اسی وکھی، ذاتارن جي ذاتار اڳيان سٿو ٿيکي، ڀلي جا ڀال مڃيا. پينار کسي ٻيو.
 سنڌي اولاد پڻ اڳيائين ته ”اڙي سمنگيا ڪوڙيا، ذاتارن کان اهڙا ائمنڊمنٽس ڪڍي
 کڻي“ ذاتار جو ذڪر ڀريو ڏورايو، چارڻ کي چٽو ٽڪو وائڻي ڇهڻي ويو. چون ٿا ته حڪومت
 جي لاءِ ٿي-ج-پڇ ”ڪوڙيا“ جو اڇو ٿيڪو پيدا ٿي پيو، جو پيريءَ تائين سڀ ٿيس. سنڌي
 اولاد وارا اڄ تائين ”ٿيڪڙيا چارڻ“ چوانين ٿا.

ڄام ڪرڻ سمورن ان سلسلي ۾، ٽيون واقعو 'چارڻ' جو، حشر ڏيکاري ٿو ڪو وڃي و
 اها روايت، اڄ تائين هلندي اچي، ملڪان ملڪ مشهور آهي.
 ٻانهن ڪرڻ واري هن پر ٿا ڪيئن نه سمورن ڄام ڪرڻ، بههجي رهي. ماهي حشر م
 ڪ ورن جا ڪروڙ رهيا هن وانگر چينڊو هو. اڙيات، محتاج ۽ مجلس اسرا ته جي سڀڙندا هئا
 هن جو مڙائي ڪرڻ - هونديو هئا - پر سمي ڄام وٽ ڪا به سوڙهه محسوس نه ٿيندي هئي.
 سڄي چارڻ ۾ ڪڏهن به ڪو دعويٰ نه ٿي ڪيو هو. هت انهيءَ منظر جو اڪيڻ ٿي سگهيو آهي
 دنگر آهي

جہ متو مکش نام کو، نان ممی نہ اہی سوڑ،
کرن چہ ار کروڑ، چہی قلن مٹ چشن۔

هي چٽا کان ئي آيو ڪري ڇڏيائين. سنگ پنهنجي هن مربيءَ داتا کي اهڙي طرح ۽ ڪوڏ سان گڏيو آهي، جو سندس نالو به سدائين لاه (بطور اهڃاڻ جي) سڙجي ناهي. لازم مروج جو شعبي ويو. مڃين ڪريم ٻڙيءَ واري، سخي سوڙ ڄام هي روايتي ٿنا هي. ٻار ڪندي، هن سڪين سگي سگي ڪري پڻ اشارتا ياد فرمايو آهي:

جهوڙ ٻيرا جهڙڪن، مٿي مڃين سگيا،
 سڙ رات سڙڪيا، ڏڪيا ڏاڏن ڏين،
 ڪهر ٿا ڪهوٽ وڃن، چٽا ٿي چارئين.

چارئين جي چٽا چونءَ لهي، جو سڙ سمون، هيند-سيند جو هڪڙو حاتم اهرو ته سخي سامائو آهي، جو ويچارا عاجز ۽ بيڪس، ڏٺڻ ۽ ڏهڻا، سڀني جو ڏي آهي. پوءِ ڀلا اهڙي بيض ۽ شفيق حاڪم جي راج ۾ رهي، ڪنهن جي به ڪاڻ ڪڍڻ ڪا جڳائي ٿي؟ شاه سائين ته هيئن فرمايو آهي ته

متان وڙ وڃائين، ٻئي در ليلائي،
 سمي سامائسي، چٽا ٿي چارئين.

هائي چٽا ڇاچي؟ جڏهن وٺيو ته ڏيهه ۾ رهيو ئي ڪونه! هن حوال پنهنجيءَ جود سان ورها سڀني ونهيان بنائي ڇڏيا آهن. ٻيلي سنڌو ٻان، سنگ جي شاه جو سلطان، جڏهين پٺ ڏئيءَ جي درٻار عالم ۾ ياد ڪيو ويو آهي، ته سندس ٽاڻاخوان ۽ عاشق صادق ويچارو سنگيو غريب ٻن، سڀني اڪهائيل سوالين جي ٻاران ۽ نوازيل رعابا جي نمائندگي ڪندي، داتا جي دامن لڳي، سمي جي سام، سخيءَ جي سنگ، سندس مايو ٻجي اچي ڪڍريءَ ۾ ڪٽڻ ڳڻي ٿو سريراڳ جي هڪڙي وائي ملاحظ فرمايو:

.....باهه ٻيلائي پائيان.
 متان سمون ڪي ڇڏين، ٻيلي سنڌا ٻان،
 باجهه ٻيلائي پائيان.
 ولها سڀ ونهيان ڪها، تنهنجي جود جوان،
 باجهه ٻيلائي پائيان.
 سڀ سوالي 'سنگيا' داتا ڏيئي دان،

باهه ٻيلائي پائيان. (داستان ٻيو)

مطلب ته سنگ چارڻ جو نالو، اسان جي ادب ۽ تاريخي روايتن ۾ ڪنهن نه ڪنهن طرح سان، ڪنهن نه ڪنهن روپ ۾، حيزو رهندو پئي آيو آهي. صدين جون صديون اورانگهيندو، پاڻ سان گڏ ايمان جا اهڃاڻ اڳتي ڏڪيندو، اچي ويهين صديءَ ۾ منهن ڪريو اٿس. سندس نالو اڄ تائين جو قائم دائر آهي، نهين جو ڪارڻ اهيئي سندس ذاتي گستاخ ۽ ابروول آهن:

مهران

جن ۾ ڀانت ڀانت جون ٻه ليون پڌايون اٿس. انهن تي رڳو سرسري نگاهه وجهين سان پتو پئجي سگهي ٿو ته سندس 'ڪاوي' ڇس' ڳاهن جي مقرر معيار کان گهڻو مٿي اڀريل آهي. اهڙيءَ ڀڙل ڪنڌي هيءَ ڳاهه. پڻ پڌري پٽ آهي، ته سڄي کان اڳ سندس وڏن ۾ ڪافي سگهڙ ساماڻا هوندا، جن خود سڄي لاءِ به گس گهڙيو هوندو. اهڙيءَ معما جي منجهه معلوم ڪرڻ لاءِ مناسب آهي ته سنڌي شاعريءَ جي انهن اوڻائي اسانڊن، وڌيل وارثن ۽ پيرسردن جا پنڌ رند ڀڃ ٿي، پراڻي ڀڃڻ تان سندن پير آهوڙي، ڪهن نه ڪهن منزل تي ڪين آبي هت ڪجي. اهڙيءَ جستجو جاري رکندي عين ممڪن آهي ته ائين انهيءَ اصلي ٿڌي ۽ ٽڪڻي تائين به پهچي وڃون، جتان هن قديم قوم جي عظيم ادب جي ابتدا ٿي هجي. اهڙيءَ طرح ئي ادب جا اهم اهيڄاڻ ۽ قهتي ڪڙيون ڳولي، ترتيب ۽ تناسب سان ملائي، دنيا اڳيان دعوا ۽ دليل سان دم هڻي سگهنداسين ته اسان جو ادبي ورثو ۽ ترڪو، مستند طور ڪيترو نه وسيع، عظيم ۽ قابل قدر آهي.

ڏورين سي ڏسن، جڏهن ڪڏهن هوت ڪي.

حوالا

- (۱) سڄي جي ڳاهه. ننڍي هوندي والد مرحوم جن کان ٻڌل آهي. جدا جدا سگهڙن کان سڄي جو نالو—سوسڳ (سوم=چنڊ+انگ=مهاندو)، سڄي (س=سڻو+سڳ=سوان)، سڳ (سڻو پنگ يا ڀاڻ)، سوسڳو، سڄيگو وغيره—ٻڌڻ ۾ آيو آهي.
- (۲) ڊاڪٽر دائود ڀٽو مرحوم، ڊاڪٽر بي بخش خان بلوچ، پروفيسر خواجہ غلام علي الانا، محترم محمد خان غني وغيره.
- (۳) ۱- سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر بلوچ ۲- مشهور سنڌي قصا (لوڪ ادب جا ڪتاب) ۳- ٽي ماهي مهراڻ ۽ ماهوار نئين زندگي وغيره.
- (۴) مسوپرگزيءَ جا پٽ فقير، هيءُ جنگ نامون (Ballad)، ڳائڻ ۾ سڄيءَ سنڌ ۾ برڪ آهن.
- (۵) هندي ادب جي تاريخ (ڊاڪٽر محمد حسن) 'ويهرگ، ٿاڪل' صديءَ کان ۴۸ تائين (اختصار ڪيل).
- (۶ ۽ ۷) "قديم سنڌي شاعريءَ جا ڪي نادر نمونا" (مضمون) محترم محمد خان غني، ماهي مهراڻ، جلد ۱۱، سال ۱۹۶۲ع، نمبر ۴.
- (۸) "... حقيقي ۽ معاري راز جو آواز آهي. مضمون "سڌي عالم ادب" رسالو نئين زندگي ڪراچي، ماه مئي ۱۹۵۰ع (سيد علي سوي) "قديم سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ص ۱۲۴-۱۲۵ ۽ "سنڌي قديم شاعري": ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود ڀٽو، رسالو نئين زندگي، ماه سيپٽمبر ۱۹۵۸ع.
- (۹) سڄو هئا سومرا، ڪٿي ڏهرآڻ؟ ڀرجاء: هير جي مائتا، چارڻ چونڊو ايترو. (والد مرحوم).

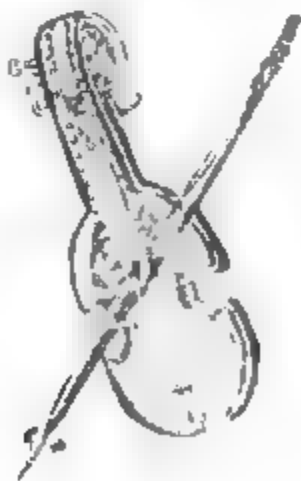
(۱۰) سمنگ چارڻ جي ڳالھ ۽ ان سان واسطو رکندڙ ڳالھون، نهايت مير ميراڻيءَ جي دهن — نواز علي، دوست علي ۽ مولا بخش (ويل مسوڀر ڳڙي، تعلو حيدرآباد) کان سڀني آهن.

(۱۱) ”مير کان پني...“ مير ڪريم بخش ۽ مولا بخش ميراڻيءَ کي ڪوٺ ڪٽائڻ ڏيندا.

(۱۲) ”سڀنيءَ هو سوچيو...“ عنايت ميراڻيءَ جي ڳوٺ مان.

(۱۳) ”مٽو بهين سواءِ هو...“ عبداللہ ۽ سواد فقير مڱڻهار (ڪوٽ جنڊل ڪوٽ، نعتو هالا).

- (۱۴ ۽ ۱۵) ”سچو ڦسي پيا... ڀري ڀريءَ راه“ سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ص ۶۹-۷۰.
- (۱۶) ”پني ٻائي نه پئي...“ سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ۶۸.
- (۱۷) ”وڏين جهاڙو نه رهي...“ هيءُ بيت آڏي ڪيهر ۽ هوڻل پريءَ جي ڳالھ ۾.
- ص ۳۱ تي آهي. ساڳيو بيت ميراڻي ڦيرن وٽ به آهي. ”مشهور سنڌي قصا: عشق داستان - ۱“ (۱۸) ڪيڀاري...
- (۱۹) هوڻيءَ سنڌي ڦٽي... ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ص ۶۸.
- (۲۰) ڪيشب گهر... ”مشهور سنڌي قصا: عشق داستان - ۱“ ص ۱۵۲ لاکو ڦلاڻي.
- (۲۱) ڏھ ڏاتار ”لوڪ ڪهاڻيون - ۷“ ڳالھن سان ڳالھيون ص ۱۷۶ - وڪيو ڏاتار.
- (۲۲) ست سورھ: ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ص ۸۸-۹۰ ۽ ۹۱.
- (۲۳) حافظ موسو
- (۲۴) آخوند عبدالرحيم { ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ جلد ٻيو، ص ۱۶۶ کان ۱۷۰.
- (۲۵) خانجھادر
- (۲۶) ”ڦلاڻيءَ لاکي وٽ...“ هن کان پوءِ ست ڳالھون، مهراج منگهاراڻي اوچا جي مسنون ”وڪيو ڏاتار“ مان.
- (۲۷) ”مڙھن چئي هئي ماڻڪي...“ دين محمد شيخ ريڊيو سکر.
- (۲۸) ”جهوڙيرا جهوڪن...“ تذڪرو لطفي - شاھ ڪريم جو بيان.

صوفي صادق فقير جو ڪلام

(قسط ۲ : آخري)

[سنڌ جي مشهور صوفي شاعر، صادق فقير صديق رحه جي ۱۱-واضع ۽ ڪلام "شعاع" - ج - محمد ٻيلي، ۽ بيت محبت سان مواد جمع ڪيو آهي. صوفي صادق رحه جي -واضع عمري، رسالي -هرڻ ٽڙهه - ٻيلي، جسي ٻه رٿون حصي (۱-۲/۱۹۶۵ع) ۽ شيع آبي چڪي آهي. هن ٻڌجي ۾، سندس ڪلام، بيت، ۽ وايون پيش ڪيل آهن. مختلف سٿرن جا ڪل: ۲۳۲ بيت، ۽ مختلف سٿرن جون ۸۴ وايون، ۽ سرائڪي وايون، ۽ ۶ سرائڪي بيت، گڏ ٿي سگهيا آهن. افسوس هو آهي ته صادق فقير جي ڪلام جا اهي نسخا، جي درگاهه جهوڪ شريف - جي ذراء پاران تيار ٿيل آهن. هي اڃا منصوبو ٿي ڪن آيا آهن.

سڀ آهي ته هن سلسلي جا اهي ٻئي حصا، جي -هرڻ رسالي جي وساطت سان شيع ٿي آهن. سنڌي ادب جي شائقين لاءِ صادق فقير جي ڪلام، فن ۽ شخصيت لاءِ مستند مواد جي حيثيت حاصل ڪندا.

صادق فقير، تاريخت جي سلسلي موجب سڏهن ته سنڌ جي مشهور صوفي دروڪر جهوڪ واري صاحب جو سويڊ صادق آهي، ۽ تصوف ۾ وحدت الوجود جي نظريي جو شارح آهي؛ تڏهن سندس ڪلام ۽ پيغام ۾ وحدت ۽ مساويت، محبت ۽ برادري، اخوت ۽ مساوات جو وسيع نصب العين موجود آهي. هڪ صوفي ۽ لا ڪوئي هئڻ جي حيثيت سان، صوفي صادق فقير جو ڪلام سنڌ جي سڀني شاعرن ۽ ٻين ممتاز حيثيت رکي ٿو. ان طرح -وز ۽ گداز، ٿاڙ ۽ ٺوڙ، جمال ۽ جلال جي وحدت، رڪنيتن جي ٻالوت، فقير صاحب جي فن ۽ ڪلام کي سرائڪي ڪري ڇڏيو آهي. "پير صاحب جو فن ڪلام -بکي فن جو تعريف لائق شاهڪار چئي سگهجي ٿو. فقير صاحب بيت ۽ -ٻي -مي وسيع دامن تي پهچي آهي. شهبازن سان مالا مال ڪري ڇڏيو آهي. ان کان سواءِ، سندس ڪلام، سنڌ جي راءداري ان سان ٻڻ ٿي ٿو. اهڙي ڪري ٿو. هو سنڌ ڪلام -سنڌ - صوفي انعام، سندس ۽ سندس ۾ ڪلام -سچل جي ڪلام سان گڏ ڪنهن ۾ وحدت رکندڙات جي ترجمي ۽ روح جي حدت جي ذراء ٿي، فقير صاحب جي ڪلام جي اهم علامت آهي. ٻي سرائڪي ۽ ٻي پڙهڪي جي ڪري ڪلام جو اهاهم ٻنهي چڪو آهي. افسوس اهو آهي ته فقير صاحب جي ڪلام جا حصا، جي -ٻي نسخا مشهور آهن، انهن کي پڙهي، ڪو آخري - مستند نسخو اڃا تائين - ناهي ٿو. هي سنڌي ادب تي فرض آهي ته هو هن سلسلي ۾ حال اهم ڪم ڪرڻ ٿيڻو ۽ هن پيش ڪيل ڪلام کي سمجهڻ گهرجي. - غ. مرگ آ

فقير صادق جي ڪلام جا ٻه اهم منتخب

صوفي صاحب جي ڪلام جي مختلف عام نسخن کان سواءِ سندن بيتن جا ٻه منتخب ”دردنامو“ ۽ ”ارشادنامو“ سندن ڪلام جا مستند نسخا شمار ڪيا وڃن ٿا. ”ارشادنامي“ ۽ ”دردنامي“ متعلق معلوم حقيقتون ۽ روايتون هيٺ ترتيبوار پيش ڪجن ٿيون:

ارشادنامو: ناياب آهي. فقير صاحب جي سجاده نشين وٽ چون ٿا ته هڪ نسخو هو، پر ظاهر ٿيل ڪوٺ آهي. جن ميرن اهو نسخو ڏٺو آهي، تن جي چوڻ موجب هن انتخاب ۾ فقير ”صادق“ پنهنجي مرشد ”شاه قلندر“ جي ارشادات ۽ ملفوظات کي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. انهن بيتن جو انتخاب ڪنهن ڪيو ۽ ڪڏهن ڪيو، ان متعلق ڪجهه به معلوم نٿي ٿي سگهيو آهي ۽ نڪو انهن بيتن جو ڪو مثال به هٿ اچي سگهيو آهي. ان سلسلي ۾ فقير صاحب جي پوئين جي تعاون جي ضرورت آهي، اهي هن نسخي کي ڪوشش ڪري هٿ ڪري سگهجن ٿا. ٻيءَ حالت ۾ فقير صاحب جي اهرءِ اهم ڪلام، جنهن ۾ جهوڪ شريف جي برگ جي ”ملفوظات“ محفوظ ٿيل آهي، جو ان طرح گهر ٿي وڃن، ”تصوف“ ۽ ”اهل تصوف“ ۽ ”سڌي ادب“ جي حق ۾ عظيم قصا تصور ڪيو ويندو. هي نسخو موجوده وقت ۾ ”جهوڪ شريف“ جي معتقدين ۽ متوسلين لاءِ هڪ اهم روحاني ”هديت نامي“ جي حيثيت رکي ٿو، تنهن کي ان سلسلي جي ميرن کي ڪوشش وٺي هميشه لاءِ محفوظ ڪرائڻ لاءِ جد ڪو عملي قدم کڻڻ چڱائي.

دردنامو: صوفي صادق جي ڪلام جو هي ٻيو اهم منتخب آهي، جو هڪ-ٻن جاين تي دستياب ٿي سگهيو آهي. ”دردنامو“ هن ڪري به سڀ کان وڌيڪ اهميت وارو نسخو آهي جو ان ڪلام جو انتخاب ڪندڙ، صوفي صادق فقير جو مرشد حضرت صوفي نبي الله شاه قلندر رح پاڻ آهي؛ ۽ ٻيو ته اهي بيت فقير صادق جي حياتيءَ ۽ ٽي قلمبند ڪيا ويا آهن؛ ۽ ٽيون ته انهن بيتن کي آخري طرح پڪڙ ڪرڻ جو ڪم به فقير صادق جي هڪ اهم همعصر ۽ همشرب اهل دل فقير نورالله مرادگار ڏنو آهي. هن انتخاب جو هڪ نسخو فقير غلام علي مسرور مرحوم کڻ جاب نبي الله صاحب بدويءَ کي هٿ آيو هو، جنهن تڏهن پاڻ پنهنجي ڪتاب ”تذڪره اظمي“ ۾، صوفي صادق جي تذڪري ۾ سندن ڪلام جو انتخاب ڏنو اٿس ٿي سگهي ٿو ته اهو نسخو جناب بدوي موصوف وٽ اڃا به محفوظ هجي. ”دردنامي“ جي جامع، ۽ تاليف جي سال ۽ انتخاب ڪندڙ لاءِ بدوي صاحب لکي ٿو:

”صادق فقير جي هڪ تصنيف ”دردنامو“ نظر مان گذريو، جنهن ۾ شاعر جو صحيح ڪلام موجود هو. ”دردنامي“ جو جامع فقير نورالله جهوڪ ميران پور جو طالب هو، جو صدي فقير جو همعصر هو. ڪتاب صدياڻه نعيم مان ڀرپور آهي ۽

نهایت تي معجب سان تيار ڪيل آهي هر هڪ صوفياانه لکڻي ۽ ان ڪري ان پوءِ ڪتاب جي پڙهڻي ۾ جامع (اوراللمه مير) هيٺيون مختصر تعارف اصل مصنف ڪتاب جي لاءِ ڏني ٿو:

”هي رسالو ’درد نامہ‘ مرشد حضرت مخدوم فضل الله شاھ سنڌو صوفي امداريءَ جي خفيي صديق شاھ جنهن جو نالو محمد صديق فقير سومرو هو، جيڪي ڏيک ڏنا ۽ عروج ۽ نزول جي مقامن ۾ غيب ڏٺا، ۽ ٻيا ڪي نڪتا وحدت جا نصيحت سان ڀريل پنهنجي حال جا ٿي ڏنا، سي مٿين حصو جي روبرو بيان ٿي ڪيا. اهڙن مان جي مرشد جي نظر ۾ قبول ٿي پيا، ۽ انهيءَ وقت ۾ جيڪي لفظ انهيءَ حال موجب حضرت صاحب جن پنهنجي زبان مبارڪ سان ٿي فرمايا، سي سڀ جنسي سال ۱۲۲۳ هجريءَ ۾ ٻين حليفن جدا ڪاغذن تي لکي ٿي رکيا. تنهن کان پوءِ هن شائق، نوراللمه صوفيءَ الهن ڪلامن کي کڏ ڪري گهٽ وڌ لفظ پنهنجي حوصلي موجب لکي سال ۱۲۲۶ هـ ۾ رسالو جوڙيو (۱).“

فقير صاحب جي ڪلام جو هي انتخاب، چڻ ته فقير صاحب جي نظرداريءَ هيٺ تيار ٿيو آهي، ڇو ته جڏهن هي ڪلام آخري طرح فقير اوراللمه تاليف ڪري رهيو هو، تڏهن جهوڪ شريف ۾ فقير صادق جو قيام هو. جنهن جي تصديق فقير صادق جي سڀ کان وڏي نورزند فقير ۽ پڙيد جي ولادت جي سال ۽ جنم واري جڳهه وارين روايتن مان ٿئي ٿي، ته صوفي ٻايزيد جي ولادت سن ۱۲۲۶ هـ ۾ ٿي آهي ۽ جهوڪ شريف ۾ ٿي آهي. تڏهن يقين سان فقير صاحب جي رهائش جهوڪ شريف ۾ تسليم ڪبي، ۽ ’درد نامو‘ به غالباً جهوڪ شريف ۾ ئي تاليف ڪيو ويو هوندو. هن رسالي تاليف ٿيڻ کان پوءِ فقير صادق جن ۳۸-۳۹ سال حيات رهيا آهن. ٿي سگهي ٿو ته سندن حياتيءَ ۾ سندن ڪلام کي باقاعده قلمبند ڪرڻ جي اها پهرين ڪوشش هجي، بعد ۾ هن نسخي تان ٻيا رسالا به نقل ڪيا ويا هجن ۽ ممڪن آهي ته انهن ۾ ڪي ٻيا بيت به شامل ڪيا ويا هجن. اها به حقيقت آهي ته ’درد نامہ‘ جا خاص نقل وقت بوقت ٿيندا رهيا آهن جناب ڊاڪٽر ابي بخش خان بلوچ، ”سپين شاھ عنات جو ڪلام“ جي مهاڳ ۾ فقر صادق جي ڪلام جي هڪ نسخي جو نالو ”رازنامہ“ ڄاڻايو آهي، حالانڪ ان نالي سان فقير صاحب جي ڪلام جو ڪوبه نسخو هيستائين ٻڌڻ ۾ ڪونه آيو آهي، تنهنڪري راقم العروف ان نالي بابت ڊاڪٽر صاحب جن کان استفسار ڪيو، جنهن جي جواب ۾ ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا:

”جو نسخو منهنجي نظر مان گذريو هو، غالباً ان جي سرورق تي ’رازنامہ‘ لکيل هو. ٿي سگهي ٿو نظر پيل وچان ’درد نامي‘ جي بجاءِ ’رازنامہ‘ لکجي ويو هجي. وڌيڪ

(۱) »ذڪر طاهي« حصو ٻيو-ص: ۳۲۰ ۽ ۳۲۱-سال ۱۹۵۵-۵۶ع

تصديق لاه مهرباني ڪري هيٺين انگريزي ٿي خط لکندا، جو نسخو مون وٽن ٿي
ڏنو هو. جناب حاجي سومرخان گل محمدخان لغاري، دوست آفيس نارو خان لغاري،
شهادت پور، ضلعو سالڪهڙ. (ڊاڪٽر صاحب جو خط - لکيل، تاريخ ۱۴ - اپريل ۱۹۶۴ع).

جناب ڊاڪٽر صاحب جن جي نوازش نامي اچڻ کان پوءِ، مٿين انگريزي ٿي وڌيڪ تصديق
لاه خط لکيو ويو، پر هيٺائين ڪوبه جواب موصول ڪو نه ٿيو آهي، نڪا جواب ملڻ جي
ڪا اميد نه آهي. اهو نسخو گمان غالب آهي ته 'درد نامہ' جو ٿي ٻيو نقل هوندو. نظاريل
وچان مٿس عنوان 'رازنامہ' لکجي ويو آهي 'درد نامہ' جا ٻيا به نقل ٿيل نسخا هوندا،
پر انهن جو پتو پئجي نه سگهيو آهي. عام طرح اسان کي فقيرن ۽ سگهڙن کان جيڪي بيت
هٿ آيا آهن، انهن ۾ 'درد نامہ' وارا بيت به هٿ آيا آهن. هيٺ ڦارئين جي واقفيت لاءِ
'درد نامہ' جا چند بيت 'تذڪره لفظي' تان نقل ڪريون ٿا، حالانڪ اهي بيت هن مقالي ۾
ڪلام جي انتخاب واري باب ۾ به موجود آهن پر ايل آهن جدا جدا سُرڻ ۾، تنهنڪري
غير پئجي ڪانه سگهندي ته اهي بيت 'درد نامہ' جا آهن يا ٻيا عام بيت:

هُوَ جِي ٿورا سچين، سو مون ڀانيان سور،
پهتس تان نه پور، ڳڻ ڳڻيندن تن جا.

روئي ريجھائج، ڳڻيون ڳڻهي ڳالهيون،
پهت سان پهائج، ليلا پنهنجي ڪانه ڪي.

سي ويڙي نه واهرو، جي مان ڀانيا ست،
سورن سندي ست، ڀانين پاڙهي هليا.

معنيٰ مثل نه جڙي، عجب اهم ائي،
ڏهو ڏيان نه سهرين، جائي ٻيو جي،
هائي ٻيو هي، هون ويو هن کان.

سارنگ مڪي وڃ، وڃ وسي منجه ڪن،
تان مڪ سنهيا ڏين، پرين پان لڪاپو.

نالي ۾ نالو ٿيا، پرين سي پسن،
اهي اهديت تن، جي واحدون واحد ٿيا.

(تذڪره لفظي ۾ آيل)

فقير صادق جي ڪيڏاري تي تحقيق

سنڌي ادب ۾ سر ڪيڏاري تي بحث، لطيفي شارحن ۽ محققن جو خاص موضوع ڳڻيو ويو آهي. آنجهاني پروفيسر ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي عظيم تاليف ’شاھ جو رسالو‘ ۾ پنهنجي تحقيق جي بنياد تي، سر ڪيڏاري کي شاھ جو ڪلام تسليم ڪري، پنهنجي رسالي ۾ داخل ڪيو. تڏهين کان ”شاھ جي رسالي ۾ ڌاريو ڪلام“ جي موضوع تي ان دؤر جي عالمن ۽ لطيفي ڄاڻن زوردار بحث ڪيا. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کان وٺندي موجوده دؤر جي لطيفي محققن ان ڳالهه تي پنهنجا خاص دليل ۽ رايو قائم ڪيا آهن، ته سرڪيڏارو شاھ جو چيل آهي يا احسان فقير هو؟ ۽ جي واقعي شاھ سرڪيڏاري جا بيت ڇپا آهن، ته پوءِ انهن ۾ شاھ جي بيتن جو تعداد ڪيترو آهي؟ وغيره. هيستائين شاھ جي سرڪيڏاري جي بيتن جي تعداد متعلق بحث ڪندي اسڪن اڪرن جو عجيب سلسلو پيدا ڪيو ويو آهي. ڪن محققن شاھ جا ٻاھتر (۷۲) بيت مڃيا، ته ڪن وري ستر (۷۰) لکيا، ته ڪن عالمن جي چنڊڇاڻ آٺ (۸) بيت ٻائي شاھ جا ٻڌايا، ۽ ڪن ان سلسلي جي سموري بحث جو جائزو وٺي، انهن اٺن کان وڌيڪ چار بيت ’شاھ لطيف‘ تي ”ڇاپا“ آهن. مطلب ته اهو بحث اڻکٽ آهي، جيڪو شايد اڃا به لطيفي محققن ۾ گهڻو وقت هلي! اسان مٿيان لطيفي شارحن جي تحقيق جا مختصر اشارا فقط ان ڪري ڏنا آهن، ڇا ته لاه ته لطيف جي سر ’ڪيڏاري‘ تي بحث دوران ’فقير صادق‘ جي سر ’ڪيڏاري‘ ۾ اهل شاھ جي بيتن تي به خاص طرح بحث ڪري، ڪي رايو قائم ڪيا ويا آهن.

’صوفي صديق فقير‘ جي سر ڪيڏاري جي تحقيق ۽ تاليف جو ڪم سڀ کان اول مخدوم محمد صالح ڀٽي هلائي مرحوم ڪيو آهي. مخدوم مرحوم، احسان فقير جي سرڪيڏاري جي تحقيق ۽ تصحيح لاءِ فقير صديق جو ڪيڏارو جمع به ڪيو ۽ ان ۾ ڌارئين ڪلام جي تحقيق به ڪئي. مخدوم مرحوم جي اها تحقيقي ڪاوش سندن وفات (۱۹۵۳ع) کان پوءِ ’ڪيڏارو‘ نالي ڪتاب ۾ آيل آهي. اسان جي اڳيان ڪتاب جو ٻيو ڇاپو آهي، جنهن جي اشاعت جو سال ڏيکاريل ڪونهي (*). ڪتاب ڪيڏاري ۾ جامع، (۱) فقير احسان، (۲) سيد جيئندل شاھ، (۳) اسماعيل فقير، (۴) جاڙو فقير، (۵) صديق فقير ۽ آخر ۾ جامع پنهنجي ڪيڏاري جا بيت، وايون، ڌاريون ڏنيون آهن؛ ان کان پوءِ احسان فقير جي سر ڪيڏاري جي بيتن کان سواءِ فقير جي ٻين ٻارهن سرن جا بيت پڻ ڪتاب ۾ درج ڪيا ويا آهن. صديق فقير جو سر ’ڪيڏارو‘ سولف ڇا لاءِ ڪٿان ۽ ڪيئن هٿ ڪيو، تنهن بابت مرحوم جو فرزند لکي ٿو:

(*) ماهنامہ نئين زندگي ڪراچي - جنوري ۱۹۶۶ع مضمون، ”سنڌي ادب جي اشاعت ۾ هلائين جو حصو“ جي ٻي قسط ۾ جيڪا ڪتابن جي فهرست ڏني ويئي آهي، ان ۾ ڪتاب ”ڪيڏارو“، جامع مخدوم محمد صالح، جي اشاعت جو سال ۱۹۵۵ع لکيو ويو آهي. (ص ۲۹)

”صادق فقير جو ڪيڏارو، جو هتي ڏجي ٿو، سو والد محرم محمد صالح پتي هلائي
 کي درگاه جهوڪ شريف توڙي درگاه آهر شريف جي مهربانيءَ سان هٿ آيو،
 جنهن کي کڄ ورهه گذريا، شايد سندن خيال هو ته احسان فقير جي ڪيڏاري جي
 تصحيح بعد هن ناياب تعفي کي پڻ شايع ڪيو وڃي.“ (۱)

صادق فقير جا ’ڪيڏاري‘ سان گڏ، مولف پنهنجي (۵) بيت سر ’سوڌڙي‘ جي عنوان سان
 جدا ڏنا آهن، جن جو مضمون به سر ڪيڏاري وارو آهي. افسوس هن ڳالهه جو آهي، مولف جي
 فرزندن مٿين وضاحت ۾ اهڙو ڪوبه اطلاع ڪونه ڏنو آهي ته مخدوم محمد صالح جي هٿ
 ڪيل ڪيڏاري جو ماخذ ’صادق فقير‘ جي ڪلام جو ڪو مڪمل قلمي نسخو هو، يا مٿي ذڪر
 ڪيل درگاهن جي راڳيندڙن جي يادداشت موجب مختلف ڳائڻن کان لڪارايو ويو هو؟ جو ته
 هن ڪيڏاري جو ماخذ جيڪڏهن فقير جي ڪلام وارو مشهور ’مڪمل بيان‘ آهي ته پوءِ ان
 سر کي مڪمل تصور ڪري سگهجي ٿو، پر جيڪڏهن اهو ڪلام ڳائڻ جي يادداشت تان
 لکيو ويو آهي، ته پوءِ چئي سگهجي ٿو ته ان سر جا ڪي ٻيا بيت به هوندا، ڇو ته ڳائڻن کي
 سارو ڪلام ياد هجي سو ته ٿي سگهي. شايد هي ڪيڏاري تي بحث ڪندي، مولف جو
 هڪ فقرو، پروفيسر محبوب علي چنا جو هن طرح اهل آهي ته:

”سر ڪيڏاري جا ٻارهن بيت صادق فقير صوفيءَ جي رسالي ۾ موجود آهن.“ (۲)

’ڪيڏاري‘ جي مولف جي مٿين فقري مان ڪنهن حد تائين اهو نتيجو وٺي سگهجي ٿو،
 ته سر ڪيڏارو، صديق فقير جي ڪنهن رسالي تان نقل ڪيو هئائين، يا صديق فقير جو رسالو
 مطاع ضرور ڪيو هئائين؛ نه ته مٿين فقري ۾ رسالي جو لفظ نه لکي ها، ته: ”صديق صوفي
 جي ڪيڏاري ۾ شايد جا ٻارهن بيت موجود آهن.“ ڇو ته رڳو ’آهر‘ ۽ ’جهوڪ‘ تان هٿ
 آيل ڪيڏاري کي سندن جهڙو محض، ”رسالو“ ٿو لکي سگهي. ٻي هڪ خاص ڳالهه جنهن جو
 هٿ ذڪر ڪرڻ ضروري آهي ته مولف، صديق فقير جي ڪيڏاري ۾ جيڪي ’ٻارهن بيت‘
 شايد جا ڪري آندا آهن، ۽ انهن بيتن مٿان هي نمبر اصل رسالي جا ڏنا ويا آهن، اتي اهو
 جائز ٿي ڪونهي ته شايد جي ڪهڙي رسالي جي ترتيب جا نمبر آهن؛ ڇو ته شايد جا مختلف
 رسالا آهن، ۽ هر ڪنهن رسالي جي ترتيب پنهنجي پنهنجي آهي، تنهنڪري سندن ڏنل نمبرن
 موجب جتي ڪنهن به هڪ ڇاپي جو حوالو ڏنل ڪونهي، ته پوءِ ان صورتحال ۾، ڀيٽ ڪندڙ
 ۽ وڌو مونجهارو پيدا ٿي سگهي ٿو.

مخدوم محمد صالح مرحوم، صديق فقير جي سر ڪيڏاري ۾ ٽيواڻا بيت ۽ ست
 صديون جمع ڪيون آهن. انهيءَ ڪيڏاري ۾ پاڻ ’شايد‘ جا ’ٻارهن بيت‘ پڻ ڏنا آهن، جيڪي

(۱) ڪتاب ”ڪيڏارو“ ص ۶۹، (۲) بحوالو پروفيسر محبوب علي چنا—مخزن ”ذڪر طبع“

ڪيڏاري ڪتاب ۾ سندن قائم ڪيل ترتيب موجب هيٺين نمبرن سان درج ٿيل آهن.
هن مهراڻ ۾ صادق فقير جي ڪلام جي انتخاب ۾ ۲ اهي بيت انهيءَ ترتيب ۾ نمبرن سان
ڏسي سگهجن ٿا. ۴، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۸، ۲۲، ۲۸، ۳۳، ۳۸، ۳۹.

انهن ٻارهن بيتن مان بيت نمبر يارهون، چوڏهون، ارڙهون ۽ اٺيهون، جملي چار بيت
قطب شاھ جا ڄاڻايل آهن، باقي آٺ بيت احسان فقير جي بيتن جهڙا آهن، ۽ مشڪوڪ آهن.
جن مٿان شاھ ۽ احسان جي هڪجهڙائي وارن ٻين جا حوالا ڏنل آهن، انهيءَ کان سواءِ
صديق فقير جي ڪيڏاري ۾ آيل اڻپورا ۲ بيت نمبر چاليهه ۽ اٺڪيٽاليهه احسان فقير جا آهن،
جيڪي احسان فقير جي سرڪيڏاري ۾ مڪمل طرح واڌاري سان موجود آهن. ان کان سواءِ فقير
جسي ڪيڏاري ۾ آيل بيت نمبر پنجاھون ۽ ”پنهر“ نالي يا تخلص واري ڪنهن شاعر جو ٿو
ڀانئجي، جنهن لاءِ مخدوم مرحوم يا سندس فرزند اهڙو ڪوبه ذڪر ڪونه ڪيو آهي، بيت
هن طرح آهي:

بيبي بيان ۾، ابي پاڪاري،
گهوت گهڙيا گهسان ۾، سي ڏاتر ڏيڪاري،
لکي جنگ ”پنهر“ چوي، هنيائون هاڪاري،
سر به سينگاري، سانجهي گهڙيا مڃ ۾.

هن بيت پڙهڻ کان پوءِ صديق فقير جي ٻين بيتن تي به هڪ نظر وجهڻ گهرجي ۽
فيصلو ڪرڻ گهرجي ته هن بيت جي زبان، انداز بيان ۽ شاعرانو قالب ۽ مضمون، صديق فقير
جو ٿي سگهي ٿو ڇا؟ يقيناً هي بيت ”پنهر“ جو ئي آهي.

ان طرح هاڻ صديق فقير جي سرڪيڏاري ۾ ڌارئين ڪلام جو تعداد هن طرح ٿو بيهي:
ٻارهن بيت شاھ جي نالي ٿيل، ۽ بيت احسان فقير جا، هڪ بيت ”پنهر“ نالي شاعر جو—جملي
پنڌرهن بيت. باقي اٺيهه بيت صديق فقير جا ئي آهن، جن ۾ ”سوڌڙي“ جي عنوان وارا پنج
بيت ملائجن، ته پوءِ اهو تعداد ٽيٽاليهه بيت ٿيندا ۽ ست وايون به سرڪيڏاري ۾ صديق فقير
جون ئي آهن. ”ڪيڏاري“ جي مولف، ڪيڏاري ۾ چوڪي وايون ڏنئون آهن، سي صديق فقير
جي ٻن سرن ۾ ڇپل واهن جي ٻٽ ۾ نهايت ئي ڪنجسيون آهن ۽ بلڪل ”هار“ ۽ ”وساري“
جي انداز ۾ آهن. ياد رهي ته مرحوم مولف ڪيڏاري ۾ آيل واهن مٿان ”واين“ سان گڏ
”صدائون“ به لکيو آهي. ٽي سگهي ٿو ”واڻي“ ۽ ”صدا“ جي معنيٰ ۾ ڪو تفاوت مرحوم
مولف جي مدنظر هجي، يا صديق فقير، جهڙي طرح ٻين شاعرن امان جي ڏک وارو هڪو
ڪلام ”زاري“ جي نالي سان سڏيو آهي، تنهن کي ”صدائون“ ڪوٺيو هجي. مثال لاءِ هڪڙي
صدا پيش ڪجي ٿي:

ڪالند ڪسي ڪوڏ منجهان، ڪوڏ منجهان،
هلي هار ٻڌائون، هيچ منجهان، هيچ منجهان.

اي هو... متان، پوئس، رات وچان، رات وچان،
 اچي، اچي ڪانڌ ڪڪورو، ڪوڏ منجهان ڪوڏ منجهان،
 هلي هار پٺائون، هيچ منجهان، هيچ منجهان!
 (ڪتاب ڪيڏارو-ص ۸۵)

مٿين ”صدا“ ۾ عام طرح جيئن ڳائڻا يا اوساريندڙ عورتون جيئن ٻار ڪين ٿيون،
 تيئن ورائي ورائي ساڳيون سٺون ”اي هو“ سميت لکيون ويون آهن. اهي ’صدائون‘ اهڙي
 نموني ۾ ”ڪيڏاري“ جي مولف ڪيئن لکيون آهن، تن بابت ڪا به خبر پئجي نه سگهي آهي.
 ڇپجڻ بعد ته الهن ’واين يا صدائون‘ خواهه ٻين ڪيڏاري جي بيتن ۾ ڳوٺيون غنڀيون ٿي
 ويون آهن، جن جي تصحيح جي سخت ضرورت آهي. ان هوندي به مخدوم محمد صالح مرحوم
 جي تحقيقي ڪاوشن کي ڪڏهن به وساري نٿو سگهجي.*

صوفي صادق جو سڏيهو

سنڌ جي صوفي بزرگ شاعرن مان لطيف، سچل ۽ ساسي، جو ڪلام پنهنجي فن ۽ اندازت
 جي لحاظ سان وڏو مقام حاصل ڪيو آهي، بلڪل انهن وانگر پنهنجي وقت جي پگهار وڙگار،
 عظيم صوفي ۽ اهل دل بزرگ حضرت صديق فقير ”صادق“ رح جن (وفات ۱۲۶۵ھ) ۾
 پنهنجي اثر انگيز ۽ دلنشين، برتائين ۽ پاڪيزه ڪلام ذريعي خدا جي خلق کي حق جو
 پيغام رسايو. هن فقير بينظير پنهنجي صوفيان ۽ عارفانه ڪلام جو پيمثال ۽ لازوال خزانو ڇڏيو
 آهي، جنهن جو لفظ لفظ حق جي طالبن لاءِ عظيم نعمت ۽ بيها دولت آهي. جنهن کي سهڙي
 ۽ سمهي، سنواري ۽ سينگاري، هڪ مستند ۽ معتبر متن جي صورت ۾ شايع ڪرڻ جو فرض
 هر سنڌيدان تي پڪسان عائد ٿئي ٿو. ان سلسلي ۾، ان تي عالمان ۽ مبسوط شرح لکڻ جو
 ڪم اديبن ۽ عالمن جي ذميدارين ۾ شامل آهي، جيڪي اهڙين ’ادبي ۽ شعري‘ صوفيانين
 نڪتہ منجبن ۽ سوشڪافين کي سمجهي ۽ پرچهي سگهن ٿا. ناچيز کي نه تصوف جي ايڏي ڄاڻ
 آهي ۽ نه وري ’صادق شناسي‘ جي دعوا. صادق صوفي کي سمجهڻ لاءِ ’عارف جي دل‘،
 ’شاعر جو شعور‘ ۽ ’صوفيءَ جي بصيرت‘ کپي؛ تاهه ’صوفي صادق فقير‘ جي ڪلام کي
 مطالع ڪرڻ ۽ سهڙڻ جي جا سعادت حاصل ٿي آهي، انهيءَ جي آڌار تي هيتو ضرور چئي
 سگهيو ته صوفي صادق رح جن جي ڪلام ۾ زبان جي سادگي ۽ سٺائي، سهڻائي ۽ سربلاني،
 سوز ۽ اثر، جو چيڪو نر ۽ سامان آهي، اهو قدر ڪرڻ جي لائق آهي. سندن ڪلام ۾
 زبان ۽ بيان جون علمي ۽ ادبي خوبيون ۽ خاصيتون به آهن، ته صوفيانه جوش ۽ حرور،

سنه ۱۲۸۸ھ تي فقير صديق جي ولادت جي جڳهه... ڳوٺ امر شريف هاڻوڪو صوفي ڳوٺ ڇٽايو ويو آهي،
 جيڪو فقير صاحب جي خانداني روايت موجب غلط آهي. فقير جي ولادت ”هتي“ لڳ ڳڻ ۾ ڇٽايو وڃي
 ٿي، جيڪا روايت درست آهي.

بيباڪي ۽ بيخوشي ۾ آهي، ۽ انهن سان گڏ عاجزي ۽ انڪساري، نهائي ۽ نمائشي ۾ ڪمال
 تي پهتل آهي. گویا 'لطيف' واري اعتدال پسندي ۽ لطيف انداز ۽ 'سچل سرمست' واري
 صوفي بيباڪي ۽ ابدبائي، سرمستي ۽ سرمرازيءَ جو، سندن ڪلام ۾ سهڻو سنگم ۽ امزاج
 موجود آهي. جيئن هرڪنهن عظيم ۽ اعليٰ، آفاقي ۽ عرفاني شاعر جو ڪلام، عرفاني ۽
 جوداني، اهڙي ۽ انتهائي هٿ ڪري، سدائين حيات ۽ حيات بخش هوندو آهي، تيئن صادق فقير
 جو ڪلام ۾ زنده جاويده رهڻو آهي.

عظيم شاعر جي نظر قبض اثر ۾ رڳو سندس وقت جي مختصر ۽ محدود ماحول تي
 هوندي آهي؛ پر هن جي نگاهه حق آگاهه ماضي، 'حال' ۽ مستقبل جي تهذيبي ۽ تمدني،
 روحاني ۽ اخلاقي ماحول تي به هوندي آهي. تنهنڪري انهيءَ جو 'شعر' هر دور ۽ هر زماني
 جي انسان جي جذبات ۽ مقتضيات جي ترجماني، رهبري ۽ رهنمائي ڪندو آهي، ۽ اهڙو شعر
 هر وقت شگفتہ ۽ تازو، وڻندڙ ۽ دلپذير ۽ دل آويز، اخلاق آموز ۽ روحاني حمايت جو
 حامل هوندو آهي. هر دور جو انسان منجهانئن قبي حط ۽ حضور، سوز ۽ سرور حاصل ڪري
 سگهي ٿو. 'صديق فقير' جڏهن ته، "شاهه شهيد" جي صوفيائي سلسلي جو نامتو شاعر ۽ سندن
 عارفانہ نظريات ۽ تعليمات جو عظيم ترجمان آهي؛ تنهنڪري، جهوڪ جي صوفين جي
 نظريه تصوف کي سمجهڻ لاءِ هڪ مستند ماخذ جي حيثيت پڻ رکي ٿو. فقير صاحب تصوف جي
 عميق ۽ دقيق مسئلن — 'وحدت الوجود' ۽ 'وحدت الشهود'، 'نفي ۽ اثبات'، 'فنا ۽ بقا'، 'وجود باري'
 ۽ 'رويت باري'، 'عروج ۽ لزول'، 'حقيقت محمدي'، 'خير ۽ شر'، 'جبر ۽ قدر' — وغيره
 جهڙن وڏن مسئلن تي به گهڻو ڪجهه چيو آهي. انهن مسئلن تي هن کان اڳ گهڻن ئي
 متڪلمين ۽ صوفين سڳورن پنهنجي حال آهر گهڻي ڪجهه خيال آرائي ڪئي آهي، پر صوفي صادق
 انهن مسئلن کي هڪ خاص زاويهءَ نظر سان ڏٺو ۽ پيش ڪيو آهي.

مٿي بيان ٿيل صوفيانہ مسئلن متعلق، فقير جي شعر جا مثال ڏهڻي مضمون کي واڌ ڏيڻ
 نٿا گهرون. اڳتي جهڙو فقير جي ڪلام جو انتخاب ڏنو ويو آهي، اهو فقير صاحب جي ڪلام
 جو شاهد عادل آهي، ان ۾ اهي مڙهي خوبيون موجود آهن. فقير صاحب جن جي ڪلام کي
 پڙهڻ ۽ سمجهڻ کان پوءِ اهو اعتراف ڪرڻو پوندو ته صادق صوفي رحه جن جو ڪلام
 سڪ ۽ سوز، سچائي ۽ نهائيءَ جو سنهون شريعت ۽ طريقت، حقيقت ۽ معرفت، جو رهبري
 عرفان ۽ ايمان جو پيغام؛ الدر جي آجرائيءَ ۽ صبر جي روشنائيءَ، خود آگاهيءَ ۽ خدا آگاهيءَ
 جو تيار لاهو آهي. ٿورن لفظن ۾ چئجي ته روزانه زندگيءَ ۾ سچ ۽ سچائيءَ، محبت ۽ خلوص،
 ديانتداريءَ ۽ ايمانداريءَ سان هلڻ؛ صحيح انساني ڪردار جي تشڪيل ۽ تعمير ڪرڻ؛ روحاني
 ۽ اخلاقي، علمي ۽ ادبي دوراندوشيءَ ۽ دانشمنديءَ کان ڪم وٺڻ؛ صادق فقير جي تعليم جو
 اهم پيغام آهي. معرفت جي هن منير پنهنجي شعر ۾ جتي ڪافي ڪامل مرشد والڪر زندگيءَ

جي اسرارن، روحانيت جي رازن ۽ تصوف جي باريڪ ٺڪڻن ۽ رمزن تي آشڪار ڪندي؛ سر سڳوريءَ جي ٻين صوفي بزرگن وانگر 'هندو-مسلم اتحاد' محبت ۽ مڃتا سان گڏ، عام انسانيت جي عزت ۽ احترام ڪرڻ جي تلقين ڪئي آهي. صادق فقير انساني برادريءَ واري عالمي نصربي هيٺ، هڪ انسان کي حسب ۽ لسب، قوم ۽ قبيلي، ماڻه ۽ علائقائي حدن، ڪاري ۽ گوري، امير ۽ غريب، عربي ۽ عجمي جي اضافي نسبت کان سواءِ هڪ 'انسان' جي حيثيت سان غير معمولي عزت ۽ احترام ڏيڻ لاءِ تلقين ڪري ٿو. اهڙو اظهار فقير صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جتي ڪئي ڪري ٿو.

صوفي صادق، هڪ صوفي فنڪار ۽ پنهنجي دؤر جي عظيم عوامي ترجمان هجڻ سان گڏ، وقت جو نهايت پيپاڪ ۽ باحوصله مرد پڻ هو، جنهن وقت جي حاڪمن کي سندن ظلم خلاف ڪريءَ درٻار ۾ لڳايل ۽ ڪين سندن ظالمانه ۽ عوام ڪٽڻ، غريبانار روش ۽ ٻيا مشعولين ۽ مصروفين کان شرمايو ۽ سندن بدانتظاميءَ ۽ بيهمتيءَ تي زوردار چوڻون ڪيائين.

ٻيو ته فقير صاحب جي ڪلام ۾ صوفانه عنصر سان گڏ، عشقيہ واردات ۽ ڪيفيات لطيف جذبات ۽ احساسات جي به پرور ترجماني موجود آهي، جنهن کي پڙهڻ سان هڪ سوز واري انسان کان پيدا ٿيندڙ دانهن نڪري وڃي ٿي.

فقير صاحب جو ڪلام، جيڪو هٿ آيو آهي، ان کي پنهنجي علمي بساط آهر پيش ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪئي اٿم. باقي رهيو صادق فقير جي ڪلام جي مطالعي جائزي ۽ شرح جو سوال، سو فقير جي ڪلام جي شرح لکڻ جو منصب آهي، ان سلسلي سان وابسته صوفي عالمن خواه سنڌ جي اديبن، محققن ۽ ناقدن جو، جن کي پنهنجي فرض جو احساس ڪرڻ گهرجي.

ڪلام جي وچور

صوفي 'صادق رحا' جو اڳي هلي پيش ڪيل ڪلام، مختلف ذريعن سان هٿ آيو آهي. ڪلام ڪهن به هڪ ڪتاب، يا فقير صاحب جي ڪلام جي ڪهن هڪ نسخي تان نه اٿاريو ويو آهي، بلڪ چار واپون هيٺان، پنج هٿان، ڏهه بت هڪ فقير کان ته پندرهن بت ٻئي سڳوري کان ڪري هٿ ڪيا ويا آهن. چند بت يا واپون ڪن اهڙن 'اهل ذوق' دوستن جي نوٽ ٻڪڻ تان ورتل آهن، جيڪي انهن پنهنجي ذوق جي تسڪين ۽ تڪميل لاءِ لکيا هئا. واپن ۽ بتن کي سُرڻ وار لکيو ويو آهي. جن ذريعن کان ڪلام مليا آهن، انهن جي ترتيب ۾ ڪابه گهڻي ٽٽڻ ۽ ڪٽي وڃڻ آهي. ٿي سگهي ٿو ته ڪن کي انهن سُرڻ جي ترتيب سان اختلاف هجي. اسان جي خيال ۾ بيب ۽ واپون، جن جن سُرڻ ۾ لکيون ويون آهن، گهڻو ڪري اهي صحيح سمجهڻ گهرجن؛ ڇو ته گهڻي ڀاڱي فقير صاحب جي شعرن جي مضمونن مان سُر ظاهر آهن. ان سلسلي ۾ شاھ جي رسالي جي سُرڻ ۽ انهن جي مضمونن کي پڻ نظر

هيٺ رکڻ گهرجي، ڇو ته فقير صاحب، شاھ صاحب جي تتبع ۽ پنهنجي دور جي عام شاعراڻي روايت موجب، تشيلي ولگ ۾ شعر چيو آهي.

پوءِ نه صادق فقير جي رسالي جي گڏ ڪندڙ جامعين ۽ ڪاتبن به، شاھ جي رسالي جي ترتيب کي سامهون رکي فقير صاحب جو رسالو ترتيب ڏنو هوندو. اسان جيڪي به بيت، هتي جن جن سرن ۾ لکيا آهن، انهن لاءِ ڪابه اهڙي آخري راءِ ڏيئي ڪانه سگهجي ته اهي بيت هميشه لاءِ انهن سرن جا تسليم ڪيا وڃن، يا اها ترتيب ڪا آخري آهي. اهڙي راءِ لاءِ ڪابه سٺو اسان وٽ موجود نه آهي، بجز نقل ۽ روايت جي. وڌيڪ تحقيق ڪرڻ محققن جو ڪم آهي.

دستياب ٿيل ڪلام مان ڪجهه سنڌي ۽ سرائيڪي زبان جا، بيت ۽ ڪجهه واپون، هن انتخاب ۾ ڏيڻ کان روڪيل آهن، ڇو ته ان ڪلام ۾ تمام گهڻيون نسي ۽ معنوي غلطيون آهن، مختلف پڙهڻيون آهن، جيڪي عام پڙهندڙ لاءِ مونجهارو ٿيون پيدا ڪن. اهڙي ڪلام کي مختلف پڙهڻن جي پيڻ ۽ درست ڪرڻ کان پوءِ شايع ڪري سگهجي ٿو، ۽ اهو ڪم به محقق عالمن جو آهي. صوفي صادق فقير جي رسالن لاءِ هن به رسالا ڏنا آهن، انهن جي متفق راءِ آهي ته ان ۾ شاھ جو ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام گهڻو گڏوڇڙ آيل آهي، ان ڪري عام طرح 'صادق فقير' جي رسالي کي پڙهندڙن، 'شاھ ۽ صادق' جي ٻنن ۾ جيڪو حقيقي تفاوت آهي، ان کي محسوس نه ڪيو آهي؛ ۽ اهو فرق معلوم ڪرڻ عام ماڻهن جي وس جي ڳالهه به نه آهي، تنهنڪري صادق فقير جي سلسلي جي فقيرن ۾ گهڻيون غلطاهيون پيدا ٿيل آهن. اهڙن فقيرن جي خيال ۾ صادق فقير جي رسالي ۾ جيڪي بيت 'شاھ' جا آيل آهن، سي صادق فقير جا ئي آهن، بلڪ غلطيءَ وچان 'شاھ' جي رسالي ۾ لکجي ويا آهن! عقل سليم اها ڳالهه ڪڏهن به تسليم ڪونه ڪندو ته صوفي صاحب جا بيت ڪي شاھ جي رسالي جي سڀ کان قديم نسخي "گنج شريف" ۾ لکجي ويا هوندا! جڏهن ته گنج جي تاليف وقت نڪو 'صادق فقير' اڃا فقيري اختيار ڪئي هئي ۽ نڪا شاعري شروع ڪئي هئي.

فقير صاحب جي شاعري شروع ڪرڻ ۽ فقيري اختيار ڪرڻ واري روايتن ۾ (جيڪي سماجي مھراڻ ۱۹۶۵/۲۰۱ ع ۾ ڇپي ۾ ڏسڻ گهرجن)، بيان ٿي آيو آهي ته فقير صاحب شاعري پنجويهن-ڇويهن سالن جي عمر ۾ شروع ڪئي آهي، ۽ فقير صاحب جو جنم سن ۱۱۷۰ هجري جو آهي. ان حساب سان چئبو ته فقير صاحب ۱۱۹۶ هـ ڌاري شاعري به شروع ڪئي ۽ جهوڪ شريف ۾ رهي فقيريءَ جي راه به ورتي. 'لطيفيات' تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ان سال پاڙيءَ ۾ شاھ جو هڪ رسالو اڳئين ڀيل رسالي تان نقل ڪيو ويو آهي، اهڙي روايت مولانا دين محمد وفائيءَ مرحوم پنهنجي ڪتاب 'شاھ جو مطالعو' ۾ آندي آهي.

مولانا وفائي لکي ٿو:

"بي ۽ ڪ روايت آهي ته ترقير واري نسخي تان سرن جي ترتيب موجب ٻه نسخا

تیار ڪرايا ويا، جن مان هڪ ڀٽ تي رهيو ۽ ٻيو درگاه ڪریمي تي رکيو ويو. درگاه ڪریمي واري اصلي نسخي تان ۱۱۹۹ھ مطابق ۱۷۸۰ع جي ٻيو نسخو لکاريو ويو، جو اڄ تائين موجود آهي. گویا اهو نسخو شاھ صاحب جي وفات کان ۳۱ سال پوءِ تیار ڪرايو ويو^(۱).

شاھ صاحب جي رسالي جي هن 'اهم' نقل ٿيل رسالي واري حال، فقیر صاحب مس مس شاعريءَ جي دلایا ۾ قدر رکيو آهي. ڀلا ان ئي سال فقیر صاحب جو ڪلام ڪيئن ٿو لطيفي دفتر ۾ درج ٿي سگهي؟ افسوس جو ان فرق کي مدنظر نہ رکيو ويو آهي. ان کان پوءِ جيڪي شاھ جا رسالا لکيا ويا آهن، اهي گهڻو ڪري ڏاڙهي ۽ ڀٽ وارن رسالن جا نقل در نقل آهن، ۽ انهن ۾ 'اضافا' بہ گهٽ ڪيا ويا آهن. اهڙي حال ۾ اها ڳالھ نہ مڃي سگهجي تہ فقیر جو ڪلام شاھ جي ڪلام ۾ لکجي ويو آهي.

اسان کي ڪيترا شاھ صاحب جي رسالي جا تسليم ٿيل ۽ عام بيت، صادق فقیر جا ڪري لکرايا ويا هئا، جيڪي پٽاڻا شاھ جا هئا، سي داخل نہ ڪيا ويا آهن. باقي ڪلام هن طرح الفابي وار سھڙيو ويو آهي:

(الف) مختلف سرن جا بيت: پندرهن سرن جا جملي ۲۱- سؤ بيت (۲۳۲) بيت. جن ۾ سر 'ڪيڏاري' جا ٽيونجاھ (۵۳) ۽ سر 'سوڌڙي' جا پنج (۵) - جملي اٺونجاھ (۵۸) بيت مخدوم محمد صالح ٻئي جي ڪيڏاري تان ورتل آهن، باقي هڪ سؤ چوھتر (۱۷۴) بيت ٻيرون دفعو ھيتري انداز ۾ پڪجا شايع ٿي رهيا آهن.

(ب) سرائڪي وايون ۽ ن وھا: ست (۷) وايون، ۽ ڇھ (۶) دوها. جي ۲۱- ٻيرون دفعو شايع ٿي رهيا آهن.

(ج) سنڌي وايون: مختلف سرن جون جملي چوراسي (۸۴). جن مان ست (۷) وايون مخدوم محمد صالح ٻئي جي ڪيڏاري تان ورتل آهن، باقي ستھتر (۷۷) وايون ست ٻيرون دفعو شايع ٿي رهيون آهن.

مطلب تہ هن انتخاب ۾ جملي سڀ سنڌي ۽ سرائڪي ايڪانوي (۹۱) وايون، ۲۱ سؤ بيت (۲۳۲) بيت - (جن مان مخدوم واري 'ڪيڏاري' وارن بيتن مان چوڏھن (۱۴) شاھ ۽ احسان فقیر جي بيتن سان مشابھ بيت، جن جي حيثيت مشکوڪ آهي ۽ هڪ بيت ('پتير' شاعر جو) کي ڌاريون ڪلام سمجھڻ گھرجي.) - ۽ ڇھ (۶) سرائڪي زبان جا دوها شامل آهن. فقیر صاحب جي ڪلام جو ھيتري انداز ۾ صحيح نموني ھٿ آڻڻ، 'اھل تصوف' ۽ 'صاحب ذوق' حضرات لاءِ غنیمت بہ آھي ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ لاءِ نيڪ مال بہ.

(۱) «شاھ جو مطالعو» از - ولانا دين محمد وفائي مرحوم. ص: ۱۰۳-۱۰۴ - اشاعت جو سال ۱۹۶۲ع، وفائي پبلشنگ هائوس، ڪراچي - ۱.

سُن وار ڪلام جي ترتيب

(الف) مختلف سُن جا ڀيٽ

ڪلياڻ ۵۲	رائو ۳۳	مارنگ ۱۹	سُني ۱۷	رام ڪلي ۵
سامونڊي ۷	وهاڳڙو ۱۰	ڏهر ۸	بلاول ۱۲	سورث ۴
ليلاڻ چنيسر ۲	ڪاهائي ۳	مارئي ۲	ڪيڏارو ۵۳	سوڌڙو ۵
<hr/>				
ڪل انداز ۲۳۲				

(ب) سرائڪي وايون ۽ دوها

وايون ۷ دوها ۶

(ج) سنڌي وايون

ڪلياڻ ۱۳	سُني ۴۰	رائو ۶	ڪانرو ۶	رامڪلي ۶
مارئي ۲	مارنگ ۱	سُني ۲	نوري ۱	ڪيڏارو ۷
<hr/>				
ڪل انداز ۸۴				

(الف) مختلف سُرَن جا بيت

سر ڪلياڻ

لف سندي اڳ ۾، سڄي ڪونه شريڪ،
چوڏس سچن سامهون، اندر روح رفيق،
تن ۾ جو تحقيق، سو سڃاتو سهرين.

احدان اڳي جو هئو، سو سڀ هئڻ سندوس،
پسڻ منجهان ٻڌرو، نبيءَ شور ڪيوس،
مظهر شور ٿيوس، هرڪا قدرت ان جي.

احدان اڳي جا هئي، سوڌي سا صفت،
اها اشارت، سائڻ گهڻو سٿري.

لالي ۾ لالو ٿيا، پهرين سي پسن،
آهي احديت تن، جي واحدئون واحد ٿيا.

مڙيوئي منهن ٿيو، هڻڻ ٿيو حيران،
جوڳي سندي جُڙو ۾، سڀوئي سبھان،
ڪمبو ۽ قرآن، ڪيڏانهن اٿي لڳيان.

معنيٰ مثل نه جڙي، عجب آهر ايءُ،
ڏسو ڏسان نه سهرين، جلي ٻيو جيءُ،
هائي ٻيو هيءُ، هو ٻن ٻيو هيڻ ڪان.

الله اوراهون ڇڏئون، ٻنڌ پراهن ٻيا،
بنا لالي سهرين، اڃا ڪي ٻيا،
واڪيندي ويا، ”صادق“ ٻڌيو سندرا.

الله الله ڪن، اسين مور نه سڃيون تن کي،
اسين منجهان تن، جن ناز نه ورتو ڪڏهن.

سپت صاحب هڪڙو، جاء بهاء ذاتي،

سو ”صادق“ سو سهرين، سو ڪل سو ڪائي،
جان مون اک پاتي، حوصلو حيران ٿيو.

سو سڀوئي سبھان، جو تو چٽ نه ڄاتو،
عقل سين الله ڏانهن، پور نه ڪهن پاتو،
سندو لينهن ناتو، پورن پاڻي آيو.

اتي گڏيا سهرين، جتي وري ائون،
تهان پراهون، قدم قرين جو.

ڪنهي ڪلمون هڪڙو، جان قلب ڪوڏ ڪٽيڙو،
اندر روح رهيو، آواز اناالحق جو.

جيڪي ڏنئي جڳ ڪي، سو اسان کي ۾ ڏي،
سو مڙيوئي ٿي، جوئو جو جهان جو.

جيڪي تنهنجو سهرين، سو اسان جو نه هو،
اسين تنهنجا تو، تون نه اسان جو سهرين.

منهن لڪيائون ”سِر“، اندر لڪيائون ”احد“،
ڪرين ڪوه وِحد، جو ٻيو تو ٻٽن تي.

لڪڻ لڪيو جن، تون جي ڏسين سي،
نه ٻئي ”الف-بي“، هوند وڃئي وري.

اڪر لڪيائون ”الف“ جو، سنواري سئون،
ٻڙهن جي ٻهون، نه لُڪتو آهي نفيءَ جو.

ٻڙهن ات پورو ٿيو، جتي ويو وجود،
ريءَ سڄي سجود، ”سبحاني“ سڀ ڏيو.

لاحق ڪجان مڙين، جو شرع مور نه هو،
جهلجي اڇان تو، مان ڪنهن گڏجي

جڙيو آهي جهان ۾، آدم اڃا هيو،
فادر 'ڪن نيڪون' سين، نڪا ويل نه وڃي،
پيرتون ڪٽج پير، سناسي صدق سين.

وبا جي وجود کان، تن ڪانهي قالب ڪاڻ،
تون هت پسين پاڻ، هو الستون اڳي ٿيا.

ڪان ڪهاڙو پر، امر منجهه اچي،
هيو جو سڄي، سو گهاء گسندو ڪينڪي.

ڪان ڪهڙو ڏوھ، وٺي هٿ هنيو،
لئون لئون منجهه لو، لڳي لوھ لڳن ۾.

ڪان ڪائي نه جڙي، گهر پريان گهاء،
جا پر پريان آھ، سا وڍ ڪان وٺري.

نه سڱ نه سهرين، ڪائي نه ڪان،
ڏکن سڀ مڪان، ڪوھ ڄاڻان ڪنهن گهاٽيا.

سڱ ماھي سهرين، هنج پيو ڪان،
وڃي سو ڪمان، آڏو جو اڪڙين ڪي.

هو جي ٻاران پرين جي، لڳن تڪا تير،
گهڻو گهاٽين ان ڪي، جي هون واصل وڃي،
مرگتن فقير، جهنج ميني سامهان.

هو جي ٿورا سڄين، سي مون ڀالها سور،
بھس تان نه پور، ڪڍ ڪڍندي تن جا.

مري مٽرڪن سان، سڙي ويٺي سانڌان،
تن منجهه ٿاڻو ٿان، مون پريان جي نه اهي.

جيئن تون سڄو سٿرو، عاشق ائين نه هون،
پر پروڙيو پرين جو، ٿا راتو ڏينهن رون،
اڃا ائين چون، ته سر لٽو سور ويو.

آهون ڪن آڏي تي، عاشق آڏ ڪٿا،
مرن ڪين مٿا، سڄا ڪهه "صديق" چئي.

وسيلو واسين منهن جيئن، لوري جت لڳن،
ڪڍ نه ڪڍو ڪڏهن، اتان عاشقن،
اوڏاهن اڳهن، جيڪي گهڻن پٽين گهاٽيا.

ڪهڻي ڪاتي ٻار جي، ڪهڻي پٽون پٽ،
سڌا آلي رت، مور نه سڪي ڪڏهن.

سڄين ڪوھ 'صديق' چئي، هتي مار هٿيار،
اچي نه ٿيار، لوڇان پٽي لهرئين.

ستان ڏين سهرين، ڏيل نه آھ ذات،
جا وائي ڪريون وات، سا پڻ وڃي وسري.

ستان ڏين سهرين، مر ٿئي هجان ٿل،
هو جا تنهنجي پٽل، سا ڪنين ڪين مٿان.

پري هلي نه پڇرو، نالو ٿيو نانھن،
تنھان پري دانھن، شڪارين شڪار جي.

شڪاري شعور سان، ڪڙڙن منجهان ڪي،
سڄائي صورت ڪي، وسهي ويٺا سي،
ڪپاڻون الف-بي، عطا آندائون ڪين ڪي.

شڪاري شڪار ۾، تون پاڻ وڃائي ويھ،
مري ميل مقبوض ڪي، عطا اهڙو ڏيھ،
سڄهي جو سائوھ، اتان سڙ شڪاري سڀڪي ويا.

ڪڏجن تنهنجو گهوريو، جدا ٿي تون ٻار،
ماڻهو منجهائين معنيٰ ۾، جيئن ڪڪ ٻڏي منجهه ٻار،
بھتا سي ٿي ٻار، جن وصال ٿي نه ٿيو.

ڪڏجن تان گمراھي، جدا ٿي تان جس،
پري آيو بس، پاسي ڪيو پاڻ ڪي.

عشق مندي آڱ جو قلم ڪڍيائون،
معرفت جي مس مان، ٿي "لا الهه الا الله"
سو پتو پڙهيئون، جو منجهائي معلوم ٿيو.

محبت جي ميدان ۾، عشق ڪٽرو ڪڍج،
مڪر سان پير پئي، هنس کي هنيج،
اندر آماريج، تڪ ۾ چڙهي ڪڏهن

محبت جي ميدان ۾، ڪنهن چيو توڻ اڃ،
سڀن جي سراه ۾، اُو منهيءَ جو سڙي مڃ،
اڀرن جو ٿي اڃ، توڻ اڳ اوروئي

محبت جي ميدان ۾، تو ڪنهن چيو آءِ،
سڀن جي سراه ۾، ٿا گهانا لڳن گهءِ،
بهندا محبوبن جي، اچي جاڻ حاءِ،

سوري سر سڀاءِ، جي نالو گهرهڻي لهن جو،
ولوڙي مٿ مان، ڪنهن جو ڪٽ ڪيو،
توري ترازوءَ مين، صورت منجهه سوڳو،
مٿ جو مثل ۾ جڙي، هو قطرو ڪونر هو،
مٿي جو مثله نه ڪو، سرتاڻ ڪالي ڪن ۾.

صورت پائير شيخ کي، معنيٰ مڙيوئي،
ٿو ثابت ٿيوئي، حق حقيقت جنهن کان.

صوفي سين ۾ اڳرو، پا مڙيوئي پوءِ،
جهڙي صفائي صوفي کي، تهڙي سچ نه هوءَ،
هتي آهي ڪوڏ ڪو، نه ڪو مرد نه جو،
ڪجهه اندر جون ڳالهيون، اندر مان پيو چوءِ،
"صادق" آهي سوه، جنهن کي اندر هُو هلي ويو.

ڏنو سر ڏرڪ بي، صوفين جي سردار،
ڳلي ڳالهائو ٿيو، سر لڙان ٿي دار،
نهن جي ڪڍو ڪير ڪٽار، جيڪو ڪلي
سين ڪاٺيو.

ڪنجهيون ڪيرت ڪيتر، هي هنگاما هل،
ت ڪن ٿا مل، صوفين جا "صديق" چئي.

نڪو سر ۾ قر، نه ٿيڱ نه تيارو،
نگو آهي نه لهي، سر اندر مارو،
سجوني سارو، هيٺون حيرت ۾ هو.

ڪڪ لڳي رت نڪري، هيٺون ڪهاڙو ڪاه،
مٿن ۾ سب جڳاه، دل ڏانهن ريءَ نه رهي.

سر مومل راڻو

... ڪنهن تهڙي، بابو منجهه پتو،
سول سامي ڏٺي سڪا، ويهي خاص خبر،
ڪهڙي ته ڪهر، ويچارن و هڻ ٿا.

ڪو مو ڪڏين ڪاڙي، بابو پيڪاري،
ني اها سون، جت مومل موچاري،
اها نه ساري، جيڪس ويهن سڀ واهيا.

ڪو مو ڪڏين ڪاڙي، گهڙو سان گلزار،
نهن موچاري مومل جا، بهي ڏا ٻار،
گهوڙا گهوٽ سوار، ڪاهي آيا ڪاڪ ني.

اڀرندي آس ڪري، جهڙو سچ سهاڻ،
ٽيڙي ڪاڪ ڏچائين، بابو جي بناء،
مومل مون ساه ڪنهن ويل نه وڃي وسري.

پره جو پيدا ٿيو، ڳاڙهي جو ڳچ،
سامي کي صورت جو، سون ۾ پري مڃ،
سامي ڳالهاه سچ، ته ڪٿان ڪڪورين ڪاڙي.

ڪٿان هليين ڪاڙي، ڪٿي هين ڪال،
اڪيون رت گاڏيون، ٿو لڙڪ وهائين لال،
ڏٺي جي جمال، مو سامي ڪوه نه ملجن.

ويا ويرائي وسري، تيرت سڀ تمام،
دونهين ٻائي ڌار، وينو ويروماس م.

سرها شڪاري ٿيا، جوڳي ڏٺائون،
گهوڙا ڪاهي گهوٽيا، هر م پڇيائون،
چيل چاگر چوڙي، ٻائي پيٽائون،
چڙهندي چيائون، ته موٽل ڪو مس ٿئي.

سرها شڪاري ٿيا، هرمل پيٽائون،
ڪا جا ڪاڪ وٺن جي، ٻولي ٻڌائون،
رهن ته رتيءَ جهڙو، اسين ۽ آئون،
سوڙ سونائون، جت وايون ويڻ وسري.

سرها شڪاري ٿيا، ڪو جو ٻين ٻڙاءِ،
تنهن وين وسري، جن سين جيءَ جڙاءِ،
تڪو ڪاڪ تڙاءِ، لوڏي ٻئي لال ٿيا.

لوڏي ٻئي لال ٿيا، ڪي جو ڪن ٻيون،
وهڻ وه ٿيون، ڪاهيائون ڪاڪ تي.

آٿل چڙهي ڪاڪ جي، جڏهن ڏٺو جن،
تڏهن منجهان تن، موٽي آيو ڪونه ڪو.

گڏ جي ڪي گجرئين، ڏٺو آٿل اوراتو،
سورن ٻئي ”صديق“ چئي، هر جن ٻاتو،
اهر نهوڙي ناتو، گهائيندو گهڻ ڪي.

اوري ڪير آءِ، مٿان ڪاڪ ڪڙهي،
وڃي ٻاٿان هڻندي گهاٽ، گڏ جي ڪي گجرئين.

مڙها ڪڪ ڪٽائين، لوڏي اچي لڪ،
آٿل منجهان ان جي، ٻين ڪا ٻرڪ،
ويچارا ورڪ، ويٺا وڃن سور جا.

ائين ئي آڏيءَ جو، جڏهن ويهيني ٿي رات،
سٺا ٿي ”صديق“ چئي، تو موئل جا ماڻا،
نالو لڪائڻ، تنهن جا مارين مهندرا.

راتا رتولن م، تو اچي ڪم ڪيو،
گڏ جي ڪي گجرئين، ڏٺي سور ٻيو،
هائي ماريندو، ورهن وڇوڙو تنهجو.

رس م رسن گهوڙيو، هرچ وچ م ٻري،
مارس ڦٽ نراق جي، ان جيھت جي ذري،
ايس تو گري، آءِ سوڍا سُڪيائي ٿيان.

سومل جئن ماري، تينن ڌائي ڪي ريس گهڻي،
سوڍي سمجهي ڳالهڙي، سڀائي ساري،
تنهن لاءِ ٿيا ٻاري، ”صادق“ سور ٻرين جا.

ڏک چڙهندي جو ڏنئين، ڪوئي جو ڏهاڳ،
راتو رهيو روح م، جنهن جو مڙيو سڀ سهاڳ،
هي مئي جو پاڳ، پير پيڙوئي نه ٿئي.

سومل مئي مهندرا، سڻي ڪو سلام،
پڳيس ڪ ”صديق“ چئي، اچيس نه آرام،
ڪئل ڪي ڪلام، موٽي آيو منهن م.

راتا رتولن م، ويا رات رهي،
اڀي ڪاڪ تڙن تي، ٻڃاير ٻهي،
جڳن جا جڳ ٿيا، ويا وره ٻئي،
سوڍو ڳالھ، مڃي، ڪري ڪونه ڪئل سان.

سڄا پَس ”صديق“ چئي، محلاتون ۽ ماڳ،
جن جي ٿي سڄ مرڪي، ٿي ڪيئون رس ۽ راڳ،
سي وير ورائي واڳ، راتا ڪنهن رخ ويا.

ڌرتي ڌڙگ سنڀري، ڪئين جوڏا ۽ جوان،
هئا هزارين ڪيترا، صوبا ۽ سلطان،
تئين جا مڪان، ”صادق“ سنڀري ڪونه ڪو.

ميڙي ميڙي مال، سڄا ويا ”صديق“ چئي،
ڏس ڀلي جا ڀال، ڪين ڏٺائين ڪڇ م.

ڪين ڏٺائين ڪڇ ۾، توڙي ميڙينون مڏ،
ڪين لڳائون گڏ، سوڃا وٺا "صديق" چئي
سڀيان نامي "صديق" چئي، اٿي اور هير،
ڊگها ڪري پير، پئي رهندن پٽ ۾.

سڀيان نامي "صديق" چئي، اٿي اور اڇ،
واڃي وانگر وڃ، مٿي ڪي مرلي ڪري.

سارڀون راتيون سمهي، تون لڏين هو لٽ،
مرلدين جي آلت، ته ڪهڙو ٿورو سڃڻ.

رائو آيو راج ۾، ٿي سهلين سٿي
پٽ پهريو پدمئين، ويس ڪيائون وڏي
ادبون اڌ واڌ، پهرين رات پرين سان.

مٿان اڱڻ ڪٽهرو، جهليئي جيئن جهوڪي،
سيڪ منهنجي سهرين، راتا وئين روڪي،
آڏو سڪان ٿي توڪي، من منهن ڏيکارين مينڌرا.

مٿان اڱڻ ڪٽهرو، وئين جيئن واري،
سڪ تنهنجي سهرين، ڏهل وڏو ڌاري،
مون ڪي ٿي ماري، سوڍل مائي ڳالهڙي.

گمندي ٿي ڳالهي، راتا روئڻ منجهاءِ،
سائين ڪارڻ سهرين، هڪڙو پيرو آءِ،
هي نه اهڙو گهاٽو، جو مٽي وڃي وسري.

سِر سارنگ

اڃ پڻ اتر پار ڏي، سحر سولھاريءَ ڌار،
اڳ مَر وڃ تون ولها، محب منهنجا مٿار،
رس، راڳ توهان ڌار، آڏو ڪانڌ ڪنڊيس ڪن سان.

اڃ پڻ اتر پار ڏي، سحر سولھاريءَ سِيت،
اڳ مَر وڃ ولها، محب منهنجا سِيت،
اڱڻ راڳي چيٽ، آڏو ڪانڌ ڪنڊيس ڪن سان.

مهران

اڃ پڻ اتر پار ڏي، سحر سولھاريءَ جوڙ،
اڳ مَر وڃ ولها، تون محب منهنجا سوڙ،
توريءَ ڪنڌيءَ توڙ، آڏو ڪانڌ ڪنڊيس ڪن سان.

اڃ پڻ اتر پار ڏي، ڪڪر ڪارونجهر سونهن،
لڳو وقت فراق جو، دل ۾ ڊکيا دونهن،
توريءَ ور ورونهن، ڪانڌ ڪنڊيس ڪن سان.

سارنگ سنهي آيو، ڪوڪ ڪري ڪڙڪو،
سرهيون سنگهاريون ٿيون، پسي ٿڙيءَ ٿڙڪو،
پرينءَ جو پڙڪو، واءِ وڃن کان وِٽرو.

سارنگ سنهي آيو، جهڙ لائي جهاني،
لفظ سئين "لار" جي، ڪفر ڇڏئين ڪئي،
جا بره جي آئي، سا واءِ وڃن کان وِٽري.

سارنگ سنهي آيو، پرين جي پارا،
آئي مند مينهن جي، وڇڙين ڪيا وارا،
جن اڏيا اڪڙين اوتارا، سي "صادق" ملن سهرين.

جهان جهان ڪري جهميو، اوهرن آيو،
اڪن اکر لائيا، ڪنهن ڏک ڏساو،
جن جي قرب ڪوڏاڻو، سي اٿي وئڙم اڪري.

جهان جهان ڪري جهميو، اوهرن اچي،
اڪن اکر لائيا، پرينءَ لاءِ پهچي،
جن جي سڪ سڄي، سي آئي وئڙم اڪري.

وٺو مينهن وڏوڙو، جهان جهان ڪري جهڪور،
موچاري ملير جون، مينهنون ٽلن مور،
هاديءَ لائا هور، ولھارن وس ٿي.

ڪهڙا ڪهاريا ڏينھڙا، اوسر اسان سان،
دوستن دلاسو ڪيو، پرين اچي پاڻ،
ريلن منجهه رهائ، آڏو آئي ڪنڊيس ان سان.

سڄڻ جنهن وڇوڙيا، تنهن اوسر پٽا ڏينهن،
پرين ٻيھي گهر آيا، مٽن آنا مينهن،
ڏولائي جا ڏينهن، واحد سڀ وڃاڻيا.

سڄڻ اڳي سڄڻ، ٻيا وٽر ڪيائون ويس،
منهن ڳورائي چنڊ جيئن، ڪارا پرين ڪيس،
جي هيٺڙي منجهه هيس، سي مر اوڏا هون
اڪين ڪي.

سڄڻ اڳي سڄڻ، ٻيا ڪڪل پين لڻ،
اڇي دهر روح مر، جيئن ماڪي اندر سڻ،
اهڙا سوڌا سڻ، سي مر اوڏا سون اڪين ڪي.

سڄڻ اڳي سڄڻ، ٻيو بهر يائون پٽ،
لڻا لڻ ڪئي، گهائي چڙهر گهٽ،
جن جو ملهه نه مٽ، سي مر اوڏا هون اڪين ڪي.

سارنگ سڪي وڃ ڪي، وڃ وري منجهه ناهن،
مارو هليا ملڪ ڪي، اتي ڇڏيائون آهن،
جا دل اندر دانهن، سا ڪوڪ سڻايان ڪن ڪي.

سارنگ سڪي وڃ ڪي، وڃ وراڪي ڪن،
پرين پاڻ لڪائيو، ٿا سڪ سڀوڙا ڏين،
نئين سي ٿيون نين، ڏڪو پون ڏڪن ڪي.

سارنگ سڪي وڃ ڪي، وڃ وراڪي پٽ،
”صادق“ سونهن پرين جي، تنهن جو ملهه نه مٽ،
آه پرين مون وٽ، نه اوسر اوسيڙو لهي.

وسن ڪين وسان، اڪيون منجهه شمار،
درد دائر ٿيو، تازي جيئن تنوار،
مان ملن مٿار، سيڪندي پٽن ڪي ”صادق“ چئي.

سر سسئي

منجهي ويا ”صادق“ چئي، هر ڪڏي به،

”هني هني“ هني هٽا، اتي آڏي به،
ڏکي ۽ سي ڏير، پر جي نه ويا پاڻ به.

پنڻ ۾ پيڙهون ٿي، ڪٿو پنهل جا پار،
جنهن وڇوڙيا پار، سي سمهنديون ڪيڻ
”صادق“ چئي.

ڪن پٿر پرين جو، سيوئي ساري،
ڏک منهنجي ڏيل مر، ويو پارو چل پاري،
اٿڻ، مون ڌاري، ورهه وائون لائون.

ڪن پٿر پرين جو، هٿ نه هوندا سون،
جيئل جو پين ڏينھڙا، ڏکيا جاليا سون،
آيل هائي مون، ورهه وائون لائون.

جنن ڏس جان مر، پٽن ۽ پٽن،
ساکو ۽ سڱ، سڱي ناه ”صادق“ چئي.

جيئن جيئن گهٽ پائين، تيئن تيئن سڄا سهرين،
ڪوڙين يوسف ڪيتر، اها ڪر نائين،
اهڙائي آهن، ”صادق“ منهنجا سهرين.

”صادق“ ڪنهن سڄ پٽن، جنهن چهر نه آه چهر،
هلاڻ نه هلڻ نه اچي، وهان نه چون مر ويه،
هي انهن جو ڏيهه، جي ويا جلائي جان ڪي.

هڪ جبل جاڏا آيا، ٻي جهنگل ٻي جهڪ،
اچن ان سولهن ڪي، هرڪ گهٽرا هڪ،
سي سڀ لنگهائين لڪ، ڪنهن سبب سان ”صادق“ چئي.

سڱي ساڪو، ڪڇ نه ڪڇين سان،
لڪائيندا پاڻ، ڇٽائيندا چهرين.

ڪيئن ڪريان ڪڙهي هنون، گهوڙن هيون گهر،
وري ڏيندس ور، هوتن لاءِ هڪڙو.

ساعت ساعت سور، مون کي ٻل ٻل پور ٻلا،
هنڙي منجه هئا، ٻاهر ٻڌاير ڪڍڪي.

سڄي ڪين سل، منجه مٿيون ڏي من کي،
ٻئي ڪندا هلا، ٻڌر پوندين پرينءَ سان.

مٿان جيءُ چوڻ، سٺو ٻوڏ سترمي ٿيان،
ٻل ٻل ٻڃن خبرون، ليک ليک ۾ لوڏين،
پرين جا ٻوڏين، ساعت سڄ جندڙا.

هاڻي تنهنجي هنڻي، جيئن، هجن گهوڙا ۽ اٺ،
مٽيءَ ڀريو مٺ، ”صادق“ وسائي سرتي.

ٻاهر ٻاڻي پون، اندر جهري چيون،
پرينءَ گڏي ڪيون، ڦوڙاهي جون ڳالھڙيون.

مون ڀانيو مون ساڻ، ساعت نه ويندا سهرين،
مادر ها مهربان، مون ويسليءَ وڃائيا.

سي ويري نه واهرو، جي مون ڀانين مٽ،
سورن منڊي مٽ، ٻاڻان پاڙهي هليا.

سر رامڪلي

ڀڄ ڏي ڪر ٽڪريون، خوديون ڪاٺئي ڇڏ،
جوکي جنگ جهان ڏي، مڙهيون مور مر آڏ،
ونشن تين جي من، جي ننگيا لاه ڪلهي ڪري.

آڏيءَ اوطاقن مان، ويا ورائي واک،
ٻيون ٻاري هليا، اندر منهنجي آڳ،
توسان ڪريان ڳالھڙيون، جيجان آئي جاڳ،
سامين جو سهاڳ، مادر مون نه مانيو.

ٻاٻو منهن سون ۾، رتن رت ٿوا،
وين سنڌ ”صديق“ چئي، ٻڌي جي ٻڙا،
ويراڳن وڙا، ٿيو حق حقيقت هيڪڙو.

ٿانگا وڃن ننگيو، دونهيون ٿيون دکن،
ڪين وراير ڪاٻڙي، ڪر ها منجه ڪڪن،
هتي هتي، منجهان هٿن، وڃن ويراڳي لنگهيو.
وڃن ويراڳي لنگهيو، تون وپسري نه ويه،
ڇٽان مڱ سنڀالين، ڏيه، ڇڏي ٻي ڏيه،
”صادق“ ويا ساڻهه، جو ڪهن پر ملن نه ڪاٻڙي.

سر سامونڊي

اهر يا ڪاروليار ڏي، ڪري ڪواسي گت،
انهن جي اهت، سمنڊ سوجهي آندا.

وڻ ڀرنئي سهرين، ڪامٽي ٻڌا،
امين تو ڪنا، سڪون سبق سور جو.

وساريان نه وسري، صبحي ڪيو سين،
ٿيا ٺهرا ٺهيل، مون ڏالهن سمشون جا.

ڏڪرمنڊ لڪرمنڊ هڻلمنڊ، اهي منڊ مڙئي ماڳ،
آهي عناصرن مان، لڪائيءَ جي ڦاڪ،
هتي جا هيراڪ، تن جو اورن ٿيو عبق سان.

وڃ ڪولدي ويسلا، ستين ڪهڙي سام،
هڪل هٿين لاه، سڄي جا ساڻهه ۾.

ٽرما توکي تار ۾، ٻڌي وڌو ڪن،
ڪٿي تنهنجا سهرين، ڪٿي تنهنجا ٻن،
ڌوڻون جوڙيو جن، تن ڪيئن وٺين وسري.

مٽي هتر سهرين، جن وڌر هت آئي،
ٻاڙون ٻن جدا ٿيا، جيئن جيئن ٽڪ ٽائي،
الهيءَ لڏ هائي، تو تران ڪين ڪين ٿي.

سر وهاڳڙو (وهاڳ)

ڪلهي ٻائي ڪينرو، ڀيري وجهه مڙ پاڻ،
سهڃئون سهڙ ڄام جي، ابي پس رهاڻ،
تن لٽي هيٺائي هاڻ، جي رونجهائي رسيا.

ڪلهي ٻائي ڪينرو، ڏور مڙ ڏيهه ٻيو،
ڪين لهندين مڱڻا، سهڙ ڄام جيهو،
خالي ڪوله ٿيو، جي رونجهائي رسيا.

ڪلهي ٻائي ڪينرو، ڏسيون هڏ مڙ ڏور،
سامهون سهڙ ڄام کي، اوڏو ويهي اور،
تن لٽو هنئين هور، جي رونجهي ڪي رسيا.

دل دنبورو درد جو، پورو رک پريات،
مڙ ڏج زور زبان تي، وائي وڃائي وات،
تپ ٿوڙن گهور گهورن، چني جاڙن جي جيهات،
سهيو سڄي رات، ٿو لنگها ڏينهن لڄائين.

نڪو هڪ نه پير ڪو، نه تو جيئن جس،
ڏسن جي ڏاتار ڪي، وڃي ڏوري ڏسن،
نه سهڙ سونهن سندس، سڄي ٿي "صديق" چئي.

سمهي سمهي مڱڻا، اڃا ائين هير،
نڀاڳا نندرون ڪرين، ڊکها ڪريو هير،
وڏيءَ ڪنهن وهر، مڱي وها مڱڻا.

سمهن ٻانهن سر ڏيئي، ٿو چائين مڱڻهار،
ڪهڙو تن قرار، جن چوٽائي چيت چئي.

چارڻ چوٽائي مڙهي، وئين 'سنگ' سني،
ساز ڌارج سٿرو، مڱڻهار مٽي،
نگي وڃي ٺڪري، هي ويل جا وٽي،
ڪجهي جا ڪٽي، وٽو چارڻ اوڏهن.

ڪنجهي رت هٿ ڪري، ڪنر چنن ڪنڌ،
چن نه چچڻ بند، ۽ تندون طمع سندهون.

جي نه وڃائين مڱڻا، طمع جون ٽالون،
سڄن سهڙ ڄام کي، تنهنجون هي حوالون،
لاڪڻيون لعلون، ٿيون ملن مائين ڪي.

سر ڏهر

سڪي ڀانگر جيئن، قمن ٻاٻهل آه مياس،
ڪي تو چورياس، ڪي مون سچن ساريا.

ڏلڪي پڌ مڙ پڪڙي، بدامن ٻاڙي،
رائڙ وٺاڙي، ائين ٻانڌ اڇليا.

ڪاڇيءَ ۾ ڪوڪ ٿي، پريا تان نه بدام،
ڪا پروڙي مار، ٻانڌن راه پري ويا.

ڪاڇيءَ ۾ ڪوڪ ٿي، پريو بدام،
ادا آن وٺان، لاڪو ٿو لوڙهيون ڪري.

گهڻو ڏاهلو، ڪاڇو بدامن،
راتيان تندون نه ڪن، ڏينهان وڙهن وڙهين.

رائي ۾ رات ڪيو، ڪرگل ڪونجڙين،
ورم وڃارين، راتو ڏينهان نه لهي.

ڪڪ تنهنجي ڪونجڙي، سرمجهيئي هو،
ٻاهر واکا وو، ڪوھ لايو "صديق" چئي.

ڏکن ڏينهن گذاريان، سورن راتڙيون،
تو ۾ مالهڙيون، پتڙيون آڻن وارون.

سر بلاول

ميرالپور جا مڱڻا، ڏسين جي ڏيو،
سنواري سون ڪري، پيوئي سهو،
جاسين تان جو، نه رڙهو انهيءَ راه ڏي.

هل ميرانپور جا مڱڻا، جت ڏاتر ڏئي ٿو ڏات،
”ڪان ٻڃي ٿو ڏات، آها سي اگهيا.“

ميرانپور جا مڱڻا، ڏسين هي ڏاتار،
توڙئون طلبگار ٿئي، صلح جو سينگار،
منجهان ٿور ٿيار، پڪڙجي ٻڌا ٿيو.

ظاهر تون باطن تون، هادي منجهه حضور،
پرين تنهنجي پور، واسينگو وڪ ڪشان.

نير-ٿورائي ٻير جا، ڪڙڻ ۽ ڪٽڻ،
ڪٿوري خوشبوءِ جا، مشڪون مينهن وسڻ،
ميرانپور ميران، ڪوسو واڻ نه وارئين.

لر ٿورائي ٻير جا، نن وسي ٿور،
”قلندر شاهه“ ڪرم سان، ٻريو ڏئي ٻريو،
منجهان ٿور ٿهور، وڻ ۽ وڃن واسيا.

ڪي ڪئين جا ڪارئي، ڪي ڪئين سندا،
اسين ”صوفي شاهه“ جي، ٻلي لڳ سندا،
ميرا جي مڏا، ت ۽ ٻير نه ٻڌي پنهنجا.

ڪي ڪئين جا ڪارئي، ڪي ڪئين جا ٻير،
اسان کي موج ميرانپور مير جي، وسيلو واهر،
ٿڪن کي ٿاهر، جهلو جهوڪ ڏاڻن جو.

جي تون هينٽڙا آهون، ت ٻلا اٿئي ٻير،
ويندي واڙين جو، ٿڌو ڀانڄ ٿير،
”قلندر شاهه“ ڪرم سان، ڪندو ٺيڪ نظار،
وئون دوستائي در، ”صادق“ گهڻي صدق سان.

دلئون دستگير ڪي، جيڪو ڪري دائهن،
انهيءَ سندي ٻانهن، ڇڏائيندو ڇهن مان.

دلئون دستگير ڪي، جيڪو ڪري سڏ،
انهيءَ سندا هڏ، آڪاريندو اوکيءَ مان.

اڀرندي کان اڀريو، ڪري گهوڙو گل،
هادي هدايت جو، سندس ڪونهي مٿل،
”صادق“ ڳالهه ر سڻ، فضل شاهه فقير جي.

سر سورت

محلين آيو مڱڻو، طنبيري ٿائي،
ڪري راڳ رباب سين، وڌائين چائي،
ورهر ويو وائي، رائيءَ کي راه ڏياچ چئي،
الڙهه جي آس ڪري، چارڻ چوريو چنگ،
ميرون جي جهنگل جا، ڪن رهائون رنگ،
ٻڄل سندو ٻنگ، خاوند خالي نه ڪري.

اٿئي سين صبح جو، ٿيو ڪڙڪو اندر ڪوٽ،
چارڻ تندون چوريون، چاڙهي مٿي چوٽ،
ڪهاڻيا ڪها ڪهوٽ، مٿي سر ”صادق“ چئي،
ڪنجهون ڪيرت ڪينرا، هي منگاما هو،
اچي ٿيو رو، صبح جو ”صادق“ چئي.

سر ليلان چنيسر

روئي ريجهاڻيج، گجهون گهمي ڳالهيون،
بهت سان بهائيج، ليلان پنهنجي ڪاٺ ڪي،
چنيسر سان چاڳ ڪري، معبي تو نه مري،
”لا“ ۾ لڪي وڃ تون، ”هرا“ ۾ جهل ڪري،
سر تي ٻير ڌري، هار وڃاء مٿل جو.

سر ڪاهاڻي

ارت اولائي ٻانهيون، منجهان وجهج مال،
لهرج گهوڙو لڪر سان، ”صادق“ منجهه سنال،
ڪٽي ڪڇ ڪمال، نه سڄي صرافن ۾.

ارت چاڙهي انگرا، گهاڙو ڪهن ڪهڙيا،
 ڦيرج ڪهڙو ڦڪرسان، سڳا جيءَ سندا،
 جي آڙي ارت ٻيا، هٿن ڏين ڪهڙو هٿڙا.

ڪڏهن ڪڏهن ڪاهري، هين ڪٿڻ ۾ ڪان،
 اچو چون اڀوجه ڪي، ته هي سٺ ۾ ڪٿڻ سان،
 'هني هني' منهنجو هان، ڪنهن پر ڪاهو آڪهي.

سر هارڻي

سٺو ٺالو الله جو، مڙني مٿاهون،
 ڪيئن ڪري ٺهوليان، عمر ڪي آئون،
 رازي سنڌيون رخائون، مون مڙني مٿي مڃيون.

وعدا اوس ڏينهن، جي مون مارن سان ڪيا،
 ڪٽڪن منجهه هينئن، پاڻان ٿين ته ٻڌرا.

سر گيڏارو (۱)

ڇوڪري شاه حسين سين، مرد متارا مهر،
 واڳا وڏي ويرين، ٽڪيو هٿن تير،
 ٿريا تان نه فقير، امر منجهه اڀي ويا.

حسن مير حسين سين، جنگ ٻڌي جنگ جال،
 ڪيو ڪان ڪٽارون، تيغ ٿرارين تال،
 سالڪن سانوڻ مينهن جنن، مٿن ڪيا مثال،
 قتل ڪڙڪو ڪرلا ۾، لائي اڀا لال،
 ڪوڏيا سان ڪمال، شير شهادت رسا.

حسن مير حسين جي، جنگ سٺي سين،

چوڏس رڪ چمڪيو، مٿي ملوڪن،
 وونڪا ويرين سامهان، هاڪارو هٿن،
 مانجهي تان نه مڙن، جان جان رڻ نه رڳيو.

حسن مير حسين جي، سٺي جنگ جهان،
 انا اوھيرا ڪري، ڪارھين بٽڪي ڪان،
 بندوقون ۽ ٻان، مانجهين جهليا منهن ۾ (۲).

مانجهين منهن نه موڙيو، ٻسي پڪڙيون،
 رڻ رٿائون رڪ سين، موڙي مڇڙيون،
 تنهن وير وڪڙيون، ڪانڌ وڌندي ٻائون.

ڪانڌ ڪلورئين ڪپڙين، ور وٺايو آهي،
 جتي ساهين جي سرھ وهي، تنن ٻير وڌندو ٻاه،
 تان تان پڙ ۾ لاه، جان جان لٽڻ نه چڙين.

سڄڙيا منهن مانجهين، ٻڇڙيا پاوانگ،
 فوجن ٺيل سياهيا، ڪڙن ڪنڊن، تنگ،
 هٿن ٻير ٻيرن ڪي، ٻڙچا ڪوڙڻو ٻنگ،
 ڪٽها ڪنڌ ڪڙنگ، جهرن جهونجهارن جا.

جهونجهارڪي ذات جو، جان ٻير ٻروڙو مون،
 ته اچن عراقين تي، پڙ پڙيندا پون،
 ور ورنه تون، مٿان البارن جئن اڀوه.

ڪو ڪهن جا نه سٺي، سالڪن وچان سڏ،
 رڻ ۾ رٿولن جا، ٻيا هارجي هڏ،
 جتي مڙن سڏ، اتي جهين جئن جوکو ٿئي.

ڏاڙهي ڏاڙهون گل جئن، منجهان رت رٿياس،
 سولهي چوڏهن چنڊ جئن پڙ ۾ ٻاڳڙياس،
 پٺن ۾ ٻاڳڙياس، مر مرڪي ماڙياس،
 ليزا نند ٿياس، ڪهوڙا ڪهوٽ وٺايو (۳).

(۱) ڪتاب «گيڏارو» از مخدوم محمد صالح پٽي هالاڻي - ص ۷۱ کان ۹۰ (۲) هي بيت احسان فقير جي بيت ۸۴ جهڙو آهي. (۳) هي بيت احسان فقير جي بيت نمبر ۸۰ جهڙو آهي، ۽ شاه جي بيت ۱۰ جهڙو، فصل ۵

جيئن ٿورا ڏينھڙا، گهوڙن ۽ گهوٽن،

ڪڏهن منجهه ڪوٺن، ڪڏهن راهي رڻ جا (۱).

ٽڪر مٿي لٽين، آيا اڃارين،

سانگون سائن هٿ ۾، ڪلهنئون نه لاهين،

اڳاٽي آهين، مانجهي مرڻ مهل ۾.

ڪتن جيٺ نه ڪوڙيا، پاڪ جنين جا ٻير،

سي تنگ ترازين تهجا، چٽو پون چڪير،

ڍوليد تنين جا ڏير، گجهڙين ڪري لاها (۲).

* پوٺي گجهن گاڙيا، ڏجان ڏک گهٽان،

تڻ ڪي لٽن توڻ جي، جي سورھ سامانان،

ڪندا رامانان، ڪڙر ڪلي جا ڪوڙيا (۳).

ڪڙر ڪلي جا ڪوڙيا، تون جانڪين ٿو جنين،

اڙين مٿي آسري تون، رڱ ٻالو پيئڻ،

گاهه گجهن جو ٿين، ويٺي جن وڃه ٿيا (۴).

ٿارا ٿان مڙ گجهڙي، جهون ڪڍي مڙ ڪاء،

رڻ ۾ رڪن هاريا، وي گهڙيا راڙا،

مٿا ملوڪن پالاء، گهوري ڪوه نه چونڊين.

† تيشن گجهڙين رڻ ڇانئو، جيئن ڪيئن ڇيرون،

وونڪا وڃين سامان، ڊوڙو ڏين ڊڙهون،

جهونجهارن وهون، لير مهالگو ڪنڊيون.

جهونيون جهونجهارن جون، جهمنڊيون اڇن،

ٻاٻو پڪ ٻهار جا، ان جون وهون واڪا ڪن،

پٽو ٻار ڪڍن، جي، رڻ مٽو راڙو ٿيو (۵).

رڻ مٽو راڙو ٿيو، وٺي نه ڏسجي سڄ،

مرون مرندا اڃ، جويئن پاند جهر ڪيو.

پاڳ ٿڙڪو جو هئي، ٻڌي ٻڌ پاڳون،

اڳين دون اڳون، ڪانڌ ڪڙهي لائون.

مرمرين آءِ روڙن، تون موٽي ڪانڌ مڙ آءِ،

اڳي هئي ڇانوڻ تنهجي، اڃ آس قبولي مان،

آءِ پاڻ ٻين مان، پوري ڪريو ان پرندي.

مرمرين آءِ روڙن، تون موٽي ايم مڙ ڪانڌ،

ڪڇن وڏا پاند، جيئن ٿورا ڏينھڙا (۶).

ماءُ هماري ڪنت جي، اڙين سر اوڻاق،

نهن ڪي منهن ۾ مرمين جا، سدا چڪن چاڪ،

جنڻ جن فراق، مرڻ تن مشاهدو.

سورمين چيو سڄ ڪي، الهي ڪرم اوڀر،

جهندي ٿي سائن جا، پڙ ۾ ڏسون ٻير،

چئن جت چڪير، اتي ڪانڌر اڀي ڪڪ چئن.

دلدار آيو سڪئون، ڏورانهن ڏنائون،

بييءَ ڪي بيان ۾، اڇي خبر ڏنائون،

چي، شير شهادت رستو، پڙ لهي لائون،

سڄي رڙائون، داخل ٿيا دين جي.

رسيو رڱائين ۾، جهڙ جهڙو جهر جهنگ،

ڪڪيون ڪپارن ۾، چمڪو پائن چڪر،

ماءُ هماري حق، مانجهن مشاهدا ڪيا.

رسيو رڱائين ۾، جهڙ جهڙو جهر جهور،

ڪڪيون ڪپارن ۾، ڪهرئين ڪنڪور،

گهٽ جهلندي گهٽ ۾، مرڪن مانجهي مون،

آنيان الور، هاڪو هٿن هائين.

(۱) شاه فصل ۾ بيت ۴ جهڙو. (۲) احمدان فقير بيت نمبر ۴۲. شاه فصل جهون بيت ۲. * (ٻي ٻڙهڻي) گجهن

ويي گهرو، ڏنجا ڏک گهڙن (۳) شاه فصل جهون بيت ۹ (۴) شاه فصل جهون بيت ۱. احمدان بيت ۳۲.

† (ٻي ٻڙهڻي) چير جهون بيت، تڻ رڻ گجهن چايو. (۵) شاه فصل ٽيون بيت ۱۰ (۶) شاه فصل چوٿون بيت ۲. احمدان بيت ۳.

ڪلي وير ڪٽڪ ۾ ٻاڪر جو ٺٽي،
تنهن کي جيئن جو آسرو، وڌوئي آهي،
سر سورهي سوچائي، هو رڳوئي رڻ گهڙي (۱).

ڪٽي وير ڪٽڪ ۾ منهي جي نه مرن،
هي ڪٽڪ ڪنارا ڪاٽيون، ڪيرا ڪوه ڪٽن،
سياڻا سهن، سندا مالهين سهندا.

هن ڏاڻي، هن جهڙي، هتي هندن سوپ،
جتي ڇڏو لوپ، رڻ تنهن جو ڪنارا

هن ڏاڻي هن جهڙي، هن هندن حال،
مار مهنداڻ، هل پويان، وڙهڻ وڏو وصال،
ڪنجهن پوندي ڳال، بيان سورهي تنهنجي.

لاڻي جو نفس کي، سورهي آهي سوه،
ڪلي وير نه ڪاهو، چئي او نه چوه،
مانجهي ماري ٿوه، تحمل سندي تيغ - ين.

سائو مٿين سوپ کي، ٿيڙي ڍال م ڍار،
ووه پالين ٻڙ ٻاڪرين، ترس م ٻسي تار،
مٿي تيغ ترار، مار نه مٿارو ٿين (۲).

سائو مٿين سوپ کي، ته جنگ جيءَ سڀن جوڙ،
اڙن تيغ عشق جي، تون مرن ڪاڻ م موڙ،
خواب خيال خطرا، وڃ سڀ وڍوڙ،
ناجي نفس نهوڙ، ته راز پروڙين رڻ جو.

سائو مٿين سوپ کي، ته جنگ جيءَ سڀن لاه،
اڙن تيغ عشق جي، واڳن تي وهام،
ان پر تنهنجو آهي، ٻڙ پنجاهين وچ ۾.

سائو مٿين سوپ کي، ته ٻاهون رک م پور،
من مدعي مڃيان، وڪن ٻاهو وير،
اچي آڀ اڙن ۾، ڀري ڀالڇ پير،
ان پٿر نفس نير، جا ٿو ڪٽه ڪٽار ۾.

وڙها واڳيا واهريا، سي سڃا سوني شير،
واڳيل وڏي آڻيا، مانجهي مل مٿير،
مسافر ميدان ۾، ڇڙها گهڻا چڪور،
پيڙ ۾ ڪوڙي پور، سر ڏنائون صداقا.

ڪٽڪ وير ڪٽڪ ۾، هتي جي حسن هوه،
ته پيڙو پنهنجي ٻاءُ تان، پتنگن جيئن وه،
ڪندو ڪير پوره، حملو مير حسن سان (۳).

مون جهيڙندي ڇڏيا، ڪاري ڪڪر هيٺ،
ڪارا ڪٽڪ هٿن ۾، ٻيا آندو وچيرا هيٺ،
مون ڪا ٿيڙي ڏيٺ، ساڻن جي سردار سڀن (۴).

محرر مٿي آيو، آيا ٿا نه امار،
مدني جا چار، ڏاتر تون ڏيکارئين (۵).

محرر مٿي آيو، آيا تان نه امير،
مدني جا مير، ڏاتر تون ڏيکارئين (۶).

ماءُ چيو پٽ کي، آءُ نه تنهنجي ماءُ،
جت سيلهن سڙه وهي، آت وڪ وڌندي ٻاءُ،
آءُ پڻ گهاءُ، پورهيو ڪنديس پانهنجو.

گهائي گهوڙو گهوٽ جو، رت ۾ رتالون،
آئي آل رسول جا، رڻ ۾ ڪٽائون،
مفت مٽائون، پسيءَ کي بيان ۾.

(۱) احسان بخت ۱۴۱، شاه فصل ٻيو بخت ۶، (۲) شاه جي رسالي ۾ فصل چوون بخت ۱۵، احسان فقير جو بخت نمبر ۲۲، (۳) شاه جو بخت نمبر ۳-فصل ۲، (۴) شاه فصل چوون بخت ۶، احسان فقير جو بخت نمبر ۵۱ (۵) احسان فقير بخت نمبر ۵، (۶) احسان فقير بخت نمبر ۷.

خالي گهوڙو گهوٽ جو، هليو ڏالهن حرم،
جهنڊا جهٽلي اٿيا، مٿي ستر مردن،
شاه وڀرين ويڙهو، پالا ٿا پڙڪن،
ڪٿا ٿا ڪٽن، عملو مهر حسن جو.

اولاد عليءَ شهر جو، ڪوفن ڪ ناپو،
دغا رکي دل ۾، ٿي رڻ ۾ رلايو،
جهڙو جهونجهارن تي، اوچتو آيو،
ڏيئي دين دنيا هو، ورهين وڃايو،
ڪٽن ڪٽايو، عملو مهر حسن جو.

ڪاهيون ڪربلا ڏي، گهڙيا منجهه ڪهسان،
آيا اوھرا ڪري، تھري وٺا ڪان،
گوڙيون گرزن ڪيون، ٺهن ڪوڙيا ٺهن،
ڏاڍو امر الله جو، ڪنهن جي چلي ڪان،
اتي سامهان ٿا سلطان، سر ڏٺائون سدغو.

ڪاهيون ڪربلا ڏي، گهڙيا مانجهي گهوٽ،
اچي وڀرين ويڙها، ڪوفن ٻڌا ڪوٽ،
پالن پڙڪارا ڪيا، چڙها ٺيڙن چوٽ،
هئا است جي اوٽ، شهر شهادت رستا.

ويڙها وڳرڻا واهريا، اٿل اٿارا،
اچي اٿارن تي، وڀرين ڪيا وارا،
تيلاند ويا نڪري، جيلاند هئا بهارا،
رضا جا رحمان جي، سا قضا ڪيارا،
الهيءَ پر اوتارا، ڪيا پر ڏيهن پڙ ۾.

وڙها وڳريا واهريا، جهڙي جهوڪ ڌڻي،
امر سان الله جي، اونچي ڪيائون اٿي،
رضا جا رحمان جي، سا واحد ڪي ۾ وٺي،
ڪاهوڙي ڪٿي، وبا گذاري ڏينھڙا.

بيبي بيان ۾، آهي پاڪاري،
گهوٽ گهڙيا ڪهسان ۾، سي ڏاٽر ڏيڪاري،
لکي جنگ 'ينير' چوي، هيائون هاڪاري،
سر به سينگاري، مانجهي گهڙيا سچ ۾. (۱)

مانجهي گهڙيا سچ ۾، سي هڪوڏا موٽن ڪيئن،
ڏسيو اڃ اولاد جي، جهن راتو ڏينهن،
سي قول پڄن ڪيئن، ڪاهي آيا ڪربلا ۾.

آئي ڪربلا ۾، خيما ڪوڙيائون،
ڏسي رضا رب جي، منهن نه موڙيائون،
لال ٽهي لائون، ٿيا مسافر ميدان ۾.

ٿيا مسافر ميدان ۾، واڪو وهي روه،
نه تخت سڀ تاراج ٿيو، باها بيبي روه،
نهان پوءِ ٿيو، مائٽر ان جو ملڪ ۾.

سر سوڌڙو

ڪوڪون ڪربلا جون، ڪي جو ڪن پيون،
تئين مرڻ انهيءَ ماڳ تي، بلڪل پڪ ٿيون،
جيئن جال ٿيون، سڀا گهوٽ شهيد ٿيا.

ڪڙڪو ڪربلا ۾، پوئين پور پور،
سورھ سڄي رات ۾، قتل ٿيو ڪيو،
اڀري سج ويو، سائون تان شهود جو.

ڪربلا ۾ ڪوڪ ٿي، هٽو ۽ هٽو،
اچي اڪبر جنگ ۾، ميخين منجهه مرو،
"سادق" ٻڌو سندرو، امر منجهه اڙو،
واڳراءِ وٺو، سائن جي سردار ڪي.

ڪانڌ ڪڪورمين ڪهرين، ور وٺاھيو روه،
هرين ڪنان پوه، مٿان ڌڙڪ نه چڙھين گهوليا،
سورھ جاوڻ-ٿر آوڻ، هيھي نه هوند يام،
سي پٽ پوند يام، ٿند ٺندي ڪڏھن.

(۱) هي بيت "ينير" شاعر جو ٿو ڀانئجي.

(ب) سرائڪي وايون ۽ دوها

وايون

● ڪيون ڪر ڪينديان ويٺي، لوڪو
انهن وچڙيا ٽيهن ميلن، ڏونڊ رهيا شهر ٻيلن.
عشق دوستان مثنون لت ٺٽا، جيون ٻائي
ٻوڙيندا ڊيلن.
آڪي ”صادق“ سڻ مڙي ساڻيان، تسان ڪرو
اسان چيلن.

● ڪوئي نه لڀا ميان، رانجهو چها ٻار.
ٻٽو ڏونڊ ٻهر چا ڪولس، لڏيان ترنديان ٿار.
مٿان چاهو، ٻيلن ٻاهر، عشق تڙا ٻار.
”صادق“ سڄهندا دل وچ وسندا، منجهان والا ٻار.

● عشق تڙا ديوانا، جنهن دا گل وچ ڪانا.
سڀني اندر سور سڄي دل، لوڪ ڏي ويندا طعنا.
درد دا درياه دل دے اندر، چوڙ وانگي خانا.
لال لائي ڪيئي ڪلمين، ”صادق“ اٿي بهانا.

دوها

اڪ جو ساجن مٿين ڪيٽا، تڪا ٿام اداس.
سر بدناسن دے ڪشي، ٻلڪ نه ٻيلن ٻاس.
اي جهان، جائي مسافران دي، خواب وانگر ڏکي.
اڪيان ڏٺا سي نظر نه آيا، دل جنهان لاءِ چڪي.
ساڻي ٻانڌي چوڙ ڪئي، چوڙ ڪئي ملڪ دے راجا.
سے ٻي چوڙ ڪئي ”صادق“، ٻير ٻهمبر خواجا.
رانجهو رانجهو ڪر ڪر رهي، رانجهي اچي نه
مثنون

● سوران نال لاڳيان، وره نال واڳيان.
ويڪو وے سياليان، تسان ڪنن پاڳيان.
رڻ جهڻ رانجهن واليان، ڪيا چائو ٺاڳيان.
ٻيلن وچ راتو ڏينهان، جنهن دے ڪارڻ جاڳيان.
ٽيهن چاڪ ٻاٻاڻا، صاحب هے ساڳيان.
”صادق“ سهڻي ماهي دلاڻ، اسان ڏي ڪهن جو واڳيان.

● جهنگل ٻيٽ ٻوليڻا، ماهي ٿيڻ مثنون.
لوڪ جو سڻا ٺيندان ڪريندان، مثنون چا جڳاڻا.
طعنا تنڪا لوڪ جو ڏيندا، ڪنان نال سڻاڻا.
تن ڪيشتي ٻار ڪمان دي، ٻير ٻيرور لنگهاڻا.
”صادق“ سڪندا پٺيان لڪندا، ڪڏهان نه ٺهڙا ٻاڻا.

● ڪيون ڪر لائي چلي سهر و.
هڪ رانجهي دي راه ڏهلي، ڏوجهي سرتيان
دي جهل جهلي.
راتيان ڪٽ ڪڙي دي، ڏينهان اسڙ ٻلي.
هڪ واڳون ول ڏيون، ڏوجهي دريا دي ٻلي.
”سادق“ سڪ جهان دي سڄي، سا ڪنهن ٽول نه ولي.

● مرض ماهي دے مٿن لٽيان وو، جيڏيان.
ننڍيان لهواريان ترن اوڀاريان، لهرئين لهرئين
مٿن لٽيان وو.
ويج طبيبان ورج جو ڪئي، مول نه بهجن پٺيان وو.
رات اٽاري ٻيلا جهونڻا، ٻيچ ٻيچ رهيان مٿن
ڪهڻيان وو.
ڪٽڙا پٽن سياليان، رانجهن مول نه مٿيان وو.
”صادق“ مائين عشق ڏهلا، لت ٻيون زمرديان
وٽيان وو.

شهر لڙي ڪوئي نه جهندا، شينهن گجندا
 وڃ پيل،
 ”صادق“ سڃاڻ نه رهندڀان، توڙي نانگ
 وڇڙنن پيل.

”صادق“ سڏ هولي تنهان نون، اها لڙي لڳي
 جنهن نون.
 صورت وانجهي والي، نت نت ٻرندي وڃ پيل،
 مهر ويڇاري ڪيا ڪري، عشق تي دل پيل.

(ج) سنڌي وايون

اتني رنگ نه بي رنگي، جيڏانهن ٻرين ٻار.
 ڪست پڳائين ڪيترن، ”صادق“ مار ٻو مار.
 ● آهن پاڻ الڪ، پاڻ وڃائي جي لڪهن.
 هندو ترڪ تون نه آهن، نه آهن مامي ميڪ.
 نه تون آدم آهن، نه تون جن ملڪ.
 مٺي پاڻي تون نه آهن، نه آهن جهري رڪ.
 موج ميڙي توکان ٿي، ڪڏهن مائي ڪڏهن
 تڪ.
 سڀ تي ”صادق“ تون وسين، ٻرين تولي پڪ.

● ڪا جا رسُ الهي، ڪونه ٻروڙي پاڻي.
 هندو ترڪ تون نهين، آهين خاص خدائي.
 ڪافر چئجي تنهن ڪي، جهڪو مڃي ڪين مڙ پاڻي.
 سجدا ساربان شيطان جا، ڪهڙي ڪئي تو ڪمائي.
 ”صادق“ بنا سورن جي، ڪانه ڏٺسون ڄاڻي.

● هنڙي وهي حيراني، جنهن تو لاءِ لڪو نيشاني
 توڙي لُور ظهور ۾، حڪمبي جهڻن ڦرائي،
 سڀ تي صاحب تون وسين، ”ڪا“ لامڪاني.
 آيو تنهنجي عشق ۾، پسڻ حال حقاني،
 سڙي مٽا انهيءَ سُر ۾، تون ثابت ٿين نه
 سڄاڻي.

مهر ڪلياڻ
 ● جدا ٿي تون ٻار، گهرو ٻو گڏجن تنهنجو.
 مون نه توڻين اڳي ٿي ڪيا جدائي جا ٻار.
 مٺي مردود مڙن جي، ڪن تنهنجي پڇار.
 نه اسين خلق تنهنجي، نه تون خلقنهار.
 ڇڏ نه چٽان سهرين، گهروي سو آڌار.
 مون کان ٻين سهرين، ٻرت ڪهڙا ٻار.
 مٿا سور نه ڪن سي، مٿي مير سينگار.
 وڃي ٿي وجود ۾، نشان تند تنوار.
 ”صادق“ سهرين جي، مون تي لاهه ميار.

● ٻارو ڪرو صلاح، ڪڏهن آدم ڪڏهن الله.
 ڪڏهن سيڪائي سرڪيءَ لاءِ، ڪڏهن تار تلاءِ.
 بدو ڀمان ٻڙي، ڪوڪسي ماريائون ڪلا.
 ”صادق“ انهي ڳالهه جو، ڪي ٻيو پروڙن پلا.

● ماهي مور نه ٿئي ٻار، تون ڪري ڏس ويڇار.
 ٻرين پاڻي مڙ پاڻ ڪي، هي تان ڪرو ٻار.
 سڄائي صورت ۾، هي تان ٻولي ٻار.
 پري آهن تون، پاڪ ڏس، ويجهو پائڻ مڙ وار.
 هتي تان ورق وجود جو، هو تان ڌار ٿي ڌار.
 دعوا رک مڙ دوستيءَ جي، مستان خنجر
 هڻي خار.

هي توکان بناڻ ٻنيو، سو نئون ڪهڙو ڄاڻي،
”لا يَشْرُكَ“ يعني سڀني ريت، آخدا لڪو
تو ٿاڻي.

محمد ڪي معراج ٿيو، آواز سو الحائي،
”صادق“ ٻي ڪيئن سگهي، پرين تو پشالي.

● عجب ۾ عجائب ٿيا، پاڻ ڪنهن بهي
ڪاتب هن ڪتاب ۾ آهي اڪرا هوئي،
لکڻ واري لکيو، پرڪ نه ڪنهن بهي.
نڪي اورڻ اورهون، نڪي پسن پري،
ميڪن ٿا ساڻهه لئي، ورسيا نه ويهي.
نڪي ڪسونه سگهو، او ننگ ويا نڪي،
”صادق“ سمجهن ڳالهڙيون، ڪي ڏيل جا ڏهي.

● جو ذکر ۾ نه آيو، جو نڪر ۾

مون تنهن سان چيت لايو.

بنا نالي سڀرين، ڳائڻ ڪنهن ڳايو،
لي وئي ويهڻون ٿيا، ٻار نه ڪنهن ٻايو،
”صادق“ انهيءَ سُر ۾، روئي رت واهيو.

● جو تو ذکر ڪيو سو ٿاڻي لڪر ٿيو،

هو ڪي آهي ٻيو

ڪي معنيٰ ۾ منجهي ويا، ڪن صورت سان ميهو،
عقل سڀني آجهي ويا، ٻار نه ڪنهن پٽو،
ڪي چون الله اهو، رهن وائن ٿي وڃو،
اثبات ڪرڻ الله ڪي، آهي لپيڻ جوليئو،
”صادق“ وسهي سو، جيڪو اتي وٺو.

ذات عجائب آهي، صورت پيرواڻي.

نڪو سوچيهر وڃ جو، لڪا اونداڻي،
حسن تنهنجو هڪڙو، وار نه والداڻي،
”صادق“ انهيءَ سونهن جي، آهي وڏي وڏائي.

● عجب تڪي تار، عجب تڪي تار.

ڪي ڪهاڻي ڪاٿين، ڪي سوريءَ ڌار،
عاشق اهو اڳيون، ڪسي وارو وار،
بازيگر بازيءَ ۾ ٿيو، پٽرا ڪري ٻار،
ماري جياڙي پنهنجا، توڙي پالڪ ٻار،
سڀ تي ”صادق“ هڪڙو، ’تون تون‘ ڪرڻوار.

● منهنجا ٻار طبيب، اچي ڪر درد جو دارون،
ڏيل اسان جو ڏکيو ٿيو، مرضن ڏنيون آهن مارون،
ٻانهي گولي اوهان جي، سيگهيون لهجو مارون،
وڃن ٿيون وجود ۾، ري طئي جي تارون،
”صادق“ لکيون سورن جيون، ٿنءَ ٿنءَ ۾ لارون.

● ٿين ويري وجهين وهر، هنيو ٻالو لڪائين پهر،
ڪنهن ٿو قرب سين، الا ايتي پهر،
جي تون اهڙو سهرين، ته تو چوندو ڪير،
اندر ڪوئين ٻاهر ڏوئين، واهڙ ٿيڻ ڦير،
”صادق“ سڪ به سهرين، ڏک به ڏهرئون ڏير.

سُر سسئي

● هوت نه لهر حال، آلا ماري آهيان جيڏيون،
آڻ هونگاري هليسا، ڏاگهن ڪيڏيون ڏاڻ،
سجھو گهرڻ ڪيڪي، وڌيل چون، م آڻ،
پر تون پڄن ڪيڪي، رڻي ڪن نه رهال،
”صادق“ سڏندي سڏ نه ڏين، ڪاڃا پاتئون ڪاڻ.

● جي مان پورهيت ڪن، پورهيت ٿي پائي پريان،
سر ڪريسان سونهي، پسون ڏيئي پڻ،
ساهر ڪريان سڌو، گهوري مشان تن،
ٿوري نه پڙان آن جي، مون ڪي جيارو چن،
اهڙي حال هن جي، ”صادق“ سي سڏجن.

● ڳالهائون ٿا ڳارين مون ڳارين،

جانسب جت ٻيلوچ جون.

بيون جن کي ڀرين ري، ساعتون سي ڳارين...

وجهيو مهارون مٽين کي، ڪرھا لٽارين...

اٿيو آب اکين مان، ھني ھني ڪيو ڳارين...

”صادق“ سھنج سٺن جا، جڏڙو جيي ڳارين...

● مون کي ڳارين آھي ڳالهائون،

ھوتن ھندي جي ڪيون.

اسان ڀرين جي وچ ۾، آھن اڪڙيون عشق دلاڙيون.

ڪڏھن اسان جي اڳن تي ايندا، آڱ ويٺي ڀاڻ

ڦاڙيون.

ان وٽ ھمڙيون، مون مان نہ ڪڙيون، آھي

پري ھتي ويا ڦاڙيون.

ڪيف ڪڪوريون لرب جي قابو، ھو جي رات

رتيون رنگ لاڙيون.

”صادق“ سورن گھايون گھورن، آھن عشق جون

اھڙيون ڦاڙيون.

● ٻي نہ ڪريو مون وٽ، الا، ٻولي ٻاروچل ري،

ڏسي ڏير جو ھليا، ڪا جا مون ۾ گھٽ.

ڏاڍي ذات جتن جي، ٻير نہ لڳڙو ٻٽ.

وڃي واکا جا ڪندي، سٺي سورن ست.

”صادق“ انهيءَ سورن کي، سٽن سان نہ ست.

● سٺي مان سکي ٿيان، ٻاروچي ٻولي.

واکا ڪندي جا وٺي، ٽٽڪر تان ٽولي.

اھيان آري ڄام جي، گولن جي ڪولي.

روئي ڀريندس رت سان، چٽواڪن سان چولي.

”صادق“ هن سورن جي، لٽ لٽ ۾ لولي.

● سٺي کي چو ٿا ماريو، منھنجا ساٿين مون نہ وساريو

رڻ جھڻ اوهان جي روح ۾، تان کي توڙ ڦٽواريو.

چوڪون ڏيئي چيٽ ۾، ڏکي ڪوھ ٿا ڏاريو.

مٺي جي ماتار تي، واڳ وٺي ور واريو.

اڳل اسان جي ولڙي، چالڪن کي ٺٽي چاريو.

ميڪي ساري سهرين، ان کي ”صادق“ ماريو.

● ڏک ڏکيا ڄاڳن راتڙيون، اي ماءُ! راتڙيون.

اوسيڙي اٿاريو سي، ڄاڳيو ٻالن جهاتڙيون.

سجھي رهن مھي، تن ڪن ڪمڙيون چاتڙيون.

مون کي مون ڀرين جيون، ڪنھن ٿيون ڪي ڪاتڙيون.

سجھي ويٺيون ”صادق“ چوي، ان کي صبح

ملن ڏاتڙيون.

● ڪنڊس آڱ قربان، مٿان ڀرين جندڙو.

توڙي ڪوئين نہ سهرين، جي مون ڏين نہ مان.

گولي آھيان ان جي، ڪمڙو ڪريان شان.

سڀني ساڙ ستر ڪري، ھوند تالن ھٿان تان.

”صادق“ ڏسن سهرين، منھن ورائي مان.

● سٺيءَ کي ماتار، آھي آريجن جو.

آڱ بيادي ٻٽ تي، ھو ڪنھن ھٿن ڪام.

اوئين آئن ٻان ۾، ڪا جا مٿن مام.

ڏيئي ويا ڏکيءَ کي، جٽ ٻماري ڄام.

”صادق“ ويٺي ماريان، ڄاڻي ڇڏي ويا ڄام.

● ادبون ڪا ھندي۔ وو، ڇپر سٺي جو سڱ ٿيو.

لائسنڊس لڱن کي، مليران مسندي.

ھجائتا ھوتن کي، ڏوراها ڏيندي.

سٺن لاءِ ”صادق“ چئي، رالي ۾ رڙندي.

● ڏاڍايون ڏير، اوادا ڪچي مون سان ڪين ڪريو.

آڱ سٺي ھو ھليا، ويا وڏي ويرا.

ور تنهجي واٽن تي، ڀري ڪندس ڀيرا.
لڪر لٽي سٺي، ٻه-ٽن ڀڳي ڀيرا.
سهيڻ ”صادق“ سيڪي مڙيون، سرهون، جگر
هڃائي ڇيرا.

● آئين ڪا ڳالهه ڪريو، جيڏيون مون دوستن جي.
ارواح اڳارن جهڙي، ڀيرا ٻئي ٿي ٻريو.
اسان ان سونهن سان، ٻه-ٽي ڀيرا ڀريو.
مون واحهائيندي سرتيون، ورقان ڪن وريو.
”صادق“ هن سٺيءَ کي، ڪو جو سور ڪريو.

● سور سوکڙيون ٿي آيا، جيڏيون منهنجي جيءَ جا.
برديس پٺن پڪا، گهر گهر گهم ڪهايا.
مون گهڙيا تو لڏا، هوتن جي هلايا.
ٻيون پٺن وٽرا، ڏاٽي، ”صادق“ سور سوايا.

● ڀري پڪا سندان، اديون ٻڙي جيڏيون.
سُر شهر پنهور جا، مهڻا ويڻ سدان.
پٺي لائي هليا، هو جي سڻ سندان.
لکين ٻانهون ڀروچ جون، شوسين ”صادق“ پندان.

● اولي اڳاهان وٺا، ڏونگر چڙهي ڏيرا.

سج لهي سالجهي تي، ٽمن آهل! اوڀرا.
سورن مارو جهنڊو، تازا پسي ڀيرا.
اڇن جوتن جتن جا، پٽين پٽين ڀيرا.
”صادق“ تن سڄن سان، تو لاهائي ڪيرا.

● سي مون ڪڇي ڪوه ڪندا، آهل امڻي هڃاڻا ملندا.
وانون ور ري ونڱيون، گهوريا گهر سندا.
ڪرن ڪرمن ڪري، ڀرين جي پندا.
سرتيون سور ڀرايا، اڳي هن هندا.
”صادق“ سُر سرتي، مهڻا ويڻ مندا.

● هاڙي منجهه هاڪ، ڙي آهل! ٻڌم هوت ٻاوج جي.
اٿو جيڏيون جڙو ڪريو، ڏونگر پوڄا ڏاڪ.
آهل مون آڏيءَ جا، جي چوري وٽم ڇاڪ.
”صادق“ اولي آيا، سولهيا پٽون ماڪ.

● مون کي مهڻا ڏيندي ماءُ، وروماري ڪيئن رهان.
جيڏيون سڱ ڀارڻ، ڪو-چ هلندي ڪاء.
اوکي ويل اسان سان، پڻ لاءِ هلي پاء.
سو مون سڻو سرئون، ڪيئن لڳي واء.
”صادق“ ڪسي سرير، اندر آلا گهاء.

● ڪرهل واريان ڪيئن، جيڏيون واڳ ن
منهنجي وس.
اولي ان نه جهڻا، توڙي پون مينهن.
پيرن آڏ ل هڃي، لهر ڪٽڙس لينهن.
لکان لڳن ڪو-ميون، ڏاڍا تپن ڏينهن.
”صادق“ ماعتون سور ٿيون، ڏينهن ڪٽبا ڪيئن.

● هو پڻ ٿڌو ڏور، هي پڻ ويڙا لڪري.
ويشي واٽ لهاريان، آهل ايندا سور.
پٺي چڙهندس چوٽين، سندي ڀرين اور.
ماءُ مرندس ڪڏهن، سندي ”صادق“ سور.

● هاڙهي ڇهر هليو، ساڻا پٽه ڀري.

ووڙجان ولڪار ڪي، ڇهر ڀير ڌري.
وڏو سفر ساڻس، ويندو ڏک ڌري.
هل ڪيائون هليا، پٺي پونه ڪري.
”صادق“ ساڻهه اهڙو، وڃو ڪونه وري.

● چو ٿو ڏونگر ڏين ڏک، اسان ان سونهن کي.
جان مون ڀير ڦٽين، تان مون وڌي وڪ.
جبل جاڏاڻيون تنهنجون، ساريان سڀي سک.
هو ڪوسا لڳن ڪڪرا، پسي جا لاهي لڻڪ.
”صادق“ سيڪي سڄين، پي ساري اڇ ل ٻڪ.

مهراڻ

● ڪو ڏوٽيا ڏس ڏٺو، مون پراڻين پنڌ جو.
 آءُ ان سونهين آهيان، سُٺي ساڻ وٺو.
 ٻانڌي گهڻا پنڌ سان، مون سان سور سيهو.
 اڃا پُٽيندڙ پٽين، وٺي اينهن نهو.
 ”صادق“ سڃاڻي اڳ، مون سان پڻ بهو.

● پوءِ ڪو ڪنڊيس، سڀڻن جو سهاڳو،
 جيڏيون جڙي نه مليا.

وسو مون کي وڃي، مادر مڙهي ماڳ.
 ڪامندي وڃي ڪيچ ڏي، رنڊي ڪندي راڳ.
 ور وراڻو وڙهي، جو، من ور ورائي واڳ.
 ”صادق“ تن سڄڻ سان، منهنجو عشق آهي
 اڃاڳو.

● تنهنجي بهان آءُ ماري، ڪهڙا ڏوه ڏولڪر کي.
 گجهو چائين پڌرو آهين، توکي نه ساري.
 هٿين سڃي سونهين، ڪان لڳائي ڪاري.
 اول تون آخر تون، هينئر به تو واري.
 ”صادق“ کي ڪرين سامهون ڪهڙا ڪر ڪاري.

پلو ڏولڪر پلو جبل ٿيڙم ڏير سهر.

هو جي اڳ ڇا اوڻين، مي مون آيا سهر.
 هڪ آڏو ٿرين اوڻين، ٻيا ونڪا سنڌي ور.
 آڏامي اوڏهين وڃان، جيڪر هونءِ سهر.
 ”صادق“ سڪو ڪن سور، سڪي وٺڙا سهر.

● ميران تان گهوري، انهي سورن کان سرتيون.
 هٿڙي هور نه لهي، جتي اسان جسي جهوري.
 ٻوليون ٻيون وڌيون، پر نهاربان پوري.
 والون ور پڇاڻان، ڪرڻن جا ٿوري.
 ”صادق“ ڪري سڏڙا، جيئن چهر م چوري.

● مون وٽ مان اچن، جن لاءِ آءُ پئي لڳان.
 گجهيون ڳالهون ٻين جون، ڪٿان ڪيئن ڪچن.
 ڪڙهيون ڪنڊين جيئڻن، پردي منجهه وچن.
 اصل ڪٿون آيا، ”صادق“ سور سچن.

● ڳالهون گهلي لوڪ، ڪيئن پروڙيون ٻين جون.
 ماڻهن ليکي مھڻون، اسان ليکي ٿرڪ.
 سورن سالون لائيا، مون من اندر سوڪ.
 روح منجهه رهائ آهي، جالب سنڌي جهوڪ.
 ”صادق“ انهيءَ سوز م، سڙي ٿڌو سوڪ.

● هٿڙا ساعت گهڙي، آيل هن پنهور م.

ڪور ڏسان جهڙن جڳ م، ٻاروچل ري ٻڙي.
 ڪالهه رڳيائون ڪڙا، ويڙا انگهن منجهه اڙي.
 اٺ هونڪاري هليا، وٺڙا چانگن تي چڙهي.
 ”صادق“ سهرين ري، ساعت مون نه مري.

● ڏولڪر پانءِ م ڏور، اولي آهن اوڏڙا.
 ساڻي ڏيندڙي سڏڙا، منجهي ٿي م ملور.
 ”ان مع عسراً پسرأ“ مستان سولهن سور.
 دانهون جان ڪيئي درد جون، ”صادق“ ره سبور.

● ڪچي ڪن گهڙين، سڱ سهاڪا، سڀڻيون.
 آهن اهاجها اڳهن، نمائون نه لين.
 مون ائين ٿي ڪوڙاڻيو، ته مون کي هٿن ٿا ڇڏين.
 ”صادق“ ساه سان، ورهه وٽج ولڏين.

● اچي ڪر لهيج، ساجن، سورن آءُ ماري.
 سورن ماري جي ميران، تان مون ڏوه م ڏاڇ.
 لڳن لائي هٿڙا، دارون دوست ڪراڇ.
 جي تون پورو نه ڪيو، نه سون مٺي مٺيڇ.
 ڪچان واري ڪٽهون، ”صادق“ سار لهيج.

● تو منهن ۾ ڏک، گهروي جيءَ سؤ گوندرين.
 سرهي، هي سهرين سان، سا وهي ٿئي نه رک،
 ڀرتي پئي پرين سان، سا لوڪ نه اچي ليک،
 جيڏانهن پسي پرين کي، تيڏانهن پري وک،
 ”صادق“ سدا سور جون، وهن لهرن ليک.

● مان کڏجن سڻي، وو، ڏوٽي ڏورائي ڏيهه جا،
 ڀڄم گس گنگن جا، اولهن جا آهني،
 سهيزون سڻن جون، سلسر سڻي،
 ”صادق“ گل ڳچيءَ ۾ جن جا، تن جي ڳالهه
 ڪريان ڪيئي.

● آئين ڪا ڳالهه ڪريو، جيڏيون مون هوتن جي،
 اندر اڱارن جيئن، پيسرا پئي تان پريو،
 مون واجهائيندي ور لاه، ور تان ڪين وريو،
 ”صادق“ سهرين جو، ڪو جو سور مريو.

● اها ساعت ماءُ ڪو دم ڪيچن سان،
 اوري اوري هليا، آهل پاروچاه،
 وٿيون پون وڏيون، ڪاهي پهچندي ڪاه،
 سڻي توکي سورن جا، پوءِ ماريندا گهءِ،
 اوري آءُ ته اورپون ادا ”صادق“ پءِ.

● آرس اسور جو، تن اکين ڪمن ڪيو،
 سورن پندا سڀ ۾، ڏسڻ ڪمن پيو،
 سي مرمون ماسري، جن مٽي ساڻ ويو،
 روئن رت پرين لاه، وڻ وڻ هيٺ ويو،
 غافل ٿيون غفلت ۾، تن ڏکڻ ڏاڏون ڏيو،
 ”صادق“ رهيون سڪندي، تن اهڙو به پيو.

● هاڻ ڪي چونديون، اوڏا آهن سهرين،
 عيب لڳو اولهن، پسي مادر مون منديون،
 مٽي واٽن وڻجھلان، پري سالڪ سنديون.

مون جيئن ماءُ پرين لاه، ڪي رندن ۾ رنديون،
 ”صادق“ وهن، وره ٿيو، نڪوسڪ سنديون.

سر راڻو

● مائي منهي ويه، ڪاڪ گهڙندو ڪرھو،
 مومل صبي مائي، دود ٿيندي هي ديهه،
 لٺيا وڏا هلندا، راڻا رتيءَ ريهه،
 آخر انڌا چٻا، جن هٿ نه ڏٺو هو ڏيهه،
 وٺي ڪونڊ وريو، ان چور سندو چيهه،
 ”صادق“ ڪنهن جو نه هلي، اتي مڪرميهه.

● خاوند خطائون سڀراڻ، ساريان ڪونڊ ٿواب،
 نه مون ليڪل لکيو، نه مون پڙهيو ڪو ڪتاب،
 ڊڄيو ميان ڊاءُ کان، مٿان اچي مون عتاب،
 هادي هدايت جو، ساڻي ڏي شراب،
 ”صادق“ سهڪي تن پڻ، جي خالق ڪيا خراب.

● سڻن ڪهڙي سور، جو تو به پريان جي ويهلو،
 توکي خوان خوش ڪيو، وهن ڪٿي وهلو،
 ڪٿو هڏين گهرويو، مٿان وڃائي مٿو،
 هي نه وطن تنهنجو، ڏکيا ويندين ڏور،
 مٽي وسائيندي سڻن تي، ٻار پريان جو پٿور،
 مٿان ”صادق“ سهرين، ڏکي ڪٿي دور.

● هٿ سان هيرائيو، تو من ڙي زباني،
 پاڻ نه پلن پنهنجو، تون پڻ سان گهاني،
 ڪڏهن ڪرامت ڪرين ٿو، ڪڏهن هٿن ڪاني،
 نالو وڻج ”نام“ جو، هي جڳ سڄو ڦالي،
 ”صادق“ هيئون ٿي هلج تون، ڇڏج مان گهاني.

سهران

● ڏسڻ ۾ ٿي ڏينهن اي ميان، هي وڻ هتي جا.
 ريلن ۾ وڻ وهي، هڪل سڄي شينهن.
 سدا نه هوندا ماه سان، هي ميلاني جا مينهن.
 اٿي اور الله سان، اوا ستو آهين ڪيئن.
 ”صادق“ آهين ماعت ڪا، نٿي لپاهج نينهن.
 ● اٿي ڪاٺ ڪوٽ چوروا، وڃي وهائي رات.
 چورسي جي چوري ڪن، پسي چورائي ذات.
 آجهي آجهي آهي، پسي وائي ڪن نه وات.
 پُرسن بهريون ٻاڪڙيون، وڏ وڏ وائي وات.
 هٿن حرص هٿس ڪسي، ٽهري ڪڍيو ڪاٺ.
 ”صادق“ صدي تي سورهن ٿان، جن من ماري
 ڪيو مات.

سر ڪافرو

● ٻڌين ٿي ٻوڙي، تون تند جي تنوار،
 موت جي ٻچارا

لٽي لٽندي ڏوڙ ۾، هو جي جانب بار.
 ڪُنَ جيڏي ٽهر ۾، ڏيندي ملانڪ مار.
 ڪهين ئي گهرن ۾، تون پنهنجي اختيار.
 ”صادق“ الهی سچ جي، آهي ڪٿل ڪٿار.

● ادا اي مسافر جاني، وٺ تون راه رباني.
 ڪنهن جو ڪرين آسرو، عالم اوڙڪ فاني.
 راهڪڙ سڳو، ڪنهن جي ڪرين مهالسي.
 پٽي پسي پڌن جي، وهي ڪان لاشي.
 سري مٽيءَ گڏبي، ڇا سائڻ ڇا پانهي.
 ڪئين توکان چڱا ويا، ”صادق“ ٿو ٿالي.

● آهين ڏينهن ۾ ٿي، پکيڙا ٻار ڪو پنڌڙو.
 وٺي ويهي آڏو، آهتي ڪونه جي.
 ڏکيون سڳيون ماعتون، سڳو ويندو ڪٿي.

سُهو ٿلهو سُٺ صراف سڻ، هرڪو ويندو مٽي.
 ”صادق“ سر سوجهي هليا، خبر پوندي ڪٿي.

● هي نه ڪنهن سڻ، جي تو پنهنجا پائيا.
 وره ٿيندڙي ڪڏهن، جي تو ڪاڏا ڪي.
 سي ملاح ئي مري ويا، جي هڙئي ٿاني سڻ.
 ”صادق“ سنڪت نه هلي، لڪو پائي پيل

● چيت چيت بيخبر، پوندين منجهه قبر.
 هتان حاڪم هلي ويا، هئا زوراور زبر.
 شاه لڪندڙ چل ڪيا، ڪهڙا ڪرين تڪبر.
 اچي پهچندا خبرون، چوري چوري چهر.
 ڏڙ جي ڏوڙ ۾، ”صادق“ ڏس سهر.

● پوندين وڃي لٽ، پوندين وڃي لٽ،
 ڪيئن سڙين مٽ؟

ڪيڏانهن وڙهيون مائرون، ڪيڏانهن وڙيا پت.
 هائي وڃن هليا، اڏريا وڃن اٺ.
 مردن رڱ رڱيا، وڃي رهيا ڪوڙا ڪٺ.
 ”صادق“ ٻوليون اڏريون، آڏو سڀا سٺ.

سر رام ڪلي

● هوڳي لڏ نه ڪن، ماري ٿڌ نه ڪن،
 ڪيف ڪڪور يا ڪاڙي!

چڏي لاڳاپا لوڪ جا، هو جهنگل ۾ جهنگن.
 ڪنهن جو ڏک ڏسايو، سي ورڇي ڪنهن وڃن.
 ٿانڪا لڏينهن ٺهڙيا، سي پنڌڻ ڪنهن ٻڃن.
 ڪا جا جڙو ڏئي جوڳين، سي جهليا ٿا نه ره.
 وره ويراڳين مٽن ۾، سي وو وو ڪندا وتن.
 هيءَ هيءَ وڃي جن جي حال ٿي، سي ڪيئن
 سڳ سڳن.

هن به، هن به پهرجي، وڙلاڪي ڏسجن.
 ڪئن جن قبوليو، ”صادق“ سي سڏجن.

سر هارئي

بند جا ڏينهن ٿيا ٿم ٻاري،
عمر ڪيئن ڪٽيندس ڪوٽ ۾.

هن منهنجي حال جي، ماروءَ کي آهه سڏياري.
هميرن جي هلائون ڪيون، تن مڏڪورن آڱهه ماري.
چنان سڱ سرتين، جن سان هنر جنر جي ٻاري.
ٿڌي جا ٿرن جي، واه وٺي مون واري.
ساعتون سارهر ”صادق“ چئي، جن جي همير
تن ۾ ٿاري.

● هوڏيون ڪيون تو همير، مهان ماروئڙن سان.
ڪن جهلينديون ڪوٺيون، سڄي وهي سهر.
پُسي ڪيئن پست ۾، مڪندا ٿوٽ ڪرير.
اوت جن جو آڇڪو، مٿيون پين ڪسهر.
”صوفي شاه“ نه مٿيان، توڻي پيا پهر.
”صادق“ ايندا مڪندن تي، ”فضل“ سان ڦهر.

سر سارنگ

● سرتيون ڪريو سينگار، جانب آيو جُوه ۾*.
هارن هٿ ڪٽڙا ڪيا، ٿاڙي ڪئي ٿنوار.
ون ٿل وٺن چائينان، ٿو ڏيهه ڏڪار.
”چڙوڙ“ چڙن لائي، ”جهڙوڙ“ جهڙ جهونگار.
”صادق“ مليو سچين، جي سڪيون سڀ چمار.

سر سهلي

● مونج يار ميهار، پيلي، پر نه جهليو.
مروڙي ماري آهيان، ايتسي ان اوڀار.
لهرين لوڏي لڙ جي، ڏي تون دوست ديدار.
ساهڙ ڪيٽڙو سهلي، ”صادق“ سڄو پيار.

● ماوڻي عشق زير، سورن ڪئي سڀ خبر.
اڳي هٿن کان ڪاٺيون، هاڻي هٿي ٿو ٿير.
لڳو آهي نه وسري، گهٽاءِ سندو ڦير.
اسين ذات ضعيف آهيون، تومار يا ”صادق“ سهر.

● ڪر ميان ڪالگا ڪائي لات، سچن ٻولي
ڪهڙي بات.
ڪن وياسون وسري، ڪن ڪي سنهڙا توسات.
ٻاڙي اسان بهاجيون، ڪر به اسان سان چات.
اسين اينداسون ايڏهن، ڪنهن ڪهڙي ڪات.
”صادق“ ساري جن ڪي، تن به اسان جي تات.

● هو ڪي پٿر پون، سامن مرهائڻ سڱيون.
ڏاهي ڏاهپ نه آڇهي، مٿيون سڀ وسريون.
ڪنهن رڱ ۾ رڱيون، اڪيون ڪيسريون.
”صادق“ سناسن ڪي، پون ساعتون ڪيسريون.

● مت نه ڄاڻان ڪائي، حال منهنجو سورن گاهيو.
ڪنهي ڪيئن سان، ٿو لالڪوئن لائي.
منهنجو سڱ تن سامن سان، جن ماسي نه مائي.
اڄ نه هٿي ڪالهه، السئون آئي.
”صادق“ انهي سورن ۾ ”صوفي“ خوش نه
ٿڙا ڪائي.

● جا محبوبائي مار، تنهن جو انت نه پڙو هام.
عجب ٿيو آدم ڪي، جنهن ڪي دالي وڏو دام.
منجهه نه پيو موسيٰ ڪي، جنهن ٿريل جوڙا پو طام.
عيسيٰ پٽ مريم جو، ري ڀيءَ چالو چام.
طفل هو تنجڻ ۾، ڪامل سان ڪلام.
پختن پروڙو ڪيڪي، چا چائي خلق خام.
اڳيان ايسو ادب ۾، ”صادق“ ڪر سلام.

* هي پڙهڻي: جيڏيون ڪريو جنهار، جانب آيو جوه ۾!

● سَوَر نه سڪڙيون، وو۔ سدا آليون اڪڙيون.
 پَر م پيرينءَ کي، وو۔ لوکان ليڪڙيون.
 اوسڙي اوجاڳون، وو۔ سڄن سيڪڙيون.
 ڏهن ٻه پورا ٽڙن، وو۔ اوت ڪيو تڪڙيون.
 تان پڄن نه ان جون، وو۔ هڏهن هيڪڙيون.
 ”صادق“ وهن سورکان، وو۔ هڏهن نه ڪڙيون.

● پُناجوين ڏينهن، ڇڏا سائبا، وو۔ طعنا جهلي
 مَر تيشن.
 هر دم ڪام ڪلي ڏي، وو۔ هلي مرج هين.
 ڪا روئي وهي رن م، وو۔ چيري چي چين.
 مانجهي ميڙيا سڄ تي، وو۔ ڪانٺراچن ڪين.
 مَر ٿا اڳي مَر تون، وو۔ آيا آچن ايئن.
 ”صادق“ سوريءَ سامهان، وو۔ چڙهيانيزي نينهن.

● جو تو ڪٿو ڪلهي وهاء۔ آءُ اهڙي آهيان.
 سون کي ڪٿي ڪاٿين، وهاء۔ منجهي
 لائيني ڪل.
 مون کي چاڙهي سوريءَ سائين، وهاء۔ سامهان
 ڪٿي سَل.
 ڪڏهن ڪرم ڪهار م، وهاء۔ ڪڏهن چيري چَل.
 وڌي ڪرت ڪهار م، وهاء۔ ڪرم چاٿان
 ڪنهن ڪل.
 سِر وڌايئي ”صادقن“، وهاء۔ هوجي مانجهي سَل.
 ڪجهه رکايئي ان م، وهاء۔ پڌري ڪٿي پَل.
 ● مردان ڪيڏو ميدان، سَوَر ما ڪيڏو ميدان.
 وڙهن ۽ وڏين گهڻون، جاگي جڻي آت جوان.
 ڪاهي ٻيا قُرب مان، سَوَر ما آت سلطان.
 ڌاران وڙهن ويريءَ جي، ٻي ڪريو ڪان.
 ”صادق“ سڏائين چنگهه م، ڪي ڪهڙا بهن
 خان (۱).

● جهاگي، جهاگي، ٻيلا، وينديس ٻار درياھ جي.
 ٻي دور درياھ جا، تون نه پڇج ٻيلا.
 منهنه ميهارن جي، آهن محبت جا ميلا.
 ساهڙ جي سن کي، ورم ٻيا ويلا.
 ”صادق“ سڏائين مڪ م، آهن عاشق اڪيلا.

سر نوري

● من موراھن مهي، وتو ڄام تماچيءَ سين.
 مون موراھن مڱيو، توهه تنهنجو ئي.
 سمون سڀا اڳريون، پتلون پائيان سي.
 پاڻ لڄائين پاڻ کان، سر طعنا ڏين چئي.
 توکان ئي، توکي مڱان، ٻيو ”صادق“ ڏيڄ مَر ڏي.

سر ڪيڏارو

● متان موليٰ ڪانڌ ڪو، پاهون ٻير ڏيني.
 جهڙم جهونجهارن جا، واھ واھ ٻيرن رتائين رنگ.
 هڻي ڪنڊ بڙچيون، واھ واھ لال رتائين رنگ.
 مانجهي سرون م واھ واھ، اڀا گهرن رنگ.

● سدا سدا ساڻو م، واھ واھ، جهولي جهن پاند.
 جيئن ٿورڙا ڏينھڙا، واھ واھ، ڪين وڌا پاند.
 ”اي، هو“ موئين متان ڪانڌ، ڪو پاهون ٻير ڏين.

● ڪانڌ کي ڪوڏ منجهان ڪوڏ منجهان.
 هلي هار پڌائون هيچ منجهان، هيچ منجهان.
 ”اي، هو“ متان ٻوٽو رات وچان، رات وچان.
 اچي اچي ڪانڌ ڪڪوريو، ڪوڏ منجهان،
 ڪوڏ منجهان.
 هلي هار پڌائون هيچ منجهان، هيچ منجهان.

(۱) هن وائي کان مٿي درج ٿيل ڇهه وايون، مخدوم محمد صالح مرحوم جي ڪتاب ”ڪهڙاريءَ“ تان ورتل آهن:
 ص ۸۵، ۸۶، ۸۷.

تصحيح ۽ اضافا.

صوفي صادق جي 'سوانح حيات' سماهي مهراڻ جي سال ۱۹۶۵ع جي پهرين ۽ ٻي ڪڏيل پرچي (ڏهه سال نمبر - اشاعت خاص: حصو پهريون) ۾ شايع ٿي چڪي آهي. ان مقالي ۾ بعض اهم ڀروڻ جون غلطيون رهجي ويون آهن، جن کي هيٺين طرح سڌاري پڙهيو وڃي:

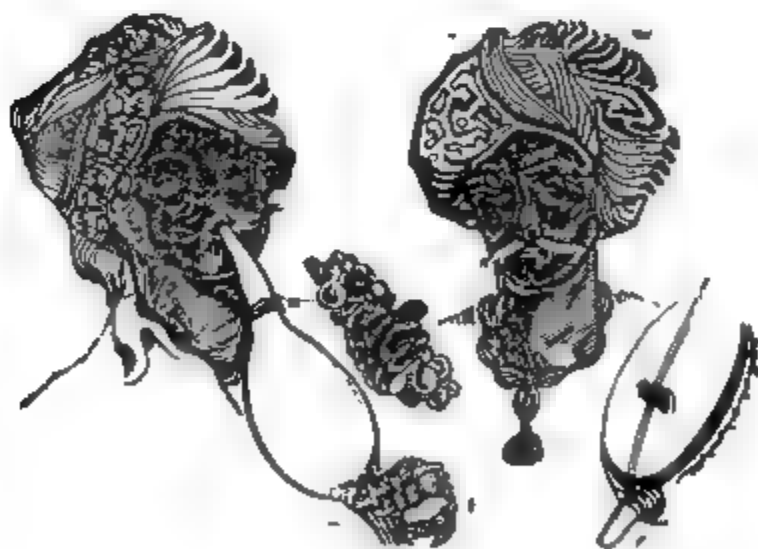
صفحو ست	غلط	صحيح
۲۴۱	۷	۴- مئي ۱۹۶۵ع
۲۶۴	۱	صوفي بايزيد جي وفات جو سال
		۱۲۲۶ھ
۲۶۷	۹	اڃيلو ساڌ
۲۶۷	۱۰	فقير اميد علي جروار
۲۷۳	۷-۶	فقير صادق جي درگاه عمرڪوٽ شهر کان
		ٽهه ڪل ميل جي فاصلي تي: يارهن ميلن جي مفاصلي تي، اولهه طرف آهي.

اضافا.

شيخ غلطين کان سواءِ صوفي صادق فقير جي ٽن نمبر فرزند حضرت صوفي نظام الدين فقير جي اولاد جي بيان ۾، ص ۲۶۵ تي سڀ سترهين کان هيٺيون خاص ٿڪرو مضمون ۾ شايع ٿيڻ کان رهجي ويو آهي، جنهن کي اسان وري هيٺ ڏيون ٿا: تنهن کي ساڳو مضمون سان ملايو وڃي:

صوفي نظام الدين فقير کي ٽي فرزند هئا: (۱) صوفي علي بخش فقير رحم، (۲) صوفي سليمان فقير رحم، (۳) صوفي حامي محمد فقير. صوفي علي بخش جو اولاد صوفي صادق جو سجاده نشين رهندو ٿو اچي. هن وقت صوفي علي بخش فقير جو پوٽو حضرت صوفي خدادوست فقير درگاه صادق فقير صوفي جو سجاده نشين آهي. فقير صاحب کي ٽي فرزند آهن، سندن وليعهد جو نالو صوفي نبي بخش آهي. صوفي خدادوست جي فيض کي شل حق تعاليٰ گهڻو وقت قائم ۽ دائر رکي. (آمين) (۲) صوفي نظام الدين جو ٻيو فرزند فقير سليمان لاولد وفات ڪري ويو ۽ (۳) صوفي حاجي محمد فقير کي ٻه فرزند هئا: (۱) حضرت صوفي قلندر بخش شهيد (شهادت: ۱۹۳۰ع) ۽ (۲) صوفي روشن الدين فقير مرحوم (وفات: ۱۹۵۰ع). صوفي قلندر بخش 'شهيد' وقت جو مشهور 'اهل حق' فقير ۽ عالم دوست شخص ٿي گذريو آهي. فقير کي تصنيف ۽ تاليف جو شوق هو: سندن هڪ-ٻه تاليف به آهي. فقير ڪڏهن ڪڏهن شعر به چوندو هو.

فقير کي فقط هڪ فرزند صوفي شمس الحق هو، جو هن دنيا ۾ پنهنجي هڪ دختر
 نڪا اختر يادگار ڇڏي وفات ڪري ويو. معصومه حال حيات آهي. فقير قلندر بخش
 جي سوانح، معمور يوسفائيءَ لکي آهي، جيڪا غير مطبوع آهي. فقير صاحب جي وڌيڪ
 احوال لاءِ سه ماھي مهراڻ ۱۹۵۷ع پرچو ۳ ۽ ۴ ۾ ”سوانح نمبر“ ص ۳۲۴ ڏسڻ گهرجي.
 صوفي روشن الدين ”روشن“ به پنهنجي ڀاءُ وانگر گهڻو مشهور ٿي گذريو آهي؛
 فقير شاعر به هو ته اديب ۽ صاحب تصنيف به، مقرر به چڱو هو ته سماج به. سندن
 اڪيلو فرزند صوفي ذوالفقار علي فقير، مجذوبي حالت ۾ اڃا حيات آهي. فقير ذوالفقار عليءَ
 جي شادي سندن مائٽن ڪرائي آهي، جنهن مان کين ٽي فرزند به آهن. فقير صاحب
 جي سڀ کان وڏي فرزند جو نالو روشن الدين فقير آهي. ”رَب“ شل هن خاندان کي
 اهل اولاد سميت هميشه خوش رکي! فقير روشن الدين ”روشن“ صوفي صاحب جو
 وڌيڪ احوال ۽ ڪلام، جيڪڏهن ڪو صاحب پڙهڻ گهري ته کيس جناب حضرت
 مخدوم محمد زمان صاحب طالب الموليٰ جو ڪتاب ’ياد رفتگان‘ ۽ عبدالڪريم ڀلي
 صاحب جو ڪتاب ’وڻجارن واپون‘ ڏسڻ گهرجي.

«مهراڻ» جا موٽي

● آسمان ۽ زمين ۾ بيشمار نشانيون آهن: ليڪن ٻي سمجهه ماڻهو بيخيال ٿي ڪري،
لنگهي وڃن ٿا. ان طرف منهن ٿي لٽا ڪن. انهن کي دليون نه آهن، پر بصيرت کان ڪم
لٽا وٺن. - قرآن شريف

● الله تعاليٰ کان اهي ٿي ۽ ڄڻ ٿا، جن کي آثار فطرت جو علم ٿئي ٿو. - قرآن شريف
● بصيرت وارن لاءِ رات ۽ ڏينهن جي گردش ۽ بدل بدل ۾ وڏي عبرت لڪل
آهي. - قرآن شريف

● هزارين انقلاب آيا، ليڪن حادثا گذريا. باوجود ان جي ڪائنات جي عناصرن ۾ جو
تناسب ۽ موزونيت، حسن ۽ ترتيب آهي. اهو هڪ شاهد عادل آهي ته اهو سڄو
هڪ ذات پاڪ جي ڪامل قدرت کان سواءِ ناممڪن آهي. اها 'ذات' سڀ کان زياده علم ۽
اختيار واري آهي. - آئزڪ نيوٽن

● ڪائنات ۾ اهڙا اسرار ۽ رموز لڪل آهن، جن تي چئو ۽ زياده غور ٿو ڪجي،
اورتو وڌيڪ 'عبرت' پيدا ٿي ٿئي. يقيني طرح سان هيءَ حقيقت ثابت ٿي چڪي آهي، ته
هن ڪائنات جي ساري نظام ۽ ان جي تخليق جي لگرائيءَ ۾ هڪ اعظم، ازلي ۽ ابدِي قوت
موجود آهي. - هربرٽ اسپنسر

● نادر-مطلق پنهنجي عجيب غريب تخليقي ڪارنامن مان پنهنجي اڳيان جلوهر ڪري آهي.
مان سوچيندي سوچيندي حيرت زده رهجي ٿو وڃان، ته ڪيئن ته هڪ معمولي چوڙ سنڌس
حڪمت ۽ ايجاد جي اثر سان ڇا مان ڇا پنهنجي پٺي آهي. - ليني

● طبيعيات جو علم، اسان کي رڳو ڪي مادي حقيقتون ڏيکاري. ان جو اصل مقصد
اهو آهي ته اسان پنهنجي عقل ۽ بصيرت جي نگاهي موجودات جي خالق ڏانهن ڪريون، جو
جمال ۽ جلال، پنهجي جو ڪامل مظهر آهي. - فوٽل

● آءٌ تسليم ٿو ڪريان ته «مان آهيان». جڏهن «مان آهيان» تڏهن «هو» به آهي!
- هيور

● اي خالق، ڪائنات، بي مثال ذات! مون پنهنجي متعلق ڄاڻي پهچي ٿي گناه
ڪيا آهن.

- پهريون اهو ته تنهنجي ذات، انسان جي ادراڪ ۽ شعور کان ماورا آهي، عقل ۽ مشاهدي کان بلند آهي. تاهه پنهنجي تسڪين لاءِ مون توکي صفات سان متصف ۽ موصوف بنايو، ۽ باوجود 'زمان ۽ مڪان' جي اضافي هئڻ جي، توکي هن 'زمان ۽ مڪان' جي حدن ۾ محدود سمجهڻ.

- ٻيو ته تنهنجي ذات، زمان ۽ مڪان، مثال ۽ مظاهر کان ماورا آهي. تاهه تنهنجي لاءِ مندر بنايم. ان ۾ ٽاڪر ۽ بت گهڙيم. تنهنجي اڳيان ڪٿه لاءِ، تنهنجي اڳيان ڀڃڻ گايو، توکي ستايم ۽ پنهنجو حال ستايم. حالانڪ تون هر هنڌ آهين، ۽ تنهنجي وجود جو موجود هجڻ منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي.

- ٽيون ته اضافي صفتن کي بنائي، تنهنجي مدح ۽ ثنا ڪيم. تنهنجي تعريف ۾ اصطلاح ۽ معاورا تراشيم. حالانڪ محسوس ٿو ڪريان ته اها مدح تنهنجي پيمثال ذات جي حق ۾ قدح ۽ هجو ته لاهي! ڇو ته تنهنجي ذات امان جي مدح ۽ حمد جي هر قدر ۽ معيار کان گهڻو ماورا آهي. اي الله، مون کي اهي ٽيئي گناهه معاف ڪرا.

● اگر اوهان طمع ۽ لالچ کان چند پڙائڻ گهرو ٿا، ته پوءِ سڀ کان اول ان جي 'ماءُ' يعني 'عشق' جو ڪٽڻ پيون گهرجي. - سرو

● سڀ کان وڌيڪ رحم جي قابل آهي، لالچي ماڻهو. - مزلز

● غم جي شدت ۽ عذاب وقت، پنهنجي مٿي جي وارن کي پٽڻ حماقت آهي، ڇو ته گنجي پنجن سان ته غم ٿو لهي. - هالن

● زندگيءَ مان اگر غم هليو وڃي ۽ زندگي سرتاها مسرت بنجي وڃي، ته پوءِ اها زندگي ته 'دولخ' بنجي چڪي. - برنارڊ شا

● 'مسرت' هڪ متواتر ۽ مستقل طرح سان قريب ڏيندڙ چيز آهي. - سوف

● زمين ايتري ته 'مهربان' آهي، جو جڏهن سندس سيني کي اوزارن سان ڪٽڪتايون ٿا ڪڍون، تڏهن سندس پاڪ چن تي اناج جو قبضو ٿو ٻهڪي. - ڊگلس

● ماڻهو جيستائين ڪنهن شخص، ڪنهن قوم، ڪنهن مذهب، کان 'نفرت' ٿا ڪن، تيستائين ڪا خوشي ئي محسوس ٿا ڪن! الائي ڇو؟ - رسل

● بيوقوف جي جنت، عقل وارن لاءِ 'دوزخ' آهي. - فلر

● شيطان نهايت 'شريف' آهي. هو الهن هنڌن تي وڃي ٿي ڪول، جتي ته سندس ساٿي هجن ۽ نه سندس استقبال ڪندڙ هجن. - لنڪن

● تاريخ معمولي ۽ غير اهم واقعات جو اهو دفتر آهي، جنهن کي لکندڙ، ڪڏهن ڏٺوئي ڪينهي! - هربرٽ

- هر شخص تاريخ کي جنم ڏئي سگهي ٿو، پر بيان ڪري ٿو سگهي. - وهائٽ
- اسان تاريخ مان اهو سکيا آهيون، ته اسان کي تاريخ ڪجهه به ٿئي سگهي ٿي.
- تاريخ جو اهو 'متن' جنهن تي دروغ کوٽي، الزام تراشي، اجائي مدح ۽ غلط فسر جي هجڻ جو حاشو نه چڙهيل هجي، مون کي ته نه سجهي. - رينائول
- تاريخ، انسان جي بد نصيبيءَ جي تصوير آهي. - واٽس
- انسان لاءِ ان احساس ۽ اعتراف کان وڌيڪ ڪا خطرناڪ چيز نه آهي، ته هو ڪو هميشه سچ ٿو ڳالهائي. - گرامي
- انسان جي ڪمال جو اهو معيار نه آهي ته هن وٽ ڇا آهي؟ پر ڇو معيار اهو آهي ته هو ڇا آهي؟ - گرامي
- زياده ڪم نه، پر هڪ ئي ڪم، زياده ڪرڻ گهرجي. - ڪوڪ
- مون اهڙو ڪوبه ڪم نه ڪيو آهي جنهن ۾ پنهنجون سڀ صلاحيتون ۽ قوتون صرف نه ڪيون هجن. - چارلس ڊڪنز
- مان جو ڪم شروع ٿو ڪريان، ان کي ائين چئي ٿو وڃان، جن ته منهنجي لاءِ دنيا ۾ ٻيو ڪوبه ڪم رهيو ئي ناهي. - چارلس ڪيڪسلي
- پڪوئيءَ ۽ توجهه سان، ڪمزور ماڻهو به ڪو به ڪم ڪري ٿو وڃي، پر پریشان ۽ منتشر طبيعت وارو، طاقتور هوندي به ڪجهه ڪري ٿو سگهي. ٻائيءَ جو هڪ فطري لاکڙو اکر اتر جي ڀڃ تي ڪيرلڊو رهندو ته اهو هڪ ڏينهن منجهس ٽنگ ڪري وجهندو، ۽ جلدي لاهرون ٿوري وقت لاءِ ته شور پيدا ڪن ٿيون، پر اڪهڻپ ۾ گذري وڃن ٿيون. - ڪارلائل

سنڌي نثر مان مثالي ٺڪرا

”مان اوهان کي پنهنجن ويچارن جي وهڪ جي موج وٺائڻ ٿو چاهيان، پنهنجي ويچار ساگر ۾ ستر ڪرائڻ ٿو چاهيان. اوهان کي جدا جدا بندر ۽ مندر ڏيکاريندس، جي اميد آهي ته اوهين ڏسي خوش ٿيندا. منهنجو مطلب آهي ته مان اوهان کي ڏيکاريان ته اسين، پنهنجي پوليورسٽي“ پاڻ ٺاهي ٿا سگهون.

ماڻهو، علم، هنر، پاڻ پلڻ، سادي رهڻي ۽ آوچا ويچار، هر هڪ جا حق آهن. سوال آهي ته انهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ سهولتون گهڻن کان گهڻن ماڻهن لاءِ ٺاهيون ۽ ورهايون. اسان مان ڪيئي لڪل سنت، سچا، سُورما، سُڪي، سڪدائي، شيوڪ، پنهنجي پوليورسٽي جي وسيلي ڳولي، جاڳائي، پاڻ سڌار لاءِ تيار ڪري ٿا سگهجن.

”پوترسٽڪ آهي—دل جو دفتر. اصل کان عارفن کي دل جو ڪتاب ڪافي آهي. هر هڪ انسان کي اندر مان اشارا اچن ٿا. ڪيئن اندر جي رڳڙهي کي اهڙو ته اچو ۽ آجرو ڪجي، جو سٺي کان سٺا ۽ صحيح کان صحيح اشارا جهڻي سگهي اهو آهي پيغمبري پستڪ: ”ڏي ٿيبي ته تون، تون هن اندر دا ڪول.“

هيءُ سانت ۽ اڻڪالت جو اسڪول، دل جي اندر، ماڻ جي مندر جو وڌيڪو ته اسين ڪم ٿي ٿا آڻيون. انهن پوک آشرمن، صوفيا، آستانن کي ته اسين ڪم ٿي ٿا آڻيون، ڪو سڀا جو حصو ٿي ٿا سمجهون.

عبادت، پرارڻا، روحاني روشنائي، نفس منهنجهن الهام جي حد تائين روح کي پهچائڻ، اهو آهي انساني ترقيءَ جو وڏو راز. اهو راز به پنهنجيءَ پوليورسٽيءَ جي وسيلي ڳولي ۽ پاڻ سڌاري، ڪم ۾ آڻي سگهون.

”دل را به دل رهست، در اين گيت، سفيه.“

دليون دلين سان، بي تار جي تار سان گڏپيون پيون آهن. دل جي دفتر ۽ دل جي دنيا ڇاڇڻ وارن لاءِ اعليٰ ۾ اعليٰ سڀا جو وسيلو آهن. غيب مان اشارا اچن ٿا، پر جي اهي سانت ۽ اڻڪالت ۾ پوترتا ۽ پاڪيزگيءَ جي وسيلي جهڻن جي ڪوشش ڪريون.

”سڀا ديس ۽ جواهري بندرن جو ستر ڪرائي، هلو ته مان اوهان کي، پنهنجي پستڪ مندر، ڪتب محل بندر جو ستر ڪرايان. اسڪول ۽ ڪاليج ٿي فقط سڀا جا ساڌن نه آهن. وڏا ۽ وسيع ڪتاب ۽ ساڌن، ته آهن ئي ٻيا—وڏي ۾ وڏو ڪتاب آهي، قدرت جو ڪتاب.

وردسورث ڪويءَ چيو آهي ته بهاري ڀوسان جي هڪ لهر، اسان کي ڪيترا ڀيرا،
 المائي ڇڏي، سدائيءَ جي اڀري سڳيا ٿي ڏيئي سگهي، جيتري سوين سياڻا نه ڏيئي سگهن.
 شيڪسپيئر چيو آهي ته پٿرن ۾ پسنڪ اٿو، وڻن ۾ واڻي، ڪسبن ۾ ڪتاب، جي ڏهاڙ ڏيئي
 جهٽيو ته سعيءَ فرمايو آهي ته:

برگ درختان، سبڙ، در نظر هوشمار،
 هر ورق، دفتر ۾ ست، معرفتي ڪردگار.

وڻن جا پن، هوشوارن جي نظر ۾ دفتر آهي ڇاڻ جو، مطلب ته اصل کان عالمن کي قدرت
 جو ڪتاب ڪافي آهي.

”اصل ڳالهه آهي، رب جي اشاري تي هلڻ جي ”يونيورسٽي“، جا آهي ستن ٻيڻيون ۽
 خدائي رهڻن جي يونيورسٽي. هن ۾ انسان پنهنجي اڇا کي ايشوري اڇا سان هڪ ٿو ناهي
 ڇڏي. هن ۾ سڄو وقت رب کي ياد ٿو ڪجي، ۽ هروقت ڪائنات حڪمن حاصل ڪرڻ جي
 ڪوشش ٿي ڪجي ۽ ان موجب ٿو هلجي.

ان طرح ساهتي ۽ ادب، علم ۽ سچ، هنر ۽ فھر، واڻ ٻلڻ ۽ لاطيع ٿيڻ، صفائي ۽ صحت،
 صبر ۽ راضي، خودشناسي ۽ خداشناسيءَ جون ”رباني يونيورسٽيون“ هر هنڌ لهي ۽ سمجهي،
 سڀي کي سکائي سگهيا لاءِ ڪم ۾ آڻي ٿيون سگهجن.“

[”پنهنجي يونيورسٽي“ - لکندڙ: پروفيسر شيوارام اين. قيرواڻي. ڇپيل: ۱۹۴۱ع،
 ڇپندڙ: ڪوڙومل سنڌي ساهتي منڊل، حيدرآباد، تان ورتل. چونڊيندڙ: ڀرڀو ”لشاد“،
 حيدرآباد سنڌ.]

ادبي خط

معترسي اڊيٽر 'مهراڻ'

السلام عليڪم: 'مهراڻ' رسالي جا ٻه ضخيم پرچا، "ڏهه-ساله نمبر، اشاعت خاص" هي سلسلي ۾ مطالع ڪيا ويا. بيشڪ 'مهراڻ' پنهنجي معيار جي لحاظ سان سنڌي ادب ۾، پر ان سان گڏ علائقائي ادب ۾ پنهنجو مٿ ٻاڻ آهي. 'مهراڻ' جي مواد کي سهيڙيندي ۽ سمجهيندي، اوهان ادب ۽ فڪر جي عالمي قدرن کي اڳيان رکي، جيڪو انتخاب پيش ڪريو ٿا، اهو لاجواب به آهي، ۽ دائمي طرح سان زندهه جاودان رهڻ جي لائق به آهي.

اوهان هڪ هنڌ 'رسالي' لفظ جي لغوي ۽ معنوي حيثيت بيان ڪندي ڪيو آهي: "رسالي جي معنيٰ، لغت جي حيثيت سان آهي، پيغام پهچائيندڙ، پر فني خيال کان رسالي جو مطلب ٿيندو، روح، عصر جو پيغام، پنهنجي عوام ۽ اهل علم طبقي ڏانهن- 'رسالو' هڪ حيثيت سان ڪتاب به آهي- چالاڪ ته ان جي مواد ۾ ظاهري طرح سان، 'ادب ۽ فن' جون مختلف صنفون اچي وڃن ٿيون، جن جي انتخاب ۽ ترتيب وقت مرتب ۽ چونڊيندڙ اڳيان هڪ فڪري ۽ شعوري ربط ۽ نظم رهي ٿو... جنهن سان مواد ۾ روح، عصر جو پيغام اڪل رهي ٿو. 'رسالو' بي حيثيت سان ڪتاب نه به آهي... چالاڪ ته ان ۾ مختلف خيالن وارا، مختلف مذهبن وارا، مختلف مقصدن وارا ۽ مختلف مڪتب-فڪر وارا ماڻهو، زندگيءَ ۽ معاشري جي مختلف مسئلن جي ڇنڊڇاڻ ۽ تحقيق به ڪن ٿا ته اصلاح لاءِ تنقيد به ڪن ٿا... ان قسم جون لکڻيون نثر ۽ نظم ٻنهي ۾ ٿين ٿيون. ان طرح رسالو گویا، منطق ۽ ڪلام جي ٻنهي ترجمي جي حيثيت ۾ نثر ۽ نظم- جو سنگم به رهي ٿو ۽ ان سان گڏ زندگيءَ جي اهم مسئلن جي تحقيق ۽ تنقيد تي مختلف مڪتب-فڪر وارن ماڻهن جي مواد تي به مشتمل رهي ٿو."

(غ. م. گ: مهراڻ ڏهه-ساله نمبر ۲-ص ۶۳۴)

ان علمي اقتباس جي روشنيءَ ۾، اگر غور سان ڏسجي ته پوءِ، ان معيار تي فقط 'مهراڻ' ئي فائز نظر اچي ٿو، جو واقعي روح، عصر جو پيغام به آهي ۽ پيغامبر به آهي. جنهن جو تعلق عوام سان گڏ، معاشري جي صاحب-فڪر ماڻهن سان آهي. خاص طرح سان 'مهراڻ' جا هي ٻئي ضخيم پرچا، فڪر ۽ مواد جي حيثيت سان وڏي حيثيت ۽ مقبوليت حاصل ڪري چڪا آهن. 'مهراڻ' ڏهه-ساله نمبر جي پهرئين حصي (۱-۲/۱۹۶۵ع) ۾، هن پيري هڪ نئين روايت جو بنياد وڌو اٿو. اها اها ته نظم جي حصي کي وڌيڪ افادي ۽ جامع ڪيو ويو آهي. هن کان اڳ،

هڪ شاعر جي هڪ صنف ۾ فقط هڪ چيز ڏيندا هئا. وڌ ۾ وڌ ڪنهن مشهور شاعر جي هڪ کان وڌيڪ چيز به ايندي هئي. هن پيري، اوهان هر هڪ شاعر جون مختلف چيزون ڏيئي، هڪ طرف شاعر جي فن ۽ مڪر جي نمائنده حيثيت ظاهر ڪئي آهي، ۽ ٻئي طرف پڙهندڙن لاءِ اها سهولت پيدا ڪئي آهي، جيئن هو هر هڪ شاعر جي فن، حيثيت، فڪر، پيغام، بيان ۽ انداز بيان، شاعرانه حيثيت، زبان جي صحت، لفظن جي جوڙجڪ، ڪلام جي رنگيني ۽ شيرينيءَ کي هڪ ئي مطالع ۾ پرکي ۽ پروڙي سگهن. ان سلسلي ۾ اوهان سنڌ جي گهڻو ڪري سڀني محب وطن، ۽ مشهور شاعرن جو ڪلام پيش ڪيو آهي. منهنجي خيال ۾ اها روايت گهڻو اڳ شروع ٿيڻ ڪپندي هئي. خير، دير آبد درست آبد جي صداق، هاڻي به غنيمت آهي.

ان سلسلي ۾ اوهان پورا پاونجاه شاعر پيش ڪيا آهن. ان انداز کي ڏسي دل خوش ٿي ٿئي ته اسان جي سنڌي سنڌڙيءَ ۾ باشعور شاعرن جي ايتري اثاث ڪانهي ذرا لم هو ته به ستي، بهت زرخيز هجي ساق.

شاعرن جي لائن تي اگر نظر ٿئي وجهجي ته پوءِ ظاهر ٿو ٿئي ته اوهان جو انتخاب عملي ۽ فني حيثيت سان ڪيل آهي. اوهان قديم ۽ جديد جي فرق ۽ امتياز کان بالا رهي، شاعرن کي پيش ڪيو آهي. حتمي ڪ، مولوي خير محمد لطف مائيءَ ۽ مولوي احمد ملاح جو ڪلام به شايع ٿيو آهي. مولوي احمد ملاح جي غزل جو مطلع آهي:

اڄ ته باغن ۾ بهار يون، واه قدرت رب ڪري،

اڄ به ملڪن ۾ ملهار يون، واه قدرت رب ڪري!

اهو غزل چوڏهن شعرن تي مشتمل آهي ۽ رب ڪري جي قدرت جو رنگين ۽ اثر آفرين نقش چٽيل آهي.

ان طرح مولوي خير محمد لطف مائيءَ جي غزل جو مطلع آهي:

ڪنهن کسي ڪنهن جي باد آهي، آءُ تنهنجي نات ۾،

گفتگو تنهنجي ٿي لڪري، هر گهڙيءَ هر رات ۾.

هي غزل به الله تعاليٰ جي حمد و ثنا ۾ آهي ۽ نهايت حادب نگاهه آهي. هڪ شعر واه جو آهي!

شيءِ اوصاف مان ڏسجي، وجود پاڪ پيو،

آهي حيران ۽ پریشان فلسفي چو ذات ۾.

پيو شعر آهي:

’تون ئي تون‘ آواز آهي، آبر جو ۽ باد جو،

تنهنجو جلوه رونما ٿيو، برق ۾ برسات ۾.

ان پهرئين پرچي ۾، جناب مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب المولى“ جا اڳڪٿي بيت ڏنا ويا آهن. اهي بيت، فني حيثيت سان شاهڪار آهن، ۽ روايت جي حيثيت سان جدت پسند. انهن بيتن مان ثابت ٿو ٿئي، ته اسان جي ڪلاسيڪي روايت ۾ به اڃا ترقيءَ ۽ جدت پذير اضافن جي گنجائش آهي.

جناب مخدوم صاحب جن، قديم روايت جي خلاف، ’پهرين‘ کي موضوع مٿان بيان ڪيو آهي. اسان جا فارسي، اردو، سنڌي ۽ هندي شاعر، هميشه چتر و گوش، خدو حال، رلف ۽ آبرو کي بيان ڪندا آيا آهن. ديدار ۽ ملاقات، وصال يار ۽ زيارت جي سلسلي ۾ اسان جا شاعر، اکين کي وڏي حيثيت ڏيئي چڪا آهن. اوهان فارسيءَ ۽ اردوءَ، عربيءَ ۽ هنديءَ، بڌڪ جديد شاعري ۽ مغربي شاعريءَ تائين، ’اکين‘ کي وصال يار جي ’علاست‘ ڏسندا ايندا. لطيف به ’اکين‘ لاءِ چيو آهي: ”اکين ۾ ئي ويهه، ته آئون واري ڏڪيان“، يا چيو اٿس ’اک‘ اشهد چاء، ته مشاهدو مائين‘، يا ’... ڪڍي ڪالنگن کي ڏيان‘، يا ’نيئين جهڙ نه لهي‘ وغيره. ان طرح شاعرن جا هزارين مثال گڏ ڪري سگهجن ٿا. انهن جي مقابلي ۾، ان ’روايت‘ ۾ جدت پسندانه انداز ۾ اضافو ڪري، مخدوم صاحب جن، ’پهرين‘ کي بيان ڪيو آهي. وصال يار لاءِ اکيون اوجاڳا ٿيون ڪن، اکيون ننڊ لٽيون ڪن، اکيون برسات وانگر پيون ٿن، اکيون انتظار ۾ کليل آهن، اکيون در ۾ ڪٽل آهن، اکيون تارا پيون ڳڻين. اهي مضمون ٻڌي ٻڌي، ڪٿن ئي وڃي پيا آهن. مخدوم صاحب، ان حيثيت ۾ فني اضافو ڪري ٻڌايو آهي ته اهي پهرئين آهن، جي وصال يار لاءِ منزلون ٿا هجن، سنگلاخ واديون ٿا لٽائين، برسات ۽ ڏولگر ٿا جهاڳن، پٿرن ۽ مٽيءَ مان پار ٿا پون، ڪنڊن ۽ ڏڪين پيچرن کي ٿا ڇڏي ڪن، پاڻ کي پٿون ڪريو ڇڏين. هر اڄ تائين ڪنهن به شاعر، ’پهرين‘ جي ان عقوبت ۽ ابتلا کي وزن نه ڏنو آهي. روايت جي اضافي طور ته بيشڪ اها هڪ جديد روايت چئي، پر ان سان گڏ ڏسڻو آهي ته ان روايت کي ڪيتري حد تائين ٻاهيو ويو آهي.

ان ٻاهر ۾ ڪيتري شاعري آهي. آيا شاعرانه انداز بيان به باقي رهيو آهي يا نه؟ آيا رفت ۽ سوز، گداز ۽ ساز جي ڪا رمق به آهي يا نه؟ آيا رنگيني ۽ شهريني به آهي يا نه؟ دلاويزي ۽ دليري به آهي يا نه؟ لفظن جي خوشي ۽ انداز جي خوش اسلوبي به آهي يا نه؟ ٻيو ته ڪلاسيڪي انداز واري حيثيت، سادگي، سچائي، روالي ۽ جادو بياني به قائم رهي آهي يا نه؟ ان سلسلي ۾ به اهائي راه قائم ٿي سگهي ٿي ته اهي اڳڪٿي بيت هراخط سان، مثالي شاهڪار جي حيثيت رکڻ ٿا. انهن ۾ زبان جي صحت ۽ شائستگي به آهي، انداز بيان جي رنگيني ۽ شهريني به آهي، مضمون ۽ فڪر جي آراستگي به آهي، واقعات ۽ حالات جي نقش ڪري به آهي، چنڊوديا موجب صحت ۽ پختگي به آهي.

ان مان ثابت ٿو ٿئي ته جناب مخدوم صاحب جو فن، مجتهدانه اضافن سان سينگارجي ۽ ستوارجي چڪو آهي. ۽ اسان جي قديم حيثيت، روايت جي قديم انداز بيان کان وڌيڪ هڪ

لدوت آميز ۽ جدت پذير رنگ وڻي چڪي آهي. مخدوم صاحب جو اهو اجتهادي انداز - فڪر
اسان جي شاعرن لاءِ تقليد ۽ تتبع جي لائق آهي.

مخدوم صاحب جن جو بيت آهي:

دلبر گهڻو دور هو، ات پهچايو پيرن،
جن رلدن سڀي رت ڪيا، تن شابسون هجن،
ويچارن وڙ ڪيا، سون مٽي ميرن،
مڃيا احسان ان جا، چاه منجهان چشمن،
سي چميو ۽ چمجن، 'طالب مولائي' طلب مر.

'پيرن' جي ڪيفيت بيان ڪندي، جا شاعرانه نڪتہ سنجي ڪئي وڃي آهي، ان مان خط ۽ سرور
نه نر جا ڄاڻوڻي وڻي سگهن ٿا. ٻڌايو ويو آهي ته دلبر تائين پيرن ٿي پهچايو آهي، پيرن
ان سلسلي ۾ رلدن تي رت وهايو آهي، ويچارن وڙ ڪيا، تن کي شابسون هجن، - ان کان پوءِ
اها قديم روايت ٿي اچي، جنهن ۾ هميشه اکين کي ديدار يار کان محفوظ بيان ڪيو آهي.
پر ان ۾ اها جدت پيدا ڪئي وڃي آهي جو خود چشمن کان اعتراف ڪرايو ويو آهي ته اهي
پير نه هجن ها ته هوندي ديدار يار جي نعمت ملي ٿي ڪانه ها ان ڪشمڪش ۽ اضطراب کي
هن طرح اکين جي زبانيءَ ۾ اعتراف طور بيان ڪيو ويو آهي:

"مڃيا احسان ان جا، چاه منجهان چشمن".

پڻي هنڌ، ان ڪشمڪش جو موازنو هن طرح ڪيو ويو آهي:

اڪيون به آهن اڪيون، پر پيرن مان نه هجن،
هو رڻن ٿيون رت ٿڙا، هي ٿڄيون ٿا ٿڌڪن،
هو ڀوس آهن برهه، هي هيڄئون اڻيو هلن،
هو ٺاهارين لڄيب ڪي، هي تير ٿا ترسن،
هو اٻاٽڪيون عجيب ٿي، هي رلدن منجهه رلن،
احسان ڪيا اکين تي، پر ت منجهان پيرن،
'طالب مولائي' طلب مر، چميو، چميو چمجن،
جهڻي ٿا جهلجن، هلندي پنهنجي حبيب ڏي.

ڇا رنگيني ۽ لذت آهي! ڇا شيريني ۽ خوش بياي آهي! "جهڻي ٿا جهلجن" چئي، 'پيرن'
جي ڪشمڪش کي شاعريءَ جي بلند مرتبہ روايت بنايو ويو آهي.

اڪيون اعتراف ڪندي، هڪ هنڌ ورائين ٿيون:

رويو رويو، اڪيون، اچو پيرن مٽي ٻون،
چميو تن کي چاه مان، ڏوڙ سندن ٿيون ڏون،

ايهين اٿ ٿاڻ ۾، چريون، گوسگيون چيون،
تہ هي سلامت هون، اسان سنڌا آسرا.

آخر ۾ آءُ حسب محدود صاحب جن جي خدمت ۾ ان مجتهدانه روايت جي حاشي جي حيثيت
۾ مبارڪون عرض رکڻ کان وهي لٿو سگهان.

اياز جي ڪلام جو انتخاب به نهايت لذت آهي. عريان ۾ 'هيءَ سين نه ڏيندي چي'،
پنهجي انفرادي انداز سان، تاثر جي هڪ والھانده ڪيمٽ پيدا ڪئي آهي.

جنهن وقت اسان جي تند تهي، ۽ ساز تهي، آواز جهلي،
تنهن وقت ڀلي ڪو ڪنڌ ڪهي، جو آيو، ڳايو آ پيارا!

اياز 'درا' عمر رفتہ ڪو آواز دينا' يا 'صبح هوتا هے شام هوندي هے' جي روايت کي حوڻ
جديد ۽ پراثر قالب ۾ پٺيو آهي، ان جو مثال مشڪل ملندو. اياز عمر رفتہ کي اجهو هيٺ
ٿو بيان ڪري:

ڪنهن ڪاريءَ چٽڪ تي رات ڪٽي، ڪنهن ڳاڙهي ڳٽل تي پاڪ ڦٽي،
اينءَ وقت ڪٿي، اينءَ عمر لٽي، سڀ سانگ سڃايو آ پيارا!

زندگيءَ جي مهراڻ ستل جي دهشت ۽ دڙڪن ۾ انسان جي ڪهڙي حيثيت آهي؟ اهو شاعرانو
۽ صوفيانو مضمون آهي. اياز ان ۾ جدت آميز اضافو ڪيو آهي، ڇي:

آ چوڌاري مهراڻ مٽو، جنهن جو نه پٽي، جنهن جو نه پٽو،
هي روح جزيرو حيرت جو، جنهن منجهه ساهو آ پيارا.

'مهراڻ' جي لامتناهه ۽ وسيع، پُرخطر ۽ دهشت انگيز ڪائنات، جنهن جو نه پٽي نه پٽو
آهي! ان ۾ انسان، يعني زندگي، جنهن کي 'اياز' 'روح' جي استعاري ۾ بدلايو آهي، جوي
ٿو ته ن 'مهراڻ' ۾ 'روح' ويچارو 'حيرت' جو جزيرو آهي! روح کي حيرت جو جزيرو چئي،
ڪائنات ۽ انسان جي ربط ۽ تعلق کي، فلسفيانه توڙي حقيقت پسندانده انداز ۾ آسان ٿي
بهجايو ويو آهي. دلچسپ امر اهو آهي ته ان خيال کي شاعرانو ساس بهرائي، هڪ عجيب ۽
غريب ڪيمٽ پيدا ڪئي ويئي آهي.

زندگيءَ جي شور ۽ شر، اشتغال ۽ فاني، احتلاب ۽ انحراف جي خلاف، مر شاعر اصحاح
ڪيو آهي، افھار ۽ نفھيم لاءِ دليل ڏنا آهن. عالمن مصور ۽ سرمد جي زبانيءَ ڪئي دفاعي
دليل پيدا ڪيا آهن. اياز چيو آهي:

هيرا نه ڏسو، ڪنڪر نه هڻو، ايندو نه وري هي وڻجارو،
ڪجهه ذات ڏسو، پو بات ڪريو، هي شور اڃايو آ پيارا!

ان شعر ۾، ابلا ۽ مصائب جي صاحب کي وٽجارو چئي، هڪ نئون ڪردار پيدا ڪيو ويو آهي، جو پنهنجي افاديت پسند وکر کي 'هيرا' چئي ٿو آجي ۽ سنگباري ڪندڙن کي ڪنهن 'ذات' کي ڏسڻ لاءِ ويٺي ٿو ڪري. اتي هيرن جي آڇ ۽ پٿرن جي موت، عجيب شاعرانه تلازمو پيدا ڪيو آهي، جو لاشعوري طرح بيان ٿيو آهي. ان سان گڏ يقين ۽ اطمینان سان چوڻ ته "هو بات ڪريو" منطقي استدلال جو روح آهي. آخر ۾ "هي شور اڃا پوءِ پيارا" شعر ۾ جان پيدا ڪئي آهي. ان شعر ۾ دعويٰ دليل، نتيجو، خبر، تسڪين ۽ بيباڪي موجود آهي.

اياز جو هڪ مطلع آهي: 'وري عشق بازي، اڙي دل اڙي دل' ۽ ٻيو مطلع آهي: 'اڪيون آرزوئون، اڪيون التجائون'، ٽيون آهي: 'پري ڄام پنهنجا پيا ڪو، اچو' - اهو انداز بيان غزل جي انداز ۽ روايتي حيثيت ۾ فني اضافو آهي. انداز بيان جي جدت سان گڏ، مواد ۽ خيالات جي لدرت، اياز جي فن کي بيشڪ ممتاز مقام عطا ڪيو آهي.

تدوير عباسيءَ جي 'فن' پنهنجي سادگيءَ ۽ حقيقت پسندانہ حيثيت سان واه جا ترقي ڪئي آهي. سندس ذوق جمال ته ڏسو:

ڪنهن جيءَ جنجهوڙي جاڳايو، جو روح به پاسو اٿلايو،

ڪنهن سيرانديءَ کان آه سڏيو، ڪنهن پارمان به بهه ٻوليو آ.

ڪشمڪش ۽ بات جي تصوير چٽيندي چيو اٿس:

ڏس واريءَ تي ٿي هاڪ ڦٽي، ڏس اوڀر کي ٿي لاک لڳي،

ڏس مارگ تي ٿي ماڪ وڃي، هي صبح ته "تو-مون" ڳوليو آ.

هن شعر ۾، "مون-ڳوليو" چوي ها ته پوءِ اهو شعر، خيال ۽ حقيقت جي حيثيت سان قط 'انفرادي ٿاڻو' رهجي وڃي ها: پر ان ۾ 'مون' سان گڏ 'تو' آهي، ان ۾ تعميمي افاديت پيدا ڪئي ويئي آهي، ڇا تحسین جي لائق آهي. ان طرح سندس وائي ۽ گيت به سهڻا آهن. ڌرتي، ڪاغذ جو گل، مان، خاموشي، ماڻهو ۽ تارا، ٻڙڏو ۽ سڌ، هر لحاظ سان معياري ڇيڙون چٽي سگهجن ٿيون.

نظم جي حصي ۾، امداد حسينيءَ جي ڪلام جي چونڊ، هن هر لحاظ سان مٿي بيٺي آهي. 'امداد' جو فن پنهنجي ٿوريءَ حياتيءَ جي حيثيت سان تحريري ۽ مشاهدي جي چوڻيءَ تي پهتو آهي. ڏسندي ڏسندي، هي لوجوان شاعر پنهنجي جوڙ همس دوستن کان ڪسر ڪشي چڪو آهي. 'امداد' جي فن ۾ جا وڃت آهي، ان جو اندازو تمام ٿورا ماڻهو ڪري سگهيا آهن. آزاد نظم، اگرچ فني حيثيت سان اسان وٽ اڃا تحريري ۽ تومشفي جي دؤر ۾ آهي، پر ڏسجي ٿو ته 'امداد' سڀني يارن کان اڳ ۾ ان فن کي ڪاميابيءَ جي منزل تي رسائيندو ۽ بازي کٽي ويندو. 'امداد' جو نظم 'حملو' نهايت جذبات انگيز ۽ تاثيراتي نقشگري آهي.

جنهن ۾ صداقت جي پرستار، محبت جي وفادار، پاڪ محبت جي گنهگار جي انجام کي چڻيو ويو آهي. ان نظر ۾ زور بيان، لفظن جي چونڊ، ماحول جي ترجماني، افسانوي جو لاجڪ، ڊرامائي سٽا، خود بياني، لئٽر زني، ٻياڪي، منطقي موشگافي هر چهر داد جي قابل آهي. مثال طور:

ڪو ته هن شهر جو همدرد ۽ همدرد هوندو،
ڪو ته هن شهر جو همراز ۽ ساٿي هوندو،
ڪو ته هن شهر جو معشوق ۽ جاني هوندو،
ڪا ته هن شهر جي دلبر جي جواني هوندي،
ڪا ته هن شهر جي عاشق جي نشاني هوندي،
ڪو ته هن شهر جي ٻوليءَ جو ترنم هوندو،
سرد ۽ تيز هوائن ٿي ڪڙا ڪڙا ڪاڀا،
ته ڪو انسان به ٿئي، شهر جي مائٽ ۾ شريڪ!

’امداد‘ وٽ ڪردار نگاريءَ جي سلسلي ۾ بيشمار علامتون آهن، جي زندگيءَ جي خفيف کان خفيف، نازڪ ۾ نازڪ، مخفيءَ کان مخفي، ٻارڪ کان ٻارڪ، حقيقت تان رسائي حاصل ڪن ٿيون. ’امداد‘ پوريءَ زندگيءَ جون روشن توڙي ڪٽيف حقيقتون، هڪ ئي نظر ۾ بيان ڪرڻ تي جا قدرت رکي ٿو، تنهن سندس مقام ۾ انفرادي امتياز پيدا ڪيو آهي. ايت ڪٿي ڪٿي سندس زبان ۽ انداز بيان ۾ جو تشدد ۽ طنز رنگ ٿو پيدا ٿئي، ان ۾ احتياط ۽ اعتدال جي روش قائم ڪرڻ چڱائي.

’مهراڻ‘ ۾ گهر جي ياد، ماريا، نئون شعر، تاريخ، نهايت ڪامياب چيزون آهن. ’نئون شعر‘ جي عنوان سان، سندس غزل نما نظم، يا نظم نما غزل چيو آهي، ان جي پنهان روايتيءَ جو ڪو حساب ڪونهي! نهايت سلس ۽ شيرين انداز ۾ ڇا ڇا نه چئي ويو آهي! ’امداد‘ جو قلم يا دماغ هڪ قالب بنجي ويو آهي، ۽ سندس شعر سڪه بند، مثالن وانگر پٽيا ٿا اچن. ٻولي سلس ۽ انداز ڪلاسيڪي، پر ذوق جمال جديد، ۽ پيشڪش لڌند چوي ٿو:

رات جي پوئين دور، چند جيان، منهنجي جهوليءَ ۾ جهولي ٻيو آهين.
مون تي ڪنهن بند ٿول در وانگي، ۽ ان ئي سان ڪلسي ٻيو آهين.
نوٽ ڌرتيءَ جي ڪلهل سيني تي، چولسپن وانگي چڱي ٻيو آهين.
صبح جي وڻ ٿڌيءَ هير جيان، منهنجي هستيءَ تي گهلي ٻيو آهين.
مون تي اُمر جا پيالا اوني، منهنجي سڀ زهر کي ٻي ٻيو آهين.

ان ۾، جهولي ٻيو آهين، ڪلي، ۽ حلي، ۽ گهلي... هي، ٻيو آهين، ۾ عجيب رواني ۽ لطافت آهي. معاف ڪجو، ’امداد‘ جي ان چير ٿي اگر اڏو اد ڪجي ۽ سندس هويان بند ڪڍي پڙهجن ته هوءَ مغمس جو هڪ بند بنجي ٿو هوي. پر جي، اهي شعر، مصرع ٿئي ۽ وارا، مصرع اول بائجن ته هوند آزاد نظم بنجي هوي مثال طور:

ٻان ٿي ٻان ڪٽي ٻيو آهن، مون تي ڪنهن بند ٿيل در وانگي.
منهنجي سڀ زهر کي ٻي ويو آهن، مون تي اسرڻ جا پيالا اوتري

آخر تائين ان رعابت سان، ايترو عرض ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان، ته اڄڪلهه آزاد نظم ۾
رڪس جي گهٽ وڌائي ڪري، بعض وقتن تي جا شڪستگي ۽ ڪرختگي ٿي پيدا ٿئي، ان کي
ختم ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن 'بحر ۽ وزن' جي پابندي ڪئي وڃي، سا به رڳو 'بحر' تائين
(قديم ۽ رديف جي تلازم ڪان سواءِ) ته پوءِ منهنجي خيال ۾ آزاد نظم جو حسن دوبا ٿي
وڃي. فسوس به اهو آهي ته اسان جي ٻارن، آزاد نظم، نظم معرڪي، پلينڪ ورس، غير مقفي،
۽ غير مردف، ناموزون ۽ پابند شاعريءَ توڙي نثر مرصع جي لطيف ۽ فني فرق ۽ امتياز
کي به اڃا نه سڃاتو آهي.

ان سلسلي ۾ فارائن شيار جو هن اسان جي ادبي ماحول ۾ ڪافي شهرت حاصل ڪري
چڪو آهي. مهران ۾ آيل ٻه وايون نهايت سهڻيون آهن انهن ۾ فن جي پختگي به آهي ۽
خيال جي گهرائي به آهي، ترنر ۽ رواني به آهي، اثر آفريني ۽ جذب به آهي.

منهنجي ناچيز خيال ۾ وائي سڀني شاعرائين صنفن ۾ سڀني کان وڌيڪ اثرائتي ۽ روان دوان
صنف آهي. هڪ ته ان جو وراثو نهايت چيندڙ ۽ اثر انگيز ٿو ٿئي. ڳالهه اها آهي ته وراثو
ته هر حال ۾ قائم دائر رهي ٿو، پر ان جو ٻيو ساٿي اهڙو ته تز ۽ صاف، سلس ۽ سادو هئڻ
گهرجي، جو ڏسڻ سان تير وانگر هئڻين ۾ ڪٽي وڃي. ان جي سمجهڻ لاءِ نه دماغ تي زور
ڏيڻو پوي ۽ نه شاعرانه فن جو دفتر اڻلاڻو پوي ته هي ڇا چيو ويو آهي؟

شيار جي پهرين وائيءَ جا پهريان ٽي بند واه جا آهن، ۽ "ڪيئن نه چمي راييل کي"
سهڻي ٻڌڻي آهي. ڏسو:

ڏسندي ئي هر ڪيو هينون، نيشن جو ويساه... ڪيئن نه چمي راييل کي!

هلڪيءَ جنبش سان هوا، واسندي وٺراه...

باقي بند سندس زور طبع جي پيداوار آهن.

ان طرح هري دلگير، هميشه وانگر هن ڀيري به پاڻ موڪيو آهي. سندس ڇپيل ڇيرون
سندس فني پختگيءَ جو دليل آهن. سندس وايون ۽ يون، نهايت رنگين مثال چئي سگهجن ٿا،
جن ۾ رسمي ۽ رواي به آهي، حال ۽ خيال به آهي، ۽ ٻوليءَ جو هن عمدو مثال آهي.
"ڪير ته آهي!" ۾ ڏسو:

ڪير اڪيلائيءَ ۾ مون سان ٻيو ڳالهائي— ڪير ته آهي!

دور اٿي مان ويٺو ڪير لپاڪا پائي— ڪير ته آهي!

ڪير ڪويءَ کان گيت ٿوان ٿو روز چوائي— ڪير ته آهي!

ان طرح ٻي وائي ڏسو:

”مان ت چوان ٿي آءُ، سچن تون آءُ — مگر تون انھ ڪٿي؟“

ساري وائي سھڻ خيالن مان سينگاريل آھي.

ھي آھن اھي شاعر، جن جي شاعريءَ جي شھرت آھي في الحال، شعر و شاعريءَ تي نگار وارو حصو ھتي حتم ٿو ڪريان. ائين نہ سمجھڻ گھرجي تہ ٻائي شعرن جو ۽ ڪلام ڪو اهڙو غير اھم آھي. ٻين شاعرن ۾ شمشيرالھديري، گووردن محبوباڻي، گدائي، نياز ھمايوني، بردو سنڌي، محسن عباسي، ذوالفقار راشدي، قمر شھباز، شاد، وفاءِ آثر، راز سائن شاھي، محسن ڪڪڙڻي، استاد بخاري، ڊاڪٽر خادم سداننگائي، موتي پرڪاش، نشتر ۽ سليم ڳڙھوي، سام حسننگائي، قيوم طراز، تاح بلوچ، پروالوڙي، فتاح مدڪ ۽ ٻيا صاحب، قدر ھي لائق آھن. انھن جو منتخب ڪلام، ھرخيال کان تعريف جوڳو آھي. ٻئي ڀيري انھن جي ۾ ٿي بہ عرض ڪندس.

ن طرح مھراڻ ۱-۲/۱۹۶۵ع ۾ ھن ڀيري ”غير ملڪي ٻولين جي شاعريءَ“ جي سلسلي ۾ ميدان جنگ ۽ خليل جبران جا ست گيت سنڌيءَ ۾ ڏنل آھن.

”ميدان جنگ“، سنڌي ادب جي مشھور ليکڪ رسول بخش بلھي جو انگريزيءَ کان ترجمو ڪيل آھي. شاعر، ڪرسٽاف ليج، (۱۷۵۴-۱۸۴۱ع) ستن سالن واري جنگ جي ھيٺناڪ تصوير چٽي آھي. مسٽر بلھي، ترجمي ۾ اصليت ۽ حقيقت وارو روح پيدا ڪيو آھي ۽ ترجمي جي فن کي ھر لحاظ سان ٻاھرو آھي.

ن نظر ۾ جنگ جي وحشتناڪ نقشگري ڪري، انسان کي پنھنجي جنگ جو ۽ خون آشام روش کان نمرت ڏياري وٺي آھي. ميدان جنگ ۾ ڇا ھوندو تڙھندڙ لاشا، ڦٽڪندڙ ۽ زخمي زندگي، مرڻنجن جون آھون ۽ دالھون، وڍيل عضون جا ڍير، ھزارين اکيون ۽ ٻانھون، لسڪين ڪوپريون ۽ منڊيون! لاتعداد ڏڙا جنگ، موت جو وحشت پسند مظاھر و آھي. جنگ امن، ايمان ۽ انسان جي دشمن آھي. جنگ، انتقام جي آڱ آھي، جا سڪن گڏ آڻن کي بہ جلائي ٿي. جنگ ھزارين جھنجا جلاني ٿي، لکين رليون زالون، ڪروڙين ٻنھر ٻار، مانيءَ جي گرھ لاءِ قاحيات تڙھندي گذارن ٿا.

ھن نظم ۾ ان جنگ تي ۽ جنگ جي امن سوز ۽ انسان دشمن پھلوءَ تي نمرت آفرين رنگ ۾ نشتر ڏي ڪندي، ھن طرح جذبات اسڪيز نموني ۾ احتتام ڪيو ويو آھي. دنيا کي تھ وھالا ڪندڙ، اڄ ھيچ آھي، فرھڊرڪ اعظم سوڙھي تابوت ۾ پيو آھي. سڪندر اعظم ھيئر ڏوڙ جو ٻڪ آھي.

ڪڪرن جي گجڪوڙ وانگر، سڀڪھ، حتم ٿي ويو:.....

انساني خوشي، فاتحن ۽ سورس جي نالي ۽ ناسوس کان بالاتر آھي،
اي قوم جا رھبر، ھتي — ھنن سڪل ھڏن مٿان ھٿ رکي، قسم ڪڍڻ:
آءُ پنھنجي عوام جو صلح پسند اڳواڻ ٿيندس!

ان نظم جي مطالع ڪرڻ کان پوءِ، ڪوبه انسان جنگ کي پسند نه ڪندو، جو اهي انسانيت جو عظيم مقصد.

باقي سڀ ڪالم، روايتي حيثيت سان تعريف جي لائق آهن. انسانا ۽ نازڪ وغيره. مقالن ۾ ”جديد دور ۾ بين الاقوامي تعاون جو مسئلو“، عالمي نظريات جي چنڊ ڇاڻ تي مشتمل آهي. بروهي صاحب جي هن مڪر انگيز تقرير کي مطالع ڪرڻ، هر صاحب فڪر تي فرض آهي. اها تقرير ڪنهن به تعارف ۽ حاشيه آرائي جي محتاج نه آهي. حوبي صاحب ۽ سومار عليءَ جنهن انداز سان ترجمو ڪيو آهي، سو انداز اصليت جون سڪون ڏو لاهي. ”سامي زبانون“ لسانيات جي عميق مطالع جو شاهڪار آهي، پروفيسر واو. ايس. طاهر علي، مارڪ جو مستحق آهي. باقي سڀ ڪالم - مهراڻ جا موتي، ۽ تبصرا وغيره، مهراڻ جي روايت کي قائم رکيو ٿا اچن. هن پيري اوهان گذارش ۾ فقط ٻه مسئلا پيش ڪيا آهن. هڪ جشن ڏه سال جي اتوا جو مسئلو، ۽ ٻيو مهراڻ جي علمي ۽ ادبي ترتيب ۾ اصلاح جو مسئلو، جنهن موجب آئينده حصہ نظر ۽ انسانا نه شايع ٿيندا. جشن مهراڻ لاءِ اوهان لکيو آهي ته

”اميد آهي ته مهراڻ جي ڏه سال جشن جي اتوا ۽ ان جي باقي سڀ تقريبت جو نعم البدل، ’مهراڻ‘ جا هي ٻه ضخيم نمبر ٿيندا، جي پنهنجي علمي ۽ فني سمير جي لحاظ سان اڳتي هلي، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ نمايان حيثيت حاصل ڪندا.“
بيشڪ، مڃيوسون - مهراڻ جا ٻه ضخيم نمبر، ڏه سال جشن جو نعم البدل ٿيا. پر سوال اهو آهي ته سنڌي ادب ۾ شعر و شاعريءَ ۽ ڊراما لکاريءَ جو مستقبل ڇا رهندو؟ هن فڪر انگيز دؤر ۾، سنڌي شاعري، پنهنجي علائقي حيثيت سان گهڻو بلند ٿي چڪي آهي. اوهان ڏهن سالن کان سنڌي شاعرن جي تخليقات کي معاوضي ڌاران شايع ڪندا آيا آهيو. ’مهراڻ‘ جي تربيت ۽ حوصله افزائيءَ سان، ڪيترا ناليرا ۽ قابل فخر شاعر پيدا ٿيا آهن. آخر انهن جي جذبات ۽ خيالات جو قدر ڪير ڪندو؟ اسان وٽ باقي ٽي رسالا وڃي رهيا آهن: نئين زندگي، روح رهاڻ ۽ بادل! ته ڇا، اهي ٽي رسالا، سنڌي شاعريءَ کي پيش ڪري سگهندا، جي لکي ضخيم آهن، ۽ نڪو سجهو اهڙي گنجائش آهي.

ان سلسلي ۾ سان سنڌي ادبي بورڊ جي چئرمين صاحب معذوم محمد زماڻ صاحب ”صاحب اموالي“ جي خدمت ۾ پُر خلوص التماس ٿو ڪريان ته، جڏهن ته پاڻ چوڻيءَ جا سچن سنج ۽ شاعر آهن، ’مهراڻ‘ ۾ دوباره حصہ نظر ۽ انسان واري باب کي کولائين. اهو سٺن شاعرن جو حق آهي ان ڪالم ۾ اصلاح ڪرڻ بهتر آهي، بمقابلي بد ڪرڻ سي. ان طرح بورڊ جا لائق ۽ فائز سمير به توجهه فرمائيندا.

ان کان پوءِ، جشن مهراڻ جي سلسلي جو ٻو ضخيم نمبر آهي. اهو نمبر ڏهن سالن ۱۹۵۵ع - ۱۹۶۵ع تائين، جي مواد جو اسباب آهي ان - واري ضخيم نمبر کي مطالع ڪرڻ کان پوءِ اهو واضح ٿو ٿئي ته ان نمبر کي، ”سنڌي زباڻ نمبر“ چئجي، يا لسانيات نمبر ڪوٺجي.

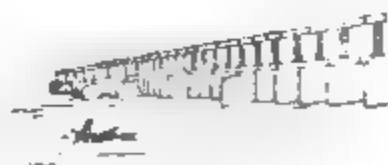
سڀ کان اول، اوهان گذارش ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي تشڪيل ۽ تعمير جي سلسلي ۾ تفصيل سان گفتگو ڪئي آهي، ۽ بورڊ جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر ڪيو آهي. بيشڪ ’بورڊ‘ علائقائي ادبي ادارن کان هر حال ۾ ممتاز به آهي ۽ قابل ستائش به آهي. سندس علمي ڪارڪردارين کان ڪو به انڪار ڪري نٿو سگهي. ان گذارش پڙهڻ کان پوءِ، بورڊ متعلق ڪنهن به غلطيءَ جي ڪشائش نه رهي آهي. اسان کي ۽ سنڌي ادب کي ته بورڊ تي فخر ڪرڻ سونهي ٿو.

مواد جي سلسلي ۾ اوهان سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي ۽ ڪلاسيڪي ادب کان وٺي لساني ۽ فني ٻوليءَ تائين، وڏن وڏن عالمن جا مقالا ڏنا آهن، جن ۾ علامه دائود پوٽي، علامه آءِ. آءِ. قاضي، مولانا وفائي، ڊاڪٽر بلوچ، عثمان علي انصاري، علامه ڪربلائي، پيرومل مهرچند، جا نالا ناهل ذڪر آهن. ان طرح خالص لساني فن تي، ”ٻوليون ۽ سندن سٽاءُ ۽ ٺهلاءُ“، مسٽر محمد ابراهيم جويي جو مقالو آهي، جو ان موضوع تي هڪ ئي ڏنو اٿو، اهو پنهنجي جاءِ تي معلومات افزا ئي مشاڪو آهي. ’تعليمي زبان‘ جي عنوان هيٺ، سنڌي ٻوليءَ جي عظمت ۽ حفاظت، اشاعت ۽ خدمت جي سلسلي ۾ وقت بوقت ٿيل ڪارڪردارين کي ورجايو ويو آهي، جيئن ايندڙ لسل، پنهنجي ٻوليءَ جي حفاظت ۽ ارتقا لاءِ ڪجهه ڪري سگهي.

’ٻوليءَ جي اصلاح‘ جي عنوان هيٺ، پڻ تعريف جوڳا مضمون آيل آهن. ان طرح ادب، ڪلاسيڪي شعري ۽ جديد شاعريءَ تي پڻ مستند عالمن جا مقالا ڏنل آهن. ساڳيءَ طرح ’مهران جا موتي‘ ۽ ’علمي فڪري اقتباس‘ به نهايت فڪر انگيز ٻوليءَ تي مشتمل آهن.

سڀ کان وڌيڪ علمي ۽ فڪري ٻولو اهو آهي ته ۱۹۵۵ع - ۱۹۶۵ع تائين ’گذارشون‘ ڏانهن وڃڻ آهن، جن ۾ زبان، ادب، فن، تاريخ، تنقيد ۽ سوانح تي نهايت معياري بحث ڪيل آهي. اهو پنهنجي جاءِ تي هڪ مستقل ڪتاب ٿي سگهي ٿو، جو جيڪر بورڊ ڇپائي ته بهتر. ان طرح ’انڊيڪس‘ (Index) به هڪ علمي آئينو آهي.

پيو عرض آهي ته چونءِ مهران جي حصيءَ نظر، افسانن ۽ مقالي جي چونڊ به ڪئي وڃي ۽ اهي ڪتب ڇپايا وڃن؟ - راج محمد ڀٽائي

پڙهندڙن جا پيغام

—... پرچو— 'جهڙو پنهنجو پاڻ، تهڙي سڃاڻت جي'— جو مصداق آهي. بورڊ جي روايت — حسن طباعت ۽ صحتمند مواد — جي چونڊ — هن پيري ۾ قائم رهي آهي. اوهان جي گذارش ۾ 'بورڊ' جي ڪارڪردگيءَ متعلق تفصيل پڙهي، خوشيءَ ۽ گادڙ عجب لڳو ته ايترو ڪم، ايتري قليل عرصي ۾ ڪيئن ۽ ڪهڙيءَ ريت ٿيو! ماڻهوءَ جي وس کان ڪا گهڻي ڀاڱي به ڪانهي، پر بورڊ جي ڪم ڏانهن ڏسي پيا اچي ٿو ته بورڊ جا ڪارڪن ڪي 'جين' نه، 'جن صفت' ضرور آهن. ڪم جي سچي لڳن، مقصد لاءِ تڙپ، ۽ خلوص جي شدت، وڏي شئي ٿئي ٿي؛ ۽ بحمدالله اوهان هم تن موصوف آهيو. اگر انهيءَ هوندي به ڪوئي نه سڃي ته شاين هجي!

۱۹۵۵ع کان ۱۹۶۴ع تائين پرچن ۾ آيل مواد جي مڪمل وچور وڌي ڪشاني جو ڪم هو، ۽ ان وچور جي افاديت پنهنجي جاء تي مسلم رهندي. بهرحال، منهنجي خيال ۾ هيءُ پرچو پنهنجي افاديت جي لحاظ کان هڪ "عظيم تحفو" آهي، ۽ عظيم تعنا ساهه ۾ سانڍيا ويندا آهن...

— سيد اياز علي شاهه "محسن"، ڪڪڙائي،

خيرپور لائين شاھه، (دادو).

—... "مهراڻ"، هن دفعي اهو درياءُ آهي، جنهن جو ڪندي ڪنارو ٿي نظر ڪونه ٿو اچي. (راه موڪلڻ لاءِ ته ان جو گهرو مطالعو ٿي ضروري آهي. سطحی مطالعی سان راه لکڻ، ڪثريت ۽ ڪارگر ٿيندي، اهو مان ئي ڄاڻان ٿو، ۽ گهڻي مطالعي لاءِ ڪافي وقت گهرجي. شايد ان وقت تائين راه موڪلڻ جي ضرورت نه رهي) ته ڪري درياءُ جي هن ٻنهي ٽپن تي بهي هيءُ ٻيهر تائين فقط نظريي اڇلائي وڌي اٿم — سندس بيت ۾ هيءُ ان ڏيک ڏيڻ ۾ پيا اچن: مانجهي، سڙه سنوان ڪري، ڪناري طرف وڌي رهيا آهن — ماهو ڪٽس جا ڪڙڪ چواس جون گورڙهيون، سيرن جا سوساٽ، ٻڏڻ ۾ پيا اچن: پر مانجهي ويران وڃي وڌ آهن! سڙيون لڏنديون ڏسڻ ۾ پيون اچن: پر سڙنديون، سو دل ٺٽي مڃي. 'سج' جيون سڙيون به ملا ڪنهن ٻڏنديون آهن؟ 'سهڻيون' سڙنديون سانڪو لاهي، سيرن ۾ ڪاهي پيون آهن، ميهار ڪٽنديون ڪٽايو ڪارن تي پيا آهن. هوڏانهن 'سهڻين' جي سيرن کي ڪو جوکو ڏسڻ ۾ آيو: هيڏانهن ڪٽنديون، ميهارن جي اک جو اشارو ٻڌي، کين تاري ڪناري پهچائڻ لاءِ

آٽيون ٻيون ڏسجن. اهو وقت گذري چڪو جڏهن 'سهڻي' سر ۾ ٻڌندي رهي ۽ 'مهراڻ' ڪناري تي خاموش بيٺو ڏسندو رهيو — هينئر ڪا به 'سهڻي' ٻڌڻ نه ڏني ويندي!

"مهراڻ" جا موضوع ۽ مضمون، ايڏڙ ادب ۾ حوالن جو ڪم ڏيڻ وارا آهن. مستقل جي محقق ۽ مورخ کي 'مهراڻ' ۾ ڏهن سالن جي اندر ڇپيل مواد کي ڳولڻ نهايت ڪن ڪم هو. اوهان منجهانئس خاص خاص مضمون ۽ شعر چونڊي، هڪ هنڌ (پن حصن: ۱-۲/ ۱۹۶۵ع ۽ ۳-۴/ ۱۹۶۵ع ۾) گڏ ڪري، انهيءَ مشڪل کي آسان بڻائي ڇڏيو آهي. بهرحال منهنجي نظر ۾ جيڪو ادب جو آثار سنڌي آهي، اهو اوهان هڪ ٻيالي ۾ اٿلائي وڌو آهي... — "آثر" نائن شاھي، خيرپور ناٿ شاھي (دادو).

...جهڙي طرح مٿو 'مهراڻ' پنهنجي هر موج سان وادي سنڌوءَ جي ڇي ڇي جي آباديءَ کي اوج تي آڻيندو رهي ٿو، اهڙيءَ طرح رسالو 'مهراڻ' به سنڌ جي علم و ادب جي سرزمين کي سرسبز ۽ شاداب ڪندو رهي ٿو. هونءَ نه سندس هر پرچو ناياب نمبر جي نموني ۾ نڪري لروار ٿيندو آهي، پر جو به خاص نمبر ڪڍو ٿا، اهو ادايت ۽ اهميت جي لحاظ سان 'تاريخي دستاويز' بنجي وڃي ٿو. هن 'خاص اشاعت' به سنڌي ادب ۾ وڏو مقام حاصل ڪيو آهي. بيشڪ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ تي هي مستند مواد، آمر رهڻو آهي.

سرورق جي ٻنهي پاسن تي گذريل سال جي سڀني پرچن جا سرورق سمو هي سهڙي، هڪ هنڌ محفوظ ڪيا ويا آهن. نقش و نگار جو هيءُ حسين امتزاج آهي، جنهن ۾ 'مهراڻ' جي تاريخ سڃايل آهي.

گذارش ۾ 'سنڌي ادبي بورڊ' جو مڪمل تعارف ڏنو ويو آهي. اهو مضمون، جيڪڏهن "اسان جو سنڌي ادبي بورڊ" جي عنوان سان الڳ ڇاپرائي تقسيم ڪيو وڃي ته هوند، مخالف توڙي موافق احباب، بورڊ جي ڪارگذاريءَ کان واقف ٿي مطمئن ٿي وڃن. هاڻي مواد جو ان طرح 'انتخاب' ۽ ان جو هر عنوان قدر جي لائق آهي.

'مهراڻ' بيشڪ سنڌي ادب ۽ بورڊ جي حسن ۽ ڪارڪردگيءَ جو روشن مثال آهي. — احمد خان "آصف" ڪڪڙ (دادو).

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون

جشن لطيف

(ٽنڊو محمد خان: ۸-۱۹۶۶ع)

”برم دب“ ٽنڊو محمد خان جي زيرسايو، ۸-۱۹۶۶ع تي ٺالپر ٽيڪسٽائل ملز جي حامي اندر ڪشادي ميدان تي، شاندار طريقي سان ”جشن لطيف“ منهايو ويو، جنهن جي صدارت پرويسر اسحاق سيد غلام مصطفيٰ شاھ، ڊائريڪٽر آف ايڊيوڪيشن، حيدرآباد ريجن، ڪشي، جسي ۽ هر طقي جي مفدي باشندن، آفيسرن، وڪيلن، شاگردن، صحافن، معزز شهرين، ٻاهرين اديبن ۽ پٽنسي بادشاهه جي شيدائين، اٽڪل چئن هزارن جي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. ”بزم دب“ جي صدر ۽ ٽنڊي محمد خان جي ادب دوق اسسٽنٽ ڪمشنر، مسٽر يوسف جمال سي. ايس. اي. جي سرچوشيءَ سان، ”جشن لطيف“ جو انتظام ڏاڍو سهڻو رکيل هو.

ٻه رات اُبل سڀني اديبن، شاعرن، فنڪارن کي ماني ڪارائڻ کان پوءِ رات جو نوين بجي جشن جي ڪارروائي شروع ٿي. پروگرام موجب شاھ صاحب مسند صدارت والاري. قادر بخش زيب پٽي، رسول بخش ٻانجي، پرويسر خواجا غلام علي الانا، لاکڙي لطيف تي مقالا پڙهيا ۽ تقريرون ڪيون. آخر ۾ مولانا غلام محمد گرامي، لطيف جي فلسفي حيات ۽ فن تي وولانگيز ۽ وحد آور اندر ۾ تقرير ڪئي، جا لاهوت پسند ڪئي وئي. مولانا گرامي صاحب، علم جي صحيح حيثيت ۽ تعليم جي صحتمند طريقي تي زور ڏنو ۽ ٻڌايو ته ”صالحن جي صحبت، غور ۽ مراقبي، مصالح جي وسعت، ذڪر و فڪر، ڪردار جي پاڪيزگيءَ سان انسان جي شخصيت بچي ٿي. نصيب جو ڪلام ۽ فن، انسان جي سيرت سازيءَ جي باب ۾ هڪ مثالي چير آهي. نصيب ۽ ان جي فن تي اسان کي پورو فخر حاصل آهي. سندس بين الاقوامي پيغام، مساوات ۽ اخوت، برادري ۽ برابريءَ تي مشتمل آهي. لطيف، امن ۽ ايمان جو پيغام آهي. سندس ڪلام جي افادي ۽ محسوس ٻهلوءَ کي هر حال ڏان تر جمع ڏيڻ حڪماني“

صدر تي تقرير ڪرڻ پوءِ ”مجدد شاعره“ شروع ٿي. هن يادگار شاعري ۾ مقامي توڙي ٻاهرين، ڇهه ٽي ۽ ڇهه شاعرن شعر پڙهيا. چند والا اهي آهن: عبدالڪريم گدائي، شمشيرالحيدري، ”خواب“ حيدرآبادي، علي محمد ”مهرج“، ”پردو“ سنڌي، امداد حسيني، حافظ حسيني، محمد خان محدي، شير ”هاتف“، ”راز“ انٽشاهي، ”راز“ بلزائي، ”محسن“ عباسي، ”نيس“ مهيرو، ”استاد“ بخاري، تاج بلوچ، ابراهيم منشي، ”سروچ“ سجاوولي، برڪت علي

مهران

’آزاد‘، قلندر لکياري، ’الطاف‘ عباسي، ’سوز‘ ٽڪڙاڻي، ’نور‘ عباسي، مقبول پٽي ’داش‘،
 ’انور‘ هلاڻي، پروانو پٽي، ’فدا‘ سرهيو، ’شوق‘ سدي، دائود نوح، ’مسڪين‘ ملاڪاڻياري،
 ’ڪف‘ ميرانپوري، نذر قاضي، پير بخش ’پياسي‘.

مشاعري جي مهل انتهائي ڪامياب رهي، ۽ سامعين ڏاڍي حيرت ۽ سڪون سان ٻڌو.
 ان بعد راڳ جي مهل شروع ٿي، جنهن ۾ مقامي فنڪارن کان سواءِ ريڊيو آرٽسٽس، جشن
 ۾ اهڙي ته رونق پيدا ڪئي، جو جلسو رات جو ٽين بجي تائين چميو رهندو. زرين، بلوچ،
 فقير عبدالغفور، محمد جمن، محمد يوسف، فقير يار علي، يوسف الغوزي وارو، اقبال جوگي، سلطان
 بلوچ سامعين کي مسرور ڪيو. ”جشن لطيف“ جي ڪاميابيءَ ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر يوسف جمال
 کان سواءِ مير پير بخش ٽالپر، حافظ شاه حسيني ۽ پروان پٽي جون دلچسپيون شامل رهيون.
 جشن جي ڪاروائي، ريڊيو پاڪستان طرفان ٽپ ڪئي ويئي، جنهن جي رپورٽ هن تي ڪن کان پوءِ
 حيدرآباد اسٽيشن تان نشر ٿي.

جشن روح رهاڻ

(پست هال، حيدرآباد، سنڌ: ۱۰-اپريل ۱۹۶۶ع)

حيدرآباد کي تاريخي، ثقافتي، علمي، ادبي ۽ تمدني حيثيت سان مرڪزي اهميت
 حاصل آهي، اهڙيءَ طرح هن شهر جي ’پست هال‘ سان به مان کان وٺي علمي، ادبي،
 ثقافتي ۽ تهذيبي يادگيريون وابسته آهن، هن جا جلسا، ميڙ، محفلون، مشاعرا، گڊريل اڏ-مٽي
 صديءَ کان منعقد ٿي ٿيندا رهيا آهن.

حيدرآباد مان گڊريل پنجن سالن کان مسلسل شايع ٿيندڙ، ”زندگي پيڪيشن“ جي
 ماهوار رسالي ”روح رهاڻ“ جي ٻجهن سالگرهه جي مسرت ڀرئي موقعي تي، ”جشن روح رهاڻ“
 وڏي اهتمام ۽ حوش و خروش سان، اڳين سال جيان، ۱۰-اپريل ۱۹۶۶ع تي پست هال ۾
 منهايو ويو. هڪ ڏينهن جي جشن جي مختلف نشستن ۾ سڄيءَ سنڌ مان آيل اديبن، علمن،
 شاعرن، فنڪارن، افساني نوڪارن، تمامي ماهرن، پروفيسرن، ساڳوڏن، صحافين، معزز شهرين
 شرڪت ڪئي. جشن جي سلسلي ۾ پست هال کي خوب سينڪاريو ويو هو ۽ شايد ان اهتمام
 رکيو ويو هو. پروگرام مطابق صبح جو لوڻ پوي، سامعين اچڻ شروع ٿيا.

افتتاح

هن عظيم الشان ادبي اجتماع جو افتتاح صبح جو ڏهين بجي، سنڌ جي مشهور انساني لنگر،
 محترم جمال ابڙي، پنهنجي مختصر لفظن سان ڪيو.

پروگرام مطابق، ”زندگي پبليڪيشن“ جي طرفان، حال جي پرواري ڪري ۾ منعقد ڪيل نمائش هئي، جنهن ۾ اداري جي ڇپايل ڪتابن کان سواءِ ”روح رهاڻ“ جا پراڻا پرچا، جشن جي موقعي لاءِ ڇپيل ”روح رهاڻ“ جو خاص نمبر، ۽ ڪئلينڊر رکيل هئا. محترم جمال اهڙي رسالو خريد ڪري نمائش جو افتتاح ڪيو. ڪلاڪ کن سڀني نمائش ڏني ۽ ساراهي.

افسانن جي نشست

افسانن جي نشست جي صدارت، سنڌي جي مشهور اديب، محترم محمد ابراهيم جويي ڪئي، جنهن ۾ محمد عثمان ڏيپلائي، نظير شيخ، عبدالقادر جوڻيجي، غلام نبي بهراڻي ۽ شوڪت راهي اڻاڻا پڙهيا. جويي صاحب پنهنجي تقرير ۾ ڪيئي مفيد مشورا ڏنا. ڇپائين ته ”افسانو، زندگي“ جي پرور ترجماني ڪندڙ صنف آهي. ان جو نثر اس منظر، حقيقت تي بنياد ٿو رکي. انساني جي زبان ۽ ادائگيءَ جو طريقو، وڻندڙ ۽ دلنشين هئڻ گهرجي، ۽ ان ۾ مبالغو ۽ غلط خارجي اثرن کان بچي ڪري، حقيقت کي حقيقت جي حد اندر بيان ڪرڻ گهرجي.“

مذاڪرو

پروگرام موجب شام جو پنجن بجي، محترم خانصاحب عبداللہ چنا جي صدارت هيٺ مذاڪري جي نشست شروع ٿي. رئيل عنوان—”روح رهاڻ ۽ جديد لاڙا“ تي مقرر ٻن هئا، مولانا غلام محمد گرامي، پروفيسر خواجا غلام علي الالا، رسول بخش پليجو، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، پروانو پٽي ۽ محمد عثمان ڏيپلائي. مذاڪري ۾ ڳالهائيندڙ صاحب، موضوع جي مناسبت سان، سامعين کي گهڻو ڪجهه مواد ڏنو. آخر ۾ گرامي صاحب جي تقرير، وقت جي فني مسئلن ۽ الهن جي تنقيدي حائزي تي مشتمل هئي. مولانا گرامي صاحب چيو ته ”هن قسم جون ثقافتي ۽ تهذيبي محفلون، اسان جي ادب لاءِ مقدس روايت جي حيثيت رکن ٿيون. اسان جي تهذيب، روايت، ادب ۽ فن جي روشن مستقبل جو دارومدار، نوجوانن جي صبح ۽ صحتمند شخصيت ۽ سندن مخلصانه جدوجهد تي آهي. اهو غلط آهي ته اسان جي زاويہ نگاهه ۾ رجعت آهي، يا اسان جديد فڪر جي غير صالح قدرن ۾ مبتلا ٿي چڪا آهيون. اسان جو نقطہ نظر ”اسلام“ جو اهو انقلابي نظام آهي، جو اخلاق ۽ ڪردار جي معراج تي پهچائي ٿو. اسان ۾ لکي ملحد ۽ دهرپا آهن، ۽ لکي لادينيت جا مبلغ آهن. اسان وٽ ڪابه اهڙي نظرياتي تنظيم ڪانه آهي. هر ڪو اديب المرادي طرح سان خدمت ڪندو رهي ٿو.“

آخر ۾ چنا صاحب پنهنجا تاثرات بيان ڪيا ۽ پوءِ مهمانن ۽ حاضرين، ”زندگي پبليڪيشن“

جي چانهه پيئي.

انعامن جي ورهاست

سنڌي جديد ادب جي تخليق کي هٿائڻ لاءِ گذريل سال انهيءَ جشن جي موقعي تي، خالصاحب عبدالله چنڊا، افسانہ نگارن ۽ شاعرن کسي ”اياز ادبي انعام“ (ادبن لاءِ)، ۽ ”مارئي انعام“ (اديبائن لاءِ)، هرڪو سؤ روپين جو، ڏيڻ جو اعلان ڪيو هو. سال ۱۹۶۵ع جي ”روح رهاڻ“ ۾ ڇپيل افسانن ۽ نظمن کي انعامي لهرائڻ لاءِ ڪاميٽيون مقرر ڪيل هيون. ”اياز ادبي انعام“ لاءِ جج صاحبان هئا: محترم غلام محمد گرامي، محترم محمد ابراهيم جويو، ۽ محترم تنوير عباسي. ”مارئي انعام“ لاءِ جج هئا: محترم بيگم زينت عبدالله چنڊا، محترم جمال اڙو ۽ محترم فتح ملڪ. ججن جي فصيلي موجب انعام ڪٽندڙ ادبن ۾، محترم بيگم چنڊا انعام تقسيم ڪيا. ورهاست هن ريت هئي.

اياز ادبي انعام

افسانا	پهريون انعام	— سراج (”موڪي ۽ ستارا“)
	ٻيو انعام	— امر جليل (”اروڙ جو مست“)
	ٽيون انعام	— نسيم کرل (”گئس“)
شعر	پهريون انعام	— امداد حسيني (نظم: ”ماحول“)
	ٻيو انعام	— شمشيرالحيدري (ڪافي: ”پري پري ڄام محبت وارو“)
	ٽيون انعام	— فتح ملڪ (نظم: ”مون کي آءُ سڃاڻ“)

مارئي انعام

افسانا	پهريون انعام	— مس اقبال پروين سومرو (”حادثي کان اڳ“)
	ٻيو انعام	— نسيم ڪوٽڙ (”شيما“)
	ٽيون انعام	— مس ايس. تبسم (”معصوم ذوهاري“)
شعر		— زرينه بلوچ (گيت: ”من مندر ۾ توکي وهاريان“)

مشاعرو

رات جو نوين بچي، سنڌي مشاعرو شروع ٿيو، جنهن ۾ شرڪت لاءِ جيڪب آباد کان سڃاڻيل تائين، سڄي سنڌ مان پهتل شاعر حاضر هئا. پروگرام موجب، محترم تنوير عباسي صدارتي ڪرسي سنڀالي، تقرير سان مشاعري جي شروعات ڪئي. (اها تقرير، ”روح رهاڻ“ جي ٻئي ۱۹۶۶ع واري پرچي ۾ شايع ٿيل آهي). مشاعري ۾ سنڌي شاعريءَ ۾ مروج سڀني صنفن کي پيش ڪيو ويو. شعري ڪرام هئا: شيخ ”اياز“، ”تنوير“ عباسي، عبدالڪريم ”گدائي“، شمشيرالحيدري، ”امداد“ حسيني، ”تاج“ بلوچ، فتح ملڪ، الطاف عباسي، ”راز“ ناٿن شاهي، ”محسن“

عاسي، نذر قاضي، 'سيف' بنوي، 'معسن' ڪڪڙائي، ڀڙو 'ناشاد'، 'اُتر' ناٿن شاهي، 'وفا' نٿن شاهي، 'ڀرو نو' ڀٽي، مقبول ڀٽي، عبدالعڪرم 'ارشاد'، رجب علي ميمڻ 'ضياءَ'، عبدالغفار ڀڙو، غلام حسن رنگريز، محمد هوت 'مجرم'، محمد حنيف 'سازم'، اقبال احمد شيخ، علي احمد عاسي، عبدالفتاح 'عبد'، محمد مراد بلوچ ۽ 'رهبر' ڀٽي وغيره.

راڳ رهاڻ

جشن جي سلسلي ۾ آخري پروگرام هو— راڳ رهاڻ، جنهن جي صدارت محترم غلام محمد کراسي صاحب ڪئي. راڳ جي محفل ۾ ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام سان گڏ، جديد شاعرن جو ڪلام پڻ ڳايو ويو، آخر ۾ 'هو جمالو' سان جشن جو اختتام ٿيو.

سنڌي ادبي ڪانفرنس

(جهول، ضلعو سانگهڙ: ۱۶-۱۷ اپريل ۱۹۶۶ع)

۱۶-۱۷ اپريل ۱۹۶۶ع تي جهول شهر ۾، اتي جي "سنڌي ادبي سنگت" جي اهتمام سان وڏي پئماني تي، 'سنڌي ادبي ڪانفرنس' ٿي گذري، جنهن جي صدارت مخدوم محمد زمان "طاسب المولوي"، تفره پاڪستان، (چئرمين "سنڌي ادبي بورڊ"، ميمبر، قومي اسيمبلي پاڪستان؛ سجاده بشين، درگاه حضرت مخدوم نوح سرور رحه هالا نوان) جن ڪرڻ فرمائي. ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ حيدرآباد، ڪراچي، لوابشاهه، ٺٽي، هالا، سانگهڙ، شهدادپور ۽ ميرپور ساڪري مان شاعر ۽ اديب پهتل هئا. ڪارروائي رات جو لوڻ بچي شروع ٿي. اول، مخدوم صاحب جي خدمت ۾ سپانسمو پيش ڪيو ويو. مخدوم صاحب جن، سپانسمي جو جواب ڏيندي، پنهنجي طرفان هر ممڪن تعاون جو يقين ڏياريو. مشاعري جي محفل ۾: شمشيرالحيدري، 'ڀروالو' ڀٽي، عارف المولا، تاج بلوچ، 'الور' هالائي، سروچندر 'شاد'، ڀڙو 'ناشاد'، 'سيف' بنوي، ميرو خان 'موج'، حسين بخش 'خادم'، مصري 'مائل' سروري، محمد عمر چند، 'شهناشاهه' هالائي، نبي بخش 'همدرد'، الهورايو 'اداسي'، معصوم قاضي، عبدالغفار 'عابد'، عبدالستار 'انصار'، ڪرم علي 'وفا'، گل محمد 'حوشتر' ۽ ٻين مقامي شاعرن حصو ورتو. آخر ۾ مخدوم صاحب جن پنهنجي ڪلام سان سامعين کي معظوظ فرمايو. ان بعد راڳ جي محفل شروع ٿي، جنهن ۾ مقامي فنڪارن کان سواءِ حسين بخش خادم ۽ مصري فقير، مخدوم صاحب جو ڪلام ڳايو ۽ ساري محفل ۾ سرور پيدا ڪيو.

سنڌي مشاعرو

(شهدادپور آرٽس ڪاليج، شهدادپور: ۱۷-۱۸ اپريل ۱۹۶۶ع)

۱۷-۱۸ اپريل ۱۹۶۶ع تي، شهدادپور آرٽس ڪاليج جي 'برم لطيف' جي اهتمام سان، ڪاليج جي حاطي اندر، محترم شمشيرالحيدريءَ جي صدارت هيٺ سنڌي مشاعرو ٿيو. سامعين ۾

شهر جا ڪافي معزز استاد، شاعر ۽ ادب ذوق حاضر هئا. شروع ۾ ستر گل محمد ڪلاڻي (سنڌي ليکچرار ۽ صدر 'بزم لطيف')، ڪاليج جي بزم لطيف جو تعارف ڪرايو ۽ ادبي محفلن جي اهميت تي روشني وڌي. ان بعد مسٽر شمشيرالحيدريءَ جي صدارتي تقرير کان پوءِ شاعرو شروع ٿيو، جنهن ۾ شمشيرالحيدري، 'پرواني' پٽي، 'نورا عباسي'، 'پرو' 'ناشاد'، 'نظر' سنڌي، گل محمد ڪلاڻي، 'سيف' ٻنوي، نبي بخش 'همدرد'، ميوي خان 'موج'، الهورائي 'اداسي'، سليم لدري، ڪرم علي 'وفا'، ڏڻي بخش 'خاموش'، عبدالستار 'انصار' ۽ ٻين شعر پڙهيا.

سنڌي شاعرو

(سروري اسلامي ڪاليج هالا نوان: ۱۷-۱۸ اپريل ۱۹۶۶ع)

گذريل اپريل ۱۹۶۶ع ۾، سروري اسلامي ڪاليج هالا نوان، جي ساليانو تقريبن جي سروسه پروگرام ۾، ۱۷-۱۸ اپريل ۱۹۶۶ع تي هڪ سنڌي شاعرو، زير صدارت جناب مخدوم محمد زمان 'طالب الموليٰ'، تمغه پاڪستان (چترمن "سنڌي ادبي ورڊ")، ۽ ميمبر قومي اسيمبلي پاڪستان) جن جي منعقد ٿيو، جنهن ۾ مخدوم زاده محمد امين "نهم" کان سواءِ شهر جي معزز، استادن، شاگردن، صحافين ۽ ادب ذوق دوستن ججهي انداز ۾ شرڪت ڪئي. ڪاليج جي ڪشادي ميدان تي شاندار اسٽيج جو انتظام ڪيل هو ۽ مقامي شاعرن کان سواءِ ٻاهريان شاعر به مدعو ڪيل هئا. مشاعري ۾ هيٺيان شاعر به حص ٿيا: شمشيرالحيدري، امداد حسيني، 'پردو' سنڌي، 'نورا عباسي'، 'پرواني' پٽي، 'سليم' هالاڻي، 'نورا' هالاڻي، 'نظر' سنڌي، 'پرو' 'ناشاد'، 'سيف' ٻنوي، 'محبوب' سروري، 'خواب' حيدرآبادي، عبداللطيف 'قمر'، محمد عمر 'چنڊ'، 'شهناز' هالاڻي، حسين بخش 'خادم'، مصري 'مائل'. آخر ۾ جناب مخدوم صاحب جن پنهنجي ڪلام سان سامعين کي محفوظ ڪيو. مشاعري کان پوءِ خادم ۽ مائل، مخدوم صاحب ۽ مخدوم زاده نهم صاحب جو ڪلام پڙهيو. شاگردن جي فيڙن ۽ آصف لطيف جي چنگ سان رات جو هڪ بچي محفل جو اختتام ٿيو.

لطيف جي ورسي

(سنڌ يونيورسٽي ليوڪئٽس، ڄامشورو: ۱۸-۱۹ مئي ۱۹۶۶ع)

۱۸-۱۹ مئي ۱۹۶۶ع تي، سنڌ يونيورسٽي ليوڪئٽس ڄامشورو ۾، اتي جي هاسٽل ۾ رهندڙ سنڌي شاگردن، "لطيف جي ورسي" ملهائي، جنهن جي صدارت پروفيسر ڊاڪٽر قاضي نبي بخش ڪئي. جلسي ۾ سنڌ يونيورسٽي، لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۽ ٻين ڪاليجن جا پروفيسر ۽ ليکچرر، شاگرد، صحافي، ۽ اهل علم ڪافي تعداد ۾ موجود هئا. سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ لطيف تي تقريرون ٿيون، جن ۾ مولانا غلام محمد ڪرامتي (اها عالما ۽ قاصدا، تقرير، روزانه "عبرت" جي چوٽين، پنجين ۽ ڇهين جون ۱۹۶۶ع جي اشاعتن ۾، "پلڪه پايو سچ... ۱" عنوان سان

ڇپيل آهي)، پروفيسر خواجا غلام علي الانا، پروفيسر آصف خميسائي، ڊاڪٽر قاضي نبي بخش ۽ شاگردن ڳالهائون.

مولانا گرامي تقرير ۾ چيو ته ”زندگي بمقصد نه آهي. علم ۽ تعليم جو مقصد آهي ’مقصد حيات‘ کي ڳولڻ، ۽ ان تي غور و فڪر ڪرڻ. تصوف، انسان جي باطني بصيرت کي تيز ۽ روشن ڪري ٿو، انسان ۾ اخلاقي نصب العين سان وابستگي پيدا ڪري ٿو، انسان جي زندگيءَ کي هڪ روشن ۽ تابناڪ مقصد سان وابسته ڪري ٿو. علم ۽ تعليم محض ذريعا آهن، هي انسان جي ’مقصد حيات‘ کي سمجهڻ ۽ عمل ۾ آڻڻ تائين رهنمائي ڪن ٿا. لطيف، ’مقصد حيات‘ کي پروڙڻ ۽ عملي نصب العين پيدا ڪرڻ جي دعوت ڏئي.“

پروفيسر خواجا غلام علي الانا، شاھ جي لساني پهلوءَ تي تقرير ڪندي، رسالي ۾ ايل ڪيترن لفظن جو نئون مفهوم پيش ڪيو ۽ ان تي زور ڏنائين ته شاھ جي زبان کي درست سمجهڻ هي سلسلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جا مختلف لهجا ۽ معنائون سمجهڻ گهرجن.

پروفيسر آصف خميسائي صاحب، شاھ جي حب الوطنيءَ کي ’سُر مارئي‘ جي روشنيءَ ۾ بيان ڪيو. ان سلسلي ۾ ڪيترن مثالن سان، مارئيءَ جي پاڪيزه خيال ۽ عدل کي پيش ڪندي، مارئيءَ جي آدرش تي هلڻ لاءِ زور ڏنائين.

هڪ مقرر انگريزيءَ ۾ تقرير ڪندي، مولانا گراميءَ جي خيالات جي تائيد ۽ تعريف ڪندي، ٻڌايو ته ”پيشڪ رڳو ظاهري علم جي تعميل سان ڪو مقصد حيات حاصل نٿو ٿئي.“
آخر ۾ صدر، پروفيسر ڊاڪٽر قاضي نبي بخش، شاھ جي پيغام تي ڳالهائيندي چيو ته ”شاھ جو پيغام انسانيت ۽ اخوت جو پيغام آهي. شاھ جو ڪلام رقت انگيز آهي، هو انسان جي جذبات ۾ رقت انگيز اثر پيدا ڪري ٿو. انسان کي گهرجي ته شاھ جي ڪلام کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون ۽ سندس ڏسيل راھ تي عملي طرح هلڻ سان پنهنجي زندگيءَ کي ڪامياب بنائون.“
ان بعد مشاعري ۾ شمشير الحيدري، پروائي پٽي ۽ ٻين شاگردن بهرو ورتو. راڳ جي محفل ۾ ربابيون فنڪارن، لطيف جو ڪلام پيش ڪري، روحاني رنگ پيدا ڪيو.

يوم لطيف

(حيدرآباد سنڌ لا-ڪاليج، حيدرآباد: ۲۹-۲۰ مئي ۱۹۶۶ع)

۲۹-۲۰ مئي ۱۹۶۶ع تي، حيدرآباد سنڌ لا-ڪاليج جي شاگردن جي ٻولين جي ”لطيف مجلس“ طرفان، گورنمينٽ هاءِ اسڪول جي ڪشادي ميدان تي، وڏي پيماني تي ”يوم لطيف“ ملهائڻ وڃي، جنهن جي صدارت، پاڪستان جي سابق مرڪزي وزير، ۽ مشهور قانوندان محترم اي. ڪي. بروهي صاحب ڪئي. جلسي ۾ ڪافي معزز شهري، قانوندان، شاگرد، پروفيسر ۽ اديب موجود هئا.

شروع ۾ ”لطيف مجلس“ جي سيڪريٽريءَ، ممتاز ميمڻ جي مرحبائي تقرير کان پوءِ، ڪاليج جي پرنسپال، محترم آخوند الهيجائي، معزز مهمانن جي آجيان ڪئي. تقريرن جي سلسلي ۾، مولانا غلام محمد گرامي، رسول بخش پليجي، پرويسر شفيق پراچ (اردوءَ ۾) ۽ سيد علي اڪبر شاھ لطيف جي سوانح ۽ فن تي تقريرون ڪيون.

مولانا گرامي صاحب ٻڌايو ته ”تصوف ۽ ان جي تعليم ۾ فراريت ڪانه آهي. صوفي نه هر دور ۾، انقلاب جو پيغامبر ٿي رهيو آهي. صوفيءَ ڪڏهن به استبداد ۽ حبر اڳيان ڪڏن جهڪايو آهي. صوفي، ايمان ۽ امن جو داعي، ڪردار ۽ اخلاق جو مبلغ رهيو آهي، ۽ صوفيءَ محبت ۽ اخوت جو پيغام پهچايو آهي. صوفيءَ جي تاريخ ڏسو... ڪيس سوريءَ تي چاڙهيو ويو، جلادن کان مارايو ويو، مٿس ’ڪفر‘ جي فتوائن سان وار ڪيا ويا، ۽ مٿس الزام ڏريا ويا... پر صوفي پنهنجي منصب ۽ دعوا تان ڪڏهن به نه هٽيو. اڄڪلهه جي رسم پرست ٻين ۽ انهن جي خليفن کي تصوف جي تاريخ ۽ عمل ۾ شمار ڪرڻ نه گهرجي.“

رسول بخش پليجي نهايت لذت ۽ دلشين ٻيڙي ۾، لطيف جي فن ۽ شاعريءَ تي تقرير ڪئي.

سيد علي اڪبر شاھ، لطيف جي ڪلام ۾ مذهبي ۽ روحاني پهلوءَ تي ڳالهائون، ۽ مثالن سان ٻڌايو ته لطيف، ’اسلام‘ جو فلسفو پيش ڪيو آهي.

آخر ۾ محترم بروهي صاحب چيو ته ”شاھ، الله ۽ رسول جي تعليم جو ترجمان آهي. سندس روحاني پيغام، هن مادي زندگيءَ لاءِ بهترين نصب العين پيدا ٿو ڪري.“

ان بعد شاعري جي محفل ۾ شمشيرالعيدري، امداد حسيني، پروالي پٽي ۽ عبداللطيف ’قمر‘ بهرو ورتو، ۽ راڳ جي محفل ۾ ريڊيو پاڪستان جي فنڪارن سامعين کي مسرور ڪيو. ’پور لطيف‘ جي انقاد ۽ ڪاميابيءَ ۾ ڪاليج جي شاگرد يونين جي نائب صدر مسٽر مظهرالدين ميمڻ ۽ جنرل سيڪريٽري مسٽر عبدالواحد بروهيءَ جون خصوصي دلچسپيون رهيون.

سنڌي مشاعرو

(سالگهڙو: ۳۰- مئي ۱۹۶۶ع)

۳۰- مئي ۱۹۶۶ع تي، ”جشن سالگهڙو“ جي هفتيوار پروگرامن ۽ نمائش (زيراهتمام بنيادي جمهوريت ۽ ضلع ڪائونسل) جي سلسلي ۾، نمائش هٻال ۾، سنڌي شاعري جي نشست رکي وئي، جنهن جي صدارت ڊپٽي ڪمشنر سالگهڙو، مسٽر صلاح الدين قريشي سي. ايس ايم ڪئي. وقت جي تنگي ۽ شاعرن جي محدود تعداد سبب، شمشيرالعيدري، ’امداد‘ حسيني، ’پروالي‘ پٽي، ’پرو‘ ’ناشاد‘، ميوي خان ’موج‘ ۽ الهورائي ’اداسي‘ بهرو ورتو. بنيادي جمهوريت

جي ترقياتي آفيسر مسٽر آغا شهاب الدين جي دلچسپي ۽ ڪوشش سان مشاعري جي نئين روايت جو بنياد پيو. توقع آهي ته اڳتي هلي، ان کي مضبوط بنايو ويندو.

ثقافتي ڪانفرنس لٿو

(لٿو: ۲۳-جون ۱۹۶۶ع)

سنڌي تهذيب، تمدن، ثقافت ۽ ادب جي خدمت ۽ اشاعت جي نهڪه مقصدن سان، سيد عالي شاه شيرازي علم الرحمت جي عرس ۽ مهلي جي موقعي تي، ۲۳-جون ۱۹۶۶ع تي، لٿي ۾ اهلي پشامي تي ثقافتي ڪانفرنس ٿي گذري. ڪانفرنس ۾ سنڌ جا مشهور محقق، عالم، اديب، شاعر ۽ فنڪار شريڪ ٿيا، جن مان جي. ايم. سيد، پير حسار الدين راشدي، الحاج محمد هاشم گذر، قاضي فيض محمد، مولانا غلام محمد گرامي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، محمد ابراهيم جوڻو، غلام رباني، پروفيسر خواجا غلام علي الانا، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ شمشيرالحيدريءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

هن عرس شريف ۾ پير عالي شاه شيرازي جي معتقدن ۽ مريدن جو پڻ ڪافي تعداد موجود هو. ڪانفرنس ۾ تقريرون، مشاعرو ۽ راڳ، ٽي مکيه نشستون هيون. هن ڪانفرنس جو افتتاح محترم جي. ايم. سيد ڪيو ۽ صدارت سيد علي اصر شاه شيرازي ڪئي.

تلاوت ڪلام پاڪ ۽ نعت شريف کان پوءِ، محترم جي. ايم. سيد افتتاح ڪيو.

تقريرون جي سلسلي ۾، مشهور محقق ۽ تاريخدان، محترم پير حسار الدين راشدي ”سناره امتياز“ ۽ ”نشان ساس“ پنهنجي تقرير ۾ لٿي شهر ۽ ان تي سندس تحقيق جي طويل وابستگيءَ جي سلسلي ۾ نعر جو اظهار ڪندي فرمايو ته: ”پنهجا والدين ۽ وڏا لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آرامي آهن، تاهم اکر مون کي ’مڪلي‘ جي مٽي نصيب ٿيندي ته اها پنهنجي روح لاءِ باعث تسڪين هئي.“ پير صاحب، ٽاڙين جي کونج ۾ لٿي جي مختلف دؤرن ۽ ان جي پٽڄڻ ۽ آباد ٿيڻ متعلق فرمايو ته ”اينءَ آهي ته ڪو ڊيپل جي ڦٽل ڪنڊرن تي لٿو آڏو ويو. لٿو ان وقت هر لحاظ کان پوري اوج تي هو. ان جي شاهدي امير خسروءَ جي شعر مان ملي ٿي.“ لٿي سان عقيدت جو اظهار ڪندي پير صاحب فرمايو: ”لٿو، اسان جي لاءِ متبرڪ ۽ اکين جو نور آهي، ۽ لٿو اسان جي قديم ثقافت جو روح آهي. تهذيب ۽ تمدن جي تاريخ، لٿي جي هنن ويرن ڪنڊرن ۾ مدفون آهي، ۽ جنهن وقت سنڌ جو نالو زبان تي اچي ٿو، ان وقت لٿو به ياد اچي ٿو.“ هن مسرت ڀرئي انڪشاف تي پوري محفل ۾ زندگيءَ جي ٺهر ڏوڙي ويئي. پير صاحب فرمايو: ”شهنشاهه اڪبر جي عمر ڪوٽ ۾ تولد ٿيڻ بعد، جيڪو ڪپڙو مٿس وڌو ويو، اهو سيد عالي شيرازيءَ جي چولي جو ٽڪرو هو.“

ان کان سواء مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ محمد عثمان ڏيپلائي پنهنجي عالمان قاضين
تقريرون سان سامعين کي محفوظ ڪيو.

ان بعد مشاعري ۾ شمشيرالحيدري، 'پرواني' پٽي، 'تاج' بلوچ، 'پرو' 'ناشاد'، 'سيف' پٽي،
'خادم' سروري، رجب علي 'خيا'، 'محسن' عباسي، 'خاموش' عباسي، 'راغب' نٽوي، محبوب شاھ،
عبدالله 'شور'، 'ناز' پٽي، محمد جمن 'هالي' شعر پڙهيا، آخر ۾ جي. ايم. سيد ۽ پير صاحب
۽ ٻين معززين جي يحد اصرار تي مولانا کراسي صاحب پنهنجي نظم "جاودان منهنجو وطن"
سان سامعين کي محفوظ ڪيو. آخر ۾ راڳ جي محفل شروع ٿي. فقير عبدالغفور، حسين بخش
خادم ۽ منا خان پاڻ ملهايو، ۽ ان کان سواءِ مقامي فنڪار به ڀڃڻ ٿيا. ٿئي جي ادب ذوق ۽
باهت نوجوانن جي سرجوشيءَ سان ڪانفرنس ڪامياب رهي. — (پرو "ناشاد")

آديسي اُتي ويا، مڙهيون مون مارين!

(غ.م.ڪ)

پروفيسر احسان بدوي

سنڌ جي نوجوان، اديب ۽ شاعر، پروفيسر احسان بدوي هڪ ناگهائي حادثي جو شڪار ٿيندي، ڪراچي ۾ ۲۲- نومبر ۱۹۶۵ع تي وفات ڪئي.

مرحوم احسان، سنڌ جي مشهور اديب ۽ اهل قلم پروفيسر لطف الله بدويءَ جو فرزند هو. سندس علمي ۽ ادبي خدمت جو سلسلو پنهنجي والد ماجد جي سرپرستي ۽ تربيت ۾ شروع ٿيو. افسوس جو هي نوشگفت گل، جواني ديوانيءَ ۾ ئي ڪوماڻجي ويو.

احسان، مارچ ۱۹۲۶ع ۾، شڪارپور ۾ ڄائو. ابتدائي ۽ سيڪنڊري تعليم شڪارپور ۾ حاصل ڪيائين. ۱۹۴۴ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين ۽ ۱۹۴۵ع ۾ سي. ايس. گورنمينٽ ڪاليج ۾ داخل ٿيو.

۱۹۴۶ع ۾، جڏهن اڃا انٽر آرٽس ۾ هو، تڏهن سنڌ يونيورسٽي وجود ۾ آئي. جيئن ته مٿين ڪاليج جو بمبئي يونيورسٽيءَ سان الحاق هو، ان ڪري سنڌ گورنمينٽ، پنهنجي اسڪالرشپ حاصل ڪرڻ وارن شاگردن تي زور آندو ته هو ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ تعليم حاصل ڪن. ان ڪري احسان ڪراچيءَ ويو، ۽ اتي ايس. ايم. ڪاليج ۾ داخلا ورتائين، جتي وڏي محنت سان بي. اي. آنرس پيش ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين.

تعليم جي دؤر ۾ شمس العلماء علامه دائود پوٽو ۽ آغا محمد يعقوب سندس مدد ڪند رهيا. بي. اي. پاس ڪرڻ کان پوءِ پريس روزگار ٿيو ۽ سيد جي ڪمشنر جي آفيس ۾ ڪلارڪ ٿيو، ۽ اڳتي هلي سينئر ڪلارڪ بڻيو. علم ۽ ادب سان چاهه هئڻ ڪري رويو ۽ ڊهرمينٽ ۾ جلدي دل برداشتہ ٿي پيو.

هن درمالي عرصي ۾ اردوءَ ۾ ايم. اي. پاس ڪئي. ان سلسلي ۾ هي پهريون سنڌي شاگرد هو، جنهن اردوءَ ۾ ايم. اي. پاس ڪئي. ان کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ايم. اي. پڻ ڪيائين.

آخرڪار، پنهنجي شفيق استاد، پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاھ صاحب (اڳوڻي پرنسپال، ايس. ايم. ڪاليج ڪراچي، هاڻي ڊائريڪٽر آف ايڊيوڪيشن، حيدرآباد ريجن) جي مشوري

سان روڻيو ڊپارٽمينٽ کي خير باد چئي، ايس. ايم. ڪاليج ڪراچيءَ ۾ استاد جي حيثيت سان داخل ٿيو. اتي هڪ صالح ۽ بااخلاق استاد جي حيثيت سان پندرهن سال خدمت ڪيائين. علمي ۽ ادبي خدمت جي سلسلي ۾، مهراڻ رسالي، ۽ نئين زندگيءَ ۾ خاص طرح سان سندس مضمون شايع ٿي چڪا آهن. نثر سان گڏ شعر جو پاڪيزه ورثو به کيس پهتو ۽ وڻان وڊهت ٿيل هو. سندس ڪلام جو وڏو حصو، رسالن ۾ شايع ٿيل آهي. سنڌي ادب جي خدمت ڪندي، هو هميشه ”سنڌي ادبي سنگت“ سان وابسته رهيو ۽ باقاعدي ادبي مجلسن ۽ ڪانفرنسن ۾ شرڪت ڪندو آيو.

تاليف ۽ تصنيف جي سلسلي ۾ سندس هئا ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. ۱- تنقيد ۽ تنقيد نگاري ۲- ڏاڍا ويشت ۳- انقلاب جو مسو ۴- منتخب ڪلام سانگي ۵- ڪرامازوف ۽ سندس پاترو.

سندس انداز بيان، سليس، سادو، عمدو ۽ اثراندو آهي. سندس بولائي سلامت آهڙي ۽ لذت آهي.

سندس مقالات جو مجموعو سندس والده صاحب خانم بدوي جمع ڪري رهيو آهي دعا آهي ته وڊيڪريئر شال سندس معفرت ڪري ۽ سندس عزيزن بالخصوص والدهن ۽ سندس اولاد ۽ عيال کي صبر جي بوتي عطا ڪري. - - - - -

پروفيسر جهانسنداس ڀاڻيا

سنڌي ادب جي برک ليکڪ ۽ صوفي اهل قلم پروفيسر جهانسنداس ڀاڻيا، شڪارپور ۾ ۳۰- ڊسمبر ۱۹۹۵ع تي ڀرلوڪ پڌارو.

پڻ شڪارپور ۾ ۱۸۹۸ع ۾ هڪ مشهور شاهائي خاندان ۾ جنم ورتائين. اڃا اٺ ورهين جي ڄمار جو هو ته سندس والده وفات ڪئي. والده جي وفات کان پوءِ سندس زندگيءَ ۾ عجيب ڦيرو آيو. سندس خيال ويدانتي ۽ صوفياڻا هئا. ننڍي عمر کان وٺي، صوفين، درويشن، سامين ۽ جوگين جي سنگت ۾ رهي، پاڻ ۾ روحاني رنگ پيدا ڪيائين. صوفين ۽ درويشن جي صحت جي اثر ڪري اڃائي ٿڌ ٿاڪر ۽ شان شوڪت کان هميشه بيزار رهيو. شاهوڪار شاهي، کان نفرت هوندي هيس، ۽ طبيعت سادگيءَ ۽ فقيريءَ ڏانهن مائل هيس.

۱۹۱۳ع ۾، شڪارپور ايڪڊميءَ مان بمبئيءَ جي ميٽرڪ پاس ڪيائين، ۽ ۱۹۱۹ع ۾ دي. هي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾، بمبئي يونيورسٽيءَ جي بي. اي. پاس ڪيائين، ان کان پوءِ سنڌ پريمچري هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ هيڊ ماستر ٿي ڪم شروع ڪيائين. اتي ٻه سال ساندھ رهيو. ان کان پوءِ قومي اسڪول ۾ ٻيا ٻه سال ڪم ڪيائين. پنهنجي والد جي وٽ کان پوءِ هاءِ اسڪول ڪنڊيارو جو وائيس پرنسپال مقرر ٿيو.

سندس علمي ۽ ادبي زندگيءَ جو آغاز رسائي ”سندوء“ کان ٿيو. پاڻ ’سندوء‘ جي شروعاتي ڇهن مهينن تائين، ۱۹۳۰ع ۾ ايڊيٽر ٿي رهيو.

ان کان پوءِ روهڙيءَ مان هڪ ماهوار اخبار ”روشي ولايڪ روشني“ ڪڍيائين. ان جو به ڇهن مهينا کن ايڊيٽر ٿي رهيو.

سندس لکڻ جو ٻيو دؤر ’مهراڻ‘ جي قديم دؤر ۱۹۴۶ع کان شروع ٿيو. ۱۹۴۷ع ۾ سندس هڪ ڪتاب ”سائين قطب شاھ جهاڙ پور“ شايع ٿيو. اهو ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ سڱ ميل جي حيثيت رکي ٿو. ان ۾ تصوف ۽ ويدانت جي ايتار نهايت سٺي ۽ وجد آور انداز ۾ ڪيل آهي. سندس قلم جي جولائي، ۽ خيال جي رواني درياءُ جي اٿل وانگر آهي.

ان بعد ورهاڱي کان پوءِ، جنهن ۱۹۵۵ع ۾ ’مهراڻ‘ رسالي جو ٻيو دؤر شروع ٿيو، تڏهن پاڻ مستقل طور سان ’ادب لطيف‘ جي عنوان هيٺ بهترين علمي مضمون لکندو رهيو. ’ادب لطيف‘ ۾ زندگيءَ جي ڪوان گون مٿين کي ٽنگور ۽ خليل جبرن جي اسلوب ۽ انداز ۾ بيان ڪندو رهيو. سندن انهن ’ادب لطيف‘ وارن شوبارن جو حرمي زبان ۾ ترجمو ٿيو، ۽ اتي جي ريڊيو اسٽيشن تان وقت بوقت نشر ڪيو ويو. ساڳيءَ طرح سندس اهي مضمون آمريڪا ۽ جرمنيءَ ۾ انگريزي ۽ جرمن زبانن ۾ پڻ شايع ڪيا ويا.

ان طرح سندس مضمون مشهور رسالن: شاعر حيدرآباد، مارئي حيدرآباد، فردوس هالا، نئين زندگي ڪراچي، اديون ڪراچي، روح رهاڻ حيدرآباد، کان سواءِ، روزانه ’عبرت‘ ۾ شايع ٿيندا رهيا. سندس مقالن جي گڏ ڪرڻ جو ڪم، سندس فرزند پروفيسر نجيٽ ڪري رهيو آهي. ۱۹۶۴ع ۾ سندس ٻيو ڪتاب، ”اهڙا ڪاٺي“ شايع ٿيو. جنهن تي ’پاڪستان رائٽرس گڊ‘ پاران پ-۵۰۰ رپيا انعام مليو. اهو ڪتاب پنهنجي مواد توڙي پيشڪش جي لحاظ سان شاهڪار آهي. سندس انداز بيان جي جدت ۽ نفرت، تنوع ۽ تقليد کان بالا آهي.

ان سلسلي ۾، آخري وقت تائين، ’ساميءَ‘ جي شخصيت ۽ شلوڪن تي ڪم ڪندو رهيو. اٽڪل چار هزار کن شلوڪ گڏ ڪيائين. انهن جي محب ۽ سمجهاڻيءَ لاءِ ساڻس جا مل محبت ڪندو رهيو. اسوس جو اهو شاهڪار مڪمل نه ٿيو آهي. پنهنجي پويان لائق فرزند پروفيسر نجيٽ گانڌي ۽ پوٽو لهرندر ڇڏيو اٿس.

پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جي بورڊ آف اسٽڊيز فار رليجس جو ميمبر به ٿي رهيو ۽ ۱۹۶۴ع ۾ فلاسافيڪل ڪانگريس حيدرآباد ۾ مستقل ڊپليڪيٽ جي حيثيت ۾ شريڪ ٿي، فلاسافيءَ تي علمي مقالو پيش ڪيو هئائين، جنهن کي ڏاڍو پسند ڪيو ويو.

۳- ڊسمبر ۱۹۶۵ع تي، تمام ٿوري علائق کان پوءِ هن فاني دنيا کي ڇڏي وڃي مرگواس ٿيا.

سادو واسواڻي

سند جو مشهور عالم، فيلسوف ۽ آدرشي ماهرش، سادو ٽي ايل واسواڻي ۱۶-جنوري ۱۹۶۶ع تي ٻوٽي (ڀارت) ۾ گذاري ويو.

سادو واسواڻي جي عالمان شخصيت، بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪي هئي. سندس نام ۽ پيغمبر کان مشرق ۽ مغرب جا سڀئي علمي ۽ فڪري ادارا واقف هئا.

۱۹۴۰ع ۾ هڪ آمريڪي عالم ۽ سياح، پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو آهي ته ڀارت جون

ٽي جاپون قابل ديد آهن—تاج محل، جامع مسجد ۽ امتا. ان طرح ٽن سائون کي ڏسڻ پاڳ جي نشاني آهي، رابندرناٿ ٿيگور، گانڌي ۽ سادو واسواڻي. اها سڌين لاءِ فخر جي ڳالهه آهي.

سادو واسواڻي، ۲۵-نومبر ۱۸۷۹ع تي، حيدرآباد سنڌ ۾ پيدا ٿيو. سندس اعليٰ شخصيت ننڍي

ڄمار ۾ ئي علم ۽ فڪر جي عالم ۾ مستغرق رهندي آئي. مذهب جي سلسلي ۾ سڀني مذهبن

جو مطالعو ڪري انهن جي صالح ۽ تعميري خيالات کي قبول ڪيائين. سندس اسلام ۽ پيغمبر اسلام

قرآن ۽ حنفائي راشدين لاءِ ڏنل تقريرون ۽ رايو، علمي دنيا ۾ سندن جو درجو رکن ٿا.

سندس اوائلي زندگي، تعليم ۽ اخلاقي اصلاح سان شروع ٿي. تعليم جي سلسلي ۾ پاڻ

وڪٽوريا ڪاليج ڪوچ بهار، مهندرا ڪاليج ٻيٽالا، ديال سنگ ڪاليج لاهور جو پرنسپال ٿي

رهيو آهي. ڪلڪتي ۽ ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ فلاسافيءَ جو پڻ پروفيسر ٿي رهيو آهي.

ٽيهن ورهين جي ڄمار ۾ سندس شهرت ۽ عزت، يورپ تائين پهچي چڪي هئي. ان

زماني ۾ پاڻ، بين الاقوامي مذهبي ڪانفرنس برلن جي دعوت تي يورپ ويو، اتي مباحثات ۽

لامذهبيت جي خلاف اخلاق ۽ روحانيت، پاڪيزگيءَ ۽ صلح پسنديءَ تي، پرائر ۽ رت انگيز

تقريرون ڪيائين. ان وقت پاڻ ڪراچيءَ ۾ فلاسافيءَ جو پروفيسر هو.

۱۹۰۹ع ۾ يورپ جي مختلف علمي ادارن ۽ عالمي سوسائٽين پاران، مليل دعوت تي

مختلف ملڪن ۾ تقريرون ڪيائين. سندس تقرير ۾ ويدانت ۽ تصوف جو عجيب سگر هوندو

هو، هو پرميٽ هئو، تنهنڪري سندس ڪلام ۾ بجليءَ جهڙو ڦاٽل هو. سندس اصلاحي

تقريرون، يورپ جي وڏن وڏن عالمن کي روحانيت ڏانهن قريب آندو.

۱۹۲۰ع کان ملڪ جي آزاديءَ جي تحريڪ، ڪانگريس ۽ خلافت ۾ بهرو وٺڻ لڳو.

خلافت جي پاران، انگريزن سان ’قطع تعلقات‘ جي جڏهن تحريڪ شروع ٿي، تڏهن پاڻ

ڏيارام چيٽل ڪاليج ۾ پروفيسر هو. ان سلسلي ۾ ڪا وڏي ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تنهن

جو پريزيڊنٽ سادو واسواڻي هو. ان ڪانفرنس ۾ ملڪ جي سڀني ليڊرن—گانڌي، محمد علي،

موتي لال نهرو، شوڪت علي، مولانا آزاد، شيخ عبدالمجيد سديءَ تقريرون ڪيون.

اڳتي هلي، ’پنگ اديبا‘ ۽ ’مريجن‘ اخبارن ۾، جي گانڌيءَ جي ادارت ۾ شايع ٿينديون

هيون، تن جي پهرين پيچن تي سادو واسواڻيءَ جا مضمون ڇپيا رهيا.

ان سلسلي ۾ 'الوحيد' ڪراچي ۾ سندس ڪافي مصنفون ڇپيا، جن ۾ قرآن ۽ حديث ۽ تاريخ جي دلين سان ثابت ڪري ڏيکارين ته هن -رڪار جي خلاف قطع تعلقات تحريڪ کي زور وٺائڻ مسلمانن جو مذهبي فرض آهي

۱۹۳۲ع ۾ استعفا ڏيئي 'ميران' جي نالي ۾ اصلاحي ۽ تعليمي تحريڪ شروع ڪيائين. سندس خيال ۽ عقدا، امن ۽ صلح، عبادت ۽ پرپر پڙهڻ وارا هئا. هو تصوف ۽ ويداد جو وڏو چانو هو. ان هوندي به هو مدي خارج رسمن ۽ خيالن کي چٽڙي پوڻ جي خلاف هو. هن پنهنجي عمر ۾ ڪردار لاه، 'ميران' ٻائيءَ کي مثالي ۽ آدرشي آئينو بڻائي مڪرم شروع ڪيو. سندس اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ به روحانيت ۽ ٻاڪير کي انسانذات جي محبت ۽ خدمت، مساوات ۽ اخوت تي هڪ روحاني رنگ ۾ رتل نصاب ۽ نظام هلايو ويو. ان سلسلي ۾ حيدرآباد جو 'ميران' اسڪول هڪ آدرشي اسڪول شمار ڪيو ويو آهي، جو ساڌو ويساڻي، ورهاڱي تائين هلائيندو رهيو.

۱۹۴۹ع ۾ ساڌو ويساڻيءَ ٻوٽي ۾، سنڌ وانگر 'ميران' آدرشي اسڪول کوليا. ان سلسلي ۾ ميرن بهادر، ميران هاءِ اسڪول، ميران ڪاليج، ميران ناري شالا، ميران اسپتال، تعريف جي لائين آهن.

ساڌو ويساڻي، علم ۽ خيال، فڪر ۽ فلاسفي، پرپر ۽ شيوا جو -چو مثال هو، تنهنڪري سندس ادارن ڪڏهن به مالي مشڪلات هڪڙي ڏني.

سندس ادارن لاه، سندس جنم دن ۵۰۰ نومبر تي هر سال گوڙي پيش ٿيندي هئي. پهرئين ٻيڙي، پنهنجن هزارن جي ضرورت محسوس ڪئي وئي، پر کين سٺا ٽيناليز هزارن مٿي -ال پنهنج هٿيار، ۽ ٽئين سال هڪ لک کان به مٿي، چوٿين سال اڌائين لک کان مٿي آهي. ٽنهن، يورپ، چين ۽ آمريڪا مان گڏ ٿيون. هنن ۽ ڀارتي هنن ٻارن امدادون الگ مليون.

سندس ڪيرا ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. جيئن "Awake Young India" "India in Chains"، جي سندس يورپ مان واپسيءَ تي مدراس جي مشهور Ganesh & Co ڇپو. ٻڌ.

ساڌو ويساڻي، جهاسي ورهين جي ڄمار ۾، ۱۶ -جنوري ۱۹۶۶ع تي سرگواسي ٿي ويو. شل سندس عام ۽ خيال جي دنيا مان انسانذات، سوانهن ۽ سوانا، پيار ۽ پرپر، امن ۽ صلح جو رنگ حاصل ڪري.

سندس حيان، محسوس، توڙي ۽ ٻوٽن هن اشاعت جي -لها ۾ سڌو رسالو 'سنت مالا' اڄ تائين هلندو ٿو اچي. ان ۾ سندس ڪلام، "ٿوري" ۽ "نمالي"، تخلص سان شايع ٿيندو رهيو آهي. بيشڪ ساڌو ويساڻي هڪ آدرشي مهاڀرڻ هو، جنهن به -جي ساري حياتي، خلق جي خدمت ۾ گذاري اعليٰ مثال قائم ڪيو آهي.

يار محمد ٽانوري

سنڌ جو پراڻو اديب، شاعر، قومي ورڪر ۽ صحافي، جناب يارمحمد ٽانوري، جمعي جي ڏينهن ۲۰ مئي ۱۹۶۶ع تي، دل ٽسڻ جي ڪري، ڪراچيءَ ۾ ويات ڪري ويو. انالله والاله راجعور. مرحوم منفور هڪ علم دوست ۽ اهل قلم بزرگ هو. سنڌ جي پراڻي آثارن مان هڪ شاندار مثال هو. سندس شعر و شاعريءَ جي تربيت، سنڌ جي مشهور عالم ۽ اديب، جناب حڪيم فتح محمد سيوهاڻي مرحوم ڪئي.

سندس ڪلام سنڌ جي جهونن رسالن توڙي اخبارن - اسلامي دنيا، اسلامي زندگي، ابوحيد ۽ اصلاح - ڪراچيءَ ۾ ڪافي شايع ٿيل آهي.

پاڻ ڪڇ عرصو، روزانه ابوحيد ۾ به ڪم ڪيائين.

وطن جي آزاديءَ جي سلسلي ۾، خلافت تحريڪ ۾ هڪ سرويچ سپاهيءَ جي حيثيت سان شامل رهيو، ۽ وڏين وڏين ڪانفرنسن جي انتظامي ڪم ۾، سندس جاهدانهائي ۽ جدوجهد تعريف جي لائق آهي.

ان طرح مسلم ليگ تحريڪ ۾ به سڀ کان اڳرو رهيو. آخري وقت تائين وطن جي محبت ۾ سرشار رهيو.

ادبي مجلسن ۾، جمعيت الشعراءِ سنڌ، بزم طالب المولا سنڌ، کان سواءِ، ازم نظامي، بزم سرشار ۽ بزم حڪيم کي هلائيندو آيو.

سندس جنازي نماز ۾ مسٽر جي. ايم. سيد، رئيس غلام مصطفيٰ پرکڙي ۽ ڪيترن مقامي اديبن، عالمن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. دعا آهي ته رب ڪريم شال ڪيس برهي، ۽ سندس اولاد ۽ عيال کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي.

علامه نياز فتحپوري

اردو ادب ۽ زبان جي نامور اديب، ممتاز عالم ۽ محقق، صحافي ۽ نقاد، ماهنامه لنگار جي مديراعلِي نياز فتحپوريءَ، ۲۴ مئي ۱۹۶۶ع تي ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي. وفات وقت سندس اڳڪاسي سال عمر هئي. مرحوم نياز گذريل اٺن - نون مهينن کان نڙيءَ جي سرطان ۾ مبتلا هو. گذريل سال نومبر تي سندس آپريشن ٿيو، ۽ سندس صحت ڪجهه سڌڻ شروع ٿي، پر اها محتيابي عارضي ثابت ٿي. آخر ۲۴ مئي تي وفات ڪيائين.

سندس جنازي سان، سندس عزيزن سان گڏ، ادبي جماعتن، وزيرن، اسيمبلي جي ميمبرن، جماعتن جي سربراهن، آفيسرن، پروفيسرن، استادن، شاگردن ۽ ايڊيٽرن شرڪت ڪئي. سندس پويان هڪ پيءُ، ٻه فرزند ۽ ٻه نياڻيون آهن.

علامه نياز، ۱۸۸۴ع ۾، سي گهات، ضلع باره بنگي ۾ پيدا ٿيو. ان دور جي نامور عالمن کان علم جي تحصيل ڪري، ۱۹۱۰ع کان علمي زندگيءَ جو آغاز ڪيائين.

سپ کان اول ۱۹۱۱ع ۾ 'زميندار' اخبار سان وابستہ رهيو. ۱۹۱۱ع ۾ هفتوار 'توحيد' جو معاون مدير ٿيو. ۱۹۱۲ع ۽ ۱۹۱۳ع ۾ هفتوار "خطيب" جو قلمي معاون ٿيو. ۱۹۱۹ع ۾ روزانه 'رعيت' جو چيف ايڊيٽر ٿيو. آخر ۾ فيبروري ۱۹۲۲ع ۾ پنهنجو رسالو "نگار" ماهنامو جاري ڪيائين، جو اڄ تائين هلي رهيو آهي.

اڌ صديءَ ۾ پنهنجي علمي ۽ ادبي ڪتاب لکيائين، ۽ 'نگار' جا ڏهه معرڪه آرا ضخيم معبر شايع ڪيائين، ۽ پورا چوٿيناليه سال 'نگار' کي باقاعدي شايع ڪندو آيو. سندس علمي ۽ ادبي، تحقيقي ۽ تنقيدي مقالا هزارن کان مٿي آهن.

'نياز' اردو، فارسي، عربي، ترڪي، هندي ۽ انگريزي زبانن جو عالم هو. مختلف علوم ۽ فنون ۾ تفسير، حديث، فقه، تصوف، نجوم، نفسيات، علم ڪلام، فلسفہ، منطق، لغت، موزيقي، شاعري، تاريخ، تحويد، انشاء جو وڏو ماهر هو. هڪ اديب ۽ نقاد، محقق ۽ مبصر جي حيثيت سان، برصغير هند-پاڪ ۾ به 'نياز' کي پنهنجو انفرادي مقام حاصل هو. سندس معيار ۽ مقام جا تمام ٿورا عالم پيدا ٿيا.

سندس آزاد خيالي ۽ محققانه طرز تحرير تي مذهبي حلقن پاران نهايت سختگير ردعمل پيدا ٿيو. ان جي پاداش ۾ 'نياز' ٽيهن سالن تائين هڪ ڪمري ۾ محبوس رهيو، پر ان نه سڃيائين. سندس خيالات ۾ ڪوبه فرق نه آيو. ديني مسائل جي پيش ڪندي ڪيترا اهڙا اختلافي مسئلا پيدا ڪيائين، جن جي ڪري مٿس ڪفر ۽ العباد جون فتواون به آيون. سندس مقابلي ۾ علامہ سيد سليمان ندوي، مولانا عبدالماجد دريا آبادي، مولانا عرشي امرتسري، ڊاڪٽر ٽنڊي، اقبال سليماني، مولانا سعيد احمد اڪبر آبادي، مولانا منظور نعماني، مولانا اسحاق سنڊيلوي جهڙا محقق ۽ عالم رهيا. آخرڪار وحي ۽ نبوت جي ڪيترن اختلافي مسئلن ۾ رجوع ڪيائين.

سندس ڪتابن ۾: من ويزدان ۾ جلد، استفسارات ۾ جلد، نگارستان، شهاب کي سرگدشت مذهب کي تاريخ، مذاڪرات نياز، فراست اليد، ماله و ماعليد، نقاب ڪٽي بعد، نقشهای رنگ رنگ، نقاديات ۾ جلد، شاعر ڪا انعام، جذبات پاشا، حمالستان، مکتوبات نياز، حسن کي عباريان، مشهور ڪتاب آهن. ان طرح چوٿيناليه سالن جي 'نگار' ۾، مومن نمبر، پاڪستان نمبر، افسانه نمبر، مشرق وسطیٰ نمبر، حسرت موهاني نمبر، فرمانرواهاڻ اسلام نمبر، علوم اسلامي نمبر، خدا نمبر، معلومات نمبر، صحيفي نمبر، اصناف سخن نمبر، اشائي لطيف نمبر، شائب نمبر، اقبال نمبر، نياز نمبر، اسلام نمبر ۽ لنگر حلي نمبر، وغيره نهايت ممباري ۽ معلومات افرا آهن. سندس علمي خدمت جي سلسلي ۾ ڀارت سرڪار پنهنجي ملڪ جو وڏو علمي اعزاز 'پدماپوشن' کيس ۱۹۶۲ع ۾ عطا ڪيو.

آخر ۾ پاڪستان ۾ لڏي آيو ۽ اتي ڪراچيءَ ۾ رهيو. اتي 'نگار' سان گڏ، 'اردو ادبي بورڊ' جي لغت لاءِ ڪم ڪندو رهيو. ان طرح قومي عجائب-گهر ڪراچي جي لاءِ هزارها

مخطوطات سان گڏ ڪيترن قلمي ڪتابن ۽ علمي دستاويزن جي بلبوگرافي تيار ڪيائين، ان جو پهريون جلد تيار ٿي چڪو آهي. نياز پوريءَ تائين، ۱۵۰۰- ٻارهن ڪلاڪ ڪم ڪندو رهيو. بسترمرگ تي به لکي ۽ وهائڻ تي ٽيڪ ڏيئي، مقالا لکندو رهيو. سندس سارو علمي ڪم، هڪ مستقل ايڪڊميءَ جي ڪم کان گهڻو بلند آهي. نياز اهو شخص هو جنهن علم لاءِ زندگي وقف ڪري ڇڏي هئي. دعا آهي ته الله کيس مرمي ۽ سندس خطائن تي عفو فرمائي.

عطا حسين شاهه موهوي

سنڌ جي مشهور تعليمي ماهر ۽ اديب، جناب سيد عطا حسين شاهه موسويءَ، روھڙيءَ ۾ ۸- جون ۱۹۶۶ع تي وفات فرمائي. انالله و اناليه راجعون.

مرحوم و متفرد، سنڌ جي هڪ بلند پايو سادات خاندان جو چشم و چراغ هو، ان سان گڏ، هڪ وضعدار ۽ دوست نواز، انشاهدار اهل قلم هو. سندس انداز بيان نهايت شست ۽ شائستہ، رنگين ۽ شيرين آهي.

پاڻ ساري عمر، تعليم جي خدمت ۾ گذاري، تعليم کاتي جي هڪ وڏي عهدي تان رٽائرڊ ڪري چڪا هئا.

سندن زندگي، پنهنجي ننڍي پيءُ، عبدالحميد شاهه موسويءَ سان گڏ، نهايت خاموشيءَ سان گذري. پاڻ شهرت تي گهمائيءَ کي ترجيح ڏيندا رهيا، ۽ ڪل خوشيءَ ۾ سڀڪن سان ناتو ٺاهيندا رهيا. هنڪا به خيز ۽ جذبات انگيز مسئلن کان هميشه پري رهي، عملي طرح سان علمي توڙي ادبي، تعليمي توڙي اصلاحي خدمت ڪندا آيا.

سندن مقالات جو سلسلو، سنڌي ادب جي سڀني علمي ۽ ادبي رسالن ۽ اخبارن تائين وسيع رهندو آيو آهي.

تاليفات جي سلسلي ۾ سڳندو- سرهاڻ ۽ ڪڇ ڪوڏيون- سنڌي ادب ۾ اسلوب ۽ پيشڪش مواد ۽ تنوع، جي حيثيت سان شاهڪار جي حيثيت رکڻ ٿا.

پاڻ وڏا علم دوست ۽ مهمان نواز هئا. سندن علمي ڪتبخاني جا دروازا علم جي پيادن لاءِ هميشه کليل رهيا. اسان سندن وفات حسرت آيات تي، سندن ننڍي پيءُ عبدالحميد شاهه صاحب موسوي ۽ سندن فرزند سيد شفقت حسين شاهه موسوي (سابق صوبائي ميمبر) ۽ سندن پسماندن سان غم ۾ تريق ڪاڏيو. رب ڪريم شال ڪن جنت ۾ جاھ ڏئي ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل عطا فرمائي.

”گل“ نصرپوري

اي موت! من ڪو موت پئوئي! شل مري وڃين!

سنڌي ادب ۾، گل نصرپوري، پنهنجي پياري شخصيت ۽ من موھڻي صورت جي سڳند ۽ سرهاڻ کي ورڇي ورهائي، ۲۹- سيپٽمبر ۱۹۶۵ع تي الوداع ڪري ويو. گل واقعي اهم

باسمجي گڏ هو. هڪ شريف ۽ سادو دل، با اخلاق ۽ صالح، صوم و صلوات جو پابند، هزار خوش جو مالڪ هو!

اڃا شاخ حيات تي هُو ”لوشڪند گل“ وانگر مڪريءَ جي صورت ۾ ئي هو، ته خزان جي ائمندانتي ۽ بيهلانتي جهوڙي، کيس هميشه لاءِ ڪومائي، مڪائي، مروندي ۽ نهوڙي رکيو!

ابتدائي تعليم، نصرپور ۽ ننڍي الهيار ۾ ورتائين. جدوجهد ۽ محنت ڪري، سنڌيءَ ۾ ايم. اي. پاس ڪيائين. آخري زماني ۾ ٽريننگ ڪاليج قارمين ۾ استاد ٿيو، ۽ استاد ٿي موڪلائي ڪيائين.

ادب ۽ شعر و شاعريءَ جي سلسلي ۾ سڀ کان اول، مون سان سندس تعلقات پيدا ٿيا. سندس تحريرن ۽ شعر و شاعري جي اصلاح، ٽن سالن تائين جاري رهي. آخري وقت ۾ جذباتي مغدوم محمد زمان صاحب ”طالب الموليٰ“ سان سندس لازمندان تعلقات رهيا، ۽ بزم طالب الموليٰ جي محفلن ۾ دل کولي حصو ورتائين ۽ انهن کان اصلاح ورتائين.

جگر جي خرابيءَ جي سلسلي ۾ وڏي اسپتال ۾ ئي پيرا داخل ٿيو ۽ اتي ٽين پيرا موت سان مقابل ٿيو. ٽي پيرا کيس، آڪسيجن ٿيئر ۾ بند ڪيو ويو. طبع پرسي ۽ لنگهه داشت جي سلسلي ۾، حضرت مغدوم محمد زمان طالب الموليٰ ۽ مغدوم محمد اسين صاحب ’نهم‘ ۽ مان، هر ڀيري اسپتال ۾ ويندا رهيا. ڊاڪٽرن کي تاڪيد ڪندا رهيا. دوا دارون جي سلسلي ۾ ڪا به پروگذاشت نه ڪئي وئي. سندس غريب مائٽن، اگر تگر گل جي پويان گڏ ڪيو. ٻه-چار مهينا صحتياب ٿيو. علم و ادب ۾ سرهاڻ پکڙيندو رهيو، مجلسن ۾ ايندو رهيو، مشاعرن ۾ شعر پڙهندو رهيو، سنڌ يونيورسٽيءَ جي استادن کان تعليم ۽ تربيت حاصل ڪندو رهيو.

هڪ ڏينهن اوچتو سندس طبيعت وري خراب ٿي، کيس آمريڪن اسپتال لطيف آباد ۾ داخل ڪيو ويو. هوشيار ڊاڪٽرن جي علاج ۽ تيمارداريءَ سان چوٿون پيرو موت جي چنبي مان بچي نڪتو. هلندو رهيو وقت گذاريندو رهيو.

رسالي ’مهراڻ‘ لاءِ مرحوم ڪيائيءَ جون تقريرون ترجمو ڪيائين، جي ’مهراڻ‘ ۾ شايع ڪيون ويون.

اڃا ٽين تقرير هٿ ۾ هئس ته، بيماريءَ جي اوچتي حملي جهوري ڪيرائي بستري داخل ڪري وڌس.

علاج جاري رهيو، موسمين جي رس سندس غذا رهي! هر گل کي ته معطر نشوونما ۽ عطريز چمن واري ماحول جي ضرورت هئي!—گهر جي تنگ ۽ تاريخ ڪوئيءَ ۾ سندس بساھ تي بار هو. مون ڏانهن خط لکندو رهيو، تاثرات بيان ڪندو رهيو، واردات ۽ ڪيفيات

جو رنگين وجدانگيز عالم، لفظن جي لباس ۾ مون ڏانهن موڪليندو رهيو. منهنجي تسلي
پر صواب نه ٿي.

۲۹-۳۰ سيپٽمبر ۱۹۶۵ع تي پنهنجي ٻوڙهي ۾، غمزدہ ماءُ، الم نصيب پيٽرن، دليند پائرن
کان آخري موڪلائي ڪيائين! — ۽ سڀني کي ڳڙلڳي موڪلايائين.

اسان وياسين، ڳوڙها ڳاڙي آهاسين! سندس غم نصيب والده جون عرش رسا آهون ۽
دانهون اڄ به عرش عطر جي دروازن سان ٽڪرائجي رهيون آهن.

نوشگفتہ گل ائين مڪڙيءَ جي صورت ۾ ئي الله ڏانهن روانو ٿيو. ڪجهه به نه
ڏٺائين، اڃا شادي به ڪانه ڪئي هئائين، سندس مڱڻو ٿيل هو، شاديءَ ۾ اڃا به سڀنا ڏهر هئي.

اسان وٽ سندس ڪتاب ”درياءُ جي ڪپ تي“، سندس شعر ۽ ڪلام جو بياض، مهراڻ
رسالي ۽ ٽئين زلڙگيءَ ۾ ڇپيل ٻه-چار مقالا، سندس ايم. اي ۾ لکيل مقالو، ۽ سندس اهي خط،
جي مون ڏانهن لکندو رهيو، علمي يادگار طور باقي رهجي ويا آهن. رهي نامر الله ڪا!

دعا آهي ته الله کيس مرهي، ۽ سندس والدين، پيٽرن ۽ پائرن کي صبر جميل عطا ڪري!

ڪڇي ڪا چوٽي، نانگن ٻڌي لينهن جي،

جهڙا آيا جڳ ۾، تهڙا ويا موٽي،

تنهن جي چوٽي، پورب ٿيندي ٻڌري. (لطيف)

انا لله وانا اليه راجعون. ’ڪل‘ توتي الله جي رحمت هجي!

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال ۳- سول لائينز، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروش ۽ ايڄنٽن کي ۲۵ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

۲-۲۵	۳۳- سنڌي گرامر (ڀاڱو ۳)	۲-۲۵	۱- آفتاب ادب
۲-۰۰	۳۴- سنڌي گرامر (ڀاڱو ۴)	۳-۵۰	۲- حيات النبي
۴-۰۰	۳۵- غلاميءَ مان مٿي ڇاڙهو	۴-۰۰	۳- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
۲-۵۰	۳۶- شهزادو بهرام	۵-۵۰	۴- قدر سنڌ
۲-۲۵	۳۷- عجيب ڳالهيون	۲-۲۵	۵- شاھي صلاح الدين
۴-۵۰	۳۸- ايرڪ	۳-۰۰	۶- گل شڪر
۴-۰۰	۳۹- جولئن هوم	۱-۲۵	۷- گل
۲-۰۰	۴۰- سائين سنواري مصيبت ماريا	۵-۰۰	۸- هدايت الانشاء
۴-۲۵	۴۱- حاجي بابا اصفهائي	۷-۰۰	۹- ديوان قليچ
۰-۳۷	۴۲- عجيب طلسم	۹-۰۰	۱۰- چندن هار
۰-۵۰	۴۳- نياو پکي	۱-۰۰	۱۱- دلارام
۰-۵۰	۴۴- لبا خان درزي ۽ خليفو ڪهنڱ	۲-۵۰	۱۲- زينت
۰-۴۴	۴۵- ڀر جاڙا پائر	۲-۲۵	۱۳- گلن جي ٽوڪري
۰-۶۲	۴۶- شهزادي محبوب جي آڪالي	۳-۵۰	۱۴- ٽي گهر
۰-۷۵	۴۷- رشم	۲-۵۰	۱۵- سڄي محبت
۰-۳۷	۴۸- پٽل ۽ پوريل اکيون	۱-۵۰	۱۶- نيڪي ۽ بدِي
۰-۵۰	۴۹- قدر برگ شهزادي	۲-۰۰	۱۷- شاھ ايليا
۰-۶۲	۵۰- ٻائي وائي ۽ ٻائي وزو	۱-۵۰	۱۸- فيروز دل الفروز
۱-۰۰	۵۱- اخلاق حميده	۱-۵۰	۱۹- گليور جو مهر ۽ سفر
۶-۰۰	۵۲- رسالو سچل سرمست (سنڌي)	۲-۰۰	۲۰- تحفة النسوان
۶-۵۰	۵۳- رسالو سچل سرمست (سرائڪي)	۲-۵۰	۲۱- مقالات الحڪمت
۲-۵۰	۵۴- سيف الملوك	۳-۵۰	۲۲- خودپاوري
۱۲-۵۰	۵۵- مين شاه عنات جو ڪلام	۴-۰۰	۲۳- دلپسند قصا
۵-۰۰	۵۶- ڪليات حمل	۵-۰۰	۲۴- باغ ۽ باغباني
۱۰-۰۰	۵۷- سنڌي لغت (ڀاڱو ۱)	۰-۵۰	۲۵- شيطان جي ناني
۱۰-۰۰	۵۸- ڪچ	۰-۳۷	۲۶- ٽي ديور يا راکاس
۴-۵۰	۵۹- پروليون، ڏئون ۽ معما	۰-۳۷	۲۷- وامق عذرا
۶-۵۰	۶۰- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۱)	۵-۰۰	۲۸- سائو پن يا ڪارو پنو
۴-۰۰	۶۱- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۲)	۱-۰۰	۲۹- انڪواري آفيسر
۴-۵۰	۶۲- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۳)	۱-۵۰	۳۰- حسنا دلدار
۴-۰۰	۶۳- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۴)	۱-۲۵	۳۱- سنڌي گرامر (ڀاڱو ۱)
۵-۵۰	۶۴- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۵)	۱-۷۵	۳۲- سنڌي گرامر (ڀاڱو ۲)

۲-۵۰	۱۰۰- کاميابي	۴-۵۰	۶۵- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۶)
۱-۲۵	۱۰۱- چوٽڪارو	۴-۵۰	۶۶- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ۷)
۲-۵۰	۱۰۲- لکين جي پارليامينٽ	۶-۵۰	۶۷- مداحون ۽ مناجاتون
۱-۵۰	۱۰۳- سلمان ۽ ايسال	۳-۵۰	۶۸- معجزا
۱۰-۵۰	۱۰۴- تذڪرو اسيرخاني	۵-۵۰	۶۹- مناقبا
۶-۵۰	۱۰۵- چچنامو	۶-۵۰	۷۰- ٽيهه اڪريون (ڀاڱو ۱)
۹-۵۰	۱۰۶- تحفة الڪرام	۶-۵۰	۷۱- ٽيهه اڪريون (ڀاڱو ۲)
۵-۵۰	۱۰۷- تاريخ معصومي	۷-۵۰	۷۲- مناظرا
۱۰-۵۰	۱۰۸- جنۃ السنڌ	۵-۵۰	۷۳- مولود
۳-۵۰	۱۰۹- سنڌ جي دربار	۵-۵۰	۷۴- هفتا ڏينهن ۽ راتيون
۸-۵۰	۱۱۰- آهي ڏينهن، آهي شينهن	۶-۵۰	۷۵- واقعاتي بيت
	۱۱۱- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ۶	۵-۵۰	۷۶- سنڌ جا عشقيه داستان-۲
۱۰-۵۰	(حصو ٻهريون) سنڌي	۱۰-۵۰	۷۷- سنڌي پاهريان قصا (ڀاڱو ۷)
	۱۱۲- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ۶	۵-۵۰	۷۸- لوڪ گيت
۸-۵۰	(حصو ٻيو) سنڌي	۱۲-۵۰	۷۹- خليفي نبي بخش جو رسالو
۴-۵۰	۱۱۳- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	۴-۵۰	۸۰- ديوان بيدل
۴-۵۰	۱۱۴- چولڊ امريڪي مختصر افسانا	۲-۵۰	۸۱- ديوان بيڪس
۳-۲۵	۱۱۵- امريڪي لوڪ ڪهاڻيون	۳-۵۰	۸۲- ڪنڊڙي وارن جو ڪلام
۲-۵۰	۱۱۶- آمريڪا جو سياسي سرشتو	۳-۵۰	۸۳- ڪليات خادم
۱-۵۰	۱۱۷- سنڌ جو سفر	۲-۵۰	۸۴- چار درويش
۳-۵۰	۱۱۸- اقتصادي انصاف	۱-۵۰	۸۵- ڪلام حسن بخش
۲-۷۵	۱۱۹- سير ۽ سفر	۲-۵۰	۸۶- سنڌ جو سينگار
۴-۵۰	۱۲۰- ليٽ چا ڪجي	۲-۵۰	۸۷- ايسپ جون آکاڻيون
۸-۵۰	۱۲۱- جادو ۽ سائنس (ڀاڱو ۱)	۲-۵۰	۸۸- سيا جو سينگار
۶-۵۰	۱۲۲- جادو ۽ سائنس (ڀاڱو ۲)	۳-۵۰	۸۹- بلو ڪوڪر
۱۰-۵۰	۱۲۳- جادو ۽ سائنس (ڀاڱو ۳)	۴-۵۰	۹۰- رهاڻ
۲-۵۰	۱۲۴- اقتصادي ترقي جا رستا	۳-۵۰	۹۱- ڪشمير جو مسئلو
۶-۵۰	۱۲۵- فرهنگ جعفري (ڀاڱو ۱)	۲-۵۰	۹۲- پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي
۶-۵۰	۱۲۶- فرهنگ جعفري (ڀاڱو ۲)	۲-۷۵	۹۳- سون ورليون دليون
۶-۵۰	۱۲۷- فرهنگ جعفري (ڀاڱو ۳)	۱-۵۰	۹۴- وڻنهي ڪوش
۳-۵۰	۱۲۸- تن ۽ تندرستي	۲-۷۵	۹۵- راسيلاس
۳-۵۰	۱۲۹- تذڪرو شعراءِ ٺڪڙ	۵-۵۰	۹۶- تاريخ رپگستان
۱-۷۵	۱۳۰- جهان آرا	۴-۵۰	۹۷- گل ڦل (۲ حصا گڏ)
۳-۵۰	۱۳۱- گرم جون آکاڻيون	۱-۵۰	۹۸- خوش خصلت خاتون
۱-۵۰	۱۳۲- سير ڪوهستان	۲-۵۰	۹۹- ڪيميائي سعادت

۲-۵۰۰	۱۵۷- مقالات الشعراء
۱۵-۰۰	۱۵۸- تكملة مقالات الشعراء
۳-۵۰	۱۵۹- مثنوي چنيسرنامہ
۳-۵۰	۱۶۰- مثنوي مظهرالانار
۵-۰۰	۱۶۱- مثنوي قصائد قانع
۱۰-۰۰	۱۶۲- تاريخ مظهر شاهجهالي
۶-۰۰	۱۶۳- ترخان نامہ
۵-۰۰	۱۶۴- منشور الوصيت
۶-۰۰	۱۶۵- هشت بهشت
۶-۰۰	۱۶۶- ديوان عظيم
۳-۵۰	۱۶۷- تحفة الطاهرين
۵-۰۰	۱۶۸- مجموعہ مثنويات هير و راجها
۲-۰۰۰	۱۶۹- تاريخ تازه لواي معارک
۱۲-۰۰	۱۷۰- کلیات مائل
۱۵-۰۰	۱۷۱- ديوان محسن تنوي

عربي

۱۲-۰۰	۱۷۲- دراسات اللبيب
۱۵-۰۰	۱۷۳- ذب الذات الدراسات (حصہ اول)
۱۵-۰۰	۱۷۴- " (حصہ ثانی)
۳-۰۰	۱۷۵- ديوان ابي عطا
۱۲-۰۰	۱۷۶- المتانة في مرآة الخزانة

انگریزي

177-	Persian Poets of Sind	15/00
178-	A Physical & Economic Geography of Sind	20/00
179-	A General Introduction to History of Sind	20/00
180-	Shah Abdul Latif an Introduction to his Art	2/50
181-	Risalo Shah Abdul Latif (Selection)	10/00

۲-۵۰	۱۳۳- کنوار جو آئینو
۱-۷۵	۱۳۴- دنیا دورلکي
۲-۰۰	۱۳۵- کلام محمود فقير کتیاں
۵-۰۰	۱۳۶- کلیات گدا
۲-۰۰	۱۳۷- شڪنتلا
۳-۰۰	۱۳۸- نل دمييتي
۲-۵۰	۱۳۹- گلشن بهار
۱۵-۰۰	۱۴۰- شاہ جو رسالو (پکو جلد)
۱۲-۵۰	" (کچو جلد)
۳-۵۰	۱۴۱- دنیا جا عظیم انسانا
۲-۵۰	۱۴۲- جنرل سائنس
۷-۰۰	۱۴۳- مهران سوانح لمبر
۷-۰۰	۱۴۴- مهران (ڈھ سالہ لمبر)

رسالو

۲-۵۰	۱۴۵- مهران (سامي) (في کاپي)
۱۰-۰۰	" (ساليانو چندو)
۰-۵۰	۱۴۶- گل قل (پ- سامي) (في کاپي)
۳-۰۰	۱۴۷- ٻارن لاءِ (ساليانو چندو)

اردو

۱۰-۰۰	۱۴۷- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا)
۱۰-۰۰	" (حصو ٻهريون)
۱۰-۰۰	۱۴۸- " (حصو ٻيو)
۱۰-۵۰	۱۴۹- تاريخ معصومي
۱۵-۰۰	۱۵۰- تحفة الڪرام
۱۲-۰۰	۱۵۱- چچنامو
۶-۰۰	۱۵۲- ابرهانپور کے سنڌي اولياء

فارسي

۲-۵۰	۱۵۳- ديوان غلام
۸-۰۰	۱۵۴- لب تاريخ سنڌ
۸-۰۰	۱۵۵- تاريخ طاهري
۸-۵۰	۱۵۶- ديوان عطا

● هندستان مي، ميشرس رائٽرس، ايمپورير، پبلش بلڊنگ، سر فيروز شاہ مہتا روڊ، بمبئي وٽان، رسالو مهران ۽ بورڊ جا سڀ ڪتاب ملي سگهن ٿا.